

RODERICK BEATON

GRECII

O ISTORIE GLOBALĂ

„O monumentală, cuprinzătoare istorie a grecilor, acoperind peste trei mii de ani de existență și ajungând până în zilele noastre. O lucrare de referință, riguroasă și frumos scrisă. O carte extraordinară.”

– PETER FRANKOPAN

ISTORIE
TREI

RODERICK BEATON

GRECII

O ISTORIE GLOBALĂ

„O monumentală, cuprinzătoare istorie a grecilor, acoperind peste trei mii de ani de existență și ajungând până în zilele noastre. O lucrare de referință, riguroasă și frumos scrisă. O carte extraordinară.”

– PETER FRANKOPAN

TREI

Colecție coordonată de
LIVIA SZÁSZ

RODERICK BEATON

GRECII

O ISTORIE GLOBALĂ

Traducere din limba engleză de
LIVIA SZÁSZ

TREI

Editori:
SILVIU DRAGOMIR
VASILE DEM. ZAMFIRESCU

Director editorial:
MAGDALENA MĂRCULESCU

Redactare:
ILIEȘ CÂMPEANU

Director producție:
CRISTIAN CLAUDIU COBAN

Dtp:
GABRIELA ÂNGHEL

Corectură:
IRINA MUȘĂTOIU
CRISTINA TEODORESCU

Conținutul acestei lucrări electronice este protejat prin copyright (drepturi de autor), iar cartea este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sub orice formă sau prin orice mijloc, fără consimțământul editorului, sunt interzise. Dreptul de folosință al lucrării nu este transferabil.

Drepturile de autor pentru versiunea electronică în formatele existente ale acestei lucrări aparțin persoanei juridice Editura Trei SRL.

Titlul original: *The Greeks: A Global History*
Autor: Roderick Beaton

Copyright © 2021 by Roderick Beaton

Copyright © Editura Trei, 2023 pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghișeu 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN (print): 978-606-40-1466-5
ISBN (epub): 978-606-40-2021-5

*Dedic această carte tuturor prietenilor și cunoscuților mei greci, foștilor
studenți și colegi greci — oriunde în lume
s-ar afla ei astăzi — și amintirii celor
care nu mai sunt printre noi.*

Prin atât de multe a întrecut orașul nostru omenirea toată în chestiuni ce țin de gândire și de oratorie, încât discipolii noștri au ajuns profesorii altora; orașul nostru a făcut în așa fel încât grecii să nu mai fie văzuți doar ca un grup înrudit de oameni, ci înțelegi din perspectiva modului de gândire, iar grecii poartă numele de greci dacă împărtășesc sistemul nostru de educație, mai degrabă decât o moștenire comună.

— Isocrate, *Panegiric* (Atena, 380 î.Hr.)

Acolo poți vedea un european din Vest dobândind cunoștințe elementare, un rus studiind greaca, un bizantin studiind lucrările grecilor antici și un grec analfabet învățând să scrie corect în limbile antice.

— Ana Comnena, *Alexiada* (Constantinopol, cca 1150)

Limba ce mi-a fost dată a fost greaca:

Casa omului cel sărac pe țărmurile nisipoase ale lui Homer.

Limba este singura-mi grijă pe țărmurile nisipoase ale lui Homer.

— Odysseas Elytis, *To Axion Esti* (1959)

Nu spun că avem același sânge — pentru că am oroare de teorii rasiale —, dar încă trăim în aceeași țară și vedem aceeași munți care se scurg în mare.

— George Seferis, discurs cu prilejul acceptării Premiului Nobel pentru Literatură (1963)

PREFAȚĂ

Limba greacă este una dintre acele doar trei limbi vorbite și scrise oriunde în lume care se pot lăuda cu o tradiție scrisă neîntreruptă ce datează de peste trei mii de ani. Celelalte două limbi sunt chineza și ebraica. Eroi și eroinele colective ale istoriei prezentate în această carte sunt toate popoarele care au vorbit și au scris în greacă pe parcursul acelor secole întregi de evoluție neconsemnată a acestei limbi.

Pe parcursul acestei perioade, limba greacă a fost inițial folosită pentru a ține registre birocratice, apoi pentru a păstra, pentru posteritate, marile epopei ale lui Homer, *Iliada* și *Odissea* — opere citite cu uimire de toate generațiile care s-au scurs de atunci. A fost limba primului sistem de scriere din lume care a adoptat integral alfabetul. În limba greacă s-au pus bazele filosofiei și științei moderne, iar, mai târziu, apostolii creștinismului tot în greacă aveau să-și răspândească noua religie, prin intermediul Noului Testament. Textele originale grecești ale evangheliilor încă sunt citite cu voce tare în bisericile ortodoxe din întreaga lume. Evoluând, așa cum se întâmplă cu toate limbile pământului pe parcursul timpului, în forma pe care o are astăzi, greaca este limba oficială a Republicii Elene și una dintre cele două limbi oficiale din Republica Cipru.

Grecii din titlul și paginile lucrării de mai jos trebuie înțeleși ca *vorbitori ai limbii grecești*. Istoria acestor vorbitori de greacă se va dovedi o poveste despre identitatea lor — sau mai degrabă despre *identitățile* lor, la plural. Din primul moment în care facem cunoștință cu ei, prin intermediul primelor lor scrieri, observăm că vorbitorii de greacă s-au priceput să pună întrebări și să încerce să afle lucruri despre *ei înșiși*. Răspunsurile cu care au venit au variat nespus pe parcursul secolelor, corespunzând unor schimbări culturale și unor împrejurări istorice care mai de care mai diferite. Pe parcursul istoriei, grecii au creat societăți și sisteme politice foarte diferite unele de celelalte. Chiar dacă s-au stabilit permanent și nu au părăsit niciodată colțul sud-estic al Europei și estul Mediteranei, au prins rădăcini și în multe alte locuri în diverse momente istorice. Din când în când, s-au dovedit ingenioși în a se reinventa. Au luptat împotriva a diverși inamici, au făcut comerț cu diferiți parteneri din întreaga lume, s-au închinat mai multor zei și și-au atribuit chiar diverse denumiri. Noi îi numim „greci“, iar țara lor o numim „Grecia“ deoarece primul trib cu care s-au întâlnit romanii din Antichitate aici a primit, în latină, numele de *graeci*. În Antichitate, în propria limbă acești oameni erau cunoscuți ca „eleni“, iar țara lor ca „Elada“, denumiri după care aveau să fie din nou cunoscuți începând cu secolul al XIX-lea. Dar, în diferite perioade istorice, au fost cunoscuți și sub denumirile de *achaiwoi* (aheeni), *romaioi* sau *romioi* (pronunțat *romyi*), adică „romani“.

Prezenta lucrare vine cu următoarea întrebare: Ce putem învăța din experiența acumulată de persoanele care au vorbit și au scris în această limbă pe parcursul a trei mii cinci sute de ani despre felul în care sunt create, perpetuate, modificate

sau reinventate identitățile odată cu trecerea timpului? Cu toții ne bazăm pe felul în care percepem trecutul pentru a ne forma propria identitate din prezent. Într-o lume din ce în ce mai amenințată de ciocnirea dintre identități monolitice care se exclud reciproc, ne-ar prinde tuturor bine să ne gândim, mai informat decât o facem de obicei, cum ajung să ia naștere identitățile și cum se adaptează pe măsură ce contextele din jurul nostru se schimbă. Pornind de la ce afirmă chiar ei, istoria grecilor, care datează de la apariția primelor izvoare istorice scrise, mai degrabă scoate la lumină *procesul* în sine, și nu o anume identitate singulară, care ar fi existat la un moment dat în timp.

Istoria ce va fi povestită în paginile următoare va fi diferită de tot ce ați citit vreodată până acum despre Grecia sau despre greci. În primul rând, nu este istoria unui loc. „Grecia” sau „Elada” a fost mai mereu un termen geografic destul de neclar în lumea antică. Nu a existat niciodată o entitate politică având acest nume până în 1821, când supușii greci ai Imperiului Otoman au ridicat stindardul revoluției și și-au proclamat independența. Frontierele statului grec așa cum îl cunoaștem astăzi datează de curând, din 1913. Să limitezi povestea la acest cadru geografic îngust înseamnă să ignori tocmai acea dimensiune a istoriei Greciei pe care dorește prezenta lucrare să o scoată în evidență, anume anvergura globală a Eladei.

În plus, această lucrare nu este povestea unei singure „civilizații grecești”. Când ne gândim la „greci”, asta dacă nu ne rezervăm cumva o vacanță sau facem afaceri, celor mai mulți dintre noi le vin în minte realizările artistice și științifice ale unui grup de orașe-stat conduse de Atena și de Sparta cu două mii cinci sute de ani în urmă. Istoria acestei civilizații pe care o numim și astăzi „clasică” a fost repovestită de nenumărate ori. Și merită să fie repovestită — căci aceasta a fost temelia pe care s-a construit cea mai mare parte a principiilor artistice, științifice, politice și juridice, așa cum există acestea în țările dezvoltate de astăzi. În paginile ce urmează vom vedea adesea acest proces în plină acțiune și câteodată vom testa și mecanismele care au permis acestor realizări să ajungă atât de departe de punctul din care au plecat. Pentru moment este suficient să ne reamintim cât de mulți dintre termenii folosiți în limbile globalizate de astăzi, mai ales în domeniul științific, provin din greacă și ce cuvinte desemnează concepte create sau definite pentru prima dată de greci: *democrație, politică, filosofie, dramă*, chiar și *criză* și *epidemie*, ca să dăm doar câteva exemple. În epoca modernă s-au format și mai multe cuvinte din rădăcini grecești, termeni care se referă la invenții necunoscute anticilor: *telefon, tehnologie, foton*. Un alt asemenea termen este cel de *pandemie* — un termen provenind din greaca veche ce a primit un înțeles cu totul și cu totul nou în multe dintre limbile vorbite în epoca modernă.

Însă istoria Greciei înseamnă mult mai mult decât atât. În loc să mă concentrez pe o singură civilizație, indiferent cât de decisiv ar fi fost rolul ei în evoluția restului lumii, în această carte voi analiza o *serie* de civilizații interconectate. Cu mult timp înainte de epoca clasică, a existat o civilizație vorbitoare de greacă pe care astăzi o numim civilizația miceniană. Micenienii erau războinici din Epoca Bronzului. Erau însă și negustori, care au acumulat cantități

uriasă de aur și au construit cetăți despre care generațiile ulterioare au crezut că nu ar fi avut cum să fi fost ridicate decât de giganți. Nimeni nu știe cu certitudine de ce au crezut acest lucru. Dar teoria modernă a „prăbușirii civilizațiilor“, concepută special pentru a explica modul cum au ajuns să dispară micenienii, dar și alte civilizații din lume, este o teorie de care ne vom lovi și când vom discuta despre ascensiunea și decăderea unor civilizații ulterioare, culturi în care vorbitorii de greacă au avut un rol important de jucat.

Civilizația „clasică“ a luat naștere la multe secole după dispariția micenienilor. Și acea lume formată din orașe-stat rivale a luat la rândul ei sfârșit în momentul în care a intrat sub stăpânirea puternicilor regi vorbitori de greacă ai Macedoniei. Cel mai faimos dintre aceștia, cunoscut în istorie sub numele de Alexandru cel Mare, a cucerit tot Orientul Mijlociu, ajungând până la granițele Indiei de astăzi. Odată cu această serie de cuceriri a început o nouă epocă, anume cea „elenistică“, așa cum o cunoaștem astăzi, când greaca a devenit o limbă globală — având un statut similar cu engleza de astăzi.

Totuși, mai târziu, a venit rândul grecilor să fie cucerți, căci puterea Romei se extindea. Vorbitorii de greacă din Imperiul Roman au creat o versiune proprie, destul de diferită a civilizației romane. De fapt, în toată jumătatea răsăriteană a acestui imperiu, din dreptul Mării Adriatice în vest, până la fluviul Eufrat în est și până la Assuan, Egipt, în sud, se vorbea de regulă greaca, nu latina. Mai apoi, această regiune a devenit creștină și, odată cu noua religie, s-a format și o nouă civilizație centralizată, monoteistă și vorbitoare de greacă, ce a făcut cea mai mare parte a următorilor o mie de ani obiectul invidiei Vestului. Astăzi, când vorbim despre această civilizație, o numim civilizația „bizantină“ sau „Bizanț“. În cele din urmă, în epocile mai apropiate celei contemporane, grecii au jucat un rol deosebit și distinct în crearea celei mai complexe societăți care a existat vreodată — anume civilizația globală de care ne bucurăm astăzi, cu toate „neajunsurile“ ei, așa cum le-a numit la un moment dat părintele psihanalizei și clasicistul devotat Sigmund Freud.

Când analizăm istoria Greciei din această perspectivă și observăm variile interacțiuni ale grecilor cu o sumedenie de popoare străine pe parcursul a peste trei milenii, ajungem la remarcabila concluzie că grecii au ajuns aproape *peste tot în lume*. În prezent, limba greacă, arta și arheologia din epoci diferite din trecutul Greciei, filosofia, literatura greacă și contribuțiile grecilor antici la domeniul științei, medicinei, dreptului și politicii sunt studiate în școlile și în universitățile lumii, din Chile până în China, din Norvegia până în Noua Zeelandă și din Siberia până în Africa de Sud. Pe parcursul ultimelor trei secole, pretutindeni în lume, arhitecții celor mai grandioase clădiri, atât publice, cât și private, au dat un nou suflu de viață semețelor coloane de marmură și frontoanelor impunătoare pe care le construiau odinioară grecii pentru templele dedicate zeilor lor. În diferite maniere, moștenitorii acestor greci antici au interacționat vreme de secole cu tot soiul de popoare de pe tot întinsul lumii cunoscute sau accesibile din vremurile lor.

Acesta este motivul pentru care cartea de față este intitulată „o istorie globală“.

DESPRE LESPEZI ȘI LEGENDE

1500 î.Hr.–cca 1180 î.Hr.

Să ne imaginăm că este anul 1500 î.Hr. și că peste Marea Egee răsare soarele. Undeva departe în est și în sud, soarele s-a ridicat deja mult peste linia orizontului, trecând de Cornul Abundenței, care se întinde din capătul Golfului Persic, de-a lungul cursurilor fluviilor Tigru și Eufrat, ajungând până în vest, la Mediterana. Acestea sunt regiunile în care, cu mii de ani în urmă, au fost semănate primele culturi agricole și domesticate primele animale. Societăți complexe sau „civilizații” înfloreau în aceste regiuni de mai bine de un mileniu: aici s-au succedat orașe ca Ur, Akkad, Sumer, Babilon. În anul 1500 î.Hr. este rândul asirienilor, care domnesc din capitala Assur, construită pe malul Tigrului. De curând, un nou centru de putere și de bogăție își face cunoscută prezența mai la nord, și mai aproape de Marea Egee, în platourile înalte ale Anatoliei.

Acesta este regatul hitiților. În timp ce peste mare abia se întrezăresc zorii, soarele strălucește peste capitala hitită Hattușas, aflată nu departe de locul pe care are să fie construită viitoarea capitală a Turciei, Ankara. Regele hitiților deține o armată care poate trimite în luptă sute de care de război — dar și un alt fel de armată, mai puțin vizibilă, care deține și păzește un număr-record de registre, în scriere cuneiformă, concepută pe parcursul mileniului anterior în Cornul Abundenței. Aproape simultan, undeva departe în sud, valea Nilului este scăldată în lumină, razele soarelui coborând mai întâi peste vârful piramidelor de la Gizeh, care au aproximativ o mie cinci sute de ani vechime. Egiptul a fost un regat stabil, cu o societatea ierarhizată și un sistem de scriere bine pus la punct pe tot parcursul acestei perioade. Are să se mențină astfel tot atâtea secole și în viitor. Avuția și legendara înțelepciune a egiptenilor acționează ca un magnet care atrage negustori și rivali militari din întreaga regiune.

Estul Mediteranei și Cornul Abundenței în Epoca târzie a Bronzului.

Să ne întoarcem în Anatolia, unde primele raze de soare încep să coboare peste văile râurilor care te conduc spre vest, dinspre platoul care formează centrul regatului hitit, înspre mare. Oamenii care locuiesc în regiunile joase de coastă au propria limbă, înrudită cu hitita. În anul 1500 î.Hr. însă, aceștia nu sunt guvernați direct de la Hattuşas. Când zorii răsar peste zonele de coastă, soarele luminează și un oraș aflat lângă gura de vărsare a unuia dintre cele mai mari dintre aceste fluvii, Meandru. Orașul este cunoscut hitiților ca Millawanda, dar are să intre ulterior în istoria grecilor sub numele de Milet.

Câteva clipe mai târziu, la vreo două sute de kilometri mai la nord și ușor spre vest, strâmtoarea cunoscută sub numele de Dardanele, sau Hellespont, începe să prindă contur în razele soarelui. Pe țărmul asiatic, la câțiva kilometri de țărmul Mării Egee, străzile dens populate ale unui oraș chiar mai mare se trezesc la viață. Construit în mijlocul unei câmpii roditoare, acest oraș are o poziție strategică perfectă pentru a profita de pe urma tuturor rutelor comerciale care traversează Marea Egee prin strâmtori, pătrunzând în Marea Marmara sau dincolo de aceasta, prin Bosfor, în Marea Neagră. Citadela lui este apărată de ziduri masive. Dincolo de acestea se află orașul, mult mai mare, care adăpostește aproximativ zece mii de oameni, un număr important pentru această regiune a lumii la acel moment din istorie. Nu știm ce limbă vorbesc oamenii de aici sau cum își numesc aceștia orașul. Acesta este numit Wilusa de către hitiți, Wilios, ulterior Ilios sau Ilion de către greci — și are să devină ulterior cunoscut sub numele grecesc alternativ, probabil la fel de vechi, de Troia.

Lumina zorilor se întinde peste Marea Egee. Primele raze de soare luminează, pe rând, vârfurile celor trei lanțuri muntoase care traversează insula Creta de la est la vest. Având aproximativ cinci sute de kilometri lungime, dar nu mai mult de optzeci lățime, dincolo de țărmurile Cretei nu este decât mare cât vezi cu ochii. Insula adăpostește o civilizație avansată care are să fie cunoscută sub numele de

civilizația „minoică“, după legendarul rege Minos, odată cu redescoperirea rămășițelor acesteia, trei milenii și jumătate mai târziu. În perioada minoică, Creta este o regiune prosperă și abundentă. Odată ce ajung în regiunile joase de coastă, razele soarelui strălucesc pe acoperișurile clădirilor, scoțând la iveală reprezentări stilizate tipice insulei, coarnele de taur, care se aseamănă oarecum crenelurilor medievale, deși nu au fost construite în scop defensiv. (Primii arheologi care le-au scos la lumină, la începutul secolului XX, le vor numi „coarne ale consacării“ — un nume de rău augur, care va dăinui.) Orașele mai mari sunt grupate în jurul unor structuri bine organizate, complexe, cărora aceiași arheologi le vor oferi, convențional, numele de „palate“. De fapt, acestea sunt centre construite pentru colectarea și redistribuirea recoltelor agricole și bunurilor meșteșugărești. Aceste procese sunt o parte integrantă a ceremoniilor religioase și a ritualurilor care s-au dezvoltat pe insulă pe parcursul secolelor.

Pentru majoritatea străinilor, stilul cretan de viață, privit chiar și din perspectiva anului 1500 î.Hr., trebuie să fi părut exotic. Nici limba minoică, nici alfabetul nu se aseamănă cu nimic altceva în lume. Arhitectura minoică pare „cu susul în jos“: etajele superioare sunt susținute de coloane care se îngustează la bază. Încăperile dedicate ceremoniilor din aceste palate sunt pictate în culori tipătoare, pereții interiori sunt acoperiți de fresce stilizate, pictate într-o paletă vie de culori. Bărbații sunt înfățișați îmbrăcați în kilturi scurte, în unghiuri ascuțite, sau piese de îmbrăcăminte ce le acoperă doar coapsele; femeile poartă fuste lungi, cu volane, și jachete scurte care le lasă sânii proeminenți la vedere. Câteodată au în mâini șerpi vii. În reprezentări, și femeile, și bărbații au talia nefresc de îngustă. În alte scene, sunt înfățișate spectacole publice, care trebuie să fi fost deopotrivă sporturi periculoase și ritualuri religioase: acrobați iau pe rând câte un taur de coarne, sărind peste acesta, în timp ce animalul o ia la goană, și aterizând ulterior în poziție corectă, în picioare, cu fața îndreptată în direcția din care au plecat.

În interiorul palatelor, mai retrase și luminate doar prin luminatoarele de la etajul superior, „bazine lustrale“ mărginite de coloane, săpate adânc în pământ, le permit oficianților religioși să comunice cu puterile divine din subteran. Una dintre acestea este adesea înfățișată sub forma unui taur, și este probabil predecesorul lui Poseidon, „cel care cutremură pământul“, venerat ceva mai târziu. Se prea poate ca zeitatea cea mai importantă să fie zeița cu talie mlădioasă și sâni dezgoliți, adesea înfățișată stând pe vârful unei stânci ascuțite, în timp ce animale sălbatice și bărbați o privesc de undeva de jos, plini de adorație. Ceremonii religioase au loc și în sanctuare construite sus pe culmile munților sau undeva adânc în peșteri. Se știe — iar aceasta ar putea fi chiar o practică regulată — că ritualurile cereau jertfirea unui tânăr băiat sau că, pentru îmblânzirea aceluiași zei, copiii erau victime servite în timpul unor ospete canibalice.¹

Iar minoienii din Creta au motive întemeiate să se teamă de aceștia. Spațiul egeean este o zonă a lumii în care scoarța terestră se află în continuă mișcare. În trecut, palatele și orașele lor fuseseră adesea distruse de cutremure. Până la acel

moment, de fiecare dată când avusese loc un astfel de eveniment, minoienii își reconstruiseră orașele, de fiecare dată mai splendid decât înainte. În 1500 î.Hr. însă, în timp ce lumina soarelui se întinde peste mare, razele dimineții coboară peste un grup de insule situate mai la nord și care vor fi ulterior cunoscute sub denumirea de Ciclade. Din acest arhipelag, și cel mai aproape de Creta, în lumina dimineții se întrezărește un monument care îți dă fiori, ridicat în onoarea forțelor distrugătoare care sălășluiesc adânc în pământ. Acesta este cercul de insule stâncoase ce înconjoară o caldeiră activă, umplută de apele mării, și care va purta mai târziu numele de Thera, iar și mai târziu de Santorini. Linia de coastă ușor înclinată care se întinde de cealaltă parte a caldeirei se putea mândri cu câteva orașe înfloritoare. Oamenii de aici locuiau în case cu două etaje și își împodobeau interiorul locuințelor cu fresce viu colorate în stil minoic. Probabil că în anul 1500 î.Hr., aici încă locuiesc câteva persoane care își amintesc de erupția devastatoare care a aruncat reziduuri vulcanice kilometri buni în atmosferă și a îngropat orice urmă de viață omenească de pe Thera sub un strat de mai bine de nouă metri de cenușă și piatră vulcanică.²

Ruinele satului Akrotiri, așa cum are să fie cunoscută această localitate în viitor, vor rămâne îngropate până în 1967. În 1500 î.Hr. nu vezi decât mobile inerte de cenușă albă, brăzdate de dungile negre lăsate de fluxul piroclastic a cărui temperatură ajungea la momentul erupției la sute de grade Celsius. Nicio formă de viață de pe insulă nu ar fi putut supraviețui acestei catastrofe. Chiar și acum, aproape jumătate de secol mai târziu, doar câteva tufișuri uscate și-au revenit la viață. Vânturi maritime brăzdează scoarța pământului, creând curenți înșelători, schimbători și purtând cenușa și nisipul până departe în largul mării. Vor trece ani buni până când vreun marinăr cutezător va pune din nou piciorul pe Thera. Locuitorii trebuie să fi fost preveniți, căci casele și străzile care aveau să fie descoperite de arheologi în secolul XX sunt pustii. Deși aceste evenimente trebuie să fi fost înspăimântătoare, în zone aflate ceva mai departe erupția de pe Thera a provocat mai puține modificări pe termen lung decât ne-am fi putut aștepta. Se pare că minoienii au trecut cu ușurință peste acest moment, așa cum au făcut și în trecut, când s-au confruntat cu alte dezastre. Însă poate că există consecințe mai puțin evidente, care încă nu s-au materializat. Încă nu există prea multe dovezi clare în acest sens, dar este posibil ca încrederea locuitorilor Cretei să fi fost zdruncinată, să nu mai creadă în acele zeități pe care se bazau pentru a-i proteja sau în acele ritualuri vechi de secole, care poate că nu mai par îndeajuns pentru a le îmbuna.³

La momentul erupției, vântul bătea dinspre vest. Cei care locuiau la o distanță între o sută cincizeci și trei sute de kilometri de locul erupției, în direcția opusă bătăii vântului, vor fi fost cel mai puțin afectați de acest dezastru, respectiv populația de pe continent al cărei rând a sosit în cele din urmă să salute răsăritul soarelui în această dimineață imaginară. Acesta este tărâmul care, multe veacuri mai târziu, va ajunge să fie cunoscut sub numele de *Elada*, iar mai târziu de *Graecia* sau Grecia. Aici, oamenii trăiesc în comunități izolate, expunându-se în fiecare an riscurilor de a-și vedea recoltele compromise, secetei sau inundațiilor.

Cu excepția câtorva câmpii fertile, aflate de-a lungul liniei de coastă, regiunile numai bune pentru semănatul recoltelor și pentru pășunat sunt întrerupte de lanțuri muntoase care despart comunitățile unele de altele. Agricultură de subzistență și creșterea animalelor, în mare parte oi și capre, sunt la ordinea zilei. Solul nu poate hrăni decât un număr limitat de guri, fie ele omenești sau de animale. Aceasta este o constantă care nu are să se schimbe cu adevărat nici în secolele următoare.

În 1500 î.Hr., nicăieri pe continent nu există clădiri care să poată rivaliza cu cele din Creta, nici ca număr, nici ca anvergură. Până relativ de curând, și mai ales prin comparație cu Creta, întreaga regiune a fost înapoiată cultural.⁴ În aer se poate simți însă o schimbare. Aceasta se resimte îndeosebi în Micene, o așezare construită pe vârful unui deal aflat la marginea câmpiei cunoscute sub numele de Argolida, în nord-estul Peloponesului, unde a început să se formeze o elită înstărită. Locuitorii din sudul Greciei continentale cunosc o pantă ascendentă. Ei sunt poporul ai căror descendenți vor ajunge să domine în câteva generații întregul spațiu egeean, eclipsând puterea și bogăția Cretei minoice și lăsând în urma lor primele mărturii scrise în limba greacă.

Originile ceva mai îndepărtate ale micenienilor, acesta fiind numele folosit astăzi pentru a desemna locuitorii acestui oraș și civilizația acestora, și dialectul grecesc pe care îl vorbeau sunt pierdute în preistorie. Greaca aparține familiei limbilor indo-europene, care s-au răspândit în perioada preistorică prin intermediul mai multor popoare, pornind din subcontinentul indian și ajungând până în Islanda. Adesea se spune că primii vorbitori de limbi indo-europene trebuie să fi sosit în Grecia continentală de undeva din nord, la un moment dat între 2300 și 1900 î.Hr. (în preistorie, toate datele sunt aproximative). Pe măsură ce s-au amestecat cu populațiile care locuiau în zonă, a început să apară și greaca pe care o cunoaștem noi — care se deosebește de restul limbilor din familia indo-europeană și prezintă elemente preluate din limba sau din limbile mai vechi vorbite în regiune.⁵ Există o teorie alternativă conform căreia o formă timpurie a limbilor indo-europene trebuie să fi ajuns aici odată cu primii agricultori, cu aproximativ șase mii de ani în urmă, când informațiile despre tehnicile agricole din Cornul Abundenței au ajuns pentru prima dată atât de departe în vest. În acest caz, se prea poate ca originile îndepărtate ale limbii grecești să dateze chiar de la începuturile perioadei cunoscute sub numele de Neolitic sau „Epoca nouă a Pietrei”.⁶ În orice caz, probabil că greaca trebuie să se fi format ca limbă de sine stătătoare în extremitatea sudică a Peninsulei Balcanice, pe parcursul a câtorva sute, poate chiar mii de ani, cu mult timp înainte de imaginarul răsărit de soare peste Marea Egee din anul 1500 î.Hr.

Impunătoarea cetate Micene este locul în care a găsit arheologul german Heinrich Schliemann, în 1876, o primă mărturie care atestă că o societate complexă înflorise pe continentul european în perioada târzie a Epocii Bronzului, cu fix un mileniu înainte de zilele de glorie ale Greciei „clasice”. Îngropate în ceea ce a denumit „morminte cu dromos”, Schliemann a descoperit rămășițele

famiiliilor care domniseră aici între 1600 și 1450 î.Hr. Oasele bărbaților încă prezentau urme de răni și de fracturi suferite pe parcursul vieților călitate în luptă. Fuseseră îngropați alături de un intimidant arsenal de săbii, pumnale și lăncii. Pe bunurile găsite în morminte sunt zugrăvite scene de luptă, de vânătoare de lei sau de mistreți sau capturări de tauri sălbatici. În șase dintre aceste morminte, chipul mortului fusese acoperit de o mască mortuară din foiță de aur. Femeile erau îngropate cu broboade complexe din aur și cu bijuterii migălos lucrate. Într-un mormânt era depus trupul neînsuflăit al unui copil mic, învelit în întregime în foiță de aur.⁷

De atunci, multe alte descoperiri au ieșit la lumină, atât la Micene, cât și în alte regiuni din sudul și centrul Greciei continentale de astăzi. În 2015, arheologi americani care excavau situl Pylosului preistoric din Messenia, în sud-vestul Peloponesului, au scos la lumină o serie de comori similare, datând din aceeași perioadă, toate găsite în mormântul Războinicului Grifon (Griffin Warrior).⁸ În mod evident, elitele care locuiau pe teritoriul Greciei continentale în secolele al XVI-lea și al XV-lea î.Hr. se mândreau cu puterea și cu iscusința lor în mânăuirea armelor.

Obiceiul de a îngropa bogății atât de mari alături de cei morți a primit numele adecvat de „îrosire ostentativă”⁹. Cum au ajuns aceste bogății în mâinile războinicilor micenieni și ale famiiliilor îngropate alături de ei este un oarece mister. Pe de altă parte, sursa lor imediată nu trebuie căutată departe. Aceasta se află în Creta minoică. La acest moment, minoienii își răspândiseră influența în sudul spațiului egeean. Tradiții ulterioare, care povestesc că regele Minos al Cretei domnise odinioară peste mări, au apărut probabil în aceleași secole în care și-au început și micenienii ascensiunea.¹⁰ Pe nenumărate insule din Marea Egee, pe țărmul vestic al Anatoliei, dar și în regiuni mai îndepărtate, chiar și în Cipru, fuseseră ridicate avanposturi minoice. Creta făcea comerț cu Egiptul extraordinar de bogat de câteva secole. Pe această rută intrau metale prețioase, ca aur, și fildeș, în spațiul egeean. Din Creta nu venea doar materie primă. O bună parte din obiectele îngropate în mormintele cu dromos din Micene sunt în mod evident lucrate de meșteșugari minoieni. Acestea sunt atât de multe, încât arheologii au ajuns la concluzia că meșteșugari instruiți în Creta trebuie să fi fost angajați să lucreze pentru conducători micenieni. Acceptând sarcinile delegate, obișnuiau să adapteze stilurile și decorațiunile minoice de mare preț la gusturile artistice sau poate la diferitele credințe și cutume religioase ale micenienilor.¹¹

Dar ce aveau căpeteniile războinice din aceste cetăți obscure de pe continent, de exemplu Micene, Atena, Teba sau Pylos, de oferit în schimbul acestor bunuri și servicii scumpe? Arheologii, deprinși cu modelele moderne ale schimburilor și comerțului, au notat că în această perioadă a început și exploatarea zăcămintelor de bronz, grafit și argint de la Laurion (astăzi Lavrio) din Attica. Poate că micenienii schimbau excesul de materii prime pe comori exotice, care ajungeau în cele din urmă îngropate împreună cu căpeteniile lor. Sau poate că aceste bogății erau chiar recompensa câștigată pentru faptele de vitejie în onoarea cărora erau și construite aceste morminte.

Într-o casă construită în avanpostul minoic de la Akrotiri, Thera, a fost găsit un indiciu care ne pune pe gânduri: o frescă. Casa fusese îngropată de erupția care devastase insula la un moment dat înainte de 1500 î.Hr. Într-una dintre scenele zugrăvite în frescă, un rând de războinici iese pe poarta unui oraș împrejmuț de ziduri și se așază în formațiune, chipurile gata să apere turmele de atacatori care încearcă să debarce de pe vase, cu toate că li s-a atribuit și rolul de executanți ai unui raid.¹² În orice caz, războinicii pot fi recunoscuți pe dată ca fiind micenieni după coifurile în formă de stup de albină, de partea exterioară a căroră sunt atașate șiruri de colți de mistreț, după scuturile uriașe, dreptunghiulare care le acoperă cea mai mare parte a corpurilor și după sulițele de două ori mai înalte decât un stat de om. Rămășițe ale unor asemenea coifuri, bucăți de scut și vârfuri de sulițe au fost găsite în morminte de pe continent și aveau să fie adesea înfățișate de artiștii micenieni în anii următori.

Această mărturie istorică ne arată că războinicii micenieni erau o prezență de temut în spațiul egeean dominat de civilizația minoică înaintea anului 1500 î.Hr. Cu toate acestea, se pare că pentru minoieni nu erau o amenințare la adresa modului lor de viață. Orașele de coastă, precum Akrotiri, nu aveau ziduri de apărare. Cel puțin două dintre palatele minoice tipice din Creta, cele de la Malia și de la Kato Zakros, s-au dezvoltat înfloritor construite pe o suprafață plată, fix de-a lungul coastei, și nici acestea nu aveau ziduri de apărare. Se prea poate ca războinicii micenieni să-și fi obținut bogățiile oferindu-și serviciile ca mercenari, păzind posesiunile minoienilor din Marea Egee, de exemplu cele de pe insule ca Thera.¹³ În acest caz, comunitățile de pe continent ar fi exportat nu numai bronz, ci și mâna de lucru în exces. Aceasta ar fi putut fi o modalitate de a rezolva o problemă demografică de care regiunea avea să se lovească adesea în viitor și pe care avea să o rezolve de o manieră asemănătoare.

Indiferent care ar fi adevărul, unul dintre puținele lucruri în privința căroră putem fi siguri este faptul că, la aproximativ un secol după erupția de pe Thera, rolurile s-au inversat în mod remarcabil. În jurul anului 1450 î.Hr., majoritatea palatelor și orașelor din Creta minoică au fost distruse într-un incendiu. Doar Knossos, cel mai mare și, dintr-un anumit punct de vedere, cel mai influent dintre palate, a rămas intact. Însă urmele de distrugere vizibile pe unele dintre clădirile de la marginea palatului ne dau de înțeles că, de această dată, dezastrul nu a fost provocat de forțe subterane care nu puteau fi controlate, ci de mână omenească. Cine a fost vinovatul?

Nu avem cum să știm. Știm însă cine a avut de câștigat de pe urma acestei catastrofe (ceea ce bineînțeles că nu înseamnă același lucru). Cei care au avut cel mai mult de câștigat, pe termen scurt și în interiorul Cretei, au fost conducătorii din Knossos. Acest palat controla acum de unul singur cea mai mare parte, dacă nu chiar toată insula. Pe termen lung însă, și raportându-ne la o suprafață geografică mult mai extinsă, micenienii au fost cei care au avut de profitat.

Se pare că pe teritoriul Cretei au avut loc schimbări de amploare, probabil la scurt timp după această catastrofă. Majoritatea sinistrelor bazine lustrale au fost zidite, iar din acel moment nici că s-au mai construit altele noi. Pe țărmul nord-

estic izolat, în orașul Palaikastro, catastrofa pare să fi avut drept țintă obiecte de importanță religioasă. Un idol rar, din fildeș și din metale prețioase, a fost făcut bucăți și ars. Aici, dar și în alte regiuni, au fost găsite fragmente din omniprezentul simbol sacru, coarnele consacării, aruncate sau amestecate printre materiale de construcție.¹⁴ Acele lucruri considerate odinioară sfinte de către minoieni erau acum aruncate la gunoi.

În aceeași perioadă, aripi întregi din Palatul lui Minos din Knossos au fost complet modificate sau redecorate. Frescele din Sala Tronului, pe care turiștii încă se îmbulzesc să o viziteze, datează din această perioadă — deși ceea ce vedem astăzi nu este decât o reconstrucție imaginară, creată la începutul secolului XX. O cercetare minuțioasă a fragmentelor de ipsos pictat a scos la iveală faptul că desenele inițiale au adaptat motivele tradiționale unui scop până atunci inexistent în arta minoică: concentrarea atenției privitorului asupra grandorii regelui care stătea pe tron. În alte zone din Knossos au început să apară morminte care se asemanau foarte bine cu cele din Grecia continentală. Pe parcursul secolelor anterioare, ritualurile minoice de înmormântare fuseseră în mare parte colective și trecuseră neobservate — s-a sugerat că minoienii acordau foarte puțină atenție strămoșilor. Pe de altă parte, mormintele ostentative și obiceiul de a etala bogății, inclusiv nenumărate arme îngropate împreună cu morții în împrejurimile Knossosului între 1450 și 1375 î.Hr., se aseamănă îndeaproape cu obiceiurile practicate de micenienii de pe continent în aceeași perioadă.¹⁵ Astăzi, arheologii se arată șovăitori în a concluziona că a existat un proces atât de sistematic precum o „ocupație” sau chiar o invazie a Cretei de către micenieni pentru a explica aceste evoluții. Totuși, este destul de clar că palatul din Knossos, și prin urmare cea mai mare parte a insulei, ajunsese la acel moment sub controlul unui popor care întreținea legături strânse cu Grecia continentală.

Aceste schimbări nu aveau loc doar în Creta. Cu câteva decenii înainte și după 1400 î.Hr., obiceiurile și artefactele minoice încetaseră să mai dea tonul în spațiul egeean, locul acestora fiind luat de cultura miceniană. Pe teritoriul Cretei, deciziile privind strângerea și distribuirea de bunuri și organizarea meșteșugarilor erau acum gestionate de un singur centru aflat la Knossos. Creta a devenit mai prosperă ca niciodată.¹⁶ Și tocmai aici, chiar în inima sistemului minoic, arheologii au găsit echivalentul „dovezii de nezdruccinat” care confirmă prezența micenienilor vorbitori de greacă în vârful noii ierarhii cretane.

Pe parcursul secolelor anterioare, societatea minoică perfecționase mai multe sisteme de scriere. Începând cu 1900 î.Hr., seria de semne, fiecare reprezentând o silabă rostită, pe care o cunoaștem astăzi sub numele de Linear A, fusese folosită pentru a ține registrele palatului. Însemnările administrative erau scrijelite pe tablete de lut moale. Documentele create de această manieră nu trebuiau să fie permanente. Însă în momentul în care flăcările au înghițit palatul, lutul s-a întărit, prezervând tabletele pentru arheologi, care le-au găsit aproape patru milenii mai târziu. Acest lucru se întâmplase de mai multe ori înainte de catastrofa generală din jurul anului 1450 î.Hr. — permițându-ne să scoatem la lumină o parte a însemnărilor cotidiene din palatele distruse.

Însă când a venit și rândul Knossosului să treacă printr-un incendiu devastator, tabletele conservate printre dărâmături nu mai erau scrise în Linear A și în limba minoică, limbă care nu a fost niciodată descifrată. La doar câteva decenii după dezastrele de la 1450 î.Hr., sistemul de scriere folosit în Knossos fusese adaptat și dăduse naștere rudei sale apropiate, cunoscută sub numele de Linear B. Timp de cincizeci de ani după descoperirea primelor documente scrise în Linear B de către Sir Arthur Evans și echipa sa care excava situl de la Knossos nimeni nu a putut descifra nici acest sistem de scriere. Marea descoperire a avut loc în 1952, când un tânăr arhitect și spărgător amator de coduri pe nume Michael Ventris, care lucra alături de John Chadwick, expert în limbi clasice la Cambridge, a demonstrat că limba scrisă pe aceste lespezi era o formă timpurie de greacă. De atunci, au fost descifrate și traduse aproape șase mii de tablete scrise în Linear B, mai bine de jumătate fiind găsite la Knossos. Potrivit cercetătorilor, cele mai vechi dintre acestea, găsite tot la Knossos, au fost scrise la scurt timp după 1400 î.Hr. Specialiștii au descoperit chiar și însemnele unei noi generații de scribi care, cu caligrafia lor șovăitoare, nepușă la punct, încercau să se ajusteze la noul sistem de scriere. Dacă această observație și datarea ei sunt corecte, atunci mormanul de documente găsit în Sala Tabletelor cu Care de la Knossos reprezintă cel mai vechi registru scris în limba greacă găsit vreodată.¹⁷

Indiferent ce s-a întâmplat în Creta pe parcursul deceniilor ce au urmat catastrofei de la 1450 î.Hr., consecința a fost instalarea elitei miceniene vorbitoare de greacă la conducerea unui sistem birocratic ce gestiona întreaga insulă. Acesta a fost contextul în care s-a dezvoltat pentru prima dată sistemul de scriere al limbii grecești, vorbitorii de greacă trezindu-se la conducerea unui sistem economic și politic complex, care fusese conceput de alții înaintea sosirii lor. Așadar, nu trebuie să ne mirăm dacă limba greacă, alături de legende și unele dintre credințele care aveau să fie ulterior scrise cu ajutorul ei, prezintă nenumărate caracteristici din această epocă formatoare. Civilizația miceniană a fost un amestec născut din întâlnirea dintre aceste două limbi și culturi foarte diferite, continentul vorbitor de greacă și Creta minoică.

Simultan cu transformarea Cretei, micenienii începeau să-și construiască propriile palate pe continent. Acestea au fost proiectate pornind de la principii diferite. Însă scopul lor era să funcționeze de aceeași manieră. Și se pare că asta au și făcut — cu la fel de mult succes precum cel cu care se putea lăuda noua elită vorbitoare de greacă din Knossos. Vreme de cel puțin două secole, sau poate chiar trei, micenienii care administrau aceste palate au reușit să creeze un sistem economic — „o operațiune masivă de redistribuire“, după cum a fost acesta numit — suficient pentru a susține o populație mult mai numeroasă decât fusese până atunci posibil sau avea să fie posibil până în epoca modernă.¹⁸

Pentru păstrarea unor inventare detaliate au fost angajați scribi, pe același model ca în Creta. Mai multe fragmente scrise în Linear B, descoperite într-o casă aflată la periferia cetății Micene, dar și altele descoperite într-un sit cunoscut sub numele de Iklaina, din sud-vestul Greciei, ambele scoase la lumină în secolul

XX, confirmă că noua tehnologie a scrierii și folosirea acesteia în scop birocratic se răspândiseră și în Grecia continentală până în 1350 î.Hr.¹⁹ Multe alte tablete scrise în Linear B, majoritatea datând de la sfârșitul secolului următor, au fost descoperite în urma săpăturilor efectuate în situri de pe continent, la Pylos, Micene, Tiryns, Teba, Volos și Agios Vasileios de lângă Sparta, dar și în alte situri din Creta. În total, în Grecia continentală s-au descoperit aproximativ două mii cinci sute de astfel de izvoare. Între cel târziu 1300 î.Hr. și la scurt timp după 1200 î.Hr., elita miceniană s-a aflat în vârful unei ierarhii clar structurate de funcții gestionate de birorați care supravegheau îndeaproape munca subalternilor.

Aceste izvoare ne ajută să înțelegem nenumărate aspecte din economia și din administrația palatelor miceniene. În vârful ierarhiei se afla regele (*wanax*). La capătul opus al ierarhiei, după o lungă listă de oficiali numiți în funcție, se afla comunitatea sătească locală, *damos* — predecesorul *demosului* grec de mai târziu, cel care ne va împrumuta termenul de „democrație“, însemnând „puterea poporului“. Cu toate acestea, registrele scrise în Linear B nu ne oferă niciun indiciu despre gândurile și sentimentele conducătorilor care le ordonaseră scrierea și cu atât mai puțin despre restrânsa breaslă a scribilor, singurii care aveau cunoștințele necesare pentru a le crea și citi. Se pare că micenienii nu au folosit niciodată arta scrierii pentru altceva în afară de registre contabile. Bineînțeles că nu este exclus să fi ținut și alt tip de registre, notate pe materiale perisabile, de exemplu pergament sau papirus, așa cum știm că au făcut minoenii înaintea lor. Totuși, nu s-au găsit încă dovezi care să confirme acest lucru.²⁰

Pe de altă parte, narațiunile și arta povestirii trebuie să fi jucat un rol important în viața cotidiană din palatele miceniene. Datorită descoperirilor arheologice știm că regii făceau tot ce le stătea în putință pentru a menține vie amintirea familiilor conducătoare din trecut. Mormintele cu dromos din Micene fuseseră întotdeauna marcate cu pietre de mormânt gravate. La două sute de ani după ultimele înmormântări, aici s-a construit o zonă îngrădită, dedicată ceremoniilor, cu scopul de a delimita și de a conserva locul în care fuseseră lăsați să se odihnească acești iluștri oameni și comorile lor. În aceeași perioadă, zidurile de apărare ale cetății au fost extinse pentru a cuprinde și acest cimitir. Aceste proiecte elaborate și costisitoare nu ar fi avut niciun rost dacă cei care ordonaseră demararea lor nu ar fi dispus de o metodă bine pusă la punct de a transmite amintirile de la o generație la alta.

După 1400 î.Hr., pe întreg teritoriul sudic al Greciei încep să apară morminte de tip tholos. Acestea erau săpate în dealuri, aveau intrări impresionante, îmbrăcate în lespezi de piatră, și erau acoperite cu bolți de piatră care marcau peisajul de deasupra. Mormântul lui Agamemnon de la Micene, ce poartă și pomposul nume de „Tezaurul lui Atreu“, este cel mai ambițios asemenea proiect din punct de vedere arhitectural. Prădat cu mult timp în urmă și golit de bunurile și de comorile pe care trebuie să le fi găzduit odinioară, mormântul a început să fie admirat de vizitatori cel puțin din secolul al II-lea d.Hr. Aceasta era o altă modalitate de a comemora și a onora regii, eroii și familiile acestora mult

timp după ce se stingeau din viață. Într-un fel sau altul, probabil că și poveștile despre ei trebuie să fi fost transmise cu la fel de multă conștiinciozitate.

Înclinația micenienilor pentru arta povestirii a fost adesea surprinsă și în artele vizuale. Fragmente de fresce care au acoperit cândva interioarele palatelor prezintă scene animate de luptă și de vânătoare. Vizitatorul care se apropie de vatra centrală și de tronul *wanax*-ului observă că în palatul lui Nestor de la Pylos frescele de pe pereți par să surprindă caracterul solemn al procesiunilor desfășurate în onoarea regelui. Într-o parte, un bărbat înveșmântat în robă albă stă pe o piatră. Capul este mic în comparație cu lira cu cinci corzi pe care o ține în mâna stângă, în timp ce cu dreapta ciupește instrumentul. Fix în dreptul lirei, îndepărtându-se de el, se află o pasăre, chiar și mai mare ca proporție. Nu ai cum să nu te gândești la faimoasa expresie „cuvinte înaripate“, care are să fie ulterior imortalizată în *Iliada* și *Odissea* lui Homer. În sistemul birocratic al palatelor, cântăreții la liră dețineau un loc aparte: doi asemenea cântăreți sunt listați pe o tabletă scrisă în Linear B la Teba, ei urmând a fi plătiți. Prevestind epocile viitoare, cântărețul la liră nu era numai muzician, ci și un „rapsod“.²¹

Funcțiile palatelor îmbinau autoritatea politică și economică cu ritualuri și convingeri religioase, la fel cum se întâmplase și în Creta minoică. Religia miceniană se întrepătrundea cu cea minoică, deși se pare că între cele două culte existau și nenumărate deosebiri. Acestea nu aveau decât să se adâncească odată cu trecerea timpului, în contextul în care elitele miceniene începeau să iasă din umbra civilizației minoice care dominase anterior Creta. Tabletele găsite la Pylos, care datează chiar de la sfârșitul civilizației minoice — între 1200 și 1180 î.Hr. —, ne ajută să ne facem o idee despre practicile religioase ale vremii și despre felul în care evoluaseră acestea pe continent până la acel moment.

Zei erau de sex feminin, dar și masculin. Din studiul tabletelor, dar și din rămășițele jertfelor animale găsite chiar în incinta palatului reiese că zeitatea cea mai importantă era zeul-taur Poseidon, asociat mai târziu în mitologie cu cutremurele, după cum fusese mai mult ca sigur și în Creta minoică. Numele acestuia apare sub forma *Po-se-da-o*. La Micene, pare să fi fost venerată o zeiță războinică, asemănătoare Atenei din mitologia viitoare, iar numele de *A-ta-na Poti-ni-i-ja* (însemnând „Doamna Atena“) apare pe o tabletă scrisă în Linear B în Knossos. Numelor sau epitetelor descoperite pe tabletele în Linear B li se poate găsi un corespondent în cea mai mare parte a „familiei“ divine grecești, imaginată în secolele următoare ca trăind pe piscurile învăluite în nori ale Muntelui Olimp. Însă preocuparea exagerată a funcționarilor palatului, care se asigurau că fiecare zeităte primea ceea ce i se cuvenea, în întregime și la data hotărâtă, nu ne spune prea multe despre natura ritualurilor și ne oferă și mai puține informații despre convingerile oamenilor care le practicau.²²

Din izvoarele istorice reiese însă un detaliu confirmat din belșug și de arheologi: anume că aceste ritualuri practicate în palate se sfârșeau cu sărbători comunale de amploare. La fel cum avea să se întâmple și în epocile următoare, zeii primeau partea ce li se cuvenea din sacrificiile animale jertfite în onoarea lor. Însă faptul că muritorii care participau la festin împărțeau între ei cărnurile

jertfite reprezintă o confirmare a încrederii pe care o avea această comunitate în sine însăși. Dacă judecăm după reprezentările vizuale, la aceste ospete participau deopotrivă bărbați și femei. Femeile apar destul de des în arta miceniană, dar și în cea minoică. În fresce sunt înfățișate mergând cu carul sau urmărind bălăii. Foarte rar apar cu sânii goi, ca femeile minoiene. Se pare că femeile care proveneau din rândul aristocrației se bucurau de un statut social deosebit în universul palatelor miceniene — atât în timpul vieții, cât și după moarte, după cum ne confirmă dovezi descoperite în mormintele excavate. Tabletele scrise în Linear B însă le prezintă ca având de îndeplinit sarcini strict casnice, și este cât se poate de posibil să fi fost sclave. Singura femeie de rang înalt identificată până în prezent din studiul tabletelor a fost o preoteasă. Nu dispunem de nicio dovadă care să confirme că vreo femeie miceniană ar fi exercitat vreo autoritate anume în ierarhia palatelor. Tabletele nu menționează nimic, nici măcar numele unei consoarte regale sau un titlu regal feminin.²³

Palatele de pe continent erau construite pe platouri mai înalte, în zone în care peisajul înconjurător oferea protecție naturală. La început însă, nu aveau ziduri de apărare. Acesta fusese stilul minoienilor, care avea să fie păstrat în Creta și în epoca dominată de conducerea miceniană. Pe continent însă, arhitecții palatelor și inițiatorii noului model de economie centralizată au descoperit la scurt timp că aveau nevoie să-și protejeze surplusul de provizii agricole și artefactele deosebit de valoroase, acumulate în interiorul palatelor. În jurul cetăților s-au ridicat ziduri masive, mai întâi la Tiryns, în câmpia Argolidei, exact lângă portul Nauplio de astăzi, iar apoi la Micene, la o distanță de câțiva kilometri în interiorul țării. Acestea nu erau fortificații obișnuite. Pietrele folosite la construcția lor erau atât de masive, încât generațiilor următoare nu le-a venit să creadă că fuseseră ridicate de oameni și au fost convinse că trebuie să fi fost rezultatul muncii miticilor giganți cu un singur ochi, ciclopilor. Zidurile ce înconjoară orașele Tiryns și Micene din câmpia Argolida și orașul Gla din Beoția sunt considerate și astăzi „ciclopice“.

Aceste fortificații sunt o dovadă a puterii conducătorilor care puteau chema la muncă mii de oameni. Muncitorii trebuie să fi fost recrutați de pe teritorii extinse. Trebuie să fi fost nevoie de resurse și de capacitate de organizare pentru a-i caza și a-i hrăni pe întreaga durată a lucrărilor de construcție. Deși nu le putem compara cu piramidele mult mai vechi din Egipt, zidurile ciclopice ale cetăților miceniene trebuie să fi presupus o provocare logistică și de inginerie relativ similară în esență. De unde provenea mâna de lucru? Și de ce era nevoie de o asemenea cheltuială extraordinară, de resurse și de efort? Unii s-au întrebat dacă scopul nu ar fi putut fi pur și simplu cel de „a impresiona și a conferi un statut mai important conducătorilor locali“²⁴. Dacă această afirmație este adevărată, zidurile sunt un exemplu și mai uluitor de „irosire ostentativă“ decât îngroparea unei cantități enorme de aur în mormintele cu dromos.

Primele fortificații au fost ridicate la Tiryns în jurul anului 1375 î.Hr. și apoi în 1350 î.Hr. la Micene. Un secol mai târziu au fost extinse în ambele cetăți. Atunci au fost incluse în interiorul zidurilor mormintele cu dromos și terenul

îngrădit dedicat ceremoniilor de înmormântare de la Micene. În aceeași perioadă a fost adăugată și faimoasa Poartă a Leilor. Deasupra buiandrugului porții încă se poate vedea o replică impresionantă a unui model preluat din Creta minoică. Două leoaice stau de o parte și de alta a unui pilon central pe care la un moment dat trebuie să fi fost așezată statuia unei zeiței, cel mai probabil o zeiță. În etapa finală, lucrările de fortificație trebuie să fi presupus o incredibilă ingeniozitate inginerească, dar și forță, căci atât din Micene, cât și din Tiryns se schimbaseră cursurile a două izvoare subterane ca apele să fie deviate în interiorul zidurilor. Același lucru s-a făcut și în Atena, la Acropole, unde au supraviețuit alte mărturii istorice care atestă că aici trebuie să fi existat cândva un palat micenian. Aceste eforturi nu pot fi puse pe seama unei simple nevoi de a epata. În jurul anului 1200 î.Hr., când palatele aveau aproape două sute de ani, elitele care administrau economia credeau că aveau să fie nevoite să reziste unui asediu.

Nu toate palatele miceniene erau fortificate, cel puțin nu la nivelul la care erau Tiryns, Micene, Acropole din Atena sau Gla din Boeția. De regulă, cele care dispuneau de ziduri se aflau unul în apropierea celuilalt. Pe suprafața restrânsă a câmpiei Argolida existau nu mai puțin de trei și toate aveau ziduri ciclopice. Pe de altă parte, palatele despre care știm din registrul birocratic că aveau în stăpânire un teritoriu mult mai mare păreau să fi avut nevoie de un sistem de apărare mai puțin elaborat. Acest lucru este valabil în cazul Tebei și Pylosului.²⁵ Prin urmare, se prea poate ca acele elite care au ales să construiască sisteme de fortificație în jurul palatelor lor să fi făcut acest lucru pentru a se proteja nu împotriva unei amenințări externe, ci unele împotriva altora. Dacă acest lucru este adevărat, atunci este în acord cu o bună parte a istoriei ulterioare a Greciei.

În izvoarele arheologice sau în documentele scrise nu există absolut nicio dovadă cum că, dincolo de teritoriul controlat de fiecare palat, exista vreo administrație sau vreun contract de obligațiuni reciproce. Aceste teritorii puteau fi destul de extinse, mai ales în comparație cu orașele-stat mult mai mici din epocile următoare. Arareori găsim în aceste documente vreo mențiune despre eventualele tranzacții *dintre* centre regionale. În Micene exista un registru care ținea inventarul transporturilor de pânză trimise către Teba. Tabletele din Teba îi menționează pe „lacedemonieni“, termen care trebuie să fi fost folosit pentru a-i identifica pe locuitorii viitoarei (și moderne) regiuni Sparta din sudul Peloponesului. Însă nu avem nicio dovadă istorică limpede care să ne ajute să ne facem o idee despre cum interacționau diferitele administrații ale palatelor. În plus, nu dispunem de niciun indiciu care să ateste existența vreunui nivel mai înalt de autoritate politică decât cel al *wanax*-ului, care domnea peste teritorii atribuite fiecărui palat.²⁶

Cadrul istoric descris în tabletele scrise în Linear B este în concordanță cu dovezile arheologice. Avem în cea mai mare parte de-a face cu o lume împărțită în regate autonome, care își gestionează singure politicile, dar toate de o manieră relativ similară, având principii standard, comune în materie de limbă, scriere, arhitectură, artă și meșteșuguri și practici religioase. S-a întâmplat oare vreodată ca toate aceste lucruri pe care le aveau în comun să ducă la formarea unei

structuri politice predominante, cu un singur centru geografic și cu un singur conducător, așa cum se întâmpla de regulă cu alte civilizații ale vremii? Pentru a găsi un răspuns, trebuie să privim dincolo de lumea miceniană și să înțelegem ce credeau străinii, care priveau din exterior, despre aceasta.

Hitiții, care își aveau capitala departe în est, în regiunile înalte ale Anatoliei, au intrat în legătură cu micenienii abia când aceștia au început să capete influență în zona lor de Mare Egee. Anumite fragmente din corespondența diplomatică a hitiților — datate din perioada 1400–1200 î.Hr., când palatele continentale ale micenienilor își cunoscuseră apogeul — menționează o putere maritimă aflată în extremitatea vestică a sferei de influență hitite. Inițial, aceasta a fost denumită Ahhiya, ulterior Ahhiyawa. În jurul anului 1250 î.Hr., regele de la Hattuşas i-a scris o lungă scrisoare regelui din Ahhiyawa, fără să-i spună pe nume, dar adresându-i-se ca „frate” și egal. Aproximativ patruzeci de ani mai târziu, un alt rege hitit, Tudhaliya al IV-lea, a declarat în textul oficial al unui tratat: „regii care îmi sunt egali în rang sunt regele Egiptului, regele Babilonului, regele Asiriei și *regele din Ahhiyawa*”. Ultima parte a frazei fusese ștearsă de scrib, care pare să-și fi dat imediat seama că nu ar fi trebuit să includă aceste cuvinte în tratat. Însă simplul fapt că un scrib profesionist ar fi putut să facă o astfel de greșală ne dă de înțeles că regii din Ahhiyawa se bucuraseră până de curând de recunoaștere la nivel înalt din partea hitiților. Același tratat pune un embargo pe „orice navă din Ahhiyawa” care pleacă înspre Asiria, regat cu care hitiții erau la acel moment în război. Acest act se putea referi fie la un embargo comercial, fie la întăriri militare. În orice caz, cert este că, până în anul 1200 î.Hr., Ahhiyawa devenise o putere recunoscută pe mare, dar și una dintre puținele superputeri ale vremii.²⁷

Pe parcursul acelorasi secole, și egiptenii întrețineau legături cu spațiul egeean. Egiptenii făceau de mult timp comerț cu Creta minoică, pe care o numeau „Keftiu”. Apoi, la scurt timp după ce au început micenienii să-și facă simțită prezența în această regiune, în registrele egiptenilor este menționat un nou nume. Cel de-al patruzeci și doilea an de domnie al faraonului Tutmes al III-lea este de obicei considerat echivalentul anului 1438 î.Hr. după sistemul nostru de numerotare a anilor. La acel moment, faraonul a acceptat un dar diplomatic primit dintr-un loc ce purta numele de „T-n-j”. Deoarece hieroglificele egiptene transcriu doar consoane, nu și vocale, nu putem decât să ghicim cum suna exact acest nume. Probabil ceva de genul „Tanaja” sau „Tanaju”. Din descrierea darului, care includea și un obiect „meșteșugăresc cretan”, putem presupune că „Tanaju” se afla undeva în spațiul egeean — însă nu în Creta, căci același text deja menționează numele de Keftiu. Aproximativ o sută de ani mai târziu, pe parcursul domniei lui Amenhotep al III-lea, care a murit în 1353 î.Hr., pe o piatră egipteană de mari dimensiuni au fost listate mai multe regiuni din spațiul egeean care ar fi putut fi destinațiile unei delegații sau misiuni comerciale. De această dată, sunt menționate și Keftiu și Tanaju, desemnând două teritorii de sine stătătoare. O parte a intrărilor de pe acest registru sunt neclare, dar destinațiile consemnate lasă în mod evident de înțeles că teritoriul cunoscut egiptenilor sub numele de Tanaju cuprindea întregul Pelopones, Beoția (deoarece

și Teba este inclusă aici) și poate și unele insule.²⁸

De aici reiese că hitiții și egiptenii foloseau denumiri diferite când descriau spațiul pe care îl atribuim noi micenienilor. Însă scribii și funcționarii ambelor civilizații consideră de la sine înțeles faptul că aveau de-a face cu un *regat*, condus de un rege pe care și monarhii lor erau pregătiți să-l recunoască. Textele hitite sunt relativ explicate în această privință. Chiar dacă denumirea „Tanaju“ se referă la un spațiu geografic, și nu neapărat la o entitate politică, simplul fapt că un faraon egiptean alegea să accepte un dar diplomatic de aici însemna că, indiferent cine ar fi domnit peste această regiune, era considerat demn de un asemenea tip de schimb oficial.

Dacă chiar *exista* un singur regat care cuprindea întregul univers micenian vorbitor de greacă din sudul Greciei, capitala acestuia era cel mai probabil Micene, cu toate că și Teba a fost propusă ca variantă. Sau poate că nici nu a existat vreun regat unitar, ci mai degrabă un fel de confederație de state mai mici, ale căror nume diferite ar fi putut stârni confuzie în rândul străinilor.²⁹ În orice caz, sursele hitite și egiptene scot la iveală dimensiunea geopolitică a universului micenian, iar acest aspect trebuie să fi avut o bază clară, chiar dacă încă nu știm cum să potrivim această informație cu dovezile arheologice și consemnările grecești.

Cum se autodefineau însă micenienii și cum își numeau regiunea în care trăiau în propria limbă? *Atât* denumirea hitită, Ahhiya sau Ahhiyawa, *cât și* cea egipteană, Tanaju, aveau să-și găsească o replică fidelă în limba greacă la câteva secole după apusul civilizației miceniene. Găsim aceste replici în poemele epice ale lui Homer, *Iliada* și *Odiseea*. Aici, cei care asediază cetatea Troiei nu sunt cunoscuți sub denumirea colectivă intrată în limbă ceva mai târziu, cea de „eleni“, ci ca „ahei“ (aducând aminte de Ahhiya) sau „danai“ (aducând aminte de Tanaju.) Toponimul Ahaia are să fie folosit vreme de secole, fără să facă întotdeauna referință la același teritoriu, până la sfârșitul epocii romane. Dacă micenienii chiar ar fi folosit o singură denumire pentru toate teritoriile pe care le ocupau, aceasta ar fi fost cel mai probabil ceva de genul *Achaiwia*, o variantă timpurie a formei Ahaia. Iar triburile cărora le-am atribuit numele de micenieni se considerau cel mai probabil, așa cum aveau să facă ulterior și eroii lui Homer, atât ahei (*achaiwoi*), cât și danai — căci altfel de unde să fi provenit denumirile folosite de hitiți și de egipteni?

Indiferent cum s-ar fi gestionat pe plan intern, micenienii începeau acum să-și facă din ce în ce mai des simțită prezența în zone aflate la mare depărtare de regiunea lor de baștină. În repetate rânduri, statele vasale ale hitiților de pe coasta egeeană a Anatoliei au încercat să se răzvrătească. Prima revoltă a avut loc în jurul anului 1400 î.Hr. O revoltă la care participau aproximativ douăzeci de state sau orașe din nord-vestul Anatoliei era suficient de gravă pentru a necesita o intervenție militară condusă de regele Tudhaliya însuși. Printre statele rebele s-a numărat și Wilusa (Troia). După înăbușirea revoltei, una dintre jertfele aduse zeului hitit al furtunii în templul lui a fost o sabie de bronz, în stil micenian, care

avea să fie descoperită de arheologi în secolul XX. Pe armă apare o inscripție în limba hitită, prin care i se mulțumește zeului pentru victoria reputată în înăbușirea revoltei. Așadar, se pare că rebelii ar fi primit ajutor din Ahhiyawa — respectiv de la vorbitorii de greacă locuitori de cealaltă parte a Mării Egee.³⁰

La scurt timp după această revoltă, o inscripție hitită menționează că „un conducător din Ahhiya“ provoacă noi neplăceri pentru Hattușas. Acest conducător, numit Attarissiya, are să apară în legende grecești scrise mult mai târziu ca Atreu, tatăl lui Agamemnon, regele cetății Micene. În documentul hitit, Attarissiya nu este considerat demn de a primi un titlu regal. Cu toate acestea, se pare că era capabil să strângă o armată de o sută de care de război pe care să le trimită în interiorul Anatoliei. Câțiva ani mai târziu, același Attarissiya ia parte la un atac asupra Ciprului, alt stat vasal hitiților. Acesta este primul indiciu clar că micenienii aveau la dispoziție o forță maritimă importantă. Se prea poate ca acesta să fi fost și primul moment în care au început vorbitorii de greacă să-și facă simțită prezența în Cipru.³¹

Se pare că puterea miceniană și-ar fi atins apogeul pe plan extern la un moment dat între 1350 și 1250 î.Hr. Acest lucru nu s-a realizat însă numai prin forța armelor. Conducătorii palatelor miceniene erau de asemenea capabili să exercite ceea ce am numi astăzi „putere necoercitivă“. Documente scrise în Linear B menționează că anumite bunuri, precum textile sau uleiuri parfumate, erau dedicate „exporturilor“. Comerțul s-ar fi realizat prin troc și schimb. Se presupune că micenienii ar fi fost implicați și în schimburi de daruri rituale între conducători, asemenea celui consemnat cu faraonul Tutmes. Frustrant este că, din partea grecilor, nu s-au descoperit până acum documente asemănătoare care să confirme tranzacții internaționale.

În pofida absenței documentelor, izvoarele arheologice ne confirmă că negustorii micenieni ai vremii făceau schimburi comerciale în întreg spațiul mediteranean. Corăbiile acestora călătoreau până departe în vest, în Sardinia și pe țărmul Spaniei de exemplu, în direcția opusă porturilor din Egipt sau Levant, și prin strâmtorile Hellespont și Bosfor, în Marea Neagră. Materii prime deosebite proveneau din regiuni și mai îndepărtate. Chihlimbarul, folosit pentru confecționarea de colane, trebuie să fi fost transportat pe uscat și pe cale fluvială tocmai din regiunea baltică. Cositorul, un ingredient esențial în fabricarea bronzului, trebuie să fi provenit probabil din Afghanistan fiind transportat pe coasta Levantului.

Încercătura unui vas naufragiat în jurul anului 1300 î.Hr., în timp ce se îndrepta înspre apele egeene ale micenienilor, pornind din Levant, via Cipru, includea zece tone de lingouri de cupru, dar și cantități însemnate de cositor, recipiente care trebuie să fi conținut ulei de măsline, vin rezinat, sticlă colorată, fildeș neprelucrat și mai multe obiecte prețioase. Obiecte personale aparținând echipajului sau pasagerilor au fost descoperite pe fundul mării. Printre acestea și unelte, arme, cosmetice și bijuterii, dar și rămășițe de alimente consumate la bordul vasului și o tabletă de ceară care trebuie să fi fost folosită pentru a nota diverse lucruri — din păcate, aceasta nu prezenta nicio urmă că pe ea s-ar fi scris

vreodată. Designul unora dintre obiectele personale descoperite ne dă de înțeles că proprietarii lor erau micenieni și că se îndreptau spre casă la momentul naufragiului, în apropierea regiunii de coastă din sudul Turciei cunoscute sub numele de Uluburun, regiune după care a fost denumită astăzi epava. Obiectele descoperite au fost identificate ca fiind de proveniență „egipteană, nubiană, asiriană, babiloniană, cipriotă, miceniană, italică, balcanică și baltică” — fapt ce ne confirmă că, în 1300 î.Hr., exista o rețea de schimburi comerciale cu adevărat internațională, raportată la posibilitățile epocii.³²

Acești primi greci și corăbiile pe care trebuie să le fi construit pentru a se deplasa și a-și transporta bunurile în toate aceste regiuni erau o forță comercială importantă. Această tradiție maritimă, care le-a conferit grecilor un loc de excepție în lumea modernă a navigației de astăzi, își are rădăcinile în cele mai vechi timpuri — cu toate că merită consemnat că grecii trebuie să fi deprins probabil și această îndeletnicire tot de la predecesorii lor, minoienii.

Mai există un obiect de export, de această dată aproape inexistent însă în izvoarele arheologice, dar menit să devină în final cel mai important dintre toate bunurile, care își poate avea originile în universul micenian al secolului al XIII-lea î.Hr. Este vorba de limba greacă. Grecia continentală este, cu excepția Cretei, singura regiune în care s-au găsit registre scrise în Linear B. Este cât se poate de logic să presupunem că oamenii din acele regiuni în care se exportau bunuri miceniene trebuie să fi știut câte ceva și despre limba vorbită de producătorii și negustorii care ajungeau aici. Prin urmare, în acele regiuni în care localnicii nu erau micenieni, a devenit la modă ca oamenii să primească nume pe care le recunoaștem astăzi ca fiind de origine grecească.

Cea mai bună dovadă în acest sens o găsim în Creta. La câteva generații de la instalarea primilor vorbitori de limbă greacă la Knossos, o bună parte a indivizilor menționați în documentele scrise în Linear B au nume grecești. Numele nu sunt atribuite doar celor care fac parte din elită. Adesea, persoanele menționate în registre sunt păstori sau meșteșugari de origine modestă, care trebuie să fi fost mai mult ca sigur localnici.³³ Este posibil ca aceste nume să le fi fost atribuite de sistemul birocratic — la fel cum aveau să facă în epoca colonială mai recentă stăpânii imperiaști cu slujitorii lor nativi. Sau poate că mai bine am compara această practică cu o tradiție grecească mai apropiată de zilele noastre, cum ar fi faptul că părinții invită un naș înstărit sau influent să le boteze copiii, care mai apoi poartă numele binefăcătorului desemnat. Astfel, se prea poate ca opțiunea de a „deveni micenian” să fi fost o alegere conștientă, luată de indivizi într-o societate fluidă și în schimbare.

Un caz mai surprinzător a fost cel al Troiei. Arheologii sunt de acord cu faptul că, din punct de vedere cultural, Troia era un oraș din Anatolia, aflat la periferia lumii hitite. Însă pe parcursul domniei regelui hitit Muwattalli al II-lea, între 1290 și 1271 î.Hr., s-a redactat un tratat cu conducătorul de la Wilusa (Troia), numit Alaksandu.³⁴ Acest nume nu poate fi decât forma hitită a numelui grecesc „Alexandros” (Alexandru), care în traducere literală înseamnă „apărătorul oamenilor”. În legende grecești de mai târziu, Alexandru are să fie numele

alternativ dat prințului troian cunoscut mai bine ca Paris. Ar putea exista o legătură între acest Alaksandu și o căsătorie dinastică încheiată probabil cu un secol în urmă între un rege din Ahhiyawa și o prințesă din confederația care se răsculase împotriva domniei hitite, confederație din care făcuse parte și Wilusa.³⁵ Sau poate că numele grecești ajungeau să fie populare și aici pe parcursul perioadei de glorie a palatelor miceniene? Se prea poate ca regate străine aflate la mare depărtare, ca Troia, să-și fi dorit să adopte ceea ce considerau a fi moda învingătorilor — așa cum avea să facă, aproape un mileniu mai târziu, o altă dinastie de Alexandri, care avea să sfârșească prin a cuceri aproape toată lumea cunoscută.

Ascensiunea micenienilor a luat sfârșit cu câteva decenii înainte sau după anul 1200 î.Hr. Așa cum se întâmplă mai mereu în arheologie, succesiunea exactă a evenimentelor pe teritorii atât de diferite este greu de stabilit. Chiar mai dificil este să identificăm cauzele decăderii civilizației miceniene. Palatele și fortificațiile mai fuseseră grav avariate și în trecut, dar fuseseră reconstruite. Micenienii se dovediseră la fel de capabili precum minoienii care îi precedaseră să reziste catastrofelor naturale și să meargă mai departe. La un moment dat însă, toate aceste mărețe palate miceniene au fost distruse. Multe dintre ele au ars din temelii. Nu putem ști cu exactitate dacă nu au fost cumva jefuite.

Catastrofele au avut loc fără avertisment. La Teba tocmai fusese finalizată lista obișnuită a rațiilor de orz ce urmau să fie distribuite persoanelor menționate în document. Lutul nici nu avusese timp să se usuce că întregul palat a fost înghițit de flăcări. La Pylos nu au fost găsite rămășițe omenești nici în interiorul, nici în apropierea palatului, așa cum te-ai fi așteptat dacă apărătorii ar fi luptat să-și salveze orașul de invadatori sau dacă un cutremur ar fi blocat victimele sub mormane de moloz. Arheologii au găsit însă oasele a cel puțin zece vite. În mod evident, aici avusese loc un sacrificiu. Oasele fuseseră arse potrivit ritualului, apoi scoase afară — poate pentru a le oferi arhivarilor șansa de a consemna evenimentele. Afară, sub cerul liber, ospățul trebuie să fi fost în toi. Acesta a fost momentul în care palatul a fost înghițit de flăcări.³⁶ Chiar și astăzi, în sudul Greciei, vara incendiile înghit adesea case și sate întregi, lăsând câteodată zeci de victime omenești. Se prea poate să fi fost un accident.

Au apărut nenumărate teorii mult mai dramatice care explică această serie de dezastre, precum invazie pe mare, război civil, revolte populare, schimbări climatice, compromitere a recoltelor sau o combinație a tuturor acestor factori. Însă niciuna dintre aceste explicații nu oferă un răspuns la problema principală. Iar aceasta nu este cum sau de ce au fost distruse palatele, ci *de ce nu au mai fost reconstruite niciodată*. Și ce anume ar fi putut provoca abandonarea altor așezări, care nu prezintă niciun semn de distrugere, fix în aceeași perioadă? Care este motivul pentru care, chiar și în cetăți precum Micene sau Tiryns, unde au avut totuși loc lucrări de reconstrucție, iar orașele au fost oarecum repopulate, ruinele palatelor au rămas neatinse?

Din anii 1970 și 1980 au început să circule teorii care acuză problemele

sistemului de guvernare pentru colapsul unei întregi civilizații la o astfel de scară.³⁷ Conceptul de *colaps al civilizației* va reapărea de mai multe ori pe parcursul acestei lungi istorii și va fi folosit pentru a explica schimbările catastrofale care i-au afectat pe greci în varii momente și în diverse împrejurări istorice. Potrivit acestei teorii, tocmai complexitatea sistemului este cea care îi provoacă decăderea. Colapsul este explicat printr-un model economic care ne demonstrează că, în primă fază, creșterea complexității aduce mari beneficii, apoi beneficii moderate, pentru ca, în final, costurile presupuse de menținerea sistemului să ajungă mai mari decât beneficiile. La acest moment, în loc să revină cu atenție la o etapă anterioară a acestui ciclu, sistemul devine vulnerabil în fața unor amenințări din ce în ce mai mari. În trecut, aceste amenințări ar fi fost respinse cu ușurință. Măsurile luate ar fi generat o creștere suplimentară a complexității sistemului. Însă din moment ce nivelul complexității și-a depășit valoarea maximă, costurile unor acțiuni suplimentare sunt în prezent mai mari decât beneficiile și nu mai pot fi întrunite.³⁸

Fortificațiile palatelor miceniene sunt un bun exemplu care ne arată cum ar fi funcționat această teorie în practică. Până la un anumit punct, conducătorilor trebuie să li se fi părut probabil logic să mobilizeze resurse vaste și să gestioneze o forță enormă de muncă pentru a aduce cea mai mare parte a funcțiilor esențiale ale palatelor și personalului acestuia în cadrul perimetrului protejat de ziduri. Ulterior, când amenințarea a devenit mai acută, încă li se părea că merită să depună efort și să-și cheltuiască resursele pentru a include în cadrul zidurilor cetății și accesul la sistemul de aprovizionare cu apă. Însă ce rămâne de făcut când apare următoarea amenințare, iar costurile presupuse de respingerea ei sunt mai mari decât ce poate suporta sistemul? La acest moment, potrivit teoriei colapsului civilizației, secțiunile rivale din cadrul societății încep să se îndoiască de faptul că sistemul, care susține pe toată lumea, îi deservește cel mai bine interesele. Acum se instaurează mecanismul colapsului. Dacă nu există o putere rivală care să preia frâiele situației și să încorporeze societatea în declin în propriul sistem mai viabil, atunci colapsul devine inevitabil.³⁹ Acest prim potențial scenariu ar putea explica foarte bine ce s-a întâmplat în Creta în jurul anului 1450 î.Hr., când intervenția Greciei continentale miceniene în ascensiune ar fi salvat civilizația minoică, ce se prăbușea pe plan intern. Al doilea scenariu ar putea explica dispariția întregului sistem politic și economic micenian la un moment dat în jurul anului 1200 î.Hr.

Acest lucru nu s-a întâmplat doar în Grecia și în spațiul egeean. În aceeași perioadă, și Troia a avut o soartă asemănătoare. Toate orașele construite pe țărmul Anatoliei au sfârșit la fel. La fel s-a întâmplat și cu Imperiul Hitit și cu majoritatea celorlalte civilizații din Levant. Doar Egiptul a supraviețuit, cu toate instituțiile intacte, deși după mai multe decenii de tulburări. S-a tot vorbit despre documente egiptene care menționează atacuri lansate pe coasta Egiptului de „popoarele mării”. Bineînțeles că în estul Mediteranei trebuie să se fi deplasat în număr mare diverse popoare *după* declinul unei serii întregi de civilizații. Dar cel puțin în spațiul vorbitor de greacă, aceste valuri de migrație au fost o consecință, nu o cauză. Indiferent ce s-ar fi întâmplat în alte regiuni, teoria cum că invadatori

care soseau de pe mare ar fi fost vinovați pentru catastrofa din Grecia nu stă în picioare, căci aici majoritatea așezărilor distruse sau abandonate nu erau construite pe linia țărmului. Același lucru trebuie să fi fost valabil și în cazul distrugerii și abandonării capitalei hitite de la Hattușas, care se află la câteva sute de kilometri în interiorul continentului. Cel mai probabil, însăși dimensiunea acestor fortărețe „ciclopice“ și sistemele birocratice supraîncărcate dezvoltate în jurul acestora au fost cele care le-au provocat căderea.⁴⁰

Prima încercare a vorbitorilor de greacă de a imita societățile (sau civilizațiile) mai complexe și mai avansate din Orientul Apropiat se sfârșise dezastruos. După 1180 î.Hr., în palate se pare că nu s-au mai ținut registre. Scrierea Linear B avea să fie la scurt timp dată uitării, mai puțin în îndepărtatul Cipru. În pofida acestui lucru, povești despre trecutul legendar al grecilor aveau să continue să fie transmise din generație în generație pe cale orală. Puține alte societăți preistorice au reușit să creeze amintiri colective în măsura în care a făcut-o epoca miceniană, amintiri care aveau să capete mai târziu, odată ce aveau să fie *așternute pe hârtie*, o nouă formă. Ulterior, poveștile astfel create — miturile și legendele Greciei antice, așa cum le cunoaștem astăzi — aveau să fie veșnic citite, copiate, înflorite și comentate.

Să ne gândim la legenda lui Tezeu și a Minotaurului. Potrivit legendei, regele Atenei este obligat să trimită tribut la intervale regulate regelui Minos al Cretei, respectiv șapte feciori și șapte fecioare care urmau să fie devorați de un monstru pe jumătate om, pe jumătate taur, care trăiește într-un „labirint“ sub palatul său. Cu ajutorul ficei lui Minos, Ariadna, Tezeu omoară bestia și reușește să se întoarcă cu însoțitorii săi în Atena. Pe drum, nerecunoscător, o abandonează pe Ariadna pe insula Naxos și distruge flota de război cretană, punând astfel capăt tributului și, implicit, supremației maritime a regelui Minos.⁴¹ Avem nenumărate dovezi care ne confirmă că, între 1700 și 1450 î.Hr., minoienii au deținut într-adevăr supremația mărilor. Este clar că exercitau o influență culturală importantă în toate orașele care au fost excavate pe continent. Pe insula Keos — acesta fiind cel mai apropiat loc din care puteai ajunge la Atena și la minele de argint de la Lavrio fără să debarci pe continent — exista o așezare minoică. Este cât se poate de posibil ca Atena și împrejurimile acesteia, Attica, să fi fost o colonie a minoienilor.

Dacă lucrurile au stat într-adevăr așa, atunci expediția lui Tezeu și victoria ce a urmat ar fi putut fi o reflecție îndepărtată a luptei pentru putere care trebuie să fi avut loc în spațiul egeean între Grecia continentală și Creta în perioada de dinainte și de după 1450 î.Hr. Numele non-grecesc „Minos“ s-ar putea referi la o dinastie sau la un titlu regal și să nu fie de fapt numele unei persoane anume. Clădirea „labirintică“ în care era ținut monstruosul Minotaur poate fi înțeleasă drept o relicvă a „palatului lui Minos“ din Knossos, ale cărui ruine ne aduc într-adevăr aminte de interpretarea metaforică de mai târziu a numelui acestuia, cea de labirint. S-a speculat că „labyrinthos“, sau un cuvânt asemănător, ar fi putut fi numele inițial al palatului de la Knossos în limba minoică și se pare că o versiune

a acestui termen chiar este menționată pe o tabletă scrisă în Linear B.⁴²

Minotaurul, chipurile rezultatul unei împreunări dintre regina lui Minos, Pasiphae, și un taur miraculos trimis de zeul Poseidon, reflectă la rândul său importanța cultului taurului în iconografia și în religia minoică. Iar cel mai șocant și mai memorabil detaliu al legendei, faptul că cretanii își țineau monstrul în viață hrănindu-l cu tinere victime, chiar și-a găsit corespondentul în istorie, căci într-o clădire aflată în apropierea palatului de la Knossos au fost găsite oase de copii măcelăriți și oale de gătit. Aceste oase datează din perioada imediat următoare tulburărilor care au dus la sosirea micenienilor în Creta, după 1450 î.Hr. Indiferent ce ritual sinistru s-ar fi aflat în spatele acestor rămășițe, nu ar fi cătuși de puțin de mirare ca persoanele care suferiseră de pe urma acestui sacrificiu să-și fi amintit de acest ritual sute de ani mai târziu.⁴³

Și alte aspecte ale acestor mituri ar putea prezenta de fapt momente istorice distorsionate, dacă nu reflectă cumva anxietăți omenești fundamentale — sau, mai bine spus, anxietăți *masculine*. În mare parte mulțumită „părintelui psihanalizei“, Sigmund Freud, toată lumea a auzit de Oedip, care și-a ucis tatăl și s-a căsătorit cu mama sa (deși fără să știe cine erau aceștia). Freud s-a bazat pe o anumite versiune a acestei legende, cea relatată de dramaturgul atenian Sofocle în secolul al V-lea î.Hr., pe care a folosit-o ca dovadă pentru a susține teoria „complexului lui Oedip“. Potrivit acestei versiuni, oricare băiat ajuns într-o anumite etapă a dezvoltării sale experimentează instincte care reflectă întocmai acțiunile lui Oedip.⁴⁴

Aceste povești sunt pline de femei puternice, curajoase. Să ne gândim la Clitemnestra, care își ucide soțul, Agamemnon, când acesta se întoarce din război, și la fiica lor Electra, care își îndeamnă fratele, Oreste, să-și omoare propria mamă pentru a se răzbuna. Sau la vrăjitoarea Medeea, care în povestea lui Iason și a Lânii de Aur are un rol asemănător Ariadnei din povestea lui Tezeu; în loc să fie abandonată pe drumul de întoarcere, Medeea devine soția lui Iason și mama copiilor săi — pe care îi ucide ulterior pentru a se răzbuna pentru infidelitatea acestuia. Gorgona Medusa, al cărei păr este făcut din șerpi și a cărei privire transformă oamenii în stană de piatră, a devenit un adevărat monstru. Regina lui Minos, insașiabila Pasiphae, era la rândul ei monstruoasă, iar apetitul ei sexual, chipurile de nestăvilit, a dat naștere unui monstru: Minotaurul.⁴⁵

S-a presupus uneori că aceste mituri ar descrie o civilizație minoică ce aproape că fusese dată uitării, în care femeile se bucuraseră de o prezență publică mai puternică și probabil de mai multă influență politică decât în orice altă societate grecească cunoscută. Ideea că Creta minoică fusese o formă de matriarhat (și anume condusă de femei) a devenit populară în secolul XX și are adepți și astăzi — cu toate că s-a arătat că nicăieri în lume nu ar fi existat o astfel de societate. Un aspect uluitor este că grecii epocii clasice rezervau roluri de o importanță crucială personajelor puternice de sex feminin în poveștile lor, în timp ce în viața reală le negau de cele mai multe ori accesul la funcții publice sau la poziții de autoritate. Să fie oare acesta rezultatul veșnicilor anxietăți masculine, de genul celor propuse de Freud, sau al unei repulsii de durată, manifestate față

de o societate diferită, cu care vorbitorii de limbă greacă au întreținut la un moment dat legături apropiate și pe care au fost, din acel moment, veșnic decși să o întrecă în măreție?⁴⁶

În unele privințe, cea mai puternică — și mai periculoasă — dintre toate aceste femei legendare a fost Elena. Cea mai frumoasă femeie din lume, Elena a fost capabilă să stârnească discordie veșnică între zeițele nemuritoare și să provoace marele război care, din acel moment, avea să reprezinte nucleul acestei țesături interconectate de mituri și legende. Acesta a fost războiul purtat între o alianță de state grecești și orașul Troia. Când Elena și-a părăsit soțul, Menelau, regele Spartei, și a fugit cu chipeșul prinț troian Paris, cunoscut și sub numele de Alexandru, grecii au reunit o armată impresionantă pentru a o aduce înapoi. Ulterior, chiar numele de Elena avea să fie des folosit ca avertisment de autorii greci, cărora le plăcea să apeleze la un joc de cuvinte, pornind de la prima parte a numelui, care înseamnă și „distrugător“.

Războiul a durat, potrivit poveștii, zece ani. În final, avea să fie câștigat nu prin forță, ci prin ingeniozitate. La fel de faimoasă precum Troia sau Elena este și strategia calului troian. Acesta a fost șiretlicul care le-a permis asediatorilor să trimită în interiorul zidurilor orașului o forță ascunsă de avangardă care să deschidă porțile pentru restul armatei, în timp ce grecii se prefăceau a renunța la asediu și a se îmbarca pe nave ca să navigheze spre casă. După ce au distrus orașul din temelii, ucigându-i locuitorii și luând femeile în sclavie, învingătorii nu au câștigat mare lucru de pe urma acestei victorii. Întoarcerea Elenei în Sparta, la soțul pe care îl abandonase și la o viață casnică ireproșabilă, constituie un anticlimax. Majoritatea bărbaților care își conduseseră armatele în război nu aveau să se lovească decât de obstacole pe drumul spre casă. Odiseu, autorul șiretlicului calului troian, avea să sufere alți zece ani cutreierând mările până să ajungă acasă în Itaca. Chiar și după revenirea sa, avea să fie nevoit să lupte pentru a-și lua în stăpânire regatul și a se reîntâlni cu credincioasa sa soție, Penelopa — a cărei statornicie în fața aversiunii avea să fie adesea considerată o înfrângere în comparație cu comportamentul mai excentric al eroinelor miturilor grecești.

Să-și aibă oare și acest război sursa de inspirație în anumite evenimente reale din istoria pierdută a epocii miceniene? În această privință, din Antichitate și până în prezent părerile au fost împărțite. Cel puțin o faimoasă repovestire de secol XXI a acestei legende consideră de la sine înțeles faptul că un război troian chiar a existat. În secolul al XIX-lea, Heinrich Schliemann nu se îndoie niciodată de acest lucru. Descoperirea lui Schliemann, care confirmase în anii 1870 că la Troia și la Micene chiar înfloriseră orașe în Epoca Bronzului, a părut să-i confirme teoria. De atunci însă, orice șansă de a găsi războiul troian al lui Homer în izvoare arheologice pare să se fi evaporat. În prezent, majoritatea arheologilor sunt sceptici, dacă nu neagă cu desăvârșire existența războiului.⁴⁷

Dacă un asemenea război chiar a existat, atunci acesta ar fi avut mai probabil loc la apusul, nu la apogeul epocii miceniene. Până în 1200 î.Hr., hitiții îi alungaseră pe micenieni de pe țărmul Anatoliei. Ulterior, și hitiții au dispărut brusc de pe această scenă. Pe parcursul primilor ani ai secolului al XII-lea î.Hr.,

vestul Anatoliei trebuie să fi cunoscut un vid de putere. Se prea poate ca Troia să fi fost cel mai bogat oraș rămas în întreaga regiune, un premiu pentru care merita „să mori“ în adevăratul sens al cuvântului într-o epocă a statelor care dăduseră greș sau erau pe cale să o facă. Săpături efectuate aici au scos la iveală faptul că Troia a fost distrusă violent și probabil și prădată în jurul anului 1180 î.Hr. Poate că este o pură coincidență, dar, potrivit unor calcule efectuate în Antichitate, războiul troian ar fi durat chipurile din 1194 până în 1184 î.Hr., raportat la calendarul nostru.⁴⁸

Arheologia ne informează că, pe parcursul aceleiași perioade, în extremitatea nordică a lumii miceniene, în regiunea de coastă a Tessaliei, a înflorit pentru o scurtă perioadă de timp un reprezentant întârziat al palatelor miceniene, care a dispărut la rândul său câteva decenii mai târziu. Aceasta era regiunea peste care domnea, potrivit legendei, tânărul Ahile. În versiunile ulterioare ale poveștii, se pune mare preț pe lupta dintre regele cetății Micene, Agamemnon — prezentat ca având o mai mare autoritate, dar fiind un conducător fără speranță — și Ahile, care se dovedește a fi adevăratul erou. Poate că rivalitatea dintre cei doi dramatizează amintirea istorică îndepărtată a unei lupte pentru putere între un tânăr vlăstar al lumii miceniene din Tessalia și centrul tradițional, a cărui autoritate ceda într-un moment în care sistemul micenian se prăbușea, iar unii dintre supraviețuitorii săi puseseră ochii pe premiul strălucitor al cetății Troiei?⁴⁹

Dacă nu am privi expediția greacă drept un spectacol de putere bine pus la punct de o forță unită aflată în plin apogeu, ci mai degrabă drept un act disperat de piraterie comis de o elită războinică al cărei univers local se prăbușea, nu am fi deloc departe de realitatea care reiese din ulterioarele versiuni scrise. Uluiitor este că majoritatea eroilor nu nutresc nicio speranță că au să se mai întoarcă vreodată acasă. Cei care nu gândesc astfel trec prin clipe îngrozitoare. Și, așa cum are să fie relatată mai târziu povestea, sentimentul că efortul depus pentru a cucerii Troia fusese ultima suflare a unei epoci pe moarte nu ne părăsește niciodată.⁵⁰

„LUMEA LUI HOMER, NU A NOASTRĂ“

cca 1180 î.Hr.–cca 720 î.Hr.

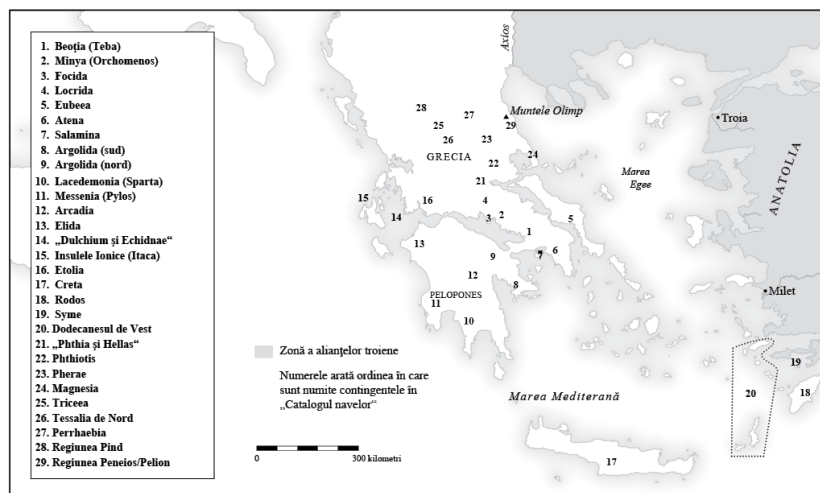
După ce a ars din temelii palatul lui Nestor, nimeni nu s-a mai întors vreodată să-l reconstruiască și să locuiască pe vârful dealului unde se aflate odinioară acesta. Doar numele, Pylos, a rămas în istorie — urmând a fi atribuit la momentul potrivit unui alt loc, aflat la câțiva kilometri distanță, pe țărmul mării. La Knossos, în Creta, s-a întâmplat cam același lucru. Aici, numele a fost păstrat, dar noul oraș care avea să se dezvolte pe parcursul următoarelor secole nu avea să ocupe niciodată ruinele fostului palat. Micene și Tiryns, cu masivele lor ziduri „ciclopice“, au continuat să domine peisajul Argolidei. Însă în zonele cele mai înalte ale citadelor lor nu au mai rămas decât ruine mistuite de flăcări. În ambele orașe, la umbra acestor ruine au fost ridicate grupuri de locuințe modeste și înghesuite. Indiferent unde te-ai fi aflat în lumea miceniană, nu ai fi avut cum să scapi de urmele trecutului. Pentru generațiile momentului, ruinele palatelor părăsite și ale clădirilor publice trebuie să fi fost un omniprezent motiv de rușine, care le amintea că nu mai dispuneau nici de mijloacele și probabil nici de voința necesară pentru a construi orice în afară de niște adăposturi rudimentare. Casele din piatră care mai rămăseseră în picioare erau folosite pentru a îngropa morții, în timp ce viii se mulțumeau cu colibe improvizate din lut. Oamenii se simțeau probabil ca și cum ar fi trăit într-un „univers-fantomă“¹.

Pe parcursul unei singure generații, se prea poate să fi dispărut aproximativ 90 la sută din locuitorii orașelor și satelor care formaseră regatul Pylos. Fie că muriseră de foame, din cauza bolilor sau a războaielor, numărul morților trebuie să fi atins ordinul miilor dacă această estimare este cât de cât precisă. Nu toate regiunile au fost atât de grav afectate. Apariția unor tendințe pe termen lung ne confirmă că scăderea demografică bruscă și dramatică observată în sud-vestul Peloponesului nu a fost una temporară. La un calcul atent, remarcăm că, pe parcursul următoarelor două secole, populația Greciei continentale a scăzut la nici mai mult, nici mai puțin de jumătatea nivelului înregistrat în epoca miceniană.²

O bună parte a supraviețuitorilor și-au abandonat casele pentru a căuta mijloace de trai în alte regiuni. Unii au plecat în zonele muntoase din interiorul

Peloponesului încercând să trăiască de pe azi pe mâine și să cultive un sol sărăcăcios care probabil că nu mai fusese până atunci folosit în scopuri agricole. Alții au ales să plece peste mări cât timp încă le funcționau navele și existau echipaje care să-i poată transporta. Astfel, au fost ridicate noi așezări pe insulele din Marea Egee și din Marea Ionică, dar și la distanțe mai mari, în Cipru. În Creta, dar nu și pe continent, așezările din zonele de coastă au fost abandonate, iar oamenii s-au mutat înspre interiorul insulei, în zone aflate la altitudini mai mari.³ În Creta și în alte regiuni din estul Mediteranei afectate de atacurile invadatorilor mării, amenințarea ar fi putut fi reprezentată de grecii strămutați care fugeau din calea dezastrului de acasă sau se dedau și ei la piraterie.

Pentru cei care au ales să nu-și abandoneze casele, viața a revenit la nivelul de subzistență din perioada anterioară ascensiunii palatelor miceniene. Oamenii au ajuns să trăiască din nou pe mici ferme sau în așezări răzlețe, semănându-și și crescându-și propriile recolte și având grijă de oi și de capre. Întregul univers vorbitor de limbă greacă s-a fragmentat în puzderie de comunități locale. Pe lângă faptul că legăturile comerciale din spațiul mediteraneeen au dispărut cu desăvârșire, se pare că și acele comunități grecești care cât de cât prosperau nu mai întrețineau relații — sau cel puțin nu de ordin economic — unele cu celelalte. Prin urmare, nu este de mirare că arheologii care au scos pentru prima dată la lumină rămășițele civilizației miceniene, în secolul al XIX-lea, au ales să descrie secolele ce au urmat decăderii ca „epocă întunecată“.

Lumea geopolitică a *Iliadei*, după Edvard Visser, *Homers Katalog der Schiffe* (Stuttgart și Leipzig: Teubner, 1997), 99.

Astăzi, grație săpăturilor arheologice efectuate pe parcursul ultimilor cincizeci de ani, știm că această „epocă întunecată“ nu a fost tocmai uniformă. Se pare că Atena ar fi fost scutită de ce a fost mai rău. Probabil că citadela de pe Acropole nu

a fost niciodată complet abandonată. Primele semne că orașul și-ar fi revenit datează chiar din jurul anului 1000 î.Hr. În aceeași perioadă, nu departe de Atena, pe țărmul insulei Eubeea, pe celălalt mal al unei strâmțori înguste, într-un loc cunoscut după denumirea sa modernă de Lefkandi, avea loc un eveniment mai uluitor. La scurt timp după 1000 î.Hr., se pare că aici ar fi fost ridicată singura clădire construită în Grecia continentală în ultimii patru sute de ani — cel puțin singura cunoscută nouă —, o clădire care părea concepută pentru a adăposti mormântul unui „erou” local. Lângă rămășițele incinerate ale bărbatului se aflau corpul unei femei, acoperit cu bijuterii elegante, și un cuțit, cel mai probabil folosit pentru a o uide. În încăperea alăturată au fost găsite rămășițele a patru cai, îngropați în același timp. Chiar și mai ieșit din comun pentru această perioadă este faptul că, pe parcursul secolului al X-lea î.Hr., locuitorii din Lefkandi se bucurau de pe urma reînnoirii relațiilor cu estul Mediteranei. Arheologii vorbesc despre o renaștere a comerțului. Cu toate acestea, se pare că tranzacțiile economice din Lefkandi urmau o singură direcție. Obiectele prețioase îngropate împreună cu „eroul din Lefkandi” proveneau din regiuni îndepărtate, cum ar fi Cipru și Babilon. Restul izvoarelor arheologice nu aduc nicio dovadă care să ateste că bunurile produse în Eubeea erau și exportate. Poate că la două sute de ani de la prăbușirea civilizației miceniene grecii din Lefkandi încă erau mercenari sau pirați?⁴

Epoca întunecată a fost pretutindeni o perioadă marcată de schimbări profunde și ireversibile. Oamenii făceau tot ce le stătea în putință pentru a se descurca. Multe dintre schimbările remarcate nu urmează un model clar și nici nu au un scop dovedit. În jurul anului 1050 î.Hr., în Cipru s-a dezvoltat noua tehnologie de topire a fierului, care s-a răspândit rapid în estul spațiului mediteranean. Tocmai începea acea perioadă din evoluția omenirii pe care arheologii și preistoricii o numesc Epoca Fierului. Armele care îl însoțeau pe eroul din Lefkandi în lumea de dincolo nu erau confecționate din bronz, ci din fier. În alte regiuni, puține comunități aveau la dispoziție suficiente resurse pentru a-și permite să îngroape vreun obiect împreună cu morții. În lumea vorbitoare de greacă însă, una dintre schimbările tehnologice de cel mai mare impact din istoria omenirii pare să fi fost inițial neglijată.⁵

În anul 800 î.Hr., întunericul începea să se ridice. Populația nu mai era în scădere. De fapt, se înregistra chiar o creștere demografică. Meșteșugarii creau din nou obiecte care nu slujeau doar scopurilor de bază. Comunitățile începeau să facă din nou schimb de bunuri. Legăturile comerciale erau reînviată. Vorbitorii de greacă intrau iar în discuții cu neguțători rivali, care vorbeau alte limbi. La est, trăiau niște oameni cărora grecii le spuneau fenicieni. Aceștia făceau comerț din orașe ca Byblos, Tir și Sidon, aflate în estul Mediteranei, în regiunea care avea să fie ulterior cunoscută sub numele de Levant; la vest, se aflau etruscii din Italia centrală.

Grecii se puneau din nou în mișcare și erau numeroși. De această dată, nu mai fugeau din calea haosului și distrugerii de acasă, ci căutau noi oportunități, mai bune, pe mare. Relatările grecești de mai târziu descriu o epocă în care populația

era deosebit de mobilă, atât în interiorul, cât și în afara nucleului peninsulei. Foarte multe lucruri despre aceste deplasări în masă ale populației nu sunt cunoscute și fac obiectul dezbaterilor academice. Tot nu se țineau registre scrise. Cu toate acestea, putem fi siguri de două lucruri. În primul rând, nu a existat un aflus de nou-veniți din afara regiunii. Teoria cum că o nouă serie de invazii conduse de „dorienii“ care soseau din regiuni aflate mai în nordul Balcanilor, teorie ce cântărește greu în nenumărate cărți de istorie de secol XX, nu a fost confirmată arheologic. Toate sursele antice sunt de acord cu faptul că așa-numiții doriei erau vorbitori de greacă și migraseră din regiuni aflate nu mai departe de centrul Greciei. În epocile ce aveau să vină, pe parcursul viitoarelor crize, valuri succesive de nou-veniți aveau să-și lase permanent amprenta pe diferitele forme ulterioare ale limbii grecești: romanii vorbitori de latină, cruciații vorbitori de franceză și de italiană, albanezii, turcii. Însă după epoca întunecată postmicieniană, nu s-a întâmplat nimic de acest gen.

În al doilea rând, pe parcursul secolelor al IX-lea și al VIII-lea î.Hr., centrul gravitațional al lumii vorbitoare de greacă s-a mutat spre est. La mijlocul secolului al VIII-lea î.Hr., găsim comunități grecești stabilite de cealaltă parte a insulelor din Marea Egee, până la capătul țărmului egeean al Anatoliei, din dreptul ruinelor Troiei în nord și până în Licia în extremitatea sud-vestică și în Cipru, departe în est. Anticipând evoluții ce aveau să aibă loc mult mai târziu, unii vorbitori de greacă se îndreptau și în alte direcții: în nord, unde formau așezări pe coasta Macedoniei, și în vest, spre Peninsula Italică.

În timp ce grecii se răspândeau pe un spațiu geografic din ce în ce mai întins, lumea lor devenea mai fragmentată ca niciodată. Până la sfârșitul epocii întunecate, chiar și limba greacă se scindase și dăduse naștere unei serii de dialecte regionale distincte.⁶ Știm asta, la fel cum știm și multe alte lucruri despre lumea greacă din anul 800 î.Hr. și până în prezent, mulțumită primeia dintre invențiile grecești ale cărei efecte ne însoțesc și astăzi pretutindeni în lume: alfabetul.

Revoluția alfabetului a adus cu sine transformări la fel de mari ca revoluția digitală a epocii noastre. Inventarea alfabetului avea să dea naștere propriei versiuni a „epocii informaționale“ a lumii antice — bineînțeles într-un ritm mai lent, dar având consecințe la fel de durabile asupra felului în care comunicau oamenii unii cu ceilalți în spațiu și în timp. Schimbarea conceptuală care a facilitat apariția acestei invenții a fost chiar mai simplă decât implementarea sistemului binar în circuitele electronice. De fapt, tocmai pentru că este atât de simplă și considerată de la sine înțeleasă în cea mai mare parte a lumii de astăzi, trebuie să ne oprim preț de o clipă ca să înțelegem de ce a fost atât de revoluționară.

Tehnologia de bază a scrierii era cunoscută de cel puțin două mii de ani — nimic nou aici. Când au început grecii să iasă din epoca întunecată, sisteme de scriere se răspândiseră în întregul Orient Mijlociu. Într-un colț al lumii vorbitoare de greacă, anume în Cipru, greaca încă se scria într-un sistem înrudit îndeaproape cu Linearul B. Sistemul micienian de scriere fusese de mult dat

uitării, dar „silabarul cipriot“, ruda sa apropiată, avea să fie folosit în Cipru pe tot parcursul epocii întunecate și mult după sfârșitul acesteia.⁷ Aceste două sisteme mai vechi de scriere ale limbii grecești aveau același neajuns. Un silabar este un sistem în care fiecare silabă este reprezentată de un simbol. (Unul dintre primele cuvinte grecești descoperite în scrierea Linear B avea patru caractere: *ti-ri-po-de*, însemnând „două tripoduri“.) Pentru a funcționa, un silabar avea nevoie de circa nouăzeci de simboluri. Ca să înveți să scrii în Linear B sau în silabarul cipriot trebuia să ai o anumită pregătire. Iar registrul scris astfel necesita ceva efort din partea cititorului, care trebuia să facă presupuneri pentru a înțelege textul, după cum are să-ți confirme orice expert în sistemul Linear B.

În schimb, grecii au căutat alte surse de inspirație. Sistemul de scriere care le-a atras în cele din urmă atenția fusese dezvoltat pe parcursul secolelor anterioare de fenicieni, care trăiau pe țărmul Levantului. Limba fenicienilor și sistemul de scriere folosit de ei aparțineau familiei semitice, din care face parte și ebraica. Sistemul de scriere fenician era de fapt un silabar. Dar pentru că excludea vocalele, avea marele avantaj de a reduce numărul de semne la puțin peste douăzeci. Acesta a fost începutul unui sistem care putea fi învățat de oricine. Semnele semitice aveau nume cu rol mnemonic pentru respectivele sunete: *alf*, *bet* și așa mai departe. Acesta este motivul pentru care, în momentul în care au adaptat acest sistem, grecii l-au numit „alfabet“.

Însă între sistemul fenician de scriere și varianta în care a fost acesta adaptat de greci exista o diferență importantă. De această dată, nu mai vorbim de „greci“ în general. Această inițiativă trebuie să fi aparținut unui anume individ, pentru că a avut loc o singură dată, într-un anume moment în timp și în spațiu. Pe lângă faptul că a împrumutat semne din sistemul de scriere fenician pentru a desemna consoane care sunau similar în limba greacă, acest individ a eliminat patru alte simboluri care reprezentau consoane semitice de care nu era nevoie în limba greacă și a inventat un nou simbol, care să reprezinte cele cinci vocale de bază care încă există în multe dintre alfabetele de astăzi. Peste noapte, a devenit posibil, folosind aproximativ la fel de multe simboluri ca fenicienii, să redai în scris toate sunetele vorbirii, de o manieră precisă și completă.⁸ De atunci, „cuvintele înaripate“ adresate de eroi unii altora pe câmpul de luptă, sau de zeii care stabileau destinele oamenilor, chiar și gândurile nerostite sau roadele trecătoare ale imaginației au putut fi aduse pe pământ, păstrate și transmise mult timp după și departe de locul în care fuseseră inițial enunțate. Și în câțiva ani, fix asta s-a întâmplat pe toate rutele maritime care erau din nou străbătute de neguțatori greci.

Nu doar grecii au adoptat acest nou sistem. Alfabetul a fost la scurt timp adaptat pentru a scrie în frigiană, o limbă indo-europeană din vestul Anatoliei, înrudită pe undeva cu greaca și etrusca, acea limbă rămasă în mare parte nedescifrată vorbită de vecinii romanilor din regiunile nordice ale Peninsulei Italice. Invenția era încă nouă la momentul la care, potrivit tradiției, ar fi fost întemeiată Roma, în 753 î.Hr. La scurt timp, și romanii aveau să adopte o versiune a alfabetului pentru a scrie în latină, limba lor. Forma literelor folosită în

fiecare regiune pentru a reda în scris toate aceste limbi varia foarte mult, mai ales pe parcursul primelor secole de la apariția alfabetului. Alfabetele romanilor și grecilor, așa cum le știm astăzi, aveau să fie standardizate mult mai târziu. Însă niciunul dintre cele două nu a fost o invenție distinctă. Putem fi siguri de acest lucru deoarece sistemul de bază și echivalența dintre simbolurile feniciene și cele ale alfabetului a rămas pretutindeni aceeași.⁹ Această invenție — adăugarea unor simboluri distincte la sistemul fenician de scriere, simboluri care să reprezinte vocalele — stă la baza alfabetului „roman“, folosit astăzi pretutindeni în lume, dar și a celui grec.

S-a dezbătut îndelung când și unde a apărut mai exact această invenție. Probabil că nu vom ști niciodată. Dacă munca recentă de redare a unora dintre cele mai vechi inscripții este corectă, atunci alfabetul trebuie să fi apărut la un moment dat între 850 și 825 î.Hr. Așadar, un pic mai devreme decât data general acceptată, anume începutul secolului al VIII-lea. În ce privește *locul*, acesta trebuie să fi fost un punct de întâlnire pentru negustorii greci și fenicieni. Se poate să fi fost Creta. În secolul al IX-lea î.Hr., pe țărmul sudic al insulei fusese ridicat un avanpost comercial fenician, iar într-un mormânt de la Knossos s-a găsit o inscripție feniciană datând din aceeași perioadă. Alfabetul ar fi putut la fel de bine să apară în Lefkandi sau într-un alt port din sud-estul Eubeei, din moment ce această regiune reprezenta nodul rutelor comerciale grecești ale vremii. Tradițiile antice fac referire la Teba, aflată nu departe, pe continent, și leagă primele „scrisori feniciene“ de Cadmus, legendarul întemeietor al cetății. Au fost propuse și alte posibile candidate, aflate la extremitățile opuse ale lumii grecești de atunci: fie Cipru, fie unul dintre avanposturile grecești din sudul Peninsulei Italice.¹⁰

Indiferent unde ar fi apărut prima dată, alfabetul a devenit la scurt timp viral — ca să spunem așa și să împrumutăm o metaforă din lumea digitală. În așezări aflate la sute de kilometri distanță unele de celelalte, proprietari de cupe de băut decorate au început să scrijelească mesaje pe suprafețele netede ale vaselor. De cele mai multe ori nu scriau decât numele proprietarului sau o propoziție scurtă de genul „Eu aparțin lui Philion“. Chiar și acest simplu mesaj este grăitor. Nu are niciun sens să-ți scrii numele pe un bun prețuit dacă nimeni nu poate citi. La scurt timp după 750 î.Hr., în așezarea comercială Pithecoussae de pe insula Ischia din Golful Napoli, proprietarul unei cupe pictate de mare valoare a mers chiar mai departe și a scrijelit pe suprafața acesteia trei versuri:

A lui Nestor cupă-mbeșugată sunt.

Cel ce din mine va bea pradă focului va cădea,

Focul pasiunii frumoasei Afrodită.¹¹

Autorul anonim asociază cu voioșie bucuriile băuturii cu cele carnale (Afrodita fiind zeița iubirii sexuale). Iar faptul că scrie în versuri ne arată că scriitorul leagă noua tehnologie a scrierii alfabetice de ritm și de subiectele mitologice ale unei tradiții narative ce trebuie să fi datat de sute de ani în Grecia.

În câteva decenii, făuritorii de vase frumoase aveau să înceapă să adauge inscripții lângă imaginile pe care le pictau pe acestea. Făceau acest lucru intenționat, până să bage vasul de lut în cuptor, la ars. Prin urmare, procesul făcea parte din producție. Din nou, ca acest proces să merite, lumea trebuie să fi presupus că, dacă îți permiteai să deții un asemenea obiect, tu și prietenii tăi trebuie să fi putut face legătura între cuvinte și imagine. Alfabetizarea nu avea să se răspândească vreme de alte câteva secole. Dar arta de a scrie nu mai reprezenta doar prerogativa breslei specializate a scribilor. Pe bună dreptate s-a spus că „primului alfabet îi place să se prezinte ca fiind o proprietate, ca aparținând cuiva și vorbește la persoana întâi“. În lumea miceniană nu existase așa ceva și nici în alte regiuni din Orientul Apropiat din Antichitate.¹²

Pe parcursul următoarelor secole, alfabetul avea să faciliteze apariția acelor forme de comunicare care ne sunt astăzi cunoscute sub numele de istorie, filosofie și literatură. Toate acestea depind de păstrarea și de transmiterea cuvântului vorbit prin intermediul scrierii. Alfabetul dădea acum frâu liber potențialului deplin al cuvântului scris de a genera și de a replica mesaje aflate dincolo de controlul unei singure autorități, fie ea politică, religioasă sau comercială. Acest potențial s-a manifestat prima dată, la o scară pe care încă o considerăm epocală, tocmai din acest motiv, prin două poeme impresionante, ale căror versiuni scrise sunt aproape la fel de vechi ca alfabetul însuși, și care au primit cel mai probabil forma pe care o cunoaștem astăzi la scurt timp după anul 800 î.Hr.¹³

Illiada și *Odissea* lui Homer aduc la viață lumea legendară a războiului troian și consecințele acestuia. *Iliada* povestește în aproape șaisprezece mii de versuri cearta care a avut loc între Agamemnon și cel mai bun dintre războinicii săi, tânărul Ahile, pe parcursul a doar câteva zile, la sfârșitul asediului cetății Troia, care a durat zece ani. În peste douăsprezece mii de versuri, *Odissea* alege să povestească aventurile și drumul spre casă ale unui dintre eroii războiului, Odiseu (cunoscut și sub numele de Ulise, dat de romani), care hoinărește alți zece ani pe mare. Niciunul dintre cele două poeme nu relatează întreaga poveste. Din aluziile trecătoare presărate pe ici, pe colo în text, ne dăm seama că publicul care asculta aceste poeme, fie cântate, fie recitate, trebuie să fi cunoscut tabloul general.¹⁴

Aceste poeme au devenit atât de cunoscute, încât poate fi greu să înțelegem cât de bizare erau textele originale grecești. În primul rând, erau îngrozitor de lungi. Fie că erau scrise, fie că erau cântate în cadrul unui spectacol, provocarea de ordin logistic trebuie să fi fost colosală. Pornind de la analiza tehnicilor folosite de tradițiile orale moderne din întreaga lume, s-a estimat că recitarea *Iliadei* în fața publicului trebuie să fi durat trei zile — mult mai mult decât dacă poetul și-ar fi dictat versurile unui scrib.¹⁵ Pe de altă parte, dacă cineva și-ar fi propus să compună un întreg poem epic în scris, într-o lume în care povestirea prin viu grai fusese definită vreme de secole de limitele impuse de o seară de divertisment și de răbdarea unui grup de ascultători, atunci cum ar fi putut acest rezultat să fie pe placul audienței? Indiferent cum privim lucrurile, nu avem cum să ignorăm o

particularitate aproape la fel de uimitoare ca invenția alfabetului însuși: cum a reușit arta compozițiilor orale să facă acest gigantic salt către scriere? Într-un fel, noua tehnologie a servit probabil drept stimulent pentru un experiment narativ de o anvergură care trebuie să fi părut până atunci de neconceput. Însă cum a apărut acesta și din ce motiv rămân o necunoscută.¹⁶

Apoi este și aspectul limbii. Greaca lui Homer prezintă o provocare pentru studenții din ziua de astăzi. A reprezentat însă o provocare și pentru lumea antică. Limba în care sunt scrise aceste poeme nu aparține unui anume loc sau unei perioade istorice. Nimeni nu ar fi avut cum să vorbească așa vreodată. În schimb, poemele îmbină elemente preluate din dialectele vorbite în secolul al VIII-lea î.Hr. în diferite zone ale lumii grecofone. În același timp, prezintă nenumărate „fosile lingvistice” — anume, urme ale unor forme mai vechi ale limbii grecești care datează cel puțin din perioada miceniană, după cum s-a tot susținut.¹⁷

Limbajul folosit în aceste poeme este strâns asociat cu metrul, sau forma versurilor. Versul este o modalitate de a organiza limbajul nu numai în propoziții cu sens, dar și conform unor tipare repetate de sunet, care rezonază cu ritmurile naturale ale corpului uman și pot fi astfel mai ușor reținute de creier. (Aceia dintre noi cărora li s-a cerut să memoreze și să recite poezii la școală vor recunoaște pe dată acest proces.) Ritmul cunoscut astăzi ca hexametrul dactilic era folosit în toate poeziile epice grecești timpurii. Apare de asemenea în unele dintre cele mai vechi inscripții care au supraviețuit din secolul al VIII-lea î.Hr., printre care și în cea scrijelită pe cupa lui Nestor. În prezent, există o teorie general acceptată cum că acest sistem trebuie să fi fost opera mai multor generații de poeți care au lucrat pe baza unei tradiții ce a funcționat relativ independent de cuvântul scris, cu mult timp înainte de apariția alfabetului. Unii ar merge chiar mai departe și ar considera hexametrul o altă moștenire de la micenieni, dacă nu chiar de la minoienii care i-au precedat.¹⁸

Nici în *Iliada*, nici în *Odiseea* nu se oferă niciun indiciu despre autorul celor două poeme, despre locul sau epoca în care ar fi trăit acesta sau despre împrejurările în care au ajuns să ia ființă aceste epopei impresionante. Numele „Homer” începe să apară abia în jurul anului 500 î.Hr., la mai bine de două sute de ani după ce au început probabil să circule poemele în formă scrisă. Diverse cronici apărute ulterior și-l imaginează pe poetul epic ca activând undeva pe țărmul Anatoliei — poate în Smirna sau pe insula Chios, aflată în apropiere. „Homer” nu este nici măcar un nume, ci un substantiv comun care înseamnă „ostatic”. Din puținele și contradictoriile frânturi de izvoare istorice care trec drept informații consemnate în Antichitate, este evident că nici măcar grecii perioadei clasice nu știau mai bine decât noi dacă o asemenea persoană a existat sau nu cu adevărat. *Iliada* și *Odiseea* pot să fie, sau la fel de bine să nu fie, operele aceluiași poet sau poeți. În Antichitate, părerile au fost împărțite și tot așa rămân și în prezent. Deși încă vorbim despre „Homer” (de regulă fără ghilimele) și îl considerăm un fel de stenogramă, există o teorie general acceptată că nenumărați indivizi diferiți, de fapt generații de indivizi, trebuie să fi contribuit la procesul de creație al poemelor epice pe care le citim astăzi. Când vedem numele „Homer”,

cel mai bine este să ne gândim nu atât la „biografia autorului“ de pe coperta unei cărți, ci la genericul care apare la finalul unui film.

Alături de primele cărți ale scripturilor evreiești, aceste două poeme sunt cele mai vechi povestiri din lume care au fost copiate, citite, comentate și folosite ca sursă de inspirație de artiști din fiecare gen literar și de fiecare generație de atunci până în prezent. Ulterior, a apărut un ciclu de alte șase poeme epice mai scurte, prin tradiție atribuite unor poeți despre care știm chiar mai puține decât despre Homer. Aceste poeme ne sunt cunoscute doar prin rezumate și câteva citate oferite de autori care au trăit mai târziu. Par să fi fost scrise pentru a umple nenumăratele goluri lăsate de cele două mari poeme epice. Poate că aceste așa-numite „epoei ciclice“ sunt o întrupare mai clară a tradiției vii care a păstrat și a îmbogățit aceste povestiri pe parcursul secolelor. Sau poate că prezentau deja o pornire livrescă — tentative conștiente de a încapsula absolut orice frântură de tradiție orală de care s-ar fi lovit autorii lor. În orice caz, epopeile ciclice nu s-au bucurat niciodată de prestigiul impresionantelor lor replici ce-i sunt atribuite lui Homer. Dintre cele două, *Iliada* a fost întotdeauna clasată pe locul întâi, urmată la oarece distanță de *Odiseea*.¹⁹

În anii de început, interpreți care purtau numele de „rapsozi“ (în traducere literală: „cel care culege cântece“) aveau un rol deosebit, cel de a recita poeme în public. Dar pentru că existau nenumărați rapsozi, care activau în locuri care mai de care mai diferite, se pare că circulau și nenumărate versiuni rivale ale epopeilor. Niciuna dintre acestea nu se aseamănă la perfecție cu versiunile de care dispunem astăzi. Până în anii 540 î.Hr., poemele ajunseseră să fie un element atât de important în viața publică ateniană, încât conducătorul orașului, Pisistrate, a hotărât că trebuiau elaborate versiuni definitive, autorizate ale poemelor. Se poate ca acesta să fi fost momentul în care au căpătat acel prestigiu pe care nu aveau să-l mai piardă niciodată în întreaga lume vorbitoare de greacă.

Trei secole mai târziu, învățații din Alexandria, aflați în slujba dinastiei Ptolemeilor greci, și-au asumat sarcina de a strânge absolut toate versiunile de manuscris ale poemelor pe care le puteau găsi. Au eliminat toate versurile absurde, redundante, strecurate în text pentru că poemele fuseseră copiate și repovestite de atâtea ori. Astfel au rezultat textele model care, din acel moment și până la inventarea tiparniței, în secolul al XV-lea, aveau să fie copiate cu cea mai mare precizie. Învățații din Alexandria își doreau atât de mult să se asigure că poemele aveau să poată fi citite și înțelese de generațiile următoare, încât au introdus o inovație în alfabetul grec. Aceasta a constatat în accente puse deasupra tuturor cuvintelor formate din mai mult de o silabă, inovație care, din acel moment, a devenit un element-cheie al limbii scrise a grecilor — accentul fusese chipurile conceput cu simplul scop de a ajuta oamenii să înțeleagă o versiune a limbii care, în secolul al III-lea î.Hr., părea la fel de îndepărtată vorbitorilor precum este engleza lui Chaucer pentru noi astăzi. Iată cât de importante deveniseră aceste poeme epice la aproximativ șase secole după ce fuseseră consemnate pentru prima dată în scris.

După acest moment, pe parcursul unei perioade de aproximativ o mie de ani,

în timp ce greaca a rămas limba oficială a sistemului de învățământ din Egipt, începând cu secolul al III-lea î.Hr. până în secolul al VII-lea d.Hr., s-au realizat mai multe copii după epopeile lui Homer decât după cărțile tuturor celorlalți autori greci la un loc. Am aflat acest lucru prin descoperirea a mii de fragmente tăiate sau rupte din rolele de papirus prezervate datorită climei uscate a deșertului egiptean, care au ieșit la lumină pe parcursul ultimului secol sau ultimilor cincizeci de ani.²⁰ O bună parte a acestor fragmente era inclusă în manuale școlare. În lumea antică, să știi să scrii și să citești — să poți fi considerat o persoană educată — însemna să cunoști poemele lui Homer. Însă *Iliada* și *Odiseea* erau citite și studiate și ca un fel de scriptură sacră, căci pentru greci aceste poeme au fost cel mai apropiat lucru de o carte sfântă pe care l-au avut vreodată. Istorici, filosofi, cei care căutau îndrumare morală în viața de zi cu zi sau revelația în privința adevăratei naturi a zeilor aveau să apeleze în mod firesc la „divinul Homer“. Nici măcar sosirea creștinismului și dărâmarea statuiilor vechilor zei păgâni nu aveau să modifice prea mult această atitudine. Timp de încă un mileniu, creștini devotați vorbitori de greacă aveau să facă mari eforturi pentru a dovedi cum anticipaseră aceste epoei antice adevărurile revelate ale creștinismului și pentru a veni cu interpretări ingenioase, pe care să le transforme în alegorii morale.²¹

În epocile de mai târziu, *Iliada* și *Odiseea* aveau să devină un punct clar de referință pentru scriitori aflați departe de lumea grecilor. Poetul roman Vergiliu s-a inspirat din ambele poeme pentru *Eneida*. Scrisă la trecerea spre secolul I d.Hr., epopeea lui Vergiliu leagă legenda Troiei de originile orașului Roma și de imperiul în expansiune. În perioada medievală și modernă, nenumărate alte popoare și-au scris propriile „epoei naționale“. În Anglia, după războiul civil din anii 1640, John Milton s-a inspirat atât din Homer, cât și din Vergiliu când a scris poemul epic al creștinismului protestant, *Paradisul pierdut*, publicat prima dată în 1667. Și în secolul XX s-a asistat la experimente literare asemănătoare, de exemplu romanul modernist al lui James Joyce *Ulise*, publicat în 1922, sau poemul epic modern în versuri despre Caraibe, *Omeros*, scris de Derek Walcott în 1990. În secolul XXI, aceste legende în esența lor masculine au fost desființate în mod memorabil de importante romaniere de sex feminin: Margaret Atwood cu *The Penelopiad*, în 2006, sau Pat Baker cu *The Silence of the Girls*, în 2018. Am prezentat aceste exemple care se limitează doar la lumea vorbitoare de engleză și la spațiul scris. Adaptările pentru marile ecrane și TV datează încă din primii ani de la apariția acestor canale de difuzare și a genului „capă și spadă“. ²²

Nu este greu de înțeles de ce trebuie să fi avut aceste epoei un farmec atât de durabil. Să luăm spre exemplu acel moment din *Iliada* în care Hector sparge rândurile apărării grecești pentru a da foc navelor ancorate pe malul mării:

*Falnicul Hector ca noaptea la chip, dar în haina de aramă
El fulgera îngrozitor, mânuind două săbii cu pumnul.
Nimeni, în afară de-un zeu, să-l împiedice în cale pe dânsul
N-ar fi putut, când pe poartă sări cu privirea-nfocată.*²³

Sau să ne gândim la numeroasele adaptări de mai târziu ale drumului lui Odiseu spre casă — această călătorie ajungând să simbolizeze o experiență universală a omului. În multe dintre limbile vorbite astăzi, prin termenul de *odisee* înțelegem fie o călătorie lungă, fie o misiune dificilă. Spre începutul secolului XX, poetul grec din Alexandria C.P. Kavafis a scris poemul „Itaca“, în care călătoria lui Odiseu este o parabolă a vieții însăși. Kavafis concluzionează:

*Itaca ți-a dăruit o călătorie minunată;
Fără Itaca, niciodată nu ai fi plecat.
Ți-a dăruit deja totul și nimic nu mai are de dat.*

*Și dacă la sfârșit vei crede că Itaca e săracă,
Să nu te gândești că te-a înșelat
Pentru că vei fi devenit un înțelept, vei fi trăit o viață plină,
Și acesta este înțelesul Itacii.²⁴*

Se prea poate ca această interpretare să nu aibă absolut nicio legătură cu ce credeau de fapt grecii din secolul al VIII-lea î.Hr. Însă îndrăgitul poem al lui Kavafis ne confirmă că această legendă a dăinuit. Iar „Itaca“ de secol XX nu ar fi existat dacă înainte de ea nu ar fi fost Homer. Așa-numita „literatură universală“ de astăzi s-a născut odată cu *Iliada* și cu *Odiseea*.

Acțiunea celor două poeme se petrece într-o epocă a eroilor, considerată de mult apusă în perioada în care erau narate aceste legende. În patru momente diferite din *Iliada* apare câte un erou care ridică și azvârle „o stană de piatră, groasă de tot dedesubt, ascuțită deasupra — doi oameni/cât de voinici din popor anevoie ar putea s-o ridicelastăzi asemenea piatră de jos ca să-ncarce-o căruță“.²⁵ Repetiția este un element care aparține prin tradiție în poezia orală, o „formulă“ gata pregătită care putea fi adaptată de poet și folosită în diferite situații pe măsură ce se dezvolta intriga poemului. Iar adverbul „astăzi“, folosit în opoziție cu epoca eroilor, nu este ancorat în timp; tradiția orală îl păstra cu sfințenie, înainte ca *Iliada* să capete formă scrisă.

Câteodată, anumite aspecte caracteristice epocii eroilor, mai ales acele amănunte descrise în *Iliada*, par a se potrivi în mod straniu cu obiecte sau cu practici descoperite de arheologii epocii moderne — încă nu toate aparțin neapărat aceleiași perioade. Unele obiecte datează chiar din Epoca miceniană a Bronzului. La un moment dat, aflăm despre existența unui coif confecționat din colți de mistreț cusuți pe piele. În alt colț al câmpului de luptă, un erou poartă un scut dreptunghiular suficient de mare pentru a-i acoperi tot corpul. Din frescele descoperite pe Thera, îngropate sub cenușă înaintea anului 1500 î.Hr., și din alte descoperiri care datează din aceeași perioadă, știm că acest tip de armură era tipică micenienilor. Însă acestea deveniseră învechite la momentul ridicării primelor palate pe teritoriul Greciei continentale.²⁶ Într-o altă scenă, troienii pornesc la luptă purtând coifuri împodobite cu o creastă din păr de cal. Pe „Vasul

Războinicilor“ din Micene sunt înfățișați luptători cu nas mare, care par oarecum răvășiți, ale căror coifuri se potrivesc la perfecție descrierii din *Iliada*. Însă acest vas datează din jurul anului 1500 î.Hr., fiind prin urmare realizat la cel puțin patru sute de ani de la erupția vulcanică ce a îngropat sub cenușă frescele de pe Thera. Apoi avem și funeraliile organizate de Ahile pentru prietenul său Patrocle. Poetul descrie cum au fost ucise prizoniere de sex feminin deasupra tumulului eroului, împreună cu caii săi preferați. Se pare că în Lefkandi ar fi avut loc un episod relativ asemănător, dar într-o altă perioadă istorică, la începutul Epocii Fierului, la scurt timp după anul 1000 î.Hr.²⁷

În cele două poeme, armurile și armele sunt realizate din bronz, așa cum fuseseră confecționate pe vremea micenienilor și vreme de două secole după dispariția acestora, nu din fier, așa cum se întâmpla de regulă în secolul al VIII-lea î.Hr. În scenele de luptă din *Iliada* apar frecvent care. Aceasta este o altă caracteristică a Epocii Bronzului, însă carele nu mai fuseseră folosite în război cu mult timp înainte de inventarea alfabetului. Dar poeții nu par să știe cu exactitate cum erau acestea folosite pe câmpul de luptă — iar auditoriului, care nu ar fi avut cum să le vadă în acțiune, nu pare să îi pese. În poeme, când mor, eroii sunt întotdeauna incinerați pe ruguri funerare. Micenienii depuneau trupurile luptătorilor în diverse tipuri de morminte, însă corpul războinicului rămânea întotdeauna intact. Incinerarea fusese adoptată ca practică spre sfârșitul epocii miceniene și se extinsese treptat până când, în epoca întunecată, devenise o practică generalizată. Ulterior, ambele metode aveau să fie din nou folosite simultan. Homer însă nu cunoaște decât ritualul practicat în epoca întunecată. Prin urmare, acea epocă a eroilor descrisă de Homer nu are cum să fie o reprezentare realistă a unei perioade care a existat cu adevărat în istorie. Aceasta încorporează mai degrabă diverse elemente preluate din epoci diferite, care se întind pe o perioadă de timp uimitor de lungă: din secolul al XVI-lea până în secolul al VIII-lea î.Hr.²⁸

Același lucru este valabil și pentru un concept pe care l-am putea numi geopolitica lumii epice. La jumătatea celui de-al doilea cânt al *Iliadei*, poetul face o pauză pentru a apela la „Muze... atotștiutoare“, cerându-le să-i spună „cine... erau căpeteniile și conducătorii danailor“ (adică, grecilor). Secțiunea care începe din acest punct a fost multă vreme considerată de fapt un poem distinct, interpolat în acest punct. Majoritatea cititorilor moderni trec probabil peste „Catalogul navelor“, așa cum a ajuns această secțiune să fie cunoscută, și pe bună dreptate. Povestirea este întreruptă, iar poetul listează participanții la război ai celor două tabere. Pe lângă numele regiunilor și conducătorilor acestora, în ceea ce-i privește pe greci, aflăm și denumirea fiecărui contingent, măsurată în funcție de numărul de nave cu care a contribuit la expediție fiecare lider. Poetul demonstrează că stăpânește foarte bine geografia peninsulei grecești și spațiului egeean, pe care le descrie în termeni pe care i-am putea denumi astăzi politici.²⁹

Pe vremea lui Homer, și multe secole după aceea, nimeni nu ar fi avut cum să vadă ceva care să se asemene măcar cu o hartă modernă. Noi beneficiem de avantajul de a putea vedea informația prezentată în Catalog extinsă în spațiu. Dar

„rapsodul“ trebuia să rostească numele fiecărui vas. Prin viu grai, dimensiunea temporală este introdusă cititorului sub formă de secvență. Această „hartă“ narată începe din centru, cu Teba și Beoția, după care pornește ca o spirală în jos, trasând un cerc care include Peloponesul și partea sudică a Greciei continentale urcând înspre nord. (Poate că nu din pură întâmplare fix pe aceste teritorii s-a format statul grec modern când i s-au stabilit prima dată frontierele în 1832.) Poetul iese apoi din acest cerc pentru a include mai multe zone lăsate afară: mai întâi trasează un semicerc dinspre Creta înspre nord și est pentru a include mai multe insule din Dodecanes, inclusiv cea mai mare dintre acestea, Rodos. Apoi sare undeva în nordul îndepărtat, unde începe cu regiunea natală a lui Ahile din Tessalia și încheie cu o relatare relativ ambiguă despre teritorii chiar mai izolate care marchează extremitatea nordică a acestei lumi.

Catalogul ne prezintă cât se poate de clar zona din punct de vedere geografic și probabil și politic, arătându-ne centrul și periferia de dincolo de acesta. Din punct de vedere politic, cea mai mare concentrație de putere, raportându-ne la numărul de vase, se află în Argolida, aceasta având o forță totală reunită de 180 de nave din Micene și Tyrins, și Pylos, cu 90 de nave. Micene trimite cel mai mare contingent unic, de 100 de vase. Agamemnon, regele cetății Micene, se află la comanda întregii expediții. Atena și Sparta, orașele care în epoca clasică aveau să devină cele două „mari puteri“ rivale ale lumii elenistice, au rang de mijloc, trimițând fiecare câte 50, respectiv 60 de nave.

Forțele rivale troiene sunt prezentate relativ sumar, și bineînțeles că acestea nu au nave care să fie numărate, căci armatele lor apară Troia de pe uscat. De fapt, din informațiile oferite în alte cânturi ale poemului, înțelegem că apărătorii orașului fuseseră recrutați de pe toată coasta nordică și estică a Mării Egee, pornind din dreptul râului Axios (Vardar) și ajungând până în partea de vest a Salonicului modern, și coborând până în Licia, în extremitatea sud-vestică a Turciei de astăzi. Unele dintre insule aflate cel mai aproape de regiunea continentală estică, inclusiv Tenedos și Lesbosul mult mai mare, se află tot în sfera de influență troiană. Rezultatul astfel obținut este o lume împărțită în mod egal de-a lungul unei axe care traversează Marea Egee de la nord-vest la sud-est. Pe uscat, cele două alianțe sunt foarte clar demarcate de cel mai înalt masiv montan din regiune, Muntele Olimp, unde își au căminul și zeii care sunt arbitrii finali ce hotărăsc sorții războiului purtat între cele două tabere.³⁰

S-a observat adesea că tabloul zugrăvit în Catalog se potrivește mult mai bine registrelor arheologice ale lumii vorbitoare de greacă din epoca miceniană decât celor din perioada homerică. La perfecție însă nu se potrivește cu niciuna dintre aceste două epoci. O parte a numelor listate sunt atribuite unor regiuni pe care, în perioada clasică și în cea romană, nici măcar grecii înșiși nu le puteau identifica. Multe dintre aceste denumiri au apărut și pe tabletele în Linear B și pot fi corelate cu situri din Epoca Bronzului cunoscute arheologilor. În secolul al VIII-lea î.Hr. pe de altă parte, centrul gravitațional al lumii vorbitoare de greacă se mutase pe țărmul estic al Mării Egee. Potrivit tradiției, însuși Homer, și cel mai probabil și primii ascultători ai acestuia, dacă ținem cont de limbajul folosit în

poeme, aparțineau acestei lumi grecești *răsăritene* de curând extinse. De ce nu se vorbește niciodată despre aceste lucruri?³¹

În mod cert, unul dintre răspunsuri este că geopolitica prezentată în *Iliada* nu poate fi separată de marele conflict care formează fundalul întregului poem. Potrivit logicii povestirii, alianțele și rivalitățile prezentate se formaseră fix în contextul războiului troian. Nu ni se spune niciodată ce relație există pe timp de pace între cele treizeci și ceva de regate separate care formează tabăra grecească. Alianța troiană este o grupare creată și mai ad-hoc. Cu alte cuvinte, în *Iliada*, războiul troian este cel care separă cele două tabere și trage o linie care desparte Marea Egee. Nu vrem să spunem că lumea lui Homer a fost pur și simplu inventată. Ci trebuie să fi fost mai degrabă pusă cap la cap, probabil pe parcursul mai multor generații, dacă nu chiar secole, de oameni care crescuseră ascultând poeme transmise din gură în gură, din diferite epoci trecute. Iar acel întreg coerent creat în special în *Iliada* este o epocă *imaginară* a eroilor, nu un registru fidel realității istorice.

În acest univers imaginar, războinicii pe care îi identificăm ca greci nu sunt niciodată prezentați ca „eleni“, denumire care devine ulterior standardizată. În Catalogul navelor, „Elada“ este numele dat unei regiuni din regatul lui Ahile, provincia care are să fie cunoscută mai târziu ca Tessalia. „Elenii“ nu reprezintă decât un grup restrâns din cadrul unuia dintre contingentele mai mici care asediază Troia — deși bineînțeles că liderul lor se dovedește a fi cel mai glorios dintre toți, lucru care probabil explică de ce are să fie extinsă în cele din urmă această denumire, ajungând să fie aplicată tuturor vorbitorilor de greacă. În schimb, forțele reunite care pornesc la război împotriva Troiei în *Iliada* și supraviețuitorii expediției din *Odiseea* poartă de cele mai multe ori numele de „ahei“ (*achaiwoi*). Câteodată au denumirea alternativă de „danai“ sau „argieni“ (din Argos). Din câte ne putem da seama însă, toate aceste trei denumiri au același înțeles aleatoriu, fiind echivalente denumirii folosite mai târziu, cea de „eleni“. Denumirea de „ahei“ și probabil și cea de „danai“ fusese folosită de regulă în perioada miceniană, după cum am menționat în capitolul anterior.³²

Nu avem cum să știm cum obișnuiau să-și spună grecii în secolul al VIII-lea î.Hr. Dacă se poate totuși descoperi un fel de identitate „panelenică“ în poemele lui Homer, fie că este vorba de un vestigiu îndepărtat din perioada miceniană sau de începuturile unui nou concept de secol VIII î.Hr, aceasta este straniu de alunecoasă.³³ S-a arătat cât se poate de clar că tabăra grecilor din *Iliada* prezintă absolut niciuna dintre caracteristicile unei așa-numite conștiințe naționale moderne. Pentru troieni lucrurile stau altfel: Hector rostește cuvinte impresionante despre onoare și despre nevoia de a apăra „țara-mamă“. În rândul grecilor, eroii individuali nu sunt identificați ca fiind ahei, ci în funcție de regiunea din care provin — Micene sau Argos, Itaca sau Phthia (regiunea natală a lui Ahile). Numele de ahei, danai și argeni apar doar la plural, generalizat.

În cele două poeme, troienii nu se diferențiază prin ceva anume de ahei, poate doar prin detaliul că Priam pare să aibă multe soții. Unii aliați ai Troiei vorbesc limbi diferite, iar poetul insinuează că acest lucru îi pune într-un oarece

dezavantaj. Nu ni se spune ce limbă vorbesc troienii între ei (de fapt, nici aheii). Ambele tabere vorbesc însă tot timpul între ele, fără să se lovească de vreo barieră lingvistică, motiv pentru care trebuie să presupunem că și comunicarea trebuie să fi avut loc în greacă. Nici poetul, nici vreunul dintre personaje, care se sfidează adesea unele pe celelalte în discursuri lungi, nu se arată superior sau disprețuitor față de cealaltă tabără pe motiv că este aheii sau troian.³⁴

Ambele tabere venerază aceiași zei, care își au căminul pe vârfurile acoperite de nori ale Muntelui Olimp. Foarte multe dintre scenele prezentate în cele două epopei se desfășoară chiar aici. Chiar din primul cânt al *Iliadei* facem cunoștință cu Zeus, „cel care mână norii și aduce tunetele” și domnește peste o familie disfuncțională de alți nouă zei și zeițe, care conspiră neîncetat fie între ei, fie cu eroii lor muritori preferați troieni sau aheii. Regatul lui Zeus din nori este la fel de măcinat de certuri precum consiliile muritorilor de pe pământ — singura diferență, adesea melancolic invocată de poet și de personaje deopotrivă, fiind că olimpienii trăiesc veșnic.³⁵

Aheii și troienii abordează zeii în același fel. Un erou imploră o anume zeitate să-i facă o favoare, promițând în schimb jertfe bogate. Zeii și zeițele sunt mulțumiți sau nemulțumiți de respectul pe care îl acordă muritorii. Adesea, intervin personal pe câmpul de luptă — fie nevăzuți, fie deghizați în muritori, putând fi zăriți doar de poet sau câteodată de vreun erou într-un moment de mare încercare care provoacă un fel de frenezie. Zeus a decis dinainte că Troia are să cadă și că lui Odiseu i se va permite să se întoarcă acasă. Dar există suficient spațiu de manevră pe parcursul celor zece ani care se scurg până la îndeplinirea destinului ca balanța să se incline ba în avantajul unei tabere, ba în al celeilalte. Nu se sugerează niciodată că zeii „greci” ar face favoruri speciale sau consistente aheilor *pentru că sunt greci*. În scrierile lui Homer nu există nimic care te-ar putea duce cu gândul la „poporul ales” din scripturile evreiești.

Și eroii aheii, și cei troieni au același cod de valori. Este o onoare să mori în luptă și o onoare chiar și mai mare să rămâi mult timp după aceea în amintirea oamenilor pentru faptele tale de vitejie. Ahile știe că i s-a dat de ales:

*Dacă la Troia statornic rămân și mă-ncaier sub ziduri,
n-o să mă-ntorc înapoi, dar slava în veac o să-mi fie;
iar dacă eu voi ajunge acasă în scumpa mea țară,
pierde-voi slava cea mare, dar îndelungate-o să-mi fie,
zilele, nu mor de moarte prea repede și timpurie.*

Homer, *Iliada*, Cântul IX, pag. 180*,

Să fugi ca să-ți salvezi pielea este dezonorant. Și cea mai mare rușine este să intri așa în istorie după ce mori. Hector hotărăște să-i țină piept lui Ahile în duelul în care își va pierde viața, căci se teme că, dacă nu o face,

*c-are să zică vreunul din ei, care nu-i de a mea seamă:
„Hector oștirea-și pierdu bizuindu-se numai pe sine”.*

*Asta va zice și atunci mai bine va fi una din două:
Ori să dau piept cu Ahile, să stau până eu l-oi răpune
Sau înaintea cetății să cad cu mărire.*

Homer, *Iliada*, Cântul XII, pag. 178

La scurt timp după aceea, când își dă seama că zeii l-au părăsit și că trebuie să moară, Hector concluzionează:

*Hai dar încalte să nu mor ca omul mișel și netrebnic,
Să izbândesc ceva mare, s-ajungă de pomina lumii.*

Homer, *Iliada*, Cântul XII, pag. 183

În lumea mohorâtă a poemelor lui Homer, și aheii, și troienii sunt de acord că generațiile oamenilor sunt asemenea frunzelor care ies din teaca lor, se oflesc, cad și sunt date uitării.³⁶ Singura recompensă demnă de un erou este să câștige „slava-n veac” și să i se cânte mult timp după aceea faptele de vitejie. Războinicul nu devine erou nici prin patria, nici prin cauza pentru care luptă, ci prin cântul impresionant care îi păstrează amintirea vie.

Așa că, în final, adevărații eroi ai acestei povești se dovedesc a fi nu războinicii, cu faptele lor vitejești sau ingeniozitatea de care dau dovadă, ci poetul și limba în care își cântă acesta povestea, greaca. *Iliada* și *Odiseea* nu se concentrează doar pe faptele de vitejie ale grecilor, glorificându-le în detrimentul celorlalte popoare. Oricine își poate câștiga un loc în catalogul onoarei dacă se ridică la înălțimea unui set de valori considerate de poet universale. Din mai multe puncte de vedere, dintre toți eroii *Iliadei*, indiferent de tabăra din care fac aceștia parte, campionul „dușman”, Hector, are parte de cea mai compătimitoare prezentare.³⁷ Lumea lui Homer este una *grecească* doar pentru că *cuvintele* folosite de Homer sunt grecești. Iar această lume este mai presus de toate o lume ce ține de domeniul imaginarului. Deși face în multiple rânduri referire la momente istorice care au avut probabil loc de-a lungul a sute de ani în trecut, lumea lui Homer este de fapt importantă prin ceea ce ne spune despre imaginația grecilor din perioada secolului al VIII-lea î.Hr.

În ambele poeme, firul epic principal, care se concentrează pe cuvinte și fapte de vitejie, este întrerupt de mici scenete inspirate din activitățile de zi cu zi ale oamenilor, de exemplu agricultura, vânătoarea sau navigația. Acestea ar fi făcut parte dintr-o experiență bine cunoscută audienței poetului. Cunoscute ca „simile epice”, multe dintre aceste scenete par a deschide o fereastră care ne permite să studiem viețile și experiențele grecilor obișnuiți din secolul al VIII-lea î.Hr. Aceste scenete se extind adesea pe mai multe rânduri de versuri, iar în *Iliada* există aproape două sute de asemenea simile epice. *Odiseea* are mult mai puține. Una dintre ele iese în evidență căci aduce în mintea ascultătorului ororile care îi așteaptă pe locuitorii unui oraș prădat — sugerând oarecum că oricând ar putea veni foarte bine și rândul ascultătorului sau al familiei acestuia să treacă prin așa

*Cum o femeie
 Cu brațele s-aruncă și-și tot plânge
 Bărbatul care cade-n fața oastei
 Și a cetății lui, când de pieire
 Își apără copiii și orașul;
 Cum vede ea că el murind se zbate
 S-aruncă asupra lui bocind cu vaiet,
 Dar de la spate-o tot țintesc dușmanii
 Cu lăncile și-o duc așa-n robie
 Să sufere-n strădanie și-obidă
 Și-i se topesc obrajii de durere
 Și tânguire vrednică de milă.³⁸*

Homer, *Odiseea*, Cântul IX

Chiar și pe timp de pace, în ambele poeme oamenii obișnuiesc să-și fure unii altora vitele. În *Iliada*, bătrânul înțelept Nestor, lăudăros și umblat prin lume, povestește cum și-a câștigat pentru prima dată fala în timpul unui jaf de vite care s-a transformat într-un mic război când lucrurile au scăpat de sub control. Copil fiind, Odiseu fusese trimis de tatăl său din Itaca pe continent pentru a recupera trei sute de oi furate. Iar la sfârșitul *Odiseei*, după ce îi ucide pe peștorii care îi hărțuiseră soția și goliseră vistieria, eroul nu știe decât o singură cale de a-și reface pierderile:

*... dar azi când suntem împreună
 În patul nostru jinduit, ai grijă
 De-avutul meu ce-l ai la tine-n casă,
 Că turmele-mi de peștori mâncate
 Cu pradă de la alții-n mare parte
 Le voi spori și altele supușii
 Mi-or da din nou, până ce fi-vor pline
 Și stănele și staulele toate.³⁹*

Homer, *Odiseea*, Cântul XXIII

Se pare că aceste activități sunt considerate de la sine înțelese de poet și de audiență deopotrivă, căci nu stărnesc niciun comentariu. Același lucru se poate spune și despre comerțul pe mare, activitate reluată la scară largă de greci în secolul al VIII-lea î.Hr. În *Odiseea*, negustorii sunt de regulă fenicieni. De obicei sunt și niște șarlatani pricepuți — deși în această privință nu sunt deloc mai prejos decât eroul însuși, Odiseu „cel cu multe fețe“. Așa cum se întâmplă și în multe alte societăți din epoci ulterioare, comerțul nu este considerat o ocupație demnă de un gentilom și cu atât mai puțin de un erou epic. Lui Odiseu însă, maestru al deghizării, i se permite în repetate rânduri *să se prefacă* a fi negustor —

și nici măcar zeița Atena nu se ferește să facă la un moment dat același lucru. Linia care separă schimbul legitim de bunuri de piraterie sau de jaf este încălcată adesea cu ușurință. Cu puțin timp înainte de a începe să-și mănânce oaspeții sosiți nepoftiți la cină, Polifem, sălbaticul ciclop, îi cere lui Odiseu, de abia venit în peștera sa, să-i spună:

*... dar cine sunteți voi? De unde bateți
Al mării drum, străinilor? Cu treabă
Veniți la noi sau hoinăriți pe mare
Ca niște hoți ce umblă în poghiazuri
Și-și pun viața pustiind pe alții;⁴⁰*

Homer, *Odiseea*, Cântul IX

Deși ne așteptăm ca eroii de pe câmpul de luptă să aibă motive mai nobile, în lumea violentă a secolului al VIII-lea î.Hr. oamenii obișnuiți sunt mânați de cruda realitate a foametei și a fricii de a muri de inaniție. Când se deghizează din nou, de această dată ca bătrân cerșetor decrepit, Odiseu dă glas unei motivații pe care ascultătorii poemului ar fi recunoscut-o fără îndoială fără probleme:

*... Nu se poate
Să înfrânez, să ascund în mine
Cumplita foame blestemată, care
Amar mai chinuiește biata lume,
Că pentru ea corăbii se-narmează
Și mări străbat și aduc nenorocire
La neprieteni.⁴¹*

Homer, *Odiseea*, Cântul XVII,

Partea bună a lucrurilor este că, în lumea poezilor epici, cântul ocupă un loc special. În *Iliada*, marele Ahile nu este prea mândru pentru a se consola ciupind corzile lirei și „a cânta despre faima oamenilor“, în timp ce stă bosumflat în cortul său împreună cu singurul său prieten, Patrocle. *Odiseea* este însă poemul în care îl cunoaștem pe rapsod în acțiune. Peșitorii, care au luat palatul cu asalt în absența sa pentru a-i face curte Penelopei, au angajat un bard din împrejurimi pentru a-i distra în timp ce golesc pivnițele lui Odiseu și chefuiesc după bunul-plac. Și la curtea imaginarului regat al feacilor, cântărețul orb Demodocos este iubit și preaslăvit de toată lumea — de fapt, numele său ar putea fi tradus prin „stâlpul societății“. Demodocos îl impresionează până la lacrimi pe erou în momentul în care ia lira în mână și cântă povestea calului de lemn și asediului Troiei, descriind-o în culori atât de vii de parcă chiar ar fi văzut acele lucruri. Acest episod din *Odiseea* stă probabil la baza legendei, adesea repetată din Antichitate până în prezent, cum că Homer ar fi fost orb. În mod cert, un ospăț aristocratic nu ar fi fost desăvârșit în absența unui rapsod.⁴²

Aceste simile din *Iliada* și *Odiseea* nu sunt singurele care ne ajută să înțelegem

cum era viața grecilor în secolul al VIII-lea î.Hr. Cam în aceeași perioadă în care ajungeau să fie pentru prima dată așternute în scris marele poeme epice, sau poate un pic mai târziu, a pus și Hesiod din Askra mâna pe peniță. Cele două poeme ale lui Hesiod, mult mai scurte decât epopeile, care s-au păstrat până astăzi, sunt cunoscute sub numele de *Teogonia* (sau *Nașterea zeilor*) și *Munci și zile*.

Prima dintre acestea este o poveste a originilor. Pentru prima dată în istoria literaturii grecești, relatând această cosmogonie, un poet ne spune care este numele său și cum a învățat arta cântecului — așa cum ne lasă chiar el să credem, direct de la Muze, protectoarele artelor, care i-au oferit acest talent în dar pe învecinatul munte Helicon.⁴³ Mai relevantă pentru realitățile vieții de secol VIII î.Hr. este lucrarea *Munci și zile*. În acest poem aflăm că tatăl lui Hesiod a migrat din orașul Cyme de pe țărmul Anatoliei în satul Askra, de unde se vedea câmpia beoțiană, unde se și născuse poetul. Aici moștenise Hesiod bucata de pământ pe care încă o cultiva ca să-și câștige traiul când și-a scris poemul. Poetul continuă prin a se plânge de fratele său leneș, Perses, și eșecul autorităților sătești în a-i face dreptate lui Hesiod, care se plânge de acesta. Această poveste este redată sub forma unor sfaturi înțelepte acordate altor fermieri ca și el, sfaturi perfecționate prin experiența sa amară.

Foarte multe dintre recomandările pe care le face Hesiod pot părea destul de stranii astăzi: „Ai grijă să nu stai în picioare/ Uitându-te la soare, când urinezi“. (Vântul, da, bineînțeles, dar *soarele*?) Poemul său descrie în culori vii corvoada și truda depuse de oameni pentru a-și câștiga traiul într-o lume pe care Hesiod a fost primul care să o numească, cu mult timp înaintea arheologilor moderni, „epoca de fier“:

*Pe timp de zi, oamenii trudes; noaptea sunt năpădiți de griji,
Iar zeii vor abate asupra lor nenorociri greu de suportat;
... fără de milă,
Cu mână de fier, un om jefuiește orașul altuia.*

Ne lovim de același tablou mohorât pe care îl regăsim și în similele din epopei, însoțit de această dată însă de autenticitatea vocii individuale a lui Hesiod. În Askra, viața este prezentată ca o luptă constantă împotriva naturii și vecinilor lipsiți de scrupule. Iarna este atât de aspră, încât „încovoie un bătrân, dându-i forma unui cârlig“. Soarele verii „îți ofilește pielea“. ⁴⁴

Însă chiar în timp ce zugrăvea Hesiod acest tablou sumbru al vieții din Beoția, lumea vorbitoare de greacă începea să se schimbe, și încă rapid. Spre finalul secolului al VIII-lea, s-a înregistrat o creștere demografică extraordinară. Potrivit estimărilor, în anul 720 î.Hr., numărul de locuitori ai Atenei crescuse de șapte ori pe parcursul a doar două generații. (În mod ironic, arheologii au reușit să estimeze numărul locuitorilor vii studiind statisticile înmormântărilor.) Grecii nu au fost singurul popor afectat. Se pare că de jur împrejurul Mediteranei mai multe popoare au cunoscut o creștere demografică asemănătoare în aceeași perioadă. Motivul rămâne necunoscut. Însă felul în care au reacționat grecii la

această schimbare avea să fie definitiv pentru lumea și poporul grec al următoarelor secole și să pregătească terenul civilizației „clasice“ care se prefigura undeva în viitor. Următoarele trei secole vor ajunge să fie pe bună dreptate cunoscute sub numele de „epoca experimentului“.⁴⁵

* Aici și în continuare citatele din *Iliada* și *Odiseea* sunt reproduse după traducerea lui G. Murnu, Editura Tineretului, București, 1959.

INVENTAREA POLITICII, DESCOPERIREA COSMOSULUI

cca 720 î.Hr.–494 î.Hr.

Grecii plecau acum pe mare mai des și mai departe ca niciodată. Din toate colțurile lumii vorbitoare de greacă, nave propulsate de vele și de șiruri de vâslași se îndreptau spre vest sau spre sud traversând Marea Mediterană. Altele treceau prin strâmtorile Dardanele și Bosfor și intrau în Marea Neagră. Potrivit unor legende care ar putea data din epoca miceniană, grecii ar fi cutreierat pentru prima dată mările, ajungând în țărâmurile aflate la mare depărtare, în timpul epocii eroilor. Iason și argonauții înfruntaseră giganți și monștri pentru a aduce Lâna de Aur din Georgia de astăzi. În *Odissea*, Ulise ajunsese în fabuloase regiuni vestice, adesea identificate ca Sicilia, și poate chiar până în strâmtoarea Gibraltar. În aceste vechi legende însă, oricât de departe te-ai fi aventurat, scopul final era întotdeauna cel de a te întoarce în punctul din care porniseși — eventual mai bogat, dar în orice caz să te întorci *acasă* teafăr și nevătămat. Setea de *nostos*, termen homeric ce însemna *întoarcere acasă*, era un concept profund înrădăcinat în limba greacă — de aici și termenul de „nostalgie“, care înseamnă exact acest lucru.

Aceste noi călătorii erau diferite. Majoritatea celor care porneau pe mări nu aveau să se întoarcă acasă. Nu avem însă de-a face aici cu repetarea istoriei migrației în masă din perioada „epocii întunecate“. Oamenii își părăseau regiunile natale în grupuri mici, hotărâți să-și clădească un nou cămin în țărâmurile aflate la mare depărtare. Termenul grecesc folosit pentru a desemna acest tip de migrație în alte regiuni era *apoikia*. Deși termenul este de regulă tradus drept „colonie“, are mai degrabă un înțeles asemănător conceptului de „casă departe de casă“. Acești primi coloniști greci se deosebeau de coloniștii romani sosiți ulterior și erau chiar mai diferiți de succesorii lor din perioada colonialismului european. Construirea unui imperiu aveau să-și găsească la momentul potrivit locul în istoria grecilor. Acest moment nu sosise încă.

Au început să apară noi așezări grecești de-a lungul țărmului Siciliei și pe toată coasta sudică a Peninsulei Italice. Alte orașe construite de greci au format o linie

de-a lungul țărmului sudic al Europei, din Catalonia până în dreptul graniței franco-italiene. Numele moderne ale orașelor păstrează adesea rădăcina grecească: în Italia, printre multe altele, Napoli (Neapolis) și Taranto (Taras); în Catalonia, Empuries sau Ampurias (Emporion); în Franța, Marsilia (Massalia), Antibes (Antipolis) și Nisa (Nicaea). Pe țărmul Africii de Nord existau orașele Cyrene, în estul Libiei de astăzi, și Naucratis, în delta Nilului din Egipt. La est, dincolo de Dardanele, fuseseră ridicate comunități grecești în jurul Mării Marmara, dar și în bazinul Mării Negre, inclusiv în Marea Azov. Toate acestea erau perfect funcționale în jurul anului 600 î.Hr.¹

Două secole mai târziu, filosoful Platon putea să-i atribuie maestrului său Socrate următoarea afirmație: „noi, (grecii) trăim între fluviul Phasis și Coloanele lui Hercule... construindu-ne casele în jurul mării la fel cum se strâng furnicile sau broaștele în jurul unui heleșteu”². Fluviul Phasis, în prezent Rioni, traversează Georgia și se varsă în extremitatea estică a Mării Negre. Coloanele lui Hercule erau strâmtoarea Gibraltar. Heleșteul era destul de mare.

După cum remarcase Platon, în momentul în care și-au părăsit locurile natale pentru a ridica așezări în alte regiuni, grecii nu s-au aventurat niciodată foarte departe pe apă. (Acest lucru a fost de cele mai multe ori valabil și în epoca modernă.) La fel ca micenienii sau minoienii care îi precedaseră, grecii din „epoca experimentului” aveau marea în sânge. De fapt, marea și cunoașterea desăvârșită a artei navigației și construirii de nave au permis nenumăratelor grupuri de emigranți să țină legătura între ele și să prospere, transportând bunuri dintr-un colț al acestei regiuni extinse de coastă în altul. Chiar și acele comunități terestre din lumea vorbitoare de greacă, faimoase pentru politica lor de a nu-și părăsi regiunile natale, ca Sparta de exemplu, au urmat același model când s-au alăturat pentru o scurtă perioadă de timp, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, acestui curent. La acel moment se spunea că „un nou oraș era întemeiat în sudul Peninsulei Italice sau în Sicilia din doi în doi ani”³.

Ce i-a determinat să facă acest lucru?

S-au propus diverse explicații, fiecare influențată de perioada istorică în care a apărut și de perspectiva din care a fost privită. Probabil că motivul cel mai întemeiat care stă la baza acestui neobișnuit model de migrație era un simplu *pentru că puteau*. Analogia pe care o face Platon cu universul naturii ne face să ne gândim la un alt înțeles al termenului de *colonie*, o semnificație diferită de cea istorică. Regnul animal, de exemplu „furnicile și broaștele” lui Platon, colonizează teritorii și rămâne în respectivul habitat cât timp nu se confruntă cu o amenințare din partea prădătorilor, care îi pot forța să se mute. Analogia este surprinzător de precisă pentru ce se întâmpla pe toate țărmurile Mediteranei la acel moment. Singurul stat masiv, centralizat și dezvoltat, construit pe coasta Mediteranei era Egiptul. Când au ajuns grecii aici, ca mercenari și negustori deopotrivă, au făcut-o la invitația faraonului. Prin urmare, singura „colonie” grecească din Egipt, Naucratis, era un caz special, excepția care confirmă regula. În orice alt punct de pe țărmurile Mediteranei, Mării Marmara, Mării Negre sau Mării Azov puteai să-ți ancorezi vasul oriunde găseai un mal nisipos. Odată ajuns aici puteai să-ți ridici

tabără și să începi să-ți construiești așezarea fără să ceri permisiunea nimănui.

Uneori, cei care întemeiau noi așezări grecești în alte regiuni trebuiau să lupte pentru a-și lua în stăpânire teritoriul sau pentru a-l menține ulterior. Acest lucru se întâmpla însă surprinzător de rar, cel puțin în fazele de început. În vest, primele așezări nu par să fi fost nici măcar fortificate. În schimb, pentru că se stabileau în spațiul periferic dintre mare și interiorul continentului, nou-sosiții deveneau specialiști — intermediari sau mijlocitori — a căror prezență și ale căror iscusințe aveau să permită trecerea bunurilor, persoanelor și expertizei tehnice dintr-un colț al bazinului Mării Mediterane în altul. Pentru moment, nou-sosiții se puteau așeza în siguranță. Cât timp nu exista vreun prădător adevărat în regiune, grecii deveneau parte a unei noi și înfloritoare ecologii umane de care beneficia întreaga regiune.⁴

Grecii nu erau singurii care traversau mările la acel moment. Fenicienii pleaseră din regiunea lor de baștină, de pe țărmul Levantului, și aveau să ajungă chiar mai departe, până în Cádiz, dincolo de strâmtoarea Gibraltar. Etruscii din Peninsula Italică au construit la rândul lor așezări dincolo de țărmurile lor natale. Până în anul 500 î.Hr., mai bine de jumătate din întreaga linie de coastă a bazinului Mediteranei avea să fie presărată cu așezările unuia dintre aceste trei popoare. Și tocmai acești coloniști rivali, și nu popoarele băștinașe, aveau să se dovedească a fi cei mai puternici rivali ai grecilor timp de mai multe secole.⁵

„La fel cum se strâng furnicile sau broaștele în jurul unui heleșteu”: așezări grecești în secolele al VII-lea și al VI-lea î.Hr., după Irad Malkin, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 4, fig. 1.1.

Bineînțeles că toate aceste noi așezări au început de jos. De cele mai multe ori, punctele pe care le formează pe hartă nici măcar nu pot fi unite. Ca să ajungi dintr-o colonie în alta trebuia neapărat să mergi pe mare, nu pe uscat. Se prea poate ca în aceste împrejurări, și nu acasă, în Grecia continentală sau pe țărmurile

insulelor din Egee, să fi început grecii să-și organizeze pentru prima dată comunitățile de o manieră cu totul nouă, adoptând un model care avea să se bucure de un prestigiu colosal în întreaga lume vorbitoare de greacă timp de un mileniu și a cărui moștenire ne însoțește și astăzi. Termenul grecesc pentru acest tip de comunitate este cel de *polis* (*poleis* la plural), tradus de regulă ca „oraș-stat“.

De regulă, un *polis* era format dintr-o zonă urbană, construită în jurul unui sanctuar, și un spațiu deschis lângă centru, numit *agora*. Elementul central al sanctuarului era format din unul sau din mai multe altare, ridicate în cinstea zeului sau zeiței protectoare a orașului. Nu după multă vreme, pentru acești zei și zeițe aveau să fie construite clădiri mai elaborate. Templul grecesc, construit inițial din lemn și ulterior din piatră, cu șirurile sale de coloane și acoperișul tuguat, mărginit de frontoane la stânga și la dreapta, a fost o altă inovație a secolului al VIII-lea î.Hr. Ruinele multora dintre ele pot fi admirate și astăzi, iar arhitectura templelor avea să fie copiată în repetate rânduri pe parcursul secolelor următoare. *Agora* era inițial un loc de întâlnire pentru cetățeni, care a preluat abia ulterior sensul de „piață“ (acesta este și astăzi înțelesul respectivului termen în greacă). Orașul era de regulă înconjurat de parcele de teren agricol de diferite mărimi. Agricultură, comerțul și prada de război erau principalele surse de bogăție.⁶ Orașul și hinterlandul erau conduse din centrul urban. Împreună formau echivalentul unei organizări statale, în accepțiunea modernă a termenului. Hinterlandul putea include mai multe sate sau așezări mai mici. Cu toate acestea, în principiu prin definiție, în fiecare stat exista un singur „oraș“.

Se pare că tocmai din cauza dimensiunii pe care o aveau, în aceste orașe-stat nu exista o instituție sau un grup social care să dețină suficient de mult timp puterea pentru a-și impune vrerea asupra celorlalți. Din același motiv, nici între orașele-stat nu exista o anume ierarhie. Nu exista un echivalent al faraonului egiptean sau al „Marelui Rege“ al Asiriei, sau ulterior al Persiei, care să conducă prin drepturi divine, fie în cadrul limitelor impuse de un singur stat, fie ca mare domn cu autoritate asupra mai multor orașe. Tradițiile ulterioare au susținut că anumite *poleis*, ca Atena și Teba, fuseseră conduse la un moment dat de monarhi ereditari. Din punct de vedere istoric însă, dintre toate orașele-stat grecești, doar în Sparta, care a fost un caz special și din alte puncte de vedere, s-a întâmplat acest lucru. În ce privește existența unui singur conducător care să-i aibă sub comandă pe toți grecii, acest lucru nu fusese cu puțință decât în trecutul îndepărtat, legendar, când Agamemnon ar fi condus chipurile expediția împotriva Troiei. Totuși, după cum spune Homer în *Iliada*, chiar și Agamemnon ar fi avut atunci de furcă, iar supremația sa ar fi fost, se pare, doar un răspuns temporar decis în circumstanțe speciale, el nefiind imun la provocările sau reproșurile colegilor săi.

În absența principiului domniei ereditare, o singură altă forță ar fi putut exercita o autoritate cu putere coercitivă în *polis*, anume religia. Puterea înspăimântătoare a zeilor din Olimp se manifesta pretutindeni în natură — prin acele întâmplătoare calamități naturale, precum fulgere sau cutremure. Când zeii

le dădeau oamenilor ordine, fie prin oracole, fie prin semne, nimeni nu se îndoia că acestea trebuiau îndeplinite. Jertfele și sacrificiile aduse zeilor și ritualurile, atât cele publice, cât și cele private, erau o componentă integrală și obligatorie a vieții de zi cu zi, atât individual, cât și la nivel de comunitate. Însă în universul Greciei antice nu exista o ierarhie religioasă care să dicteze sau să reglementeze practicile și credința. Nu exista un echivalent al profetului, așa cum se întâmplase în iudaismul timpuriu sau cum avea să existe ulterior în islam. Nicio pătură a societății grecești, nici măcar preoții, nu putea deține autoritatea în numele divinității, nu exista o funcție comparabilă cu puterea episcopilor sau a papei ori a instituțiilor precum Inchiziția din Evul Mediu creștin.

Prin urmare, când un grup de oameni se reunea pentru a se organiza într-un *polis*, nu exista nicio autoritate care să le spună cum să facă acest lucru. Trebuiau să-și dea seama singuri. Dintr-odată, totul putea fi negociat și disputat. Și fix asta au început și grecii să facă în toată lumea vorbitoare de greacă, atât pe teritoriul continental, cât și în afara acestuia: ei au început să *dispute*, să discute în contradictoriu unii cu alții, să se lupte pentru a găsi cele mai bune soluții funcționale pentru întreaga comunitate, iar apoi să-și convingă colegii să le adopte. Din această combinație de argumentație rațională și persuasiune aveau să ia naștere primele *politici* ale lumii (în traducere literală: „afacerile *polisului*“).

Aproximativ patru sute de ani mai târziu, în anii 330 și 320 î.Hr., filosoful Aristotel avea să privească retrospectiv și să le spună elevilor săi din Atena că *polis* reprezenta atât calea firească, dar și cea mai bună modalitate a oamenilor de a se organiza într-o comunitate funcțională. *Polis* exista pentru a le asigura cetățenilor săi „o viață perfectă și independentă“, „cu alte cuvinte, ca să trăiască în fericire și bunăstare“.⁷ În mintea grecilor antici, conceptul de *cetățean* era cel care definea statul, și nu invers. Aristotel a arătat cât se poate de clar că *polisul* nu era „o comunitate teritorială“. Nu era niciun simplu canal care să ajute oamenii să conviețuiască pentru „exercitarea reciprocă a dreptății și schimburilor“. Aceste lucruri erau *consecințele* existenței *polisului*, nu motivul pentru care fusese întemeiat, și cu atât mai mult nu reprezentau esența lui. În documente și proclamații oficiale, un *polis* avea să se definească întotdeauna nu prin numele orașului, ci prin numele colectiv al cetățenilor săi: „atenienii“, „spartanii“, „tebanii“, și așa mai departe. Din toate aceste motive, în zilele noastre s-a propus folosirea termenului de „oraș al cetățenilor“, nu de „oraș-stat“, pentru a descrie corect *polisul*.⁸

Pe de altă parte, în sensul său de zi cu zi, termenul grec *polis* a însemnat întotdeauna doar „oraș“. Este adevărat că o bună parte a componentelor vieții urbane, așa cum o înțelegem noi astăzi, nu se dezvoltaseră complet în această perioadă timpurie. Chiar și *poleis* cele mai mari erau foarte mici raportate la standardele orașelor moderne, fără să mai luăm în calcul cetățile sau statele. Dimensiunea nu a fost niciodată un criteriu definitoriu; se spune că cel mai mic dintre acestea ar fi avut doar 190 de locuitori.⁹ Pentru greci însă, să aparții unui *polis*, fie el mare sau mic, a fost întotdeauna echivalentul aceluia concept descris în epocile de mai târziu ca reprezentând civilizația însăși. Aristotel și-a învățat

discipolii că toți cei care locuiau departe de orașe sau trăiseră în vremurile dinaintea apariției *polisului* trebuie să fi fost asemenea „omului ponegrit de Homer pentru că *exista în afara oricărei comunități, un proscris, fără casă*“¹⁰.

Se prea poate ca adevărata esență a *polis*, acel lucru care a facilitat de altfel și apariția acestuia, să nu fi fost nici teritoriul, nici cetățenii, ci *regulile* create special pentru fiecare comunitate, obligatorii pentru toți locuitorii. Nu se poate ca din pură întâmplare, în Grecia antică, alfabetul să fi fost folosit pentru prima dată într-un scop public pentru a redacta legi. Acestea erau scrise în piatră sau în bronz, inscripționate în locuri publice, unde puteau fi văzute de toți — chiar dacă doar o minoritate ar fi fost probabil capabilă să le citească. Probabil că unul dintre cele mai vechi fragmente de lege care a supraviețuit până în zilele noastre a fost descoperit la Dreros, în nord-estul Cretei, și datează din jurul anului 650 î.Hr. Grăitor este faptul că textul de la Dreros nu „formulează legea“ în sensul în care ne-am aștepta noi astăzi. O bună parte a legislației timpurii a grecilor hotăra *cine* avea dreptul să exercite anume forme de autoritate și în ce împrejurări. Acestea erau preocupările care aveau să domine viețile tumultuoase, aflate adesea în schimbare rapidă, ale majorității *poleis*, în următoarele trei secole.¹¹

Se elaborau legi pentru aproape fiecare oraș-stat, iar acestea se deosebeau foarte mult de la un *polis* la altul. Întrucât sistemele de guvernare erau construite de la zero pretutindeni, existau și alte tipuri de reguli care variau foarte mult. Numele lunilor, sistemele de măsurare a timpului istoric, unitățile de măsură și de greutate, monedele (când au fost introduse din Anatolia în jurul anului 600 î.Hr.), definiția îndatoririlor și privilegiilor cetățeanului erau diferite în funcție de locul în care te affai. Un călător modern ar fi înnebunit dacă ar fi traversat granițele unui număr atât de mare de jurisdicții diferite. Și, cu toate acestea, *în esența lor*, aceste reguli erau incredibil de consistente.

Din aceste sisteme de reguli s-au născut formele de guvernare. Fiecare *polis* avea propria constituție, și fiecare constituție era diferită în detaliile sale. Una dintre sarcinile date de Aristotel discipolilor săi a fost cea de a colecționa și de a rescrie aproximativ 150 de constituții în vigoare în epoca sa (doar cea ateniană supraviețuiește și astăzi). Dar cel puțin începând din prima jumătate a secolului al V-lea î.Hr., posibilele forme de guvernare disponibile unui *polis* puteau fi reduse la trei regimuri principale: guvernarea de către un singur conducător, guvernarea de către o majoritate, guvernarea de către un grup restrâns.¹² Termenii grecești standard desemnând aceste trei regimuri, respectiv *tyrannis*, *demokratia* și *oligarchia*, aveau să devină la scurt timp consacrați. Înțelesul exact al acestora s-a schimbat puternic pe parcursul următoarele două milenii și jumătate, dar toate cele trei forme de guvernare pot fi recunoscute pe dată în vocabularul politic al epocii noastre.

Întorcându-ne în epoca preclasică a experimentului, când toate aceste forme de guvernare erau puse pentru prima dată în practică, *tirania* însemna guvernarea de către un conducător absolut, acesta fiind mai degrabă asemănător dictatorului decât tiranului în accepțiunea modernă a termenului. Și tiranii puteau fi legiuitori care trudeau din greu, fiind câteodată chiar progresiști pentru

standardele epocii lor. În principiu, respectau propriile legi, odată ce le concepeau, și de regulă le respectau și pe cele moștenite. Într-o oligarhie, puterea era deținută de o elită autoproclamată, pe baza dreptului moștenit la naștere și averii; într-o democrație, puterea aparținea majorității cetățenilor de sex masculin. Indiferent de sistemul de guvernare, până la sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr., principiul că fiecare cetățean era egal în fața legii devenise general acceptat.¹³

În pofida tuturor acestor lucruri, nu ar trebui să presupunem că *polisul* antic, așa cum a început el să se dezvolte din secolul al VII-lea î.Hr., era exact ceea ce aveau să susțină ulterior Aristotel și alții, mai ales când îl privim din prisma standardelor politice și etice de astăzi. Niciunul dintre statele Greciei antice nu a fost vreodată pregătit să ofere femeilor drepturi cetățenești depline sau sclavilor mai mult decât o protecție de bază. Acest lucru însemna că aceia cu dreptul de a avea un cuvânt de spus în afacerile publice nu puteau reprezenta niciodată mai mult de un sfert sau de jumătate din totalul populației adulte a orașului. Oriunde te-ai fi dus, cumpărarea și vânzarea de ființe umane ca marfă erau un aspect acceptat al vieții civilizate. De cele mai multe ori, războaiele dintre orașe nu se purtau neapărat cu scopul de a ocupa noi teritorii, ci mai degrabă pentru a strânge capital uman — sub formă de prizonieri, care puteau fi obligați să lucreze ca sclavi.¹⁴ Aceste realități sumbre erau foarte răspândite, dacă nu chiar universale în acea epocă. Se pare însă că grecii epocii experimentului nu le-au pus niciodată cu adevărat sub semnul întrebării, cu toate că își asumaseră rolul de a cerceta nenumărate aspecte ale lumii în care trăiau și pe care o modelau în jurul lor.

Acestea nu au fost singurele limitări ale *polisului* antic observate pe măsură ce acesta se forma. *Poleis* s-au dezvoltat treptat și nu s-au răspândit niciodată în întreaga lume vorbitoare de greacă. Din câte ne putem da seama, fiecare nouă așezare înființată în exteriorul Greciei continentale de la sfârșitul secolului al VIII-lea î.Hr. încoace a adoptat la scurt timp modelul *polisului*, dacă nu făcuse de la bun început acest lucru. Dar nenumărate zone ale Greciei continentale au rămas în urmă. Acestea erau organizate mult mai dezlănț într-o formă statală cunoscută sub numele de *ethnos* (*ethne* la plural). Acest termen avea nenumărate înțelesuri în limba veche, dar nu desemna încă și așa-numitele „deosebiri etnice” de astăzi, deoarece toate aceste comunități erau vorbitoare de greacă. Un *ethnos* a fost descris ca „un supraviețuitor al sistemului tribal în vremuri atestate istoric: o populație răspândită răzleț pe un teritoriu fără centre urbane”¹⁵. Aristotel nu a fost singurul scriitor din Antichitate care a considerat *ethnosul* înapoiat fix pentru că îi lipseau acele instituții și esența care defineau *polisul*. Din acest motiv, știm și mai puține lucruri despre modul în care își gestionau acestea politicile.

În jumătatea sudică a Greciei, majoritatea *ethne* aveau să fuzioneze la momentul potrivit și să se transforme în *poleis* pe parcursul următoarelor secole. Cu cât mergeai mai spre nord, cu atât era mai puțin probabil să se întâmple acest lucru. Un *ethnos* care nu a adoptat niciodată sistemul *polis* a fost Macedonia. Aici, monarhi ereditari aparținând unei singure dinastii aveau să-și consolideze treptat

stăpânirea asupra unui regat fără ieșire la mare, întins pe o suprafață geografică mult mai mare decât orice oraș-stat. Avea să sosească și momentul regilor Macedoniei să-și lase amprenta asupra istoriei omenirii, iar Aristotel și contemporanii săi aveau toate motivele să știe acest lucru. Până atunci însă, noua formă de organizare socială reprezentată de *polis* avea să definească lumea greacă.

Dintre cele aproximativ o mie cinci sute de orașe-stat grecești existente vreodată, în diverse epoci istorice pe parcursul a mai bine de un mileniu, cele mai cunoscute au fost Sparta și Atena. Niciuna nu a fost un *polis* tipic. De fapt, Sparta nici nu era un oraș, ci mai degrabă o colecție de așezări ridicate pe malurile râului Eurotas, la poalele muntelui Taygetos. Sparta domnea peste teritoriul cunoscut drept Laconia, sau Lacedemonia, dar și în învecinata Messenia, de cealaltă parte a lanțului Taygetos, care aparținuse odinioară regilor micenieni din Pylos. Această zonă forma un stat spartan mult mai mare decât teritoriile adiacente ale multor altor *poleis* laolaltă și cuprindea, în principiu, întreaga jumătate sudică a Peloponesului.

Locuitorii din Messenia, dar și o parte a populației băștinașe din Laconia erau cunoscuți sub denumirea de „iloți“, termen care în traducere literală înseamnă „prizonieri“. Iloții erau descendenții populațiilor autohtone, care potrivit tradiției fuseseră luate în sclavie de spartani, chipurile pe parcursul tulburărilor din epoca întunecată. În epocile atestate istoric, iloții trăiau într-o stare de permanentă servitute, lucrând de fapt ca niște șerbi pe terenurile agricole. Pentru că avea la dispoziție sclavi care puteau îndeplini sarcini la o asemenea anvergură, Sparta era singurul oraș-stat al cărui cetățeni își puteau dedica absolut tot timpul atribuțiilor militare. Într-adevăr, cetățenilor spartani li se interzicea să profeseze orice fel de meserii. De atunci, Sparta a rămas în istorie ca o societate deosebit de corporatistă și de militarizată. Unul dintre motivele pentru care s-a specializat în acest domeniu a fost frica lesne de înțeles a clasei conducătoare, care se temea că, într-o bună zi, supușii oprimați, care probabil că îi depășeau numeric la o rată de unu la șapte, aveau să se răscoale și să se răzbune — așa cum avea să se și întâmple în cele din urmă.¹⁶

La polul opus se afla Atena, care era în primul și în primul rând un *oraș*. Și atunci, ca și acum, spațiul urban era dominat de impresionanta stâncă pe care o cunoșteam sub numele de Acropolis (acest termen grecesc înseamnă în traducere literală „oraș înalt“, iar în Antichitate însemna doar citadelă). Atena controla un teritoriu adiacent mult mai restrâns decât cel al Spartei, mai mic chiar și decât regiunea administrativă modernă care i-a renăscut numele antic, Attica (sau Attiki în greaca contemporană). Spre deosebire de Sparta, în Atena fiecare bărbat adult care se născuse în cadrul granițelor orașului era cetățean cu drepturi depline. O bună parte a muncii de jos din oraș și din zonele limitrofe încă era îndeplinită de sclavi, fie luați prizonieri în război, fie cumpărați din piețe de sclavi. Dar cetățenii își cultivau propriile parcele de pământ sau își câștigau existența muncind ca meșteșugari sau negustori.¹⁷

Într-un oraș-stat grec, legea avea ultimul cuvânt. Cel puțin în această privință, Sparta și Atena nu făceau excepție. Respectul purtat legilor moștenite de la

personalități legendare ale trecutului era la fel de puternic în mințile cetățenilor spartani și ateniени precum era și evlavia (sau teama) de zei. Legiuitorul atenian Dracon a lăsat posterității termenul de *draconic*; este foarte probabil ca Licurg din Sparta să nici nu fi existat vreodată, însă numele său are să rămână veșnic legat de rigidul sistem spartan de legi. Dincolo de acest numitor comun, sistemele constituționale ale celor două state erau pe cât se poate de diferite.

Sparta era singurul *polis* grec care păstra o monarhie tradițională, ereditară. Chiar mai neobișnuit era faptul că existau doi regi, care aparțineau unor dinastii diferite, și care domneau întotdeauna împreună. Nu se știe cu exactitate cum se crea echilibrul puterii între regii spartani, aflați la un capăt al spectrului politic, și adunările cetățenilor, aflate la celălalt capăt. În Sparta, femeile aveau un statut social mai înalt și o voce mai puternică decât în majoritatea celorlalte oraș-stat; spre deosebire de Atena, puteau deține chiar și proprietăți, deși nu aveau niciun cuvânt de spus în adunările cetățenești. Dar în toate celelalte privințe, societatea spartană era profund conservatoare. Spartanii își redactaseră legile și constituția în secolul al VII-lea î.Hr. (probabil) și aveau să le respecte neștirbit vreme de secole. Ori de câte ori priveau dincolo de frontierele lor, forma de guvernare pe care le plăcea să o întâlnească în statele învecinate era oligarhia. Însă sistemul de guvernare al spartanilor nu se aseamăna cu nimic altceva.¹⁸

În Atena, pe de altă parte, echilibrul puterii se schimba constant, iar constituția trebuia să evolueze pentru a ține pasul cu acest lucru. Până în anul 500 î.Hr, Atena trecuse prin toate cele trei forme posibile de guvernare îmbrățișate de sistemul *poleis*: inițial oligarhie, apoi tiranie în a doua jumătate a secolului al VI-lea, iar în final o formă timpurie de democrație. Mecanismele exacte care permisese masei de oameni (*demos*) să preia puterea (*kratos*) au fost intens dezbătute. Informația care a ajuns la urechile noastre este incompletă și adesea distorsionată de interpretări ulterioare părtinitoare.

Ultimul tiran atenian, Hippias, a fost izgonit în anul 510 î.Hr. — de o armată sosită din Sparta care se pare că ar fi încercat să se amestece în politicile interne ale Atenei. Pe parcursul tulburărilor ce au urmat, una dintre facțiunile rivale din Atena a promis să confere „putere poporului“ în schimbul sprijinului acestuia. Nu știm exact cum și de ce a funcționat acest lucru. Cert este însă că a funcționat. Clistene, conducătorul facțiunii învingătoare, a introdus apoi un set de reforme de anvergură. Aveau să mai treacă cincizeci de ani până ce constituția ateniană să devină pe deplin *democratică*, iar termenul de democrație să fie inventat. Însă, indiferent cât de neclare ar fi originile sale, se spune de regulă că prima democrație funcțională din lume s-ar fi născut la Atena între 508–507 î.Hr.¹⁹

Toate *Poleisle*, de la Atena și Sparta până la cele mai mici, își apărau cu îndârjire autonomia. Termenul grecesc *autonomia* a apărut în secolul al V-lea î.Hr. și s-a referit inițial la libertatea unui stat de a-și elabora propriile legi. Însemna de asemenea că niciun stat nu avea dreptul de a emite legi dincolo de granițele sale fără să încalce autonomia altui stat. Legăturile dintre *poleis*

independente și autonome erau la fel de deschise competiției, negocierii și disputelor precum erau și relațiile dintre cetățenii și grupurile care trăiau în cadrul aceluiași oraș. Însă grecii antici nu au găsit niciodată o modalitate satisfăcătoare de a reglementa aceste legături, o metodă care să fi fost comparabilă cu inventarea „politicii” din *polis*.

În rarele momente în care colaborau, orașele-stat o făceau de regulă încheind alianțe temporare de apărare reciprocă. Pentru a justifica aceste aranjamente, grecilor le plăcea să invoce o moștenire comună. Dovezile ne demonstrează însă că multe — dacă nu chiar toate — povești despre acești strămoși îndepărtați erau inventate după încheierea respectivei alianțe. Așezările care își puteau stabili întemeierea până departe în trecut, legând-o de un „oraș-mamă” (*metropolis*) din inima Greciei continentale, puteau apela la acel oraș în epoci viitoare, cerându-i sprijinul — deși de obicei, în realitate, se întâmpla fix invers. Însă acest lucru nu face decât să scoată în evidență gradul remarcabil de independență de care se bucurau și acele *poleis* mici și răzlețe. Nimeni nu s-a așteptat vreodată ca un oraș-mamă să exercite vreo formă de control politic extern, dincolo de propriile granițe, peste „propriile” *poleis* înființate în alte regiuni; ori de câte ori încerca vreo *metropolis* un asemenea lucru, lucrurile se sfârșeau de obicei prost. Acesta este un alt motiv pentru care termenul de *colonie*, asociat cu războaiele de independență și de decolonizarea de secol XX, este deosebit de nepotrivit pentru a descrie o *apoikia* grecească.²⁰

Alianțele se puteau forma câteodată și pe baza unui argument și mai dezlânat, anume cele trei dialecte principale (ca să fim corecți, grupuri de dialecte) din lumea vorbitoare de greacă. Dialectele din vestul Greciei (care, pentru a crea și mai multă confuzie, erau vorbite în sudul spațiului egeean, inclusiv în Creta și în extremitățile sudice ale coastei Anatoliei) erau cunoscute sub numele de dorice. Pe țărmul estic al Mării Egee, dar și în Atena, se vorbea dialectul ionic. Dialectul eolic era întrebuițat în extremitatea nordică, în principiu în insulele din nordul Mării Egee, pe linia nordică de coastă a Turciei de astăzi, pe țărmul egeean grecesc și în interiorul țării, din Tessalia spre sud până în Beoția. O mitologie avantajoasă îi identifica pe vorbitorii fiecărui dialect ca urmașii unui strămoș comun și le oferea denumirea colectivă de doriani, ionieni și eolienii. Ionienii au fost primii care au încercat să construiască o confederație politică, probabil cândva în secolul al VII-lea î.Hr. Un sanctuar ce purta numele de Panionium (însemnând „tot ce este ionic” sau „toți ionienii”) a îndeplinit rolul de punct de întâlnire pentru reprezentanții a douăsprezece orașe-stat din vestul Anatoliei. Pentru a nu rămâne în urmă, se pare că eolienii din nord ar fi construit ceva asemănător.²¹ De cealaltă parte a Mării Egee, spartanii aveau să exploateze adesea presupusa relație de rudenie cu alte orașe vorbitoare de dialecte dorice pentru a revendica un rol de conducere printre acestea.

În pofida acestor excepții parțiale, poziția obișnuită adoptată de toate orașele-stat era una de autonomie deplină pentru grupul lor de cetățeni, cu orice preț și în orice moment. Cetățenii se așteptau să trebuiască să lupte pentru a-și menține această autonomie. „Fortificațiile unui *polis* sunt luptătorii săi”, a declarat

memorabil poetul Alceu, scriind de pe insula Lesbos la sfârșitul secolului al VII-lea î.Hr. Trei sute de ani mai târziu, deși era de acord ca ființele umane să fie luate în sclavie, Aristotel nu-și mai putea imagina același lucru pentru un *polis*. „Ar fi de neconceput“, a spus el, „să oferi numele de *polis* unui lucru care este, prin natura sa, subjugat, căci *polis* este independent, iar condiția sclavului nu este independența“. ²²

Și astfel, în timp ce state rivale se luptau între ele pentru a-și menține prețuita libertate, sistemul de *poleis* a provocat o revoluție în modalitatea de a purta război. Luptătorii lui Homer se confruntaseră în altercații haotice corp la corp, între campioni autoprocamați, care soseau și plecau de pe câmpul de luptă în care. În noul tip de război, existau șiruri de infanteriști înarmați până în dinți, cunoscuți sub numele de „hopliți“, care se confruntau unii cu ceilalți în formațiuni denumite falange. (Folosim și în prezent același termen.) Fiecare membru al falangei era protejat dintr-o parte de scutul camaradului său. Dacă luptai într-o falangă, supraviețuirea ta în luptă depindea de cel aflat lângă tine (dacă nu cumva aveai ghinionul de a te afla la capătul rândului). Această tactică avea să înspăimânte inamici cu armate mult mai numeroase. Și funcționa deoarece armatele de hopliți erau în primul rând formate din *cetățeni*. În același timp, se construiau și se proiectau nave noi, mai mari și mai rapide. Acestea erau echipate cu rânduri de vâslași care trebuiau să tragă la vâsle efectiv în același ritm pentru a zdrobi dușmanul. Și de această dată, supraviețuirea individuală în luptă depindea de acțiunile comune ale întregului echipaj. ²³

Timp de sute de ani, războiul între orașele-stat grecești a fost endemic. Suspiciunea reciprocă era la ordinea zilei. „Autonomia“ era premiul cel mare. Aceste lupte erau de tipul totul sau nimic, un joc cu sumă nulă, fără jumătăți de măsură. Cu toate acestea, toți acești oameni vorbeau aceeași limbă. Deosebiriile între dialecte nu au fost niciodată atât de mari încât un vorbitor să fie de neînțeles pentru un altul. Toți se temeau și cereau favoruri acelorai zei, în principiu pe aceleași căi (deși existau și variații regionale din belșug). Până în secolul al VI-lea î.Hr., certăreața familie de zei nemuritori descrisă de Homer se extinsese și se transformase în „cei doisprezece Olimpieni“, ale căror nume și atribute erau acum cunoscute, dacă nu chiar universale în întreaga lume vorbitoare de greacă.

Zeus era regele, adesea numit „părintele“ tuturor zeilor — deși Poseidon era fratele său, iar Hera, regina, era și sora lui. Cu excepția lui Zeus, fiecare zeu avea propria sferă de influență: Poseidon domnea peste mări și era responsabil de cutremure. Atena era zeița înțelepciunii, Afrodita, zeița iubirii pasionale, Apollo, zeul luminii și al poeziei, deși săgețile pe care le lansa din arcul său erau notorii ca fatale. Ares personifica războiul, Dionysos, emoțiile și intoxicarea, Hermes, înșelăciunea. Fiecare oraș se putea lăuda cu un zeu protector, din anumite puncte de vedere echivalent sfântului patron dintr-o epocă ulterioară; cel mai bine cunoscut exemplu este cel al orașului Atena, având-o ca protectoare pe zeița cu același nume. Câteodată însă, anumiți zei erau venerați în locuri care, din punct de vedere politic, se aflau în mijlocul pustietății. Și astfel s-a dezvoltat o rețea de

sanctuare religioase care a atras credincioși din toate colțurile lumii grecești, trecând pe parcursul acestui proces dincolo de universul fragmentat al *poleis*, dar și de acele *ethne*, mai puțin structurate organizate.²⁴

Unul dintre acestea se afla pe mica insulă Delos, din mijlocul Cicladelor, aceasta fiind, potrivit legendei, locul de naștere al lui Apollo și al surorii sale gemene, zeița virgină a vânătorii, Artemis. Un altul, cocoșat pe un versant abrupt de munte de la poalele masivului Parnas din centrul Greciei, se afla la Delphi. Aici, Apollo răspundea întrebărilor adresate de muritori prin infailibilul, dar adesea enigmaticul său oracol. Olympia, al treilea asemenea sanctuar, se afla pe malul unui râu secăt, ce traversa dealurile împădurite din nord-vestul Peloponesului, și îi era dedicat lui Zeus, regele Olimpului. Deși au avut un început neînsemnat, centrele religioase din aceste trei locații aveau să-și extindă influența pe parcursul mai multor secole.²⁵

Festivaluri organizate la intervale regulate și dedicate zeilor venerați în fiecare dintre aceste sanctuare ofereau elitelor din orașele-stat, care se aflau altfel în stare de război unele cu celelalte în cea mai mare parte a restului timpului, un prilej perfect pentru a se întâlni, a dezbate și a negocia, a-și etala măreția și a rivaliza pentru prestigiu.²⁶ Aici își au originile acele probe rituale de forță și de discutință fizică ce aveau să devină predecesoarele atletismului modern (nu mai este nevoie să spunem că și acesta este un alt termen grecesc, a cărui rădăcină însemna inițial „a se lupta” sau „a concura”). Se spune că jocurile organizate din patru în patru ani în Olympia au început în anul 776 î.Hr. (potrivit sistemului nostru de numerotare a anilor). De atunci, Jocurile Olimpice aveau să devină o dată fixă în lumea antică timp de o mie de ani.

Cât țineau jocurile, și ceva timp înainte și după acestea, se decreta „un armistițiu olimpic” astfel încât concurenții și sponsorii să poată călători liberi. Toate statele care trimiteau concurenți erau obligate să respecte acest armistițiu — acesta era bineînțeles un indiciu clar că organizatorii considerau aceste festivități un surogat benign pentru război.²⁷ Concurenții și spectatorii călătoreau pe mare traversând Marea Mediterană și Marea Neagră de la un capăt la altul, și pe uscat, plecând din interiorul nordic al țării, din zona muntoasă cunoscută sub numele de Macedonia — la acel moment, un loc străin în ochii celorlalți greci. Inițial, numărul lor se pare că ar fi fost mic. Dar în secolul al V-lea î.Hr., când a fost extins, stadionul din Olympia putea găzdui o mulțime de patruzeci de mii de oameni.

La acel moment, probele de atletism deveniseră o componentă integrantă a festivalurilor religioase organizate la intervale regulate și în alte sanctuare. Unul dintre acestea, cel de la Delphi, era cunoscut sub numele de Jocurile Pythice. La Isthmia, lângă Corint, fix pe istmul care leagă Peloponesul de restul peninsulei grecești, se ținea un alt festival; un al patrulea era organizat la Nemea, în nordul Peloponesului.²⁸ Ieșea la iveală o lume vorbitoare de greacă deopotrivă interconectată și profund fragmentată. Fragmentată din cauza autonomiei fiecărui *polis*. Delos, Delphi și Olympia erau nodurile prin care se formau aceste legături.

Din aceste centre religioase a început să se răspândească, inițial șovăitor, sentimentul unei identități comune, „elene“. Inițial, acesta fusese numele unui mic grup de oameni care trăia în regatul legendarului Ahile. Numele de „Elada“, care în *Iliada* se referea la o regiune din cadrul aceluși mic regat, și-a lărgit sensul ajungând să desemneze orice spațiu locuit de eleni, anume de vorbitorii de greacă. Însă acest tip de conștiință comună probabil că era încă în fașă în anul 500 î.Hr. În orice caz, era departe de orice ar fi putut însemna cooperare politică — ca să nu mai vorbim de unitate.²⁹

Pe toată perioada epocii experimentului, grecii s-au descoperit pe sine și locul deținut în nenumărate moduri. Au apărut noi generații de poeți care au compus și au recitat versuri ce introduceau pentru prima dată în spațiul public noțiuni intime despre ce înseamnă *din punct de vedere emoțional* să fii uman. Cunoaștem lucrările acestor poeți doar prin citate la scriitori care au activat mai târziu sau din descoperirea întâmplătoare a unor papirusuri în deșertul egiptean — care demonstrează că măcar unii dintre acești poeți încă erau citați la o mie de ani după ce se stinseseră din viață. Din câte ne putem da seama, poeziile lor erau de regulă scurte și menite să fie citite acompaniate de un instrument muzical. Acesta este motivul pentru care atât poemele, cât și compozitorii lor au ajuns să fie cunoscute/cunoscute drept „lirice/lirici“, căci erau citite pe fundalul cântecului unei lire. Mulți dintre acești poeți vorbesc despre bucuriile vinului, despre efectele pe care le are bătrânețea asupra speranței și pasiunii, despre perfidia invidiei, despre schimbul de ocări — grijile de zi cu zi, prezentate de o manieră directă și imediată. La mijlocul secolului al VII-lea î.Hr., Arhiloh, din insula Paros din Ciclade, a surprins într-un vers elegant detaliile anatomice, dar și senzațiile experimentate de ceea ce pare a fi o partidă de sex în grup.³⁰

Cea mai cunoscută a fost însă Sappho din Lesbos. Aceasta ar fi trăit la sfârșitul secolului al VII-lea și în primul sfert al secolului al VI-lea î.Hr. Ea este cea care, prin poeziile ei în care contemplă povești de dragoste și pasiune între femei și tinere fete din trecutul îndepărtat, a oferit lumii cuvântul *lesbiană*. În nenumărate orașe-stat grecești, homosexualitatea, mai ales legăturile dintre bărbați trecuți de prima tinerețe și adolescenți, era un adaos acceptat la programul de învățământ și adesea lăudată mai mult decât dragostea dintre bărbat și femeie.³¹ În Lesbos, același lucru era valabil în cazul femeilor. Însă nu datorită atitudinii ei în ce privește homosexualitatea, fie că era vorba de bărbați sau de femei, și-a câștigat insula Lesbos un loc de excepție în Grecia antică. Probabil nici măcar datorită faptului că în Lesbos femeile și tinerele fete puteau să se reunească într-un cadru social, la fel ca bărbații. Extraordinar a fost faptul că poeziile compuse și recitate de Sappho au ajuns să fie *scrise*, și astfel poeta și-a clădit reputația literară, ajungând din acel moment să se facă remarcată mult în afara cercului ei de cititori.

Poeziile lui Sappho transmit un sentiment optimist al descoperirii de sine. De această dată, preocupările războinicilor și ale atleților și rivalitățile dintre cetățenii de sex masculin ai *polis* sunt puse fără menajamente la locul lor:

*Unii socotesc flota, galopul unui cal
Sau viața de soldat
cele mai frumoase la vedere;
eu însă spun ce tu iubești.*

Observând o tânără flirtând cu un bărbat, Sappho este atât de fermecată de frumusețea fetei, încât împărtășește indirect răspunsul psihologic al iubitului ei:

*rămân fără glas,
limba mi-e înțepenită, simt
cum pe sub pielea-mi aleargă
o flacără lentă, ochii mei nu mai văd,
urechile îmi vuiesc*

*mă acoperă o transpirație rece,
tremur toată, la înfățișare
devin mai verde decât iarba, încă puțin
și cred că îmi voi da sufletul.*

Dar trebuie să îndur totul...³²

Cu toate acestea, în pofida uimitorului caracter intim al acestor poezii, scrise cu mai bine de două milenii și jumătate în urmă, în opera lirică grecească timpurie nu găsim nimic din acea introspecție personală pe care o asociem adesea cu poeziile „lirice“ din epocile următoare. Din câte ne putem da seama, acești poeți își interpretau lucrările în fața unui public. De cele mai multe ori acesta era un grup unit, care se reunea într-o locuință privată să mănânce și să bea, în cadrul unui așa-numit *symposion*. Existau împrejurări în care evenimentele erau mai publice, aici participând câteodată un întreg cor de interpreți. Chiar dacă cercul de ascultători era relativ mic, prezența fizică a altor persoane și interpretarea în sine erau esențiale pentru conceptul și compoziția poeziei. La fel de importante trebuie să fi fost și reacțiile audienței, chiar dacă acestea nu au fost, bineînțeles, consemnate. Prezența unor persoane reale în poezie, care se prea poate să fi făcut parte din public și care aveau probabil chiar și „drept la replică“, ancorează sfera intimă și personală într-o imediată și tangibilă comunitate egalitară.

În ce privește artele vizuale, care au luat ființă cu puțin timp înainte de perioada în care a scris Sappho, orașele și târgurile grecești au fost asaltate de replici fabricate din piatră și din bronz ale cetățenilor lor. Statui în mărime naturală, sau chiar un pic mai înalte, au început să apară în număr mare în sanctuare și în cimitire din întreaga lume vorbitoare de greacă. O statuie asemănătoare, așezată într-un templu și înfățișând zeul sau zeița venerată în respectivul loc, putea fi de patru ori mai mare decât o statuie a unei ființe omenești. Multe dintre statui înfățișau însă cetățeni obișnuiți. În cimitire se

ridicau efigii sculptate în piatră ale morților, bărbații erau reprezentați goi-goluți, iar femeile, decent înveșmântate. Toate reprezentările se uitau fix în ochi privitorului, așa cum fac și astăzi, expuse în muzee, afișând în continuare același zâmbet enigmatic și rămânând pe vecie tinere.

Tehnologia și tehnicile de execuție au fost împrumutate din Egipt. Egiptenii ridicaseră statui grandioase în templele și în palatele lor regale vreme de secole. Dar chiar dacă statuile grecești timpurii „par“ egiptene, *scopurile* în care era folosită această tehnologie de curând deprinsă aparțineau într-un totu grecilor. În Egiptul antic, statuile reprezentând ființe umane erau realizate cu scopul de a intimida privitorul, arătându-i puterea faraonului. Într-un *polis* grec însă nu exista nicio persoană care să dețină un asemenea statut. Nici măcar un „tiran“ nu se putea impune atât de ostentativ în fața cetățenilor săi. Și zeii greci arătau altfel decât straniile forme hibride ale zeilor egipteni: pe jumătate oameni, pe jumătate mamifere sau păsări. Când au început să fie reprezentați în piatră sau în bronz, zeii și zeițele de pe Muntele Olimp aveau întotdeauna înfățișare pur umană — exact la fel cum sunt descriși în epopeile lui Homer. Grecii venerau niște ființe superioare care arătau și se comportau ca versiuni nemuritoare ale unor oameni ca și ei. Iar cetățenii aveau gata să depună mari eforturi și să plătească bani grei pentru a se bucura de niște statui care să-i reprezinte și pe ei, și pe cei dragi lor în același fel.³³

Astăzi, statuile care reprezintă cetățeni sunt cunoscute după cuvintele din greaca veche ce înseamnă băiat/tânăr bărbat (*kouros*, plural *kouroi*) sau fată/tânără femeie (*kore*, plural *korai*). Posturile lor sunt nefirești, proporțiile derivate din geometrie și anatomie în egală măsură. Chiar și faimosul „zâmbet arhaic“ a fost explicat din punct de vedere al „dificultăților realizării tranziției de la gură spre obraz“³⁴. Fie că erau realizate din marmură albă strălucitoare sau din plăci de gresie sau calcar, odată ce erau șlefuite, părul, ochii și robele de *korai* erau pictate în culori care ar putea părea stridente din prisma standardelor moderne. Este greu de spus cum ar fi arătat pielea bărbaților înfățișați dezbrăcați. Potrivit unei convenții foarte vechi, propusă inițial de egipteni și adoptată de minoieni și micenieni la vremea lor, pielea bărbaților era redată cu ajutorul unui pigment roșu-marونیu, iar a femeilor, cu alb. Presupunerea făcută ulterior, cum că arta greacă antică introdusese un ideal al corpului bărbatului alb, este încă reiterată câteodată. Dar nu are nicio bază reală.

Nici sculptorii activi în această perioadă, nici clienții care le comandau nu aveau încă vreun mare interes în a încerca să reproducă exact înfățișarea cuiva — la fel cum nici poeții lirici nu vorbeau despre experiențe cu adevărat personale. Pe de altă parte, în spatele posturilor standard și zâmbetelor enigmatice fixe, *există* ceva personal și individual în multe dintre aceste creații. Aici se îmbină noua tehnologie a lucrului în piatră și în bronz cu singura tehnologie ceva mai veche, cea a scrierii alfabetice. O statueta timpurie din Teba, înfățișând un bărbat și turnată în bronz, realizată evident ca ofrandă și așezată în curtea interioară a unui templu, are următoarele versuri gravate pe picioare:

Manticlus m-a dedicat zeului cu arc de argint, ce țințește departe [adică, Apollo], ca jertfă. Phoebus [Apollo], oferă un dar în schimb.

Există ceva înduioșător în această încercare a omului de a negocia cu divinitatea de parcă ar face o tranzacție, ceva ce termenul modern de *pietate* nu reușește nici pe departe să surprindă. Îi oferi zeului un cadou scump — și nu sperii sau te rogi, ci *îi ceri* direct o favoare la schimb.³⁵

Într-un cimitir, statuia însăși, nu mortul pe care chipurile îl reprezenta, se adresează privitorului prin inscripție: „Placă comemorativă din Phrasikleia. Voi fi pe veci numită fecioară, zeii acordându-mi acest titlu în locul căsătoriei: Aristion din Paros m-a făcut“. Placa comemorativă imortalizează tocmai *absența* unei persoane iubite. Statuia însăși, ridicându-se demnă și ținând între sâni ceea ce pare a fi o floare, reprezentând probabil virginitatea care nu a fost niciodată „culeasă“, se uită la noi și ne vorbește în același timp.³⁶

Până la sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr., grecii foloseau atât cuvinte, cât și imagini pentru a arăta cine erau. Iar acest lucru nu se întâmpla doar în spații publice, în împrejurări sobre. Cetățenii se obișnuiseră să-și vadă reprezentările propriilor chipuri și în locuințele lor — pe farfuriile, cupele și vasele în care amestecau alimente pe care le foloseau zilnic. Pe parcursul secolului al VI-lea î.Hr., lucrările realizate de olarii și pictorii de vase din două orașe grecești, inițial Corint, iar apoi Atena, erau la mare căutare în întreaga lume vorbitoare de greacă și chiar dincolo de granițele acesteia. Unele dintre imaginile zugrăvite pe aceste obiecte deosebit de prețuite reprezentau monștri sau ființe hibrid fantastice, creaturi legendare, de exemplu satirul (jumătate om, jumătate țap), sfinxul egiptean (un cap de om pe un corp de leu) și centaurul (ființe pe jumătate om, pe jumătate cal). În cea mai mare parte, reprezentau însă ființe omenești de sex masculin. Femeile nu lipsesc cu desăvârșire, dar tind să apară doar deghizate ca zeițe sau faimoase personaje de legendă. Pe oalele pictate, oamenii apar de obicei, deși nu întotdeauna, îmbrăcați la fel ca în reprezentările în piatră.³⁷ Acea imagine a bărbatului grec, zugrăvit din profil, cu bărbia proeminentă, și de multe ori cu penisul erect, devenise până la sfârșitul secolului nelipsită de pe obiectele de mobilier folosite în fiecare zi în întregul spațiu mediteranean și pe țărmul Mării Negre.

Aceasta era o formă de artă considerată de la sine înțeleasă de toți cei care cinau și beau în cadrul unui *symposion*, așa că nici măcar nu a fost menționată în lucrările vreunui autor din Antichitate.³⁸ În zilele de astăzi, mii de reprezentări, recuperate integral din morminte sau migălos refăcute de arheologi din cioburile vaselor de lut descoperite în situri, ne dau posibilitatea de a afla detalii fascinante despre cum trebuie să fi fost cu adevărat viața pentru greci în secolul al VI-lea î.Hr., cum se vedeau pe sine oamenii acelei perioade, dar și cum înțelegeau lumea înconjurătoare.

În aceste reprezentări, atleți dezbrăcați își etalează bărbăția, flexându-și mușchii și doborându-și rivalii la pământ, așa cum făceau în fiecare zi în spațiile destinate exercițiilor fizice din orașe și din sanctuare din întreaga lume vorbitoare

de greacă. Soldații sunt prezentați înarmați până în dinți, cu acel cumplit coif de bronz în vârful capului, coif care încă poate fi văzut astăzi în nenumărate muzee, cu proeminenta apărătoare de nas care nu-i lăsa purtătorului decât un spațiu limitat prin care să poată vedea. O altă scenă favorită este cea în care sunt aduse animale pentru a fi sacrificate într-un crâng sacru sau în fața unui templu. Pe cupele de băut apar adesea meseni stând rezemați pe o parte și bucurându-se de mâncăruri și de băutură, dar și conversând cu prilejul unui *symposion*, ocazie cu care ar fi fost folosite multe dintre aceste obiecte.

Mai surprinzătoare pentru gusturile moderne și șocante pentru generațiile anterioare de clasiști sunt scenele de curtare și de sex. Unele prezintă darurile oferite înaintea unui rendez-vous. De obicei, în aceste scene apar un bărbat mai vârstnic și unul mai tânăr, iar câteodată și fete. În altele sunt zugrăvite partide de sex între bărbați, uneori suficient de realist pentru a da de înțeles că participanții chiar se simt foarte bine.³⁹ Se pare că activitățile sărbătorite de poeți ca Arhiloc erau subiecte în vogă, reprezentate pe obiecte de uz casnic folosite în locuințele înstărite și puse la punct. Acesta era un alt fel prin care se autocaracteriza societatea greacă a acestei epoci timpurii — și a promovat cu succes reprezentările astfel rezultate nu numai printre membrii ei, ci și printre străini.

Grecii acestei epoci priveau și în exterior, la lumea care îi înconjura. Studiul „naturii” (*Physis*, care ne-a oferit astăzi termenul de *fizică*) avea să pună bazele fizicii moderne. Egiptenii și babilonienii cercetau de câteva secole misterele cerurilor și analizau proprietățile numerelor și formelor. Grecii care trăiau în orașele de pe țărmul Anatoliei aveau probabil cea mai bună cale de acces la aceste descoperiri mai vechi. Unul dintre aceste orașe, Milet, a fost locul de naștere al primilor greci care au studiat sistematic aceste lucruri. Începând cu anul 600 î.Hr., Thales, Anaximene și Anaximandru, toți din Milet, au început să expună teorii și descoperiri proprii pentru a explica universul palpabil.

La scurt timp, și ei, și succesorii lor din diferite regiuni ale lumii grecești aveau să devină cunoscuți sub denumirea de *philosophoi*, termen care în traducere literală înseamnă „iubitori de înțelepciune”. Însă cum „înțelepciunea” nu era separată în categorii în această perioadă, ei au fost și primii oameni de știință și matematicieni. Astăzi, experții încă dezbat cât au preluat aceștia de la civilizațiile mai vechi din Orientul Mijlociu și din Orientul Apropiat. Indiscutabil este însă faptul că au inventat o metodă complet nouă, care stă la baza tuturor acestor discipline și a modului în care au evoluat acestea de atunci înainte. Metoda derivă direct din politicile *polisului*. La fel cum se angajau și cetățenii în dezbateri despre ceea ce numim și astăzi „politică”, filosoffii construiau argumente logice pornind de la dovezi prezente în lumea vizibilă pentru a demonstra anumite cauze mai profunde. Și astfel a luat naștere acel concept, esențial oricărui calcul matematic și fizic, *dovada*.⁴⁰

Poate fi greu să reconstruim în detaliu gândurile și realizările acestor primi filosofi; s-au păstrat doar fragmente din scrierile lor, adesea prin citatele altor autori care au trăit mult mai târziu și care își urmăreau de obicei propriul interes

filosofic. Faptul că știm atât de puțin despre carierele lor ne confirmă că foarte mulți dintre ei profitau din plin de mobilitatea generalizată a acelor vremuri. În ultima parte a secolului al VI-lea î.Hr., Pitagora din Samos a călătorit până departe la Crotona, în Calabria de astăzi, unde a întemeiat o instituție care avea să devină cunoscută drept o „școală“ de matematică. Despre Xenofan, originar din Colophon, o colonie ionică aflată nu departe de Efes, pe țărmul egeean al Anatoliei, se spune că ar fi călătorit în întreaga lume vorbitoare de greacă începând din 570 î.Hr. până la moartea sa, aproape un secol mai târziu. Xenofan era poet și filosof deopotrivă și nu este clar cât de sistematică trebuie să fi fost gândirea sa. A fost primul grec despre care știm că s-ar fi îndepărtat de legendele tradiționale despre zeii din Olimp și ar fi susținut în schimb că „există un singur zeu, cel mai mare dintre zei și oameni, care nu se aseamănă omului nici în formă, nici în gând“. Era o greșală cât se poate de omenească, a declarat Xenofon, să presupui că zeii arătau ca oamenii: dacă vacile, caii sau lei ar putea trasa forme, a postulat el, și-ar desena zeii ca vaci, cai sau lei.⁴¹

Întorcându-ne pe țărmul Anatoliei, Heraclit din Efes a activat la sfârșitul secolului al VI-lea și în primul sfert al secolului al V-lea î.Hr. Se prea poate ca el să fi fost primul care să formuleze teoria cum că universul poate fi explicat prin legi fixe, reprezentând echivalentul natural al legilor care guvernau orașele-stat grecesc. Potrivit lui Heraclit, *cosmosul* în care trăim cu toții nu fusese făurit „nici de vreunul dintre zei, nici de vreunul dintre oameni... ci a fost dintotdeauna, este și are să fie: ca un foc veșnic viu, care după măsură se aprinde și după măsură se stinge“. Aceasta este prima dată când se consemnează folosirea termenului grecesc de *cosmos* cu sensul pe care îl are și astăzi în nenumărate limbi, fiind echivalentul termenului de „univers“. Înțelesul inițial al termenului este cel de „ordine“ sau „aranjament“. ⁴² Din ceea ce spune Heraclit se înțelege prin urmare implicit că universul natural este guvernat rațional, deși nu a fost făurit de o ființă rațională. Iar procesele sale sunt guvernate de „măsuri“ — însemnând în greacă o ordine care poate fi măsurată. Fizica modernă începe cu Heraclit din Efes.

Atât timp cât nu a existat un prădător periculos care să le amenințe, „furnicile și broaștele“ au fost în continuare perfect mulțumite să prospere, să înflorească și să se lupte unele cu celelalte în heleșteul lor. Această stare de fapt a durat aproape două sute de ani. La jumătatea secolului al VI-lea î.Hr. însă, prădătorii au apărut pentru prima dată pe această scenă. La est, Cresus, legendar de bogatul rege al Lidiei, și-a extins granițele regatului cu capitala la Sardis, ajungând pe parcursul deceniului dintre 560 și 550 î.Hr. până în dreptul așezărilor grecești din vestul Anatoliei. La vest, Cartagina, inițial o așezare feniciană din Tunisia de azi, devenise nucleul unui regat puternic și începea să amenințe orașele grecești din Sicilia.⁴³ Însă aceste amenințări păleau în comparație cu provocarea reprezentată de dezvoltarea neașteptată a imperiului mezilor și al perșilor, conduși de regele Kuraș, cunoscut în greacă drept Cyrus (Kyros), care se urcase pe tron în 559 î.Hr.

Pe parcursul unei domnii de treizeci de ani, Cyrus a extins spațiul controlat de perși din dreptul Mării Egee până la Marea Caspică și până departe în est, în

Afganistanul și Pakistanul zilelor noastre. Succesorul său, Cambyses al II-lea, avea să cucerească Egiptul, regatul faraonilor care avea mai bine de două mii și jumătate de ani vechime, creând astfel cel mai mare și mai centralizat imperiu al lumii de până atunci. După ce i-a înfrânt pe lidienii aflați sub conducerea lui Cresus în 546 î.Hr., Cyrus a adus rând pe rând orașele grecești din Anatolia sub conducerea perșilor.⁴⁴ O întreagă bucată din țărmul ce mărginea heleșteul fusese înghițită. Ce aveau să facă atunci comunitățile grecești?

O soluție era să țină cont de mobilitatea din trecut și să pună din nou mâna pe vâsle. Potrivit istoricului Herodot, care scria din Atena la aproximativ o sută de ani după aceste evenimente, locuitorii din orașul Phocaea (astăzi, Foça, în provincia Izmir, Turcia), aflat la țărmul mării, învăluți în întunericul nopții:

și-au lansat galerele pe mare, și-au imbarcat femeile, copiii și posesiunile mobile, inclusiv statui și alte obiecte sacre din templele lor — cu alte cuvinte, tot ce aveau, mai puțin tablourile și reprezentările din bronz și marmură — și au pornit spre Chios... Au aruncat și o bucată mare de fier în mare și au jurat să nu se mai întoarcă în Phocaea până când aceasta nu avea să se ridice din nou la suprafață.

Insula Chios, aflată în imediata apropiere, a fost doar un loc de popas temporar. Cei care au părăsit Phocaea au întemeiat un nou oraș, departe în Corsica. Dar după mai multe decenii, presați din ce în ce mai puternic de cartaginezi și de etrusci, au fost nevoiți să-l abandoneze și s-au mutat în vârful cizmei Peninsulei Italice, unde înfloreau nenumărate așezări grecești. În noul univers de la sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr., acea mobilitate facilă care îți aducea libertate, tipică unei epoci anterioare, nu mai reprezenta o soluție viabilă.

Herodot dedică mai multe pagini atitudinii sfidătoare a locuitorilor din Phocaea. Însă mai consemnează un singur alt exemplu. Toate celelalte orașe grecești din Anatolia s-au predat noilor stăpâni.⁴⁵ Perșii acordau putere de guvernare unor suverani regionali, cunoscuți sub denumirea de „satrapi“ (acest termen avea să prindă la scurt timp o conotație negativă în greacă, așa cum are și astăzi). La rândul lor, satrapii erau mulțumiți să permită orașelor-stat grecești să-și gestioneze afacerile interne, cu condiția ca acestea să le rămână loiale. Se pare că în rândul grecilor, elitele au profitat cel mai mult de pe urma acestui aranjament. Oamenii de vază și familiile conducătoare rivalizau unele cu celelalte pentru a-și asigura susținerea unui satrap, sau chiar a Marelui Rege, având ca scop exercitarea rolului de tiran în propriile orașe. Unii greci, de origine mai modestă, au emigrat chiar în direcția opusă celei în care au luat-o locuitorii din Phocaea, angajându-se ca muncitori sau meșteșugari în capitala persană, Persepolis.⁴⁶

Pe țărmul vestic al Mării Egee, primul oraș care a înțeles cu adevărat această nouă amenințare a fost Sparta. La un moment dat în anii 540 î.Hr., în timp ce perșii conduși de Cyrus luau pe rând în stăpânire orașele-stat grecești din vestul Anatoliei, spartanii au trimis o delegație către Marele Rege: dacă nu înceta pe dată, spartanii aveau să-și asume sarcina de a interveni pentru a-i apăra pe frații lor greci. După cum ne povestește Herodot, Cyrus nu mai auzise până atunci de

Sparta și a trebuit să apeleze la supușii săi greci, cerându-le să-i explice cine erau acești oameni care credeau că-l puteau amenința. Până la urmă, nu s-a întâmplat nimic în urma acestei discuții. Timp de încă cincizeci de ani, spartanii și-au concentrat eforturile militare împotriva altor orașe-stat grecești aflate tot pe țărmul vestic al Mării Egee.⁴⁷

Până la finalul secolului al VI-lea î.Hr., în urma unei serii de cuceriri militare, la care s-au adăugat mai multe tratate asimetrice, cea mai mare parte a Peloponesului a ajuns sub dominația Spartei. Falangele spartane au început să se aventureze de cealaltă parte a istmului Corint. Acesta este motivul pentru care ultimul tiran al Atenei, Hippias, a ajuns să fie izgonit din oraș de o armată spartană. Doi ani mai târziu, reformele democratice introduse de Clistene s-au dovedit și mai puțin pe placul spartanilor decât fusese tiranul. În 506, hopliții spartani au revenit la porțile Atenei, cerând de această dată izgonirea lui Clistene. Într-un moment de disperare, atenienii au apelat la noua putere care se naștea în est. Marele Rege al mezilor și perșilor era la acel moment Daryaush, cunoscut grecilor ca Darius I. Avea Darius să-i ajute oare?

Din nou Herodot este cel care spune povestea. Satrapul care i-a ascultat pe trimișii atenieni a rămas la fel de încurcat precum fusese și Cyrus cu două generații în urmă în privința spartanilor. Răspunsul a putut fi ușor anticipat: „dacă atenienii aveau să-și arate supunerea oferind obișnuitul dar, pământ și apă, atunci Darius avea să încheie un pact cu ei; în caz contrar, mai bine ar fi fost să plece“. Până când s-au întors mesagerii la Atena, după ce au îndeplinit obișnuitul ritual și și-au arătat supunerea, armatele spartane se retrăseseră și ele. După retragerea amenințării iminente, conducătorii democrației ai orașului nu au fost prea mulțumiți să afle ce făcuseră mesagerii în numele lor. Însă nimeni nu a reușit vreodată să anuleze actul de recunoaștere oficială a supremației persane.⁴⁸

Apoi, în 499 î.Hr., după aproape cincizeci de ani de supunere, în Milet au izbucnit revolte. Probabil că ținta lor imediată nu a fost neapărat Imperiul Persan, ci mai degrabă elitele grecești locale care se bazau pe favorurile perșilor. I s-au alăturat și alte orașe ionice de pe țărmul Anatoliei. Astfel a început acel scurt moment de glorie al confederației cunoscute sub numele de Panionium. Ionienii au trimis mesaje disperate de ajutor orașelor-stat de pe țărmul vestic al Mării Egee. Sparta a refuzat să trimită ajutoare. Atenienii au trimis însă un mic contingent, chiar dacă orașul lor nu era încă o putere navală, avea puține nave la dispoziție și încă era, teoretic, un stat vasal perșilor. Anatolia a primit ajutor și de la micul oraș-stat Eretria, din sudul Eubeei. După ce s-au reunit la Milet, rebelii și aliații lor au navigat spre nord, de-a lungul țărmului Efesului, de unde au debarcat pornind apoi spre Sardis, fosta capitală a regatului Lidiei și sediul de la acel moment al satrapului persan local. Nu au reușit să ia în stăpânire fortăreața, dar au incendiat orașul înainte de a se retrage în zonele de coastă. Au fost alungați în urma unui contraatac al perșilor. Acest lucru a fost suficient pentru atenieni și eretrieni, care au abandonat campania și s-au imbarcat la bordul navelor, pornind spre casă.⁴⁹

Se pare că rebelii au fost prost conduși și nu au avut în mod evident niște

scopuri bine definite. Chiar și așa, ionienii au continuat să lupte fără ajutor din exterior timp de cinci ani. Au fost în cele din urmă înfrânți în bătălia navală de la Lade, din dreptul țărmului Miletului, unde flotele aliate ale orașelor-stat rebele s-au confruntat cu o flotă și mai mare de nave de luptă preluate de perși de la supușii lor fenicieni. Represaliile regelui pers, Darius, au fost înfiorătoare. După cum ne relatează Herodot:

Odată ce au luat în stăpânire orașele, au fost aleși cei mai frumoși băieți pentru a fi castrați și transformați în eunuci; cele mai frumoase fete au fost târâte din casele lor și trimise la curtea lui Darius. Iar orașele, templele și absolut toate clădirile au fost arse din temelii.

Această ultimă măsură a perșilor, incendierea, este confirmată din plin de izvoare arheologice, care consemnează că anumite regiuni din Milet au fost distruse atât de temeinic, încât nu au mai fost niciodată reconstruite.⁵⁰ Până la sfârșitul „Revoltei Ioniene“, în vara lui 494 î.Hr., Darius își consolidase pe deplin stăpânirea în vestul Anatoliei și începea să privească și mai departe. Imperiul Persan ajungea de cealaltă parte a Hellespontului și curând avea să se extindă la vest, în Tracia și în Macedonia.

Atenienii și eretrienii nu au obținut nimic prin intervenția lor — poate doar să se facă remarcați. Potrivit unei anecdote consemnate de Herodot, când a aflat despre incendierea capitalei Sardis, Darius a trebuit mai întâi să întrebe cine erau atenienii. Când i s-a spus, își continuă Herodot povestea, Marele Rege al mezilor și perșilor a pus pe dată mâna pe arcul său și a tras o săgeată în aer, urlând cât îl țineau plămânii: „Zeilor, fie ca eu să-i pedepsesc pe atenieni“. Asemenea multora dintre poveștile consemnate de Herodot, și aceasta este probabil prea bună pentru a fi adevărată. Același lucru se poate spune și despre continuarea ei — respectiv, că, de atunci, Darius a avut în preajma sa un servitor însărcinat să-i repete de trei ori în fiecare zi înainte de a se așeza la cină următoarele cuvinte: „Stăpâne, adu-ți aminte de atenieni“⁵¹. Până în 494 î.Hr. însă, noul prădător de la porțile lumii grecești pusese mai mult ca sigur ochii pe orașele-stat de pe țărmul vestic al Mării Egee.

PRIMELE RĂZBOAIE MONDIALE ȘI EPOCA

„CLASICĂ“

494 î.Hr.–404 î.Hr.

O caracteristică esențială a lumii orașelor-stat grecești independente este faptul că, fix pe parcursul anilor în care erau perșii pregătiți să acționeze împotriva lor, atât Sparta, cât și Atena purtau lupte îndârjite la porțile cetăților lor. În vara anului 494 î.Hr., exact când zdrobeau perșii ultima frântură de rezistență grecească de pe țărmul estic al Mării Egee, spartanii ajunseseră pe cât de aproape se putuse până la acel moment de a-și înlătura singurul rival care încă le ținea piept în Pelopones. Acesta era Argos, moștenitorul regatelor miceniene Micene și Tyrins, cu un deal conic pe vârful căruia se ridică un castel medieval care reprezintă un evident punct de reper și astăzi. Argos nu se află departe de orașul Nafplio din zilele noastre. Armatele spartane conduse de regele Cleomene nu au reușit să ocupe orașul, dar au ucis cea mai mare parte a locuitorilor de sex masculin ajunși la vârsta la care puteau lua calea armelor, dând foc pădurii în care se refugiaseră.

În aceeași perioadă, Atena era implicată de mai multe decenii într-un război cu învecinata Teba, aflată la nord, și cu insula Aegina, de la sud. Teba, astăzi un mic târgușor, se află la mai puțin de o oră cu mașina de centrul Atenei. În Aegina poți ajunge și mai repede din portul Pireu. Cu toate acestea, la începutul secolului al V-lea î.Hr., această insulă aparținea unui mândru și independent popor de navigatori, care erau la cuțite cu blânzii fermieri din Attica. Oricât de mortale ar fi fost aceste lupte locale, erau de mică anvergură în comparație cu amenințarea ce plana din partea celui mai mare imperiu din lume.¹

În timp ce se apropia fatidicul an 490 î.Hr., atât Atena, cât și Sparta erau măcinate de disensiuni interne. În cazul Spartei, acestea au fost suficient de grave cât să zguduie însăși fundația statului. Cei doi regi, Cleomene și Demaratos, care potrivit tradiției spartane domneau împreună, erau în plină sfadă de peste douăzeci de ani. În 491 î.Hr., fiecare a încercat pe rând să-și înlătore rivalul. Rezultatul a fost că Demaratos a fugit în Anatolia controlată de perși. Aici, a fost răsplătit cu pământuri și cu o funcție de încredere pe lângă Darius. Cleomene ar fi înnebunit chipurile pe parcursul următorului an. Se spune că și-ar fi luat singur

viața în închisoare, deși mai mult ca sigur a fost ucis.² Situația din Atena nu era chiar atât de tensionată, dar lucrurile stăteau suficient de prost cât să amenințe stabilitatea noului sistem democratic, aflat încă într-o fază relativ experimentală. Amintirile despre tiranii înlăturați aveau rădăcini adânci — și poate erau intenționat amplificate de cei care aveau cel mai mult de pierdut în cazul revenirii lor. Hippias încă trăia; asemenea omologului său spartan Demaratos, se bucura de viață sub aripa protectoare a Marelui Rege al Persiei. Dacă ar fi repurtat o victorie în Atena sau Sparta, perșii i-ar fi readus probabil pe tron pe acești foști lideri discreditați în ochii populației în rolul de satrapi ascultători.

În același an, respectiv 491 î.Hr., Darius a trimis mesageri în toate orașele-stat grecești de pe țărmul vestic al Mării Egee, cerându-le să trimită darul ritual, pământ și apă, care avea să le confirme statutul de vasale. Majoritatea s-au executat. La Atena însă, emisarii perși „au fost aruncați în închisoare ca niște criminali. În Sparta au fost împinși într-o fântână — și li s-a spus că, dacă doreau pământ și apă pentru rege, puteau să le ia de acolo“.³

După acest act de sfidare, în 490 î.Hr., o flotă persană a plecat pe mare din Anatolia. La comanda ei se aflau satrapii Datis și Artajerne. Din dreptul insulei Samos, aflată în estul Mării Egee, navele au luat-o spre vest, traversând arhipelagul. Eretria și Atena, orașele care participaseră la Revolta Ionică, s-au numărat printre primele ținte. Eretria a fost distrusă după un scurt asediu. Apoi a venit rândul Atenei. Perșii urmau instrucțiuni de proveniență locală, oferite cu amabilitate de Hippias, fostul tiran, care călătorea alături de ei ca oaspete de onoare. Expediția a debarcat în golful nisipos și larg Maraton, de pe țărmul Atticii, locul aflat cel mai aproape de Eubeea. Câmpia Maraton era ideală pentru cavaleria persană. Împotriva ei se ridica armata de cetățeni a Atenei, așezată în falange și ajutată de un mic contingent din orașul Plateea din Beoția. Când au aflat că perșii debarcaseră, atenienii au trimis un alergător la Sparta să ceară întăriri. Mesagerul Fidipide a parcurs distanța de aproape două sute patruzeci de kilometri în mai puțin de două zile — cu toate acestea, spartanii tot au găsit un pretext pentru a-și amâna sosirea, ajungând după încheierea bătăliei.⁴

Conduși de un general pe nume Miltiade, care luptase împotriva perșilor și pe parcursul Revoltei Ionice, hopliții atenieni au atacat pe rând armata persană mult mai numeroasă. Până la sfârșitul zilei, perșii se retrăseseră în dezordine spre navele lor și se străduiau disperăți să pornească pe mare. Potrivit lui Herodot, în această bătălie au murit nici mai mult, nici mai puțin de o sută nouăzeci și doi de atenieni. Au fost îngropați cu onoruri depline sub o movilă de pământ care astăzi se ridică la doisprezece metri deasupra câmpiei Maraton. Și-a pierdut viața și un mic număr de soldați din Plateea, care au beneficiat de o înmormântare asemănătoare. Nu vom ști niciodată cu exactitate câți perși au murit și care au fost pierderile acestora. Herodot susține că au fost ucise șase mii patru sute de persoane.

Flota persană a scăpat însă intactă. Navele lor treceau deja de capul Sounion. A doua zi ar fi putut ajunge la Faleron, care era la acel moment portul Atenei. Întreaga armată ateniană își stabilise tabăra la Maraton. Dacă perșii aveau să

ajungă primii în oraș, în Atena nu ar fi fost nimeni care să le opună rezistență. Nu mai rămânea nimic de făcut decât un marș forțat înapoi spre Atena, traversând muntele Pentelikon. Hopliții au parcurs această distanță, care avea potrivit estimărilor patruzeci și unu de kilometri pe cel mai scurt traseu, cărându-și probabil întregul echipament. Au ajuns înainte ca flota persană să se întrevadă măcar la orizont. Tocmai în onoarea acestei isprăvi de mare vitejie avea să apară conceptul cursei atletice a maratonului, denumită astfel după locul în care s-a purtat bătălia și organizată pentru prima dată în 1896, când au fost reînviată Jocurile Olimpice de la Atena.⁵

Când au ajuns perșii la Faleron, era prea târziu pentru a lansa un atac-surpriză asupra Atenei. Au ancorat în dreptul țărmului timp de câteva zile, privind fără îndoială lung la templele din vârful Acropole, ce se deslușea clar în depărtare, și observând manevrele executate de hopliții atenienii între timp. Apoi Datis a ordonat retragerea, iar navele s-au întors pe țărmul Anatoliei. Prima încercare a Imperiului Persan de a se extinde în jumătatea vestică a Mării Egee se sfârșise rușinos.

Perșii aveau să aibă nevoie de zece ani pentru a se regrupa și a lansa o nouă tentativă. Cum au profitat mai exact monarhia duală spartană și democrația ateniană incipientă de acest moment de respiro rămâne un oarece mister. Sparta avea doi regi noi și neexperimentați, care trebuie să fi fost ocupați până peste cap cu reconstruirea încrederii în sistemul politic după fiascul din 491–490 î.Hr. Leotichidas al II-lea trebuia să treacă peste stânjenitorul fapt că predecesorul și ruda sa, Demaratos, trăia în continuare bine mersi în Anatolia ca oaspete al Marelui Rege al Persiei. Leonida I, căsătorit cu fiica dizgrațiatului Cleomene, avea să devină faimos abia la sfârșitul domniei sale de zece ani. Împreună cu adunările cetățenești care îi puteau trage în oarece măsură la răspundere, regii spartani trebuie să fi fost la fel de vigilenți ca de obicei, temându-se de amenințarea internă reprezentată de iloții ținuți în sclavie pe teritoriul Spartei și de vecinii lor în continuare sfidători din Argos.⁶

Războaiele medice (490 î.Hr.–479 î.Hr.).

La Atena, noile instituții democratice se străduiau să facă față tensiunilor interne care căpătau acum un alt chip. O inovație extraordinară, aparent concepută pentru a îndeplini rolul de plasă de salvare, a fost testată pentru prima dată la doi ani după victoria de la Maraton. Într-o zi anume stabilită, toți cetățenii orașului au fost invitați să inscripționeze pe un ciob de vas numele unei persoane pe care și-o doreau să o vadă exilată din oraș pentru următorii zece ani. Practica a devenit cunoscută sub numele de „ostracism“, de la termenul grecesc

desemnând ciobul pe care erau scrise sau pictate numele persoanelor care urmau a fi exilate (*ostrakon*). Foarte multe dintre aceste buletine primitive de vot supraviețuiesc și astăzi, alături de dovezi care ne confirmă că fraudă electorală datează chiar din primele zile de la inventarea faimoasei urne de vot. Dintr-o grămadă care conține aproape două sute de cioburi pe care fusese scris numele aceleiași persoane, arheologii au identificat caligrafia a numai paisprezece indivizi.⁷ Mai uluitoare este însă identitatea victimei. Este vorba despre una dintre cele mai cunoscute personalități din întreaga istorie a Greciei: Temistocle.

Descris ca „un om cu trăsături, dar și temperament eroice“, Temistocle era cât se poate de capabil să manipuleze sistemul ostracismului pentru a-și elimina rivalii și a ajunge în cele mai înalte funcții ale statului atenian. Ceva mai târziu, avea să vină și rândul său să cadă victimă acestei practici. A fost însă un adevărat noroc pentru Atena că Temistocle a fost bărbatul care, în anii 480 î.Hr., a devenit unul dintre cei mai inovatori și mai eficienți lideri politici și militari pe care avea să-i aibă vreodată acest oraș. Temistocle a fost cel care i-a convins pe atenieni să-și soluționeze îndelungatele divergențe cu Aegina, cu scopul de a construi un nou port fortificat la Pireu (loc în care mai multe porturi naturale puteau fi mai ușor apărate decât plaja deschisă de la Faleron) și o flotă de nave de război înarmate pe măsură. Toate acestea s-au întâmplat între 483 și 481 î.Hr.⁸

La acel moment, Darius murise și fusese urmat la tron ca Mare Rege de unul dintre fiii săi, Xerxes. În 483 î.Hr., Xerxes și-a întors atenția către treburile neterminate ale tatălui său în vest. De această dată, nimic nu avea să fie lăsat la voia întâmplării. Noua invazie avea să se desfășoare și pe uscat, și pe mare. Pentru a pregăti calea infanteriei, s-a ridicat un pod de câteva sute de nave peste strâmtoarea Dardanele care a legat Asia de Europa. Iar ca navele să traverseze în siguranță apele deosebit de furtunoase din nordul Mării Egee, s-a săpat un canal prin istmul care separă promontoriul Muntelui Athos de continent. Potrivit estimărilor grecilor, expediția a antrenat în total trei milioane de bărbați înarmați. Experții moderni consideră aceste numere pură fantezie, fiind de aceeași părere și în privința cifrei neplauzibil de clare a lui Herodot, respectiv 2 641 610. Însă numărul de nave de război, stabilit la puțin peste 2 200, poate fi în oarece măsură confirmat și este suficient pentru a ne transmite sentimentul că războiul purtat atingea o anvergură nemaivăzută până la acel moment în universul restrâns al orașelor-stat grecești.⁹

La fel cum făcuse și Darius care îl precedase, Xerxes a trimis emisari înaintea armatei. Orașele și regiunile care aveau să accepte de bunăvoie stăpânirea persană nu aveau să fie hărțuite. Și de această dată majoritatea s-a supus. Însă cele hotărâte să opună rezistență au început să lucreze la un plan comun de acțiune. S-a format o ligă defensivă sub conducerea Spartei. Au fost trimiși mesageri în orașele grecești mai îndepărtate din Sicilia și din sudul Peninsulei Italice. Norocul nu le-a surâs însă, deoarece, fix în aceeași perioadă, celălalt prădător, Cartagina, își încorda mușchii în vestul Mediteranei. În 480 î.Hr., aveau să fie purtate o serie de lupte decisive și în Sicilia, împotriva cartaginezilor. Prin urmare, din acest colț al lumii nu a venit niciun ajutor.¹⁰

În cele din urmă, din cele câteva sute de orașe-stat de pe țărmul vestic al Mării Egee, doar treizeci și unu au format alianța pregătită să se ridice împotriva lui Xerxes. Dintre acestea, doar trei erau cât de cât mari și aveau o oarece putere: Sparta, Atena și Corint. Teba avea să devină notorie pentru decizia ei de a se alătura taberei adverse înainte de bătălia finală. Alte șapte orașe se aflau pe mici insule din Marea Egee. Restul alianței era formată în egală măsură din mici comunități (unele chiar minuscule) din nordul Peloponesului și din sudul Greciei continentale, dar și din câteva cazuri speciale, respectiv orașe de pe țărmurile Macedoniei și Epirului, deci mult mai la nord.¹¹ Când s-a dus vestea că perșii porniseră spre Grecia, au apărut și primele tensiuni între statele aliate. Unde să fie trasată principala linie de apărare, în dreptul istmului Corint, așa cum propuneau spartanii? Spartanii nu fuseseră niciodată pe deplin convinși de necesitatea extinderii influenței lor la nord de istm. Iar strategia spartană se bazase întotdeauna pe război terestru. Acesta era domeniul în care excela armata spartană permanentă formată din hopliți bine antrenați. Un atenian a fost cel care a arătat că fortificarea istmului nu avea niciun sens, dacă flota persană rămânea intactă și putea naviga nestingherită, atacând infanteria din spate. Așa că s-a ajuns la un consens. Linia de apărare avea să fie construită mai la nord.

O primă încercare de a ocupa punctul de trecere de pe țărmul Macedoniei de unde se poate coborî la sud, în Tessalia, a fost abandonată — hotărâre de altfel foarte bună, deoarece Xerxes a ales să-și conducă armata pe o rută din interiorul continentului. Din Tessalia, o armată putea pătrunde în sudul Greciei pe o singură cale: prin defileul îngust cunoscut sub numele de Termopile, unde vârfurile stâncoase ale muntelui Oeta mărgineau direct marea, fix de cealaltă parte a vârfului peninsulei Eubeea. Numele de Termopile înseamnă „Porți Fierbinți“ și se referă la un punct fortificat cu izvoare termale. Astăzi, țărmul mării s-a retras câțiva kilometri, așa că vizitatorul trebuie să facă un efort de imaginație pentru a înțelege importanța strategică a Termopile la acel moment. Potrivit lui Herodot, în anul 480 î.Hr. însă, defileul care separa versantul muntos de mare avea cincisprezece metri, iar în unele locuri se îngusta atât de mult, încât lăsa loc de trecere unui singur car.¹²

Spartanii și aliații lor de pe uscat au săpat și au ocupat un punct aflat la unul dintre capetele trecătorii, în timp ce o flotă condusă de atenieni s-a reunit la câțiva kilometri în largul mării. Nici infanteria deosebit de numeroasă a lui Xerxes și nici cavaleria sa nu au putut face vreun progres împotriva hopliților spartani până când nu au primit ajutorul unui grec din împrejurimi, care s-a oferit să le arate o cale de a traversa muntele și de a-i ataca astfel pe greci din spate. După această trădare, cea mai mare parte a armatei tot a avut timp să se retragă la sud și să se salveze. Leonidas însă, regele Spartei, a ales să rămână, împreună cu trei sute dintre cei mai buni luptători ai săi și un mic contingent din Beoția, pentru a apăra armata care se retrăgea și a lupta până la capăt. Bătălia de la Termopile, purtată în august 480 î.Hr., a rămas în istorie pentru sacrificiul eroic al lui Leonida și al „Celor Trei Sute“. La acel moment, pentru Sparta și pentru cele câteva state aliate grecești care însă se opuneau ofensivei persane a fost

o înfrângere catastrofală, pentru că a lăsat cale liberă către Atena, istmul Corint și, mai departe, către Pelopones.

Pe parcursul zilelor în care s-a purtat bătălia din trecătoare, și pe mare au avut loc câteva altercații. Acestea nu au fost decisive. Invadatorii au pierdut mai multe nave din cauza unei furtuni neașteptate izbucnite în apropiere de țărmul Eubeei decât luptând împotriva flotei ateniene de abia formate. Pe măsură ce se apropia toamna, forțele lui Xerxes au început să se apropie, atât pe mare, cât și pe uscat, de Attica. Confruntându-se cu perspectiva unui nou atac, atenienii și-au abandonat orașul. Doar câțiva locuitori mai temerari au rămas, găsind adăpost în sanctuarul Acropolei. Dar apoi câțiva perși mai întreprinzători au escaladat țărmul stâncos, au deschis porțile orașului armatei principale „și i-au măcelărit pe toți cei ascunși în sanctuar”. Herodot continuă: „după ce i-au ucis pe toți, au prădat templul de toate comorile sale și au ars toate clădirile de pe Acropole”¹³. O mare parte a sculpturilor distruse, cele din vechiul templu al zeiței Atena care a fost ars la acel moment de perși, și îngropate ulterior sub ruine, pot fi văzute astăzi în Muzeul Acropole din Atena.

Atenienii își pierduseră orașul. În ochii aliaților din Pelopones, acest lucru a însemnat că își pierduseră și dreptul de a comanda flota aliată. Sosise momentul să se retragă în istmul Corint și să apere Peloponesul. Dar atenienii încă aveau două sute de nave de luptă pe mare. Temistocle a amenințat să-și imbarce restul oamenilor și să pornească spre Peninsula Italică. Deci cum putea fi apărat în aceste condiții Peloponesul? Și astfel s-a luat decizia de a porni pe dată la atac împotriva inamicului, pe mare. Temistocle i-a făcut pe comandanții perși să creadă că uriașa lor flotă ar fi putut să blocheze navele aliaților greci în canalul îngust care separă insula Salamis de Attica continentală. În cele din urmă, invadatorii au fost cei blocați, căci căpitaniii greci au reușit să exploateze în avantajul lor spațiul maritim limitat. Galerele persane masive și mai greu de manevrat au sfârșit prin a se izbi unele de celelalte, în timp ce aliații greci și-au păstrat disciplinat formațiunile. Bătălia a durat o zi întreagă, iar regele Xerxes a privit evenimentele de pe mal. Când lupta a luat sfârșit, rămășițele flotei persane s-au retras lîngându-și rănile în tabăra de la Faleron.¹⁴

Bătălia de la Salamis (Salamina) a fost punctul de cotitură. Dar nu a fost și sfârșitul războiului. Xerxes s-a întors în Persia, lăsându-l pe secundul său, Mardonius, să petreacă iarna în Beoția și să încerce să dea un nou suflu campaniei odată cu sosirea primăverii. Înainte să plece din Attica, Mardonius a prădat și a incendiat pentru a doua oară tot ce mai rămăsese din Atena. Bătălia finală a fost purtată în septembrie 479 î.Hr., lângă orașul Plateea din Beoția. Herodot menționează peste douăsprezece orașe-stat din Grecia ale căror armate au luptat alături de spartani și de atenieni la Plateea. Lupta a fost îndelungată și înrâncenată. Mardonius a fost ucis. Perșii s-au retras în fugă dezordonată. Dacă este să ne încredem în scrierile lui Herodot, în aceeași zi, pe celălalt țărm al Mării Egee, o flotă grecească aflată sub conducerea regelui spartan supraviețuitor, Leotichidas, a pornit la luptă împotriva perșilor, care își păzeau ariergarda. Forțele grecești au câștigat și acea bătălie purtată la Mycale, în apropierea insulei

„Războaiele medice“, așa cum au rămas în istorie cele două campanii din 490 î.Hr. și 480–479 î.Hr., luaseră sfârșit. Aveau să treacă încă treizeci de ani până să dispară posibila amenințare a unui al treilea război. Până în toamna lui 479 î.Hr. însă, lumea vorbitoare de greacă se transformase atât de mult încât devenise de nerecunoscut. Și deși orașele beligerante nici că ar fi putut bănui un asemenea lucru, repercusiunile faptelor lor aveau să se resimtă în întreaga lume timp de încă două mii cinci sute de ani.

Din acel moment, războaiele medice au devenit adesea un punct fix de referință și de comparație. În Evul Mediu, când capitala bizantină Constantinopol a fost în repetate rânduri amenințată de musulmanii care soseau din est și chiar și după ce a căzut pradă turcilor otomani în 1453, istoricii care scriau în limba greacă obișnuiau să descrie adesea inamicul folosind denumirea de „perși“, și nu de „arabi“ sau „turci“. Chiar dacă luptau pentru lucruri cât se poate de diferite, fiecărui creștin bizantin avea să-i fie cât se poate de clar că luptele purtate de imperiul lor împotriva forțelor islamului erau o continuare a bătăliilor Atenei și Spartei din secolul al V-lea î.Hr.

În epoca modernă, acestor bătălii antice li s-a atribuit o importanță care trece mult dincolo de granițele lumii vorbitoare de greacă. În retrospectivă, războaiele medice au ajuns să fie văzute ca primul mare conflict dintre un Vest „civilizat“ și un Est „barbar“. ¹⁶ În 1846, pe când revizua o istorie importantă a civilizației grecești antice, filosoful britanic și funcționarul imperial John Stuart Mill, a scris:

Adevărații strămoși ai națiunilor europene nu sunt cei din al căror sânge se trag, ci cei de la care își trag cea mai bogată parte a moștenirii lor. Văzută ca eveniment al istoriei engleze, bătălia de la Maraton este mai importantă decât bătălia de la Hastings.¹⁷

Se spune adesea că după retragerea ultimelor armate ale lui Mardonius, care au traversat Marea Egee în navele lor sau și-au târât picioarele oboseite pe podul de nave construit de Xerxes peste Dardanele, perșii nu aveau să se mai întoarcă vreodată pentru a amenința Vestul. Această teorie presupune însă o înțelegere deosebit de îngustă a istoricii geopolitice a continentului european. Adevărul este că, după războaiele medice, Europa a fost invadată cu succes din est în repetate rânduri — însă nu neapărat de descendenții direcți ai mezilor și perșilor antici, după cum s-a dovedit. Prin urmare, nu este adevărat că viitoarea istorie a Europei a fost asigurată de greci la Maraton, Salamis și Plateea în primele decenii ale secolului al V-lea î.Hr. Trebuie să fi fost vorba de altceva.

Răspunsul nu îl găsim în evenimentele care au avut loc pe câmpul de luptă, ci în felul în care au ajuns să fie povestite în epocile ce au urmat. *Grecii* au fost cei care au spus povestea mai departe. Din ce alt motiv poartă după atât de mult timp aceste războaie tot numele de *medice* sau persane? Tot invenția alfabetului a permis grecilor să relateze povestea în felul în care au făcut-o și să o păstreze în această formă de atunci înainte. Timp de secole înainte de acest război,

conducătorii victorioși își proclamaseră realizările în scris — în Mesopotamia antică, în Egipt și în Asiria, chiar și în Persia. Lumea grecilor era însă diferită. Acest lucru se datora pe de o parte noului sistem de scriere, pe de altă parte organizării strării a orașelor-stat grecești. Nu exista niciun conducător suprem care să decidă cum să fie sărbătorite victoriile, la fel cum nu exista niciun sistem de la A la Z care să controleze acest proces. Nimeni nu avea monopolul asupra cuvântului scris. Dintre toți grecii care au consemnat ceea ce știau și credeau despre războaiele medice cât timp lumea avea încă evenimentele vii în minte, doi au fost suficient de norocoși să-și vadă cuvintele răspândindu-se și dăinuind în timp — în asemenea măsură încât putem citi și astăzi ce au scris.

Primul care a pus mâna pe condei a fost un atenian pe nume Eschil. Eschil, așa cum ne spune epitaful său, luptase în armata de cetățeni care înfrânsese armatele lui Darius la Maraton. Probabil asistase și la bătălia de la Salamis, deși, având patruzeci și cinci de ani la acel moment, trebuie să fi fost prea bătrân să lupte. În 472 î.Hr., la doar opt ani după această bătălie, piesa de teatru a lui Eschil — *Perșii* — a fost pusă în scenă în cadrul festivalului anual organizat la Atena în onoarea zeului Dionysos. Genul pe care îl numim și astăzi „dramă” nu era o noutate pentru lumea greacă a acelei epoci. Avându-și începuturile obscure în secolul precedent, interpretarea unor povești bine cunoscute în fața publicului format din cetățeni devenise o practică bine consacrată a ritualurilor religioase din mai multe orașe-stat, mai ales în Atena. Eschil a scris în total aproximativ șaptezeci de piese de teatru. Doar șapte supraviețuiesc și astăzi. Dintre acestea, prima a fost *Perșii*, care a și devenit cea mai veche tragedie grecească ce supraviețuiește și astăzi.

Piesa lui Eschil își desfășoară acțiunea la Susa, capitala persană. Bătrânii curții imperiale așteaptă în fiecare zi vești despre victoriile raportate împotriva grecilor. În schimb, un mesager le comunică dezastrul de la Salamis. Stafia mortului Darius dă un efect dramatic. Apoi apare însuși Xerxes, umilit și în zdrențe, spre lamentația generală (respectând convenția epocii, piesa de teatru este totuși prezentată ca fiind „tragedie”). *Perșii* nu numai că rămâne o așa-numită relatare la prima mână a bătăliei de la Salamis. Piesa creează un întreg univers moral și geopolitic care nu existase până când nu au început și grecii să cerceteze la rândul lor respectivele evenimente, pe parcursul deceniului ce a urmat victoriilor din 480 și 479 î.Hr.

Piesa de teatru prezintă mândria exagerată a lui Xerxes ca un afront adus naturii și zeilor. Pedepsa pe care o primește de la greci nu este numai binemeritată, dar consacră un mod de gândire care probabil că aparținea prin tradiție grecilor, o teorie despre locul deținut de om în lume: mândria provoacă decădere.¹⁸ Dar asta nu este totul. În piesă, Atena este prezentată ca poarta de intrare în Elada: dacă Xerxes nu ar fi fost înfrânt de ateniieni, întreaga Eladă i-ar fi aparținut. Bineînțeles că, în versiunea lui Eschil, ateniinii sunt redați într-o lumină favorabilă. Însă piesa lui Eschil sărbătorește în premieră Elada ca țară și pe eleni ca popor distinct. Există chiar și o legătură între cele două: însăși „țara elenilor” luptă alături de poporul ei — acestea sunt cuvintele comunicate corului

de nobili perși. Cum se poate așa ceva, cer ei să știe? „Îi ucide prin înfometare pe toți cei care sunt prea numeroși pentru ea“, sosește răspicat răspunsul, dând astfel glas unei realități demografice permanente și făcând în același timp o propagandă puternică.¹⁹

Iar acei eleni, deși puțini la număr în comparație cu puternica Persie, sunt prezentați ca luptând pentru un concept care nu fusese niciodată articulat până la acel moment, dar care avea să rezoneze pe parcursul secolelor următoare: libertatea. Perșii întreabă siderați: cum de li se pot opune niște armate atât de mici? Ce îi mână pe soldați în luptă dacă ei sunt liberi să spună ce le trece prin cap și să acționeze așa cum își doresc? De ce să nu fugă pur și simplu? Răspunsul sosește printr-un „strigăt puternic“, care se aude chipurile de pe navele grecești de la Salamis:

*Fii ai Eladei, înainte,
Eliberați-vă țara mamă, eliberați-vă
copiii, soțiile, casele zeilor ancestrali
și mormintele strămoșilor voștri. Pentru toate acestea, băătălia e purtată!*²⁰

Până în 472 î.Hr., grecii își însușiseră o cauză care nu mai reprezenta doar interesul unui oraș sau al unei regiuni. Privind retrospectiv, era o cauză pentru care merita să mori. Iar spectatorii atenieni care mergeau la teatru, oameni ai căror strămoși fuseseră întotdeauna obișnuiți să-și pună orașul mai presus de toate, erau pregătiți să audă că, de această dată, luptaseră pentru ceva mai important. Acum știau că nu erau numai atenieni, ci și eleni — uniți de o identitate comună și de acest ideal împărtășit de toți: libertatea. Și pentru că piesa a fost faimoasă la vremea ei, iar șaptezeci de ani mai târziu, în Atena, încă se vorbea despre ea și era încă o dată pusă în scenă, putem fi siguri că noul fel în care se autocaracterizau atenienii prinsese rădăcini.²¹

Eschil a fost primul care a pus mâna pe condei. Dar o piesă de teatru nu este istorie. Momentul care a pecetluit felul în care aveau să intre din acel moment în istorie războaiele medice a fost apariția unei alte invenții a grecilor: istoria. Ca acest lucru să devină posibil, noul sistem al scrierii alfabetice trebuia să facă un alt pas înainte și să se distanțeze de arta tradițională a povestirii orale. Acesta a fost saltul de la vers la proză. Ulterior, vreme de mai multe secole, o relatare exprimată în proză avea să fie interpretată mult mai des cu glas tare în fața unui public, decât citită de pe o foaie de hârtie. Dar separarea de tehnicile tradiționale prin care o povestire se ținea minte pe de rost și se interpreta în fața publicului a însemnat că o cantitate oricât de voluminoasă de informație putea fi încărcată într-un document care, pentru prima dată, nu mai trebuia memorat, ci putea fi accesat ori de câte ori era necesar.

Și aici își intră în mână Herodot din Halicarnas. Acesta nu a fost primul scriitor grec care a încercat să scrie proză. Dar *este* primul ale cărui lucrări au ajuns în mâinile noastre în variantă completă. Și din câte ne putem da seama, *a lui* a fost ideea de a folosi un canal care la vremea respectivă încă era destul de

experimental, respectiv proza, într-un nou scop. Herodot s-a născut la câțiva ani după bătălia de la Salamis, probabil în 484 î.Hr. Halicarnas, astăzi satul pescăresc și stațiunea turistică Bodrum din sud-vestul Turciei, făcea la acel moment parte din Imperiul Persan, așa că Herodot și-a început viața ca supus al regelui Xerxes. Dacă este să ne încredem în relatările sale, a călătorit din plin, ajungând în cea mai mare parte din regiunile lumii cunoscute ale epocii sale. Se prea poate să se fi stabilit mai târziu la Atena. La un moment dat în jurul anului 450 î.Hr., Herodot și-a lansat așa-numitele „anchete“. Această sarcină avea să-i ocupe timpul cea mai mare parte a vieții. Subiectul anchetelor sale aveau să fie „faptele oamenilor“ în ultimele războaie, iar scopul, cel de a comemora pentru posteritate acțiunile întreprinse de ambele tabere, dar și cauzele conflictului.²² Termenul grecesc însemnând „anchetă“ în dialectul ionic al vremii folosit de Herodot era *historie*.

Proza narativă a lui Herodot este la fel de impresionantă ca dimensiune și de ambițioasă în intenția sa precum poemele lui Homer. Există nenumărate indicii cum că inventatorul noului gen literar privea în trecut, la veneratele epopei despre războiul troian și consecințele acestuia. Spre deosebire de ambiguul Homer însă, Herodot anchetatorul este o prezență care apare adesea în propria creație — cercetând, îndemnând de la spate, cântărind toate posibilele explicații implauzibile și abținându-se adesea într-un mod genial de la a judeca, lăsând hotărârea la latitudinea cititorului rațional sau a ascultătorului. Și de cele mai multe ori, nici nu avem cu ce să comparăm majoritatea lucrărilor lui Herodot, căci nici nu a existat vreun alt autor care să scrie despre respectivele subiecte. Istoricii care studiază astăzi alte regiuni ale Mediteranei antice își exprimă adesea frustrarea căci nu îl au decât pe Herodot, care scrie în greacă și din perspectivă grecească, pe care să se poată baza.²³

De la bun început, Herodot ne pregătește pentru un război între continente: între Europa și Asia. De o parte a Hellespontului și Mării Egee se află grecii; de cealaltă parte, Imperiul Persan. Conceptul acelei Europe înțelese ca sediu al civilizației „europene“ de astăzi și opuse „barbarismului“ asiatic își are originile în paginile lui Herodot. Termenul grecesc de *barbaros* a desemnat inițial un simplu străin care vorbea o limbă diferită. Aproape că nu a fost folosit înainte de războaiele medice. Ulterior a început să apară pe buzele tuturor, Herodot rostindu-l mai des decât oricine altcineva. Locuitorii din Asia (cu excepția grecilor care se stabiliseră pe țărmurile acesteia) erau toți *barbaroi*. Numele de „Europa“ capătă acum pentru prima dată o dimensiune geografică. Într-adevăr, în aceste scrieri putem vedea cum se formează geopoliticile moderne ale „Estului“ și „Vestului“. Pe parcursul celor nouă cărți ce urmează, Herodot descrie ciocnirea dintre „barbarii“ din Asia și „elenii“ din Europa.²⁴

Arareori ratează Herodot vreo ocazie de a le insufla cititorilor săi un sentiment de unitate, în calitate de greci, în fața inamicului comun. Însă detaliile prozei sale demonstrează constant fix contrariul. Cu o ironie care trebuie să fie cu siguranță intenționată, Herodot pune în gura generalului persan Mardonius următoarea autodescriere deplorabilă a propriului său popor:

Grecii sunt destul de certăreți și sar la bătaie sub impulsul momentului, fără să se gândească și fără să încerce să-și justifice acțiunile... Și bineînțeles, ținând cont că toți vorbesc aceeași limbă, ar trebui să găsească o modalitate mai bună de a-și soluționa divergențele: prin negociere de exemplu sau făcând schimb de păreri — de fapt, prin orice altă metodă în afară de bătaie.²⁵

Orașele-stat grecești nu numai că deveniseră notorii pentru faptul că erau la cuțite unele cu celelalte, dar, așa cum știa prea bine Herodot, marea lor majoritate se predaseră perșilor fără să lupte. Acest lucru trebuie să fi fost un fapt știut de toată lumea la momentul la care scria Herodot, iar el nici nu încearcă să minimalizeze această realitate. Recunoaște de asemenea că multe dintre vasele și echipajele care luptaseră de partea perșilor fuseseră chemate la arme din orașele grecești din Anatolia, asemenea celui din care provenea chiar el. Temistocle, ne spune Herodot, nutrise speranțe să-i poată convinge pe acești recruți greci ionieni să se întoarcă împotriva stăpânilor lor sau cel puțin să nu dea totul în luptă. Nu consemnează însă dezertări în masă. Herodot ne spune că, dintre orașele din Grecia continentală, Teba chiar a trimis o armată să lupte alături de invadatori în bătălia de la Plateea. Argos, singurul stat care îi mai rămăsese rival Spartei în Pelopones, adoptase o politică ambiguă de neutralitate pe tot parcursul războiului, dar l-a ajutat pe Mardonius, dându-i de veste că armatele spartane porniseră la drum pentru a-l înfrunta în aceeași bătălie. Nu există nici urmă de îndoială că intenția lui Herodot fusese cea de a le da grecilor o lecție prin proza sa: să le arate ce *puteau* realiza odată ce își soluționau divergențele și acționau împreună. Grație sincerității sale însă, știm că de fapt rezistența „Eladei“ în fața „barbarilor“ fusese o improvizație și nici pe departe un front comun unit.²⁶

În aceste condiții, privite prin ochii lui Herodot, determinarea și succesul raportat au fost cu atât mai impresionante căci sorții de izbândă ai celor care chiar au opus rezistență erau minimi. Într-o altă serie din acele dialoguri dramatice care îi însuflețesc povestirea, istoricul detaliază pentru prima dată noul înțeles al conceptului de a fi grec. În timp ce se formează alianța care are să lupte împotriva perșilor în bătălia finală din 479 î.Hr., Mardonius trimite un mesager către atenienii strămutați din orașul lor. Mesagerul le spune că își pot primi orașul înapoi cu condiția să se predea în fața lui Xerxes. Herodot povestește că o voce colectivă a atenienilor respinge răspicat această ofertă. Lăsând de la ei, atenienii continuă prin a explica în beneficiul aliaților lor spartani motivul pentru care aleg să se arate solidari într-un moment în care propriul interes i-ar fi putut tenta să abandoneze lupta. În primul rând, trebuie să se răzbune pentru distrugerea orașului lor și a templelor acestuia. „Politicile“ (afacerile orașului-stat) sunt în continuare mai presus de toate. În al doilea rând, continuă atenienii:

există și întregul grecilor, plămădiți din același sânge, care vorbesc aceeași limbă, și sanctuarele zeilor pe care le împărțim între noi, și sacrificiile și practicile executate în același fel. Noi, atenienii, nu am trăda niciodată nimic din toate acestea.

Cuvântul grecesc *hellenikon*, pe care l-am tradus ca „întregul grecilor“, este adesea redat în traduceri moderne sub forma de „națiunea greacă“. S-a discutat din plin despre acest fragment, considerat o proclamație timpurie a unui concept pe care l-am numi astăzi identitate „etnică“ sau „națională“. Cu atât mai multe motive avem să cercetăm cu atenție ce spune de fapt Herodot. În alte pasaje din istoriile sale, folosește același termen în contexte în care face cât se poate de clar referire la greci sau la toate orașele-stat grecești deodată.²⁷ Nu este un termen abstract, precum cel de *națiune*, *rasă* sau chiar mai abstractul *elenism* sau *grecism*, folosit într-o epocă ulterioară. Aici, acest termen se referă fix la *toți* acei oameni care împărtășesc acele lucruri explicate de atenieni în acest discurs imaginar: moștenirea genetică și limba mai înainte de toate; iar în al doilea rând, ceea ce am numi astăzi „cultură“, un termen mai greu de asociat cu înțelesul său contemporan din cauza sintaxei lui Herodot în limba greacă.

Când a scris Herodot aceste cuvinte, probabil la sfârșitul anilor 430 î.Hr., „întregul grecilor“, în numele cărora fusese asigurată victoria raportată împotriva Persiei, era pe cale să se dezbrace pe parcursul unui alt mare conflict, ale cărui repercusiuni ne însoțesc și astăzi. Adevărul este că acel concept denumit de Herodot *hellenikon* nu a rămas niciodată unit, nici măcar împotriva perșilor. Însă povestea despre un front comun creat împotriva invaziilor și amenințării tiraniei de către un grup mai puțin puternic care lupta cu îndârjire făcând sacrificii de neînchipuit avea să rămână pe viitor o sursă de inspirație pentru mulți alții, timp de secole la rând — fie că aceștia se autocaracterizau ca împărțind același „sânge“, aceeași limbă sau cultură cu grecii din secolul al V-lea î.Hr., fie că nu.

Perioada de aproape cincizeci de ani care începe după bătălia de la Plateea din 479 î.Hr. este în general considerată a marca punctul culminant al civilizației pe care o denumim astăzi „Grecia clasică“. Cărțile de istorie lasă adesea cititorului impresia că și această epocă a apărut ca rezultat direct al războaielor medice. Este cât se poate de logic să presupunem că, dacă nu ar fi avut loc acea tulburare dezastruoasă, lucrurile nu s-ar fi desfășurat cătuși de puțin așa cum au făcut-o. Pe de altă parte, o bună parte din acele aspecte cu desăvârșire noi pentru lumea greacă de după 479 î.Hr. își aveau originile în evoluții care deja își făceau resimțite efectele înainte de prima campanie persană. Iar noile realizări aveau să se răspândească pe întreg teritoriul acelei lumi, dintr-un colț în altul. Indiferent ce se întâmpla exact, noua realitate nu era limitată la cele vreo treizeci și unu de state care se opuseseră activ invadatorilor. Așa că mai bine ar fi să privim războaiele medice ca un factor catalizator, și nu ca o cauză a evenimentelor care au avut loc ulterior.

Între 520 și 440 î.Hr., poezii lirice îmbinau cuvintele, muzica, dansul și ceremoniile pentru a sărbători evenimente publice într-un cadru de o complexitate și mai uluitoare. Pindar din Teba și-a început cariera cu un deceniu înainte de bătălia de la Maraton și a continuat să fie activ timp de aproape jumătate de secol după aceea. „Odele“ lui Pindar au fost copiate de nenumărați poeți, care scriau în foarte multe limbi, încă de pe vremea acestuia și până în

prezent. O odă era la origini orice fel de cântec. Întâmplarea face că acele „cântece“ ale lui Pindar care au fost păstrate prin manuscrise sunt cele care sărbătoresc victorii repurtate în cele patru concursuri „panelonice“, cele mai cunoscute fiind Jocurile Olimpice. Cuvintele sunt bineînțelese tot ce s-a păstrat, așa că nu putem decât să ghicim cum trebuie să se fi desfășurat întreaga experiență audiovizuală.

Și piesele de teatru, și spectacolele — forme de exprimare artistică mai târziu asociate îndeosebi cu orașul Atena — își aveau originile cu mult timp înainte de războaiele medice. Însă aproape toate lucrurile pe care le cunoaștem despre drama grecească datează din deceniile ce au urmat conflictului. Eschil a continuat să scrie piese de teatru cea mai mare parte a celor douăzeci de ani ce au urmat succesului repurtat de *Perșii*. A fost urmat de tragediograful Sofocle și Euripide și de comedioograful Aristofan, dar și de zeci de alți scriitori ale căror lucrări supraviețuiesc astăzi doar sub formă de fragmente. Mai multe piese complete de teatru scrise de cei patru au rămas în circulație încă de pe vremea în care aceștia trăiau și au fost puse frecvent în scenă începând cu secolul al XIX-lea.

Tragedia, specia dramatică adoptată de Eschil pentru a surprinde noua stare de euforie încercată după bătălia de la Salamis, era de obicei dedicată subiectelor de inspirație mitologică. Dramaturgii atenieni obișnuiau să deformeze frecvent subiectele abordate atunci când puneau în scenă propria variantă a unei povești bine cunoscute. Potrivit lui Aristotel, care a scris la un secol după perioada de glorie a tragediei „clasice“, prin natura ei, tragedia „se folosea de milă și de frică tocmai pentru a curăța asemenea sentimente“²⁸. Comedia era mai deschisă și mai de actualitate. Pe scena comică, cetățeni de vază sau chestiuni politice erau caricaturizate cu regularitate, adesea cu o doză bună de vulgaritate, dar și de bravură. Printre extravagantele ciudățenii aduse pe scena ateniană, una ne însoțește și astăzi, anume *Nephelokokkygia* — piesă care încă invocă, la fel cum făcea și atunci, o țară fantastică a promisiunilor politicianilor.

Principalul festival în cadrul căruia erau prezentate piesele de teatru la Atena era cunoscut sub numele de Dionisiile Mari și se ținea în primăvara fiecărui an. Între aproximativ cincisprezece și douăzeci de mii de spectatori se îngrămădeau în sanctuarul lui Dionysos, pe versantul de sub zidurile Acropolei, timp de câteva zile la rând pentru a urmări noile piese interpretate una după alta, de la răsăritul până la apusul soarelui. Teatrul lui Dionysos, îmbrăcat în marmură, care ocupă respectivul spațiu în zilele de astăzi, avea să fie construit abia în secolul următor. Actorii purtau măști — astfel încât chiar și acei spectatori aflați suficient de aproape încât să poată întrezări expresiile faciale ale actorilor ar fi trebuit să se bazeze, în schimb, pe observarea gesturilor și, mai presus de toate, pe ascultarea nuanțelor cuvintelor rostite de artiști.

Firul narativ (înțelesul literal al termenului grecesc *drama*) consta doar în dialog sau, câteodată, un monolog adresat publicului. Aproape toată intriga unei tragedii sau comedii grecești are loc în afara scenei, iar acțiunea este transmisă personajelor, și publicului deopotrivă, printr-un raport lung. O excepție des întâlnită de la această regulă era apariția unui zeu sau a unei zeițe, coborâtă de o

macara pe scenă pentru a rezuma cele întâmplate la final. Acest tip de intervenție rămâne cunoscut și astăzi după denumirea latinească tradusă din greacă *deux ex machina*.

Toate rolurile erau interpretate de bărbați, chiar dacă o bună parte a celor mai importante personaje ale dramelor erau femei. Există un spectru larg al personajelor, de la zeițe sau personalități legendare puternice, precum Elena din Troia sau „barbara” vrăjitoare Medeea, până la fictiva Lisistrata, cea care conduce greva femeilor ateniene care refuză să mai întrețină relații sexuale pentru a-și obliga bărbații să facă pace în loc de război în comedia cu același nume scrisă de Aristofan (pusă în scenă în 411 î.Hr.). Atât în comedii, cât și în tragedii, corul (acest termen are de fapt înțelesul de „dans”) juca un rol deosebit de important. Era format dintr-un grup de actori care cântau și dansau într-un spațiu circular ce purta numele de „orchestra”, în fața scenei. Nefiind mai prejos decât odele ceremoniale ale lui Pindar, dramele grecești creau o experiență multisenzorială și antrenau mai multe canale, iar noi nu putem să redăm decât o parte a acestora. La fel ca multe alte lucruri din Grecia clasică, industria scrierii de piese de teatru era deosebit de competitivă. Judecători aleși prin tragere la sorți ofereau premii, așa că dramaturgii concureau pentru a obține aprobarea unui public format din concetățenii lor.

După anul 479 î.Hr. și lumea grecilor *arăta* altfel. Între 471 și 456 î.Hr., în sanctuarul de la Olympia a fost construit un nou templu dedicat lui Zeus. Trupurile săpate pe frontonul din piatră îți lasă impresia că sunt în mișcare. Frontonul vestic, expus astăzi într-un nou muzeu modern construit în Olympia, înfățișează o scenă din mitologie. Lapiții, un trib grecesc primitiv, se luptă cu centaurii (jumătate oameni, jumătate cai) și întrerup o ceremonie de nuntă. În centrul scenei se află un tânăr zeu, probabil Apollo, acoperit doar de o mantie care îi atârână pe un umăr și pe brațul opus, în timp ce își întinde cealaltă mână pentru a potoli spiritele, cu o expresie calmă și hotărâtă pe chip. Se prea poate ca mesajul transmis, dacă chiar există unul, să nu fie atât de simplist și să nu se refere doar la dulcea rațiune a grecilor ce triumfă peste barbarismul subuman. Însă mesajul există acolo pentru privitor, care poate că și-ar fi dorit să înțeleagă așa lucrurile la momentul construirii templului. Unele dintre personajele înfățișate în această scenă, dar și în alte sculpturi care supraviețuiesc și astăzi din Templul lui Zeus din Olympia au fost admirate îndeosebi pentru expresiile *individuale* prezentate și pentru nuanțele acestora, printre care tensiune, oboseală și durere.²⁹

În secolul al V-lea î.Hr., replicile în mărime naturală sau chiar un pic mai mari ale ființelor umane erau în plină mișcare și în alt sens. Fix în perioada în care învățau sculptorii cum să redea trupul în mișcare, statuile realizate de aceștia începeau să coboare de pe frontoanele templelor și să fie mutate din cimitire și în spații sacre pătrunzând în viața de zi cu zi a orașelor. Din secolul al V-lea î.Hr. până la începutul Evului Mediu de fapt, spațiile publice grecești aveau să devină ticsite de statui reprezentând ființe umane, realizate din piatră și, din ce în ce mai des, și din bronz.³⁰ Pentru că bronzul fusese întotdeauna un bun de preț, foarte rar mai găsim o statuie din bronz care să fi supraviețuit din Antichitate. Cele care

au făcut-o provin de cele mai multe ori de pe epave sau au fost îngropate la un moment dat în Antichitate, și au fost scoase la lumină de arheologi total întâmplător.

Ne putem da cel mai bine seama cum ar fi arătat aceste reprezentări în mărime naturală realizate în orașele grecești în perioada imediat următoare războaielor medice studiind două uimitoare statui de bronz salvate din mare în dreptul orașului italian Riace, din Calabria, în 1972. Acestea sunt un pic mai mari decât un om și înfățișează luptători dezbrăcați, cu păr des, ondulat și cu barbă. Diversele materiale folosite și pietrele semiprețioase incrustate le conferă o privire șocant de plină de viață și fac în continuare un puternic contrast de culoare cu buzele, dinții și sfârcurile. Inițial, statuile ar fi avut și arme, dar acestea nu au supraviețuit. Se prea poate ca acest cuplu să fi făcut parte dintr-un grup mai mare, conceput poate chiar ca monument în memoria victoriei repurtate în războaiele medice, deși bineînțeles că nu avem nicio dovadă directă care să confirme acest lucru. Cei doi bărbați realizați din bronz au aceeași postură. Dar aceasta este foarte diferită de poziția în care erau prezentați *kouroi* în secolul anterior — o postură frontală, țeapănă. Spre deosebire de statuile realizate ceva mai devreme, acești luptători, asemenea celor prezentați în epoci ulterioare, nu se uită direct în ochii privitorului. Se prea poate ca acestea să nu fie portrete reale, dar reprezintă niște indivizi, fiecare absorbit de propria lume, o lume care aruncă priviri neliniștitoare în universul nostru.³¹

La acest moment, sculptorii dobândiseră expertiză tehnică și ajunseseră să înțeleagă suficient de bine anatomia cât să redea adevărata înfățișare a oamenilor. Dar aceasta avea să se dovedească „un drum pe care grecii nu au ales să pășească”. Cum și de ce s-a întâmplat acest lucru aflăm din studiul atent al celei mai „casnice” dintre artele vizuale: reprezentările realizate pe vesela de înaltă calitate menită a fi folosită în casele oamenilor. Oricât de paradoxal ar putea părea acest lucru, la fel cum învățau sculptorii să redea trupuri în mișcare, acești colegi de breaslă care lucrau bidimensional cultivau în schimb staticul și tăcerea ființelor umane pe care le înfățișau. În 450 î.Hr. a avut loc o schimbare importantă atât în stilul, cât și în subiectele alese pentru a decora vase frumoase, farfurii și cupe.

În locul unor scene însuflețite de luptă, pictorii aleg să-l prezinte pe tânărul luptător, care poate fi recunoscut după scutul său, luându-și la revedere de la soția și părinții îndurerați. Scenele de sexualitate explicită dispar aproape cu desăvârșire. Atleții care se antrenează sau concurează dezbrăcați în *gymnasion* sunt surprinși în momente statice, ca să fie admirați pentru frumusețe și stăpânire de sine, și nu pentru participarea activă la competiție, așa cum se întâmpla înainte.³² Descrișă adesea ca fiind mai degrabă idealistă, nu realistă sau naturalistă, aceasta era arta perfectă pentru statul de cetățeni din perioada clasică. Pe această cale, seninătatea detașată a lui Apollo care domolește revolta prezentată pe frontonul Templului lui Zeus din Olympia pătrunde în căminele grecilor de rând — dar și în casele nenumăraților clienți ai olarilor atenieni, de exemplu etruscii din Peninsula Italică —, arheologii moderni urmând să găsească foarte multe dintre aceste obiecte personale de uz casnic în această regiune.³³

Toate aceste noi tendințe aveau să se îmbine spectaculos în momentul în care atenienii aveau să înceapă reconstrucția Acropolei. Așteptaseră mai bine de treizeci de ani după distrugerea provocată de perși. Apoi, începând din anul 447 î.Hr., nu aveau să se mai abțină de la nicio cheltuială. A fost conceput un complex masiv de clădiri denumit Propylaea, care să servească drept intrare cu rol ceremonial în spațiul sacru. Este imposibil să fie o pură întâmplare că galeria ce mărginește intrarea încadrează perfect priveliștea îndepărtată a locului în care s-a câștigat bătălia de la Salamis, în 480 î.Hr. Complexul reconstruit de pe Acropole avea să fie un veșnic monument ridicat în onoarea acelei victorii.³⁴ În interior, au fost construite noi temple, din marmura extrasă din carierele muntelui Pentelikon din apropiere. Primul templu terminat, și cel mai mare dintre toate, a fost dedicat zeiței protectoare a orașului, Atena Parthenos. Partenonul — nume prin care a fost cunoscut din acel moment — a fost finalizat în numai cincisprezece ani. Acum este o carcasă goală, căci interiorul i-a fost aruncat în aer de un tun venețian în 1687, dar coloanele și frontoanele sale se proiectează în continuare pe cerul Atenei. Prezentată de regulă pe fundalul unui cer de un albastru strălucitor, dincolo de care se deslușește versantul încovoiat al muntelui Himet, imaginea Partenonului de pe Acropole trebuie să fie cea mai bine cunoscută „caracteristică” a Greciei și civilizației grecilor — la fel cum era de altfel și la momentul construcției. Și bineînțeles că a fost construit pentru a impresiona.³⁵

La fel ca la Olympia, frontoanele de pe fiecare latură a clădirii erau decorate cu sculpturi. Mai puțin obișnuită, și chiar mai cunoscută astăzi, este friza de marmură împodobită cu basoreliefuli care se întindea de-a lungul părții superioare a peretelui interior al templului, sub acoperiș, la douăzeci de metri deasupra privitorului care o putea admira de jos. Având inițial o sută șaiszeci de metri lungime, cele mai lungi bucăți care au supraviețuit din această friză sunt expuse la British Museum din Londra și la Muzeul Acropole din Atena, deschis în 2009. Aceasta înfățișează o procesiune în care oamenii merg pe jos, călare, în care și se încheie cu o jertfă făcută în prezența Atenei a lui Zeus și a altor zei și zeițe din Olimp, care stau așezați pe tronuri simple.

Părerile sunt încă împărțite, nimeni neștiind ce reprezintă exact această friză. Indiferent care ar fi înțelesul detaliilor acesteia, nu există nici urmă de îndoială că participanții (lăsând la o parte agitația cailor) sunt pătrunși de un solemn sentiment colectiv al ideii unui scop comun și că cele câteva sute de persoane care se apropie, cu teamă și evlavie, de replicile lor realizate în dimensiune mult mai mare, respectiv Olimpienii, sunt conștiente de poziția inferioară pe care o au în fața acestora. Deși această marmură albă „clasică” a stârnit mare admirație în epoca modernă, nu trebuie să uităm că aceste sculpturi, și probabil și o mare parte a clădirilor în care erau expuse, trebuie să fi fost inițial pictate în culori tipătoare. Și până să fie date jos și așezate în muzee, la nivelul privirii majorității oamenilor, nimeni nu ar fi avut cum să aprecieze detaliile lor, decât zeii.

Pe parcursul aceluiași deceniu, în timp ce pe Acropole se ridica Partenonul și alte clădiri publice, undeva jos, pe stradă, filosoful Socrate își antrena concetățenii

în dialoguri despre natura și scopul existenței umane. Socrate se născuse la Atena în 469 î.Hr. Cariera sa avea să înflorească pe parcursul celei de-a doua jumătăți a acestui secol. Conceptul pe care îl numim noi astăzi „filosofie etică” începe cu aceste dialoguri — așa cum aveau să fie ele prezentate mai târziu, adesea sub formă fictivă, de discipolii săi Platon și Xenofon. În aceste conversații aparent naive prinde rădăcini discuția despre *cosmos*, care începuse cu mai bine de un secol înainte în Anatolia. Pentru Socrate, scopul tuturor ființelor umane era *arete*. Tradus de obicei cu „bunătate” sau „virtute”, termenul grecesc *arete* are un înțeles mai dur pe care aceste echivalente care derivă din tradiția creștină nu îl surprind. *Arete* are și înțelesul de „exceleță”. Presupune și o componentă agonală, absolut tipică orașelor-stat din Grecia vremurilor lui Socrate. În unul dintre puținele pasaje în care îi auzim probabil vocea nealterată, Socrate spune că „binele cel mai mare al omenirii” este să „se implice în dialoguri despre *arete*”. Alternativa — „o viață necercetată” —, continuă Socrate, „nu merită trăită de o ființă umană”.³⁶

Unul dintre cei care au intrat în dialog cu Socrate a fost Protagoras din Abdera, unul dintre acei nenumărați filosofi ambulanți, numiți „sofiști”, care au vizitat Atena în această perioadă. Lui Protagoras i se atribuie meritul de a fi inventat doctrina potrivit căreia „omul este măsura tuturor lucrurilor”. Dacă toți trăim într-un *cosmos* care este guvernat de „măsuri”, așa cum crezuse Heraclit, atunci implicit și noi trebuie să fi făcut parte din acea „ordine” sau din acel „aranjament” universal. Mecanisme similare de gândire dezvoltate în aceeași perioadă în alte regiuni ale lumii vorbitoare de greacă aveau să ducă la o primă examinare sistematică a corpului uman — lumea urmând să afle cum funcționa corpul și cum se puteau repara funcțiile acestuia în momente de boală. Pe insula Kos, în estul Mării Egee, „părintele medicinei”, Hipocrate, i-a fost contemporan lui Socrate. Și acesta ne este cunoscut indirect prin lucrările altora. Prin urmare, nu putem fi siguri de descoperiri medicale care îi sunt atribuite i-au aparținut cu adevărat.³⁷ Știm însă că lumea greacă de la sfârșitul secolului al V-lea î.Hr. era din ce în ce mai concentrată pe corpul uman, așa cum nu fusese niciodată. Printre maximele morale pithiene, care trebuie să fi fost pentru prima dată inscripționate pe o coloană a Templului lui Apollo de la Delphi în această perioadă, cea mai cunoscută trebuie să fie cu siguranță: *Gnothi seauton* („cunoaște-te pe tine însuși”).

De la momentul încheierii războaielor medice, îndepărtarea amenințării externe nu adusese neapărat pacea. Forțele grecești au continuat să se confrunte cu inamicul persan până la jumătatea secolului al V-lea î.Hr., în Anatolia pe parcursul anilor 460 î.Hr. și în Egipt (reputând mai puțin succes) în deceniul următor. Sparta se retrăsese dintr-o expediție comună în Anatolia după numai un an, în 478 î.Hr. Din acel moment, atenienilor le-a revenit sarcina de a organiza o alianță a orașelor grecești eliberate pentru a menține presiunea împotriva Persiei.

Deși inițial s-au aliat de bunăvoie, aceste state au descoperit la scurt timp că se angajaseră să îndeplinească vrerea atenienilor, dar și să contribuie cu nave și cu sume de bani din ce în ce mai mari la o trezorerie comună. Inițial, aceasta și-a

avut sediul în sanctuarul lui Apollo de la Delos, teren neutru, mai mult sau mai puțin centrul geografic al noii alianțe. Din acest motiv, alianța a devenit cunoscută istoricilor moderni sub numele de „Liga de la Delos“. Apoi, în 454 sau 453 î.Hr., atenienii au mutat în orașul lor printr-o hotărâre unilaterală aceste bogății care deveniseră foarte valoroase. Unul dintre motivele pentru care au început să construiască la scurt timp după acest moment Partenonul a fost nevoia de a crea un lăcaș sigur pentru aceste bogății. Însă contribuțiile aliaților au fost cele care au acoperit în cea mai mare măsură costurile construcției templului, dar și a restului complexului care avea să transforme pe parcursul următorilor cincizeci de ani acropola și agora de la baza acesteia într-o glorioasă declarație de autoafirmare ale cărei ruine le admirăm și astăzi. Ceea ce inițial fusese o alianță defensivă creată împotriva unei posibile întoarceri a perșilor se transformase într-o dominație a atenienilor peste cea mai mare parte a spațiului egeean.

Istoricii moderni folosesc în mod regulat termenul de *imperiū* pentru a descrie extinderea puterii ateniene pe parcursul secolului al V-lea î.Hr. La acel moment, în limba greacă nu exista un termen echivalent, atât de nou părea să fie acest concept în care un oraș-stat grecesc să poată să domnească peste altele (chiar dacă spartanii realizaseră ceva asemănător în sfera lor imediată de influență din Pelopones). În cele mai vechi relatări despre aceste evenimente de care dispunem, respectiv *Istoria* scrisă de atenianul Tucidide pe parcursul ultimelor trei decenii ale secolului, despre atenieni se spune că își justificau „conducerea“ asupra celorlalți greci în termeni care îi neliniștesc adesea pe cititorii moderni:

Nu am impus această domnie cu forța... Nu am făcut nimic surprinzător sau contrar naturii umane când am acceptat să domnîm peste alții în condițiile în care acest lucru ne-a fost oferit și noi am refuzat să renunțăm la el din trei motive dintre cele mai puternice, și anume — prestigiul, teama și propriul interes ... Lucrurile au stat întotdeauna așa în lume, cel slab este ținut la pământ de cel puternic.

Imperiul atenian se baza pe supremația navală. Aceasta era o moștenire directă a inițiativei lui Temistocle de a investi în nave, el câștigând pe această cale bătălia de la Salamis. Sparta, pe de altă parte, investea în puterea ei terestră. La sfârșitul secolului, Liga de la Delos a început să rivalizeze cu Liga Peloponesiacă, condusă de Sparta. Dintre toate orașele din peninsulă, doar Argos se opunea în continuare cu încăpățănare dominației spartane. Cele două ligi s-au confruntat pentru prima dată în anul 460 î.Hr., când ambele căutau să-și extindă influența peste teritoriile neutre care le separau. Atena a ieșit mai rău. În 446 î.Hr., atenienii au convenit să renunțe la câștigurile obținute pe continent, alegând în schimb să-și păstreze „imperiul“ maritim intact. Acordul de pace semnat la acel moment trebuia să dureze treizeci de ani. Avea să fie revocat la jumătatea acestei perioade, timp în care blocurile de putere rivale au stat prudente cu ochii unul pe celălalt, consolidându-și fiecare influența asupra aliaților pe care îi controlau.

Între timp, pe parcursul anilor 460 î.Hr., sistemul democratic atenian a fost revizuit cap-coadă. Cum funcționase mai exact acest sistem până la acel moment,

precum și foarte multe dintre detaliile ce privesc aceste schimbări rămân o necunoscută. Se pare însă că fix în această perioadă a apărut termenul de *demokratia* și a început să funcționeze acea democrație matură sub forma pe care o cunoaștem noi din surse ulterioare. Întregul grup cetățenesc ce număra aproximativ treizeci de mii de bărbați adulți era suveran. În practică, între cinci și șase mii de persoane participau cu regularitate la Adunare (*Ekklesia*), care se întrunea aproape o dată pe lună, sub cerul liber, pe micul deal din fața Acropolei, ce purta numele de Pnyx. Autoritatea executivă revenea Consiliului, denumit *Boule*, format din cinci sute de membri, aleși prin tragere la sorți în fiecare an din rândul cetățenilor eligibili. Până la o mie cinci sute de oficiali, inclusiv membrii Consiliului, erau aleși în fiecare an pentru a îndeplini toate funcțiile publice. Doar cei însărcinați cu cele mai importante politici, de exemplu finanțele sau deciziile ce trebuiau luate pe câmpul de luptă, erau aleși prin vot. Ceilalți erau aleși la întâmplare, trăgându-se la sorți.

Acest sistem era foarte diferit de o democrație modernă, în care poporul își alege reprezentanți care iau decizii în numele lui. În Atena antică, cele mai importante decizii erau luate prin ridicare de mână în cadrul Adunării reunite. Toți cetățenii de sex masculin aveau drept de participare. Și toți cei care dețineau funcții publice, fie că erau aleși prin tragere la sorți sau prin vot, erau într-o oarecare măsură trași la răspundere. Chiar era un sistem în care puterea (*kratos*) aparținea poporului (*demos*).³⁹ Iar ideea de a spori bogăția și puterea statului lor era tare îndrăgită de popor. Cert este că acel concept modern potrivit căruia democrațiile nu poartă războaie agresive nu este susținut de povestea Atenei secolului al V-lea. Statelor mai mici care erau fie cucerite, fie aduse în sfera ateniană de influență li se cerea adesea să adopte o versiune a aceluiași sistem. Paradoxul „puterii poporului“, impusă de niște străini puternici, din exterior, în contexte în care aceasta probabil că nu era neapărat dorită, își are originile în primele decenii în care a început să se răspândească democrația din Atena în întregul spațiu egeean.

În timpul acestui regim, viața politică ateniană, inclusiv programul de construcții de pe Acropole, a ajuns să fie dominată de carismaticul orator Pericle, din anii 450 și până la moartea sa în 429 î.Hr. Atât de influent era Pericle, încât a fost adesea preamărit drept cel mai mare om de stat atenian al tuturor timpurilor, iar perioada de glorie a Atenei este adesea denumită „pericleană“. Faptul că a reușit să exercite o asemenea influență colosală spune foarte multe despre personalitatea și iscusința sa — căci, la fel ca toți ceilalți oficiali, și Pericle trebuia să fie ales în funcție în fiecare an. Și pentru că a fost ales, revenind la putere pe parcursul unei perioade atât de îndelungate de timp, a oferit continuitate unui sistem care nu punea neapărat accentul pe experiență, vechime în funcție sau pe acea calitate pe care astăzi am denumi-o eficiență.⁴⁰ Tucicide îi atribuie lui Pericle următoarele cuvinte de laudă la adresa democrației ateniene, foarte des citate și rostite chipurile la sfârșitul anului 431 î.Hr. cu un prilej la care cel mai probabil și istoricul fusese prezent:

Avem un sistem de guvernare care nu se inspiră din legile statelor vecine; noi suntem exemplul și nu imităm pe nimeni altcineva. Acest sistem este cunoscut sub numele de democrație pentru că este gestionat în numele celor mulți, și nu al celor puțini. Toată lumea se bucură de egalitate în fața legii în chestiuni ce țin de disputele civile. În ce privește reputația personală, oricine câștigă stima celorlalți dintr-un motiv sau altul poate avansa în domeniul politicilor publice — și nu pentru că îi vine rândul, ci pentru că merită.⁴¹

În cea mai mare parte a secolului al V-lea, această Atenă democratică a fost pregătită, câteodată chiar nerăbdătoare să-și asume riscuri. La polul opus, spartanii, care se țineau cu dinții de un sistem care se modificase puțin pe parcursul mai multor secole și se temeau în permanență de amenințarea reprezentată de iloți, se opuneau prin natura lor riscurilor. Sparta putea convoca în continuare cea mai puternică armată de cetățeni din lumea vorbitoare de greacă. Însă criteriile ce trebuiau îndeplinite pentru a-ți menține statutul de cetățean cu drepturi depline erau atât de stricte și atât de exigente, încât erau disponibili din ce în ce mai puțin războinici pe a căror loialitate statul să se poată baza cu adevărat. Iar în ce privește resursele, spartanii nu au învățat niciodată să fie la fel de lipsiți de scrupule ca rivalii lor din Atena și să perceapă ceea ce reprezenta de fapt o taxă de protecție de la celelalte membre ale Ligii Peloponesiace.⁴²

Deși conduseseră rezistența împotriva perșilor în 480 și 479 î.Hr., se pare că, dintre toți grecii, spartanii fuseseră cel mai puțin tentați, sau poate capabili, să se bucure de roadele propriei victorii. Pe parcursul secolului al V-lea î.Hr., în Sparta nu au fost construite noi clădiri publice, nu au înflorit artele sau meșteșugurile, poezia, istoria, filosofia sau cercetarea științifică. Dacă avusese totuși loc vreo schimbare până în 430 î.Hr., atunci aceasta trebuie să fi constat în faptul că cele două mari puteri din cadrul micului univers al orașelor-stat grecești ajunseseră să se definească din prisma contrastelor.

Războiul dintre cele două a izbucnit în 431 î.Hr. Spartanii au fost cei care l-au declanșat folosindu-se de o multitudine de pretexte. Adevăratul motiv însă, după cum a consemnat abil Tucidide, scriind la scurt timp după aceea, a fost „dezvoltarea puterii ateniene și faptul că Sparta se temea de aceasta... în contextul în care putea vedea că o bună parte a Greciei deja era supusă Atenei”⁴³. Războiul a durat mult mai mult decât campaniile medice — timp de douăzeci și șapte de ani, cu întreruperi și reluări. Tucidide ne spune la începutul istoriei sale că acest conflict avea să se răspândească în toată lumea greacă și chiar dincolo de aceasta — generând ceea ce reprezenta pentru epoca respectivă un război mondial.⁴⁴ Și de această dată însă, cel de-al doilea război grecesc al secolului al V-lea î.Hr. a ajuns să fie văzut ca un conflict cu adevărat global nu neapărat din cauza realității de pe câmpul de luptă, ci ca urmare a felului în care au ajuns să fie relatate evenimentele ulterior. Războiul Peloponesiac, așa cum este acesta cunoscut astăzi, este un exemplu în care istoria nu a fost scrisă de învingători. Atenienii au pierdut. Însă lumea nu a încetat niciodată să citească relatarea

meticuloasă, rațională a lui Tucidide, care studiază cauzele și efectele, strategiile și procesul de luare a deciziilor, brutalitatea umană și capacitatea oamenilor de a greși.⁴⁵

Conflictul a început ca un război de uzură. În fiecare vară, hopliții spartani porneau în marș spre nord, traversând pasurile montane din Pelopones și istmul Corinth, și invadeau Attica. Aici rămâneau de regulă până la șase săptămâni, incendiind și jefuind recoltele, în timp ce atenienii erau forțați să se retragă în spatele zidurilor fortificate ale orașului lor. Mulțumită măsurilor luate de Temistocle în întâmpinarea unei a doua invazii a perșilor, noul port de la Pireu fusese legat direct de oraș prin două linii paralele de fortificații, cunoscute sub numele de Zidurile Lungi. Acest lucru însemna că spartanii nu puteau face nimic pentru a împiedica aprovizionarea inamicilor pe mare. Atena se baza pe grânele aduse din zonele hinterlandul Hellespontului și de pe țărmul Mării Negre. Atât timp cât flota lor domnea peste mări, poporul atenian încă putea fi hrănit.

Din cauza suprapopulării din interiorul zidurilor orașului, probabil, în timpul verii caniculare a anului 430 î.Hr. a izbucnit ciuma. Este foarte posibil ca, pe parcursul a patru ani, un sfert din populația totală a Atenei să fi murit de ciumă. Veteranul Pericle s-a numărat printre victime. Aceasta a fost prima pandemie consemnată în istorie. Tucidide, care s-a îmbolnăvit la rândul lui, își delectează cititorii cu o relatare clinică și chinuitoare a simptomelor bolii și a efectelor pe care le-a avut aceasta asupra populației:

Cele mai îngrozitoare aspecte ale întregii năpaste erau dispariția căreia îi cădeau oamenii pradă odată ce își dădeau seama că se îmbolnăviseră... și faptul că cei care îi îngrijeau pe suferinzi se îmbolnăveau la rândul lor: mureau ca muștele, și boala era principala cauză a mortalității. Când oamenilor a început să le fie teamă să-și mai facă vizite, victimele au început să moară izolate... Cei care se îmbolnăviseră și își reveniseră afișau cea mai mare milă pentru cei pe moarte și suferinzi. Trecuseră prin această experiență, știau ce înseamnă boala și erau acum siguri pe sine, căci ciuma nu ataca de două ori aceeași persoană, sau cel puțin nu în mod fatal.⁴⁶

În timp ce spartanii încercau să-și sufocă inamicul pe uscat, atenienii făceau același lucru pe mare. Nu au ajuns niciodată la fel de aproape de Sparta precum au ajuns spartanii față de Atena. Dar au reușit să-și asigure o poziție stabilă în sud-vestul Peloponesului, un punct deosebit de vulnerabil pentru spartanii în permanență conștienți de riscul reprezentat de o posibilă revoltă a illoților autohtoni. În 421 î.Hr., după zece ani de campanii desfășurate în teatrele de război din întreaga Grecia continentală și din Marea Egee, s-a ajuns la un armistițiu. S-a convenit asupra termenilor păcii. Aceasta avea să se dovedească însă o pace falsă.

În anii 416 și 415 î.Hr., Atena își revenise suficient cât să se lanseze în două dintre cele mai notorii momente ale războiului — deși teoretic încă respecta armistițiul și tratatul defensiv cu Sparta. Primul atac a fost direcționat împotriva

insulei Melos din Ciclade. Melos era un caz special, fiind o insulă din Egee care nu se alăturase niciodată alianței ateniene, rămânând loială Spartei. În timp ce insularii așteptau zadarnic sosirea unei armate spartane care să-i salveze, atenienii au asediat principalul oraș de pe Melos. Tucidide descrie în detaliu negocierile purtate între cele două tabere. Acest fragment din istoria sa a fost de atunci înainte cunoscut ca „Dialogul melian“, și are foarte multe lucruri în comun cu o scenă desprinsă dintr-o tragedie. Acesta este capitolul în care Tucidide stabilește, de o manieră completă și mai ales înfiorătoare, principiile de bază ale conceptului pe care îl numim astăzi *Realpolitik*. Exact la fel ca un autor de tragedii, Tucidide refuză să spună ce crede despre părerile exprimate. În ianuarie 415 î.Hr., când locuitorii din Melos se predau în cele din urmă necondiționat:

Atenienii au executat toți bărbații pe care au pus mâna și au luat în sclavie femeile și copiii. Mai apoi, au colonizat insula, trimițând cinci sute de coloniști din propriul oraș.⁴⁷

Trei luni mai târziu, în Atena, tragedia *Troienele*, scrisă de Euripide, a fost pusă în scenă în cadrul Dionisiilor Mari. Piesa are ca subiect necazul femeilor care supraviețuiesc unui război mortal și cruzimea afișată de învingători. Nu știm dacă publicul atenian a văzut în această piesă o condamnare a propriului comportament din Melos. Cu siguranță, soarta insulei Melos nu a fost singura atrocitate consemnată de Tucidide într-un război care începea să-i brutalizeze din ce în ce mai des pe toți cei care se implicau în el. Dar datorită Dialogului melian acesta este exemplul care a rămas cel mai viu în istorie din acel moment.

În același an, 415 î.Hr., atenienii au întrecut din nou măsura. De această dată însă, ei aveau să fie cei care să plătească pentru această decizie. În iunie, o armată formată din o sută treizeci și patru de vase de război, un număr necunoscut de nave care transportau peste cinci mii de hopliți, dar și un mic contingent de cavaleriști și treizeci de nave încărcate cu provizii a plecat din portul Pireu. Tucidide consemnează că „pentru acel moment aceasta era cea mai scumpă și cea mai magnifică armadă grecească care să fi pornit vreodată pe mare dintr-un oraș“. Aceasta avea să fie urmată de o a doua armată, trimisă un an mai târziu ca răspuns la un apel disperat pentru întăriri.⁴⁸ Destinația era Siracusa, cel mai puternic oraș grec din Sicilia. În loc să-i atace pe dușmanii spartani pe propriul teritoriu, convinsă de tânărul și carismaticul general Alcibiade, Adunarea Ateniană votase pentru lărgirea teatrului de război, deschizând un nou front departe în vest. De aici puteau fi câștigate bogății și resurse, care să încline echilibrul puterii în favoarea Atenei. Urmând firul logic tipic oricărui instigator la război, indiferent de epocă sau de spațiu geografic, Alcibiade susținuse că: „dacă nu-i dominăm pe alții, alții ne vor domina pe noi“⁴⁹.

A urmat o campanie de doi ani, care s-a terminat dezastruos. Întreaga flotă a fost distrusă. În ultima luptă din seria de bătălii purtate pe uscat în Sicilia, hopliții atenieni, chinuiți de sete, s-au luptat între ei pentru a lua câte o gură de apă din râul îmbibat cu sângele camarazilor, în timp ce inamicul lansa săgeți și îi măcelărea de pe ambele maluri. Aproximativ șapte mii de supraviețuitori au fost

luați prizonieri și ținuți luni la rând în condiții înfrîtoare, în carierele de piatră de la periferia Siracusei, care pot fi admirate de turiști și astăzi. Alți supraviețuitori ai armatei înfrînte au fugit în zonele rurale ale Siciliei și au ajuns în cele din urmă înapoi la Atena pentru a-și spune povestea. Doi dintre generali atenieni care s-au predat au fost condamnați la moarte de cei care i-au luat prizonieri. Alcibiade, una dintre cele mai excentrice personalități ale epocii sale, abandonase armata pe care trebuia să o conducă, oferindu-și ulterior serviciile regilor Spartei.

În mod surprinzător, deși această înfrîngere a fost de proporții, atenienii s-au pus pe dată la treabă și au construit o nouă flotă. Dar mecanismul de la baza sistemului lor democratic fusese slăbit de acest dezastru. În 411 î.Hr., un grup de oligarhi a organizat o lovitură de stat. Și acest nou regim avea să se dovedească instabil, iar democrația avea să fie reinstaurată un an mai târziu. Deja avuseseră loc două evenimente care aveau să schimbe decisiv sorții războiului. În martie 413 î.Hr., în timp ce pe frontul de vest etapele finale ale catastrofei ateniene erau în plină desfășurare, spartanii s-au întors în Attica. De această dată însă, în loc să perturbe recoltele și să fure grânele, așa cum mai făcuseră, s-au gândit să fortifice un avanpost construit chiar pe teritoriul Atticai. Acum, atenienii chiar erau blocați în spatele zidurilor, și nu doar timp de câteva săptămâni în fiecare vară, ci pe tot parcursul anului. Iar apoi, vara următoare, spartanii au renunțat să mai fie ostili dușmanului comun, Persia, și au încheiat un acord cu reprezentanții noului Mare Rege, Darius al II-lea.

Ne-am putea gândi că acesta era sfârșitul mult lăudatei superiorități a elenilor în fața barbarilor și încrederii colective a grecilor în sine înșiși în deceniile de după Salamis și Platea. Realitatea era că ambele tabere încercaseră să deschisă negocieri cu perșii chiar din primii ani ai Războiului Peloponesiac. Până la acel moment, perșii îi ținuseră la distanță. Atât timp cât orașele-stat grecești rivale le făceau singure treburile murdare, perșii nu aveau niciun stimulent să intervină. Dar după prăbușirea puterii ateniene în campania din Sicilia, Darius a observat că putea obține un avantaj dacă susținea Sparta.

După cum ne transmite Tucidide, potrivit textului tratatului semnat în 412 î.Hr., Sparta nu numai că s-a angajat să lupte alături de perși pentru a înfrînge Atena, dar a și recunoscut că „toate teritoriile și orașele care se află în posesia Regelui, sau se află în posesia strămoșilor Regelui, vor aparține Regelui“. Cu alte cuvinte, toți grecii care trăiau pe țărmul estic al Mării Egee, care fuseseră eliberați la sfârșitul războaielor medice de armatele reunite ale Atenei și Spartei, erau acum înapoiți de Sparta Persiei. Încă de la început, spartanii pretinseseră a lupta pentru „eliberarea Eladei“ de sub puterea copleșitoare a Atenei. Acest argument părea acum foarte lax.⁵⁰

În același timp, atenienii încă făceau curte vechiului inamic și încercau să-l câștige de partea cauzei *lor*. Atena a tot sperat să poată primi ajutor din partea Persiei până în 407 î.Hr. În acest an însă, Darius și-a trimis fiul, Cyrus, în Anatolia, ca nou satrap. Cyrus a colaborat îndeaproape cu noul comandant naval trimis de Sparta, Lisandru. Era cât se poate de clar că Lisandru era un strateg abil

și, lucru neobișnuit pentru Sparta, avea origini relativ modeste. La acel moment, statul spartan deținea nave proprii. Însă flota de război a perșilor, cu un echipaj format din marinari fenicieni și comandată de Cyrus, a conferit acestei noi alianțe o poziție dominantă în Egee.⁵¹

Chiar și în acest context, atenienii tot au făcut față luptelor maritime. Bătălia de la Arginusae, purtată în 406 î.Hr. în strâmtoarea dintre insula Lesbos și regiunea continentală a Turciei de astăzi, avea să fie ulterior descrisă în limba greacă de istoricul Diodor din Sicilia drept „cea mai mare bătălie navală din istoria războaielor purtate de greci împotriva grecilor”⁵². S-a încheiat cu o victorie răsunătoare pentru Atena. Dar victoria a fost una amară, căci o furtună a împiedicat recuperarea supraviețuitorilor de pe navele pierdute în luptă și organizarea unei ceremonii adecvate de înmormântare. Când au ajuns înapoi la Atena, șase dintre cei opt comandanți au fost judecați de Adunare pentru această neglijență, condamnați la moarte și executați. Acesta nu a fost cel mai reușit moment al democrației ateniene recent reinstaurată.

Spartanii și aliații lor perși au hotărât să întrerupă aprovizionarea Atenei cu grâu și cu alte produse de bază prin strâmtoarele ce legau Marea Neagră de Marea Egee. Anul următor, o altă bătălie navală a avut loc la Aegospotamos în Dardanele, iar flota ateniană aproape că a fost nimicită. Vestea a ajuns la Atena pe timp de noapte. Înstăritul atenian Xenofon, care se afla probabil în oraș, avea să descrie ulterior momentul:

S-a auzit un sunet de jale, pornind inițial din Pireu, continuând să se facă auzit de-a lungul Zidurilor Lungi până când a ajuns în oraș. Nimeni nu a dormit în acea noapte. Au deplâns pierderea, dar și mai mult și-au deplâns propria soartă. Acum se gândeau că le venise rândul să cadă pe mâinile altora, așa cum și alții le căzuseră lor pe mâini în trecut.⁵³

Pe parcursul iernii dintre 405 și 404 î.Hr., Atena și Pireu au fost asediate pe uscat și pe mare timp de mai multe luni. În primăvară, nevoită să facă acest lucru din cauza înfometării, Adunarea a votat și a acceptat termenii păcii propuse de Sparta. Parțial mulțumită moderației lui Lisandru, atenienii nu aveau să fie nevoiți să împărtășească aceeași soartă pe care le-o impuseseră chiar ei locuitorilor din Melos sau altora. Viețile aveau să le fie cruțate. Dar nu mai aveau voie să aibă vreodată în posesie o flotă de război mai mare de douăsprezece nave. Toți atenienii care fuseseră exilați (cei mai de văză dintre aceștia fiind oligarhii care preluaseră puterea în 411 î.Hr.) aveau să fie chemați înapoi. Zidurile Lungi și fortificațiile din jurul Pireului aveau să fie distruse. Iar Atena urma să se supună din acel moment vrerii Spartei în toate chestiunile militare.

Această parte a istoriei nu este povestită de Tucide. Istoria lui se întrerupe în 411 î.Hr., cu toate că ne dă cuvântul că a asistat cap-coadă la război și avusese intenția să spună toată povestea. În schimb, trebuie să ne bazăm pe Xenofon, care este mai puțin chibzuit și în care putem avea mult mai puțină încredere — în plus, la momentul la care începuse să consemneze aceste evenimente, devenise loial taberei câștigătoare, Sparta. În acest spirit, și probabil fără să ia aminte la

amara ironie pe care o creau cuvintele sale citite odată cu încheierea victorioasă a celui alt mare conflict, purtat cu șaptezeci și cinci de ani înainte, Xenofon trage cortina peste această tragedie greacă care a fost Războiul Peloponesiac:

Apoi Lisadru a pornit pe mare către Pireu, exilații s-au întors, iar zidurile au fost doborâte cu mare entuziasm, în sunetul muzicii de flaut cântate de fecioare. S-a crezut că această zi a marcat începutul libertății Eladei.⁵⁴

CAPITALĂ CULTURALĂ

404 î.Hr.–322 î.Hr.

Libertatea ce a urmat a fost oarecum bizară. Niciunul dintre cele două orașe grecești rivale nu se dovedise suficient de puternic pentru a ieși învingător luptând pe un teren cu șanse egale. Toată lumea știa că puterea Atenei fusese zdruncinată doar din cauza resurselor net superioare ale vechiului dușman, Persia. După încheierea războiului, relațiile interstatale din lumea grecească au continuat să fie la fel de vindicative ca înainte. Există o singură diferență însă. În 412 î.Hr., după ce și-au încheiat spartanii tratatul cu Marele Rege al Persiei, un maestru extern de ceremonii a fost întotdeauna implicat în politicile orașelor-stat grecești. Timp de jumătate de secol după ce a luat sfârșit Războiul Peloponesiac, acesta avea să fie rolul jucat de Persia — până când a intrat în ring un alt jucător complet neașteptat.

În Atena, pierderile suferite în luptă și ciuma izbucnită pe parcursul primilor ani de război au redus corpul cetățenilor la puțin mai mult de jumătate din numărul înregistrat în perioada de glorie a secolului precedent. Pe lângă umilința de a-și vedea fortificațiile parțial dărâmate și de a-și preda cea mai mare parte din ce le mai rămăsese din flotă, atenienii au trebuit să se supună conducerii unei junte formate din treizeci de oameni, cunoscuți de atunci înainte sub numele de Cei Treizeci de Tirani. Pe parcursul acestui regim, au fost uciși între o mie două sute și o mie cinci sute de atenieni în represaliile lansate împotriva democraților. În câteva luni a izbucnit războiul civil.¹ Spartanii și-au schimbat apoi politica. După numai un an, democrația a fost reinstaurată — pentru a doua oară într-un deceniu. Treptat, o Atenă secătuită moral și financiar a început să reconstruiască o parte din ce se pierduse.

Sparta a fost un caz clasic de „câștig războiul, dar pierd pacea”. Poate că tocmai din cauza faptului că sistemul *polis* nu reglementa nicicum felul în care trebuia exercitată autoritatea asupra teritoriilor externe, orașele-stat grecești se descurcau atât de prost în asemenea contexte, când se trezeau într-o asemenea postură. Atenienii eșuaseră la acest capitol în secolul al V-lea î.Hr.; acum sosise rândul spartanilor. Victoria repurtată împotriva Atenei nu a făcut decât să înlocuiască un imperiu atenian deosebit de detestat cu unul spartan, care la scurt

Pentru a pune capăt acestui război, satrapul persan s-a folosit de un vicleșug abil la nivel psihologic. În 396 sau 395 î.Hr., a trimis mită în aur „celor mai de vază bărbați din diverse state cerându-le să facă război împotriva Spartei“. Dacă este să ne încredem în Xenofon, atenienii au refuzat banii. Erau „oricum suficient de pregătiți pentru război căci considerau că imperiul era un privilegiu al lor“. Un alt istoric ne spune că au acceptat totuși banii. La fel au făcut și tebanii, și corintienii, și probabil și alții.⁴

Războiul Corintic, așa cum a intrat acest conflict în istorie, a durat până în 386 î.Hr. O tabără a fost formată din spartani; cealaltă dintr-o alianță fragilă formată din Teba, Corint, Argos și Atena, susținută de Persia. Când aliații au început să iasă în avantaj, Persia s-a răzgândit și a început să susțină Sparta. Prin urmare, spartanii și-au învins la mustață rivalii greci. Comandantul flotei spartane, Antalcidas, care reușise să înfrângă din nou o forță navală ateniană în Hellespont, s-a dus până departe la Susa, capitala persană, pentru a negocia termenii păcii cu Artaxerxes. În ce privea statele grecești, pacea era menită să aducă beneficii Spartei. Dar autorul și principalul beneficiar al tratatului de pace a fost chiar Marele Rege. Din acest motiv, și la acel moment, dar și ulterior, aceasta avea să poarte de cele mai multe ori numele de „Pacea Regelui“.

De această dată, Sparta chiar a trebuit să înapoieze Persiei toate „orașele grecești din Asia“ eliberate la sfârșitul războaielor medice — o promisiune făcută în ultimele etape ale Războiului Peloponesiac, dar niciodată îndeplinită. În cazul în care termenii tratatului erau încălcați, regele își rezerva dreptul de a interveni cu toată forța sa militară. Pacea Regelui era înțeleasă ca aplicabilă *tuturor* orașelor grecești, indiferent dacă acestea o ratificaseră oficial sau nu. Pentru statele care au ratificat-o, printre care Atena, Sparta, Corint și Teba, pacea nu a reprezentat întru totul un act de supunere, precum darul constând în apă și pământ cerut odinioară de predecesorii lui Artaxerxes. Însă tot a implicat renunțarea la dreptul fără echivoc de a reglementa relațiile dintre orașele-stat grecești. Mult prețuita lor „autonomie“, adică autonomia unui stat grec față de un altul, era garantată — dar numai în schimbul recunoașterii Marelui Rege ca arbitru care avea ultimul cuvânt de spus în relațiile intergrecești.⁵

Din punctul de vedere al Persiei, Pacea Regelui a funcționat extrem de bine. Statele grecești au continuat să se lupte între ele, folosind adesea ca pretext termenii tratatului. Pacea avea să fie reînnoită de mai multe ori și de fiecare dată când s-a întâmplat acest lucru au urmat noi războaie. Lui Artaxerxes al II-lea, care a domnit până în 358 î.Hr., i se poate ierta faptul că a crezut că tensiunile cronice din extremitatea vestică a imperiului său fuseseră în sfârșit domolite.

În 378 î.Hr., echilibrul puterii s-a schimbat din nou printre orașele-stat grecești. În Teba, recent eliberată de sub controlul direct al Spartei, un regim democratic a adus în prim-plan doi bărbați care aveau să domine politicile Greciei continentale până la moartea lor, survenită în războaiele din următorul deceniu. Aceștia au fost Pelopidas și Epaminondas. Una dintre puținele bătălii cu adevărat decisive din această perioadă a fost cea câștigată de tebanii conduși de Epaminondas împotriva spartanilor într-un loc ce purta numele de Leuctra, aflat

nu departe de Teba, în 371 î.Hr. Tebanii lui Epaminondas și-au subliniat cât se putea de clar avantajul. Potrivit celor mai vechi legende ale spartanilor, patria lor, Laconia, nu fusese niciodată invadată de vreun dușman extern încă de la sosirea strămoșilor lor dorienii în regiune, cei care îi strămutaseră pe illoții care locuiau aici. Acum, armatele Tebei au ajuns până la periferia cetății Sparta. Se pare că Epaminondas ar fi fost cel care a gândit lovitura finală. Potrivit termenilor Păcii Regelui, toate *poleis* grecești trebuiau să fie autonome. Acum când deținea controlul situației, Teba nici că putea găsi un pretext mai bun pentru a-și uni forțele cu illoții ținuți în sclavie din Messenia și a-i obliga pe spartani să le ofere libertatea ca oraș-stat autonom.

De o astfel de situație se temuseră cel mai mult spartanii vreme de secole. Acum chiar asta se întâmpla. Din acel moment, Epaminondas a rămas în istorie ca un eliberator al acestui popor oprimat. Probabil că motivele sale au fost mai puțin umanitare, ca să folosim un termen modern, și mai degrabă o strategie politică. Odată ce au fost eliberați illoții din Messenia, Epaminondas i-a încurajat să-și construiască propriul oraș. Zidurile și foarte multe dintre clădirile publice din orașul Messene, înființat la scurt timp după aceea, sunt impresionante și astăzi. Din acel moment, spartanii nu aveau să se mai alătore niciodată vreunui tratat care recunoștea și Messene ca *polis* liber. O consecință directă a fost faptul că marea Sparta de odinioară avea să fie din acel moment din ce în ce mai marginalizată în politicile grecești.

Cu toate acestea, orașele-stat grecești au continuat să se lupte unele cu celelalte. Atena a început să reconstruiască un set de alianțe maritime care aduceau într-o oarecare măsură aminte de Liga de la Delos, formată cu o sută de ani în urmă. De această dată însă, atenienii s-au aliat de cele mai multe ori cu vechii lor rivali, spartanii, încercând să țină astfel în frâu ascensiunea Tebei. Situația s-a agravat din nou pe parcursul unei lupte purtate în 362 î.Hr. la marginea orașului Mantinea din centrul Peloponesului, oraș aflat nu departe de Tripoli din zilele noastre. O tabăra a fost formată din tebanii susținuți de toate statele din Pelopones care avuseseră de câștigat de pe urma intervenției Tebei împotriva Spartei. Cealaltă din spartani, pușinii aliați care le rămăseseră în Pelopones și o armată trimisă de Atena. După cum a scris Xenofon, acum bătrân, la scurt timp după eveniment:

Aproape toate statele Greciei se implicaseră în conflict, luând partea uneia sau alteia dintre tabere, și toată lumea își închipuise că, dacă se ajungea la luptă, învingătorul avea să devină puterea dominantă, iar pierzătorii, supușii acesteia.

În final, „ambele tabere au revendicat victoria“, dar niciuna „nu a dus-o mai bine după luptă decât înainte“. ⁶

Cu câteva pagini înainte, scriind despre contingentul atenian de la Mantinea, Xenofon consemnase că „din rândurile lor au fost uciși oameni capabili și sigur că și cei pe care aceștia i-au ucis au fost de asemenea foarte capabili“. Istoricul a lăsat în seama altora sarcina de a consemna că și fiul său, Gryllos, se numărase printre

morții atenieni. Și Epaminondas a murit la scurt timp după aceea din cauza unei răni suferite în luptă. O cronică îi atribuie chiar lui Gryllos meritul de a-i fi dat lovitura finală. Pe o statuie ridicată curând la Teba în cinstea lui Epaminondas apărea o inscripție care comemora realizările sale în Pelopones. Mulțumită lui, suna inscripția, „întreaga Eladă“ era acum „autonomă în libertatea ei“.⁷ Promisiunea autonomiei locale, păstrată cu sfințenie prin condițiile Păcii Regelui, era acum aplicabilă întregii lumi grecești grație lui Epaminondas. Întrebarea pe care și-o poate pune oricine este ce ar fi putut să însemne de fapt aceste cuvinte de laudă în respectivele împrejurări.

Xenofon nu a fost departe de adevăr când, ajungând la finalul istoriei sale, a concluzionat că: „în Grecia au fost și mai multă nesiguranță și confuzie după bătălie decât fusese înainte“. Un comentator modern extrage esența acestei fraze: orașele-stat grecești „au atins un echilibru al neputinței“⁸. În realitate, ceea ce *faceau* grecii în prima jumătate a secolului al IV-lea î.Hr. era deprimant. Dar dacă le ascultăm spusese, nici nu am putea bănui acest lucru.

Și *îi putem* auzi vorbind. În mod paradoxal, aceasta a fost adevărata realizare a grecilor de la acel moment — faptul că ne-au dat posibilitatea de a asculta ce gândeau și spuneau cel puțin unii dintre ei. În 399 î.Hr., Socrate, în vârstă de șaptezeci de ani, apăruse în fața unui tribunal atenian, acuzat fiind de impietate și de „coruperea tineretului orașului“. Acest eveniment avea loc la doar patru ani după răsturnarea violentului regim al Celor Treizeci de Tirani și restaurarea democrației. La vremea lor, mai mulți membri ai acelei junte se număraseră printre „tinerii“ chipurile corupți de acuzat. Se prea poate ca acuzația de „impietate“ să fi rezonat foarte bine cu un juriu format din cetățeni care căutau cât se poate de serios țapi ispășitori pentru înfrângerea suferită de orașul lor în fața Spartei.⁹ Socrate a fost găsit vinovat și condamnat să moară bând cucută în închisoare. Aceasta este una dintre cele mai cunoscute povești ale Antichității clasice. Iar evenimentele care au urmat aveau să afecteze mult mai multe decât simplul viitor al filosofiei occidentale.

La relativ scurt timp după moartea lui Socrate, și vreme de jumătate de secol după acest moment, doi dintre discipolii săi au decis să-i perpetueze moștenirea. Unul dintre aceștia a fost Xenofon istoricul, care era și filosof. Celălalt a fost Platon, născut în 427 î.Hr., care avea să continue prin a pune bazele unei întregi tradiții filosofice, inclusiv ale unor aspecte ale creștinismului. Ambii filosofi au prezentat unui public citit o serie de conversații care ar fi avut chipurile loc între Socrate și mai mulți interlocutori, cât timp acesta fusese în viață. Se presupune că Platon s-ar fi bazat din ce în ce mai des odată cu trecerea timpului pe mecanismul dramatic al dialogului și pe vocea fictivă a lui Socrate pentru a expune idei care îi aparțineau sută la sută.

Cel mai ambițios dintre dialogurile lui Platon, cunoscut sub numele de *Republica*, prezintă o versiune relativ fantastică a statului ideal. Deși nu se opunea disecării chestiunilor politice — de fapt, la un moment dat i-a dat sfaturi unui „tiran“ din Siracusa, Sicilia —, textele filosofice ale lui Platon aveau de regulă

tendința de a pleda pentru o retragere completă din lumea reală, vizibilă. Tot ce vedem și înțelegem, a susținut Platon, nu este decât o copie palidă a eternei și „neschimbatei” ideii sau „forme” pe care o întruchipează. Sarcina tuturor filosofilor este de a căuta cunoașterea adevărată, chiar dacă aceasta se află mereu dincolo de simțurile noastre. Idealismul lui Platon nu suferă comparație cu măcelul comis de greci împotriva altor greci în Războiul Corintic, la Leuctra sau la Mantinea, ori cu politicianismul care a alimentat aceste conflicte. Dar mulțumită iscusinței cu care mânuiește Platon cuvântul scris, rămânem cu impresia că, în forfota constantă a conversației, ascultăm chiar vocea lui Socrate.

În același timp, arta vorbitului în public a înflorit mai mult ca niciodată, mai ales la Atena, unde cetățenii se adresau adunării sau curților de judecată. Această artă are să fie cunoscută sub termenul grecesc de *retorică* și supraviețuiește până astăzi. Cuvântul *oratorie* derivă din varianta latinească a acestui termen. În lumea *polisului* grec, să poți vorbi frumos în public și să-ți poți convinge ascultătorii era mai mult decât o simplă realizare. Să iei cuvântul în fața unui tribunal putea fi o chestiune de viață și de moarte; un discurs ținut în Adunare putea face diferența între război și pace.

Pe același model ca dialogurile informale ale lui Socrate, și discursurile oficiale începeau să pătrundă în domeniul scris și să capete un nou suflu dincolo de contextul lor inițial. Până să fie judecat și condamnat Socrate, o practică din ce în ce mai obișnuită a oratorilor era cea de a-și compune discursurile în scris înainte de a le prezenta publicului — exact la fel cum fac politicienii sau cei care le scriu discursurile în zilele de astăzi. În plus, la Atena, se dezvoltase o piață dinamică de unde se puteau cumpăra discursuri deja scrise pentru a fi folosite în tribunale. Într-un sistem juridic în care nu existau avocați, iar fiecare cetățean trebuia să-și pledeze propriul caz în fața unui juriu care putea fi format din până la cinci sute de cetățeni, exista o piață pentru discursuri gata făcute, scrise în prealabil și memorate pentru respectiva ocazie. Dacă îți lipsea acea strălucire spontană de care se bucurase Socrate, dar îți permiteai să cheltuiești, șansele de a câștiga un proces puteau crește exponențial dacă angajai un profesionist să scrie discursul pentru tine.

Fără îndoială că și în alte orașe se întâmpla același lucru. Însă arta de a scrie discursuri a luat cu adevărat amploare în Atena de curând înfrântă. Așa și-a început cariera Isocrate (nicio legătură cu Socrate) la vârsta de treizeci și un pic de ani, în jurul anului 400 î.Hr. După cum spune chiar el, lui Isocrate îi lipsea acea forță fizică necesară pentru a sta în picioare în fața celor șase mii de oameni care formau Adunarea, celor cinci sute cât număra Consiliul atenian sau unui juriu de cetățeni reunit într-un tribunal. În schimb, Isocrate a devenit cunoscut ca autor de editoriale politice — cu mai bine de două mii de ani înainte de apariția primelor ziare. Întotdeauna elaborate sub forma unui mesaj vorbit adresat în direct publicului, discursurile sale erau atent compuse în biroul său, pe rolă de papirus, fiind apoi puse în circulație în copii manuscris, echivalentul unor publicații în epoca pretiparniță. Dacă Socrate a fost cel mai mare filosof care nu a scris niciodată nici măcar un cuvânt, Isocrate a rămas în istorie drept cel mai

mare orator din Antichitate care nu a ținut niciodată vreun discurs.¹⁰

În 380 î.Hr., Isocrate și-a publicat lucrarea *Panegiric*. Pacea Regelui fusese instaurată cu șase ani în urmă. Isocrate își închipuie că se adresează unei mulțimi de oameni reuniți din toate colțurile lumii grecești pentru a sărbători unul dintre marile festivaluri „panelenice“, de exemplu Jocurile Olimpice. Acum, susține el, a sosit momentul ca orașele-stat grecești să-și îngroape diferențele și să se încununeze din nou de glorie pornind „într-o expediție... care se reunește pentru îndeplinirea cauzei libertății tuturor aliaților noștri, trimiși din toată Grecia spre a se răzbuna pe barbari“, anume pe perșii care le invadaseră de două ori țara în secolul precedent.¹¹ În 380 î.Hr. nu era câtuși de puțin credibil că grecii s-ar fi putut uni pentru un asemenea scop. Isocrate apelează însă la un scenariu fictiv în discursul său pentru a invoca acel spirit al euforiei colective care fusese ceva complet nou pe vremea lui Eschil și Herodot. Îi îndeamnă pe frații săi eleni să privească dincolo de propriul oraș-stat sau de propria regiune și să se identifice în schimb cu întreaga Eladă.¹²

La prima vedere, Isocrate promova aceeași idee a unității grecești, la fel cum făcuse și Herodot odinioară. Există însă o diferență. Istoricul de pe continentul ionic fusese imparțial când oferise fiecărui oraș-stat descrierea pe care, mai mult sau mai puțin, o merita. Isocrate scrie din punctul de vedere al unui atenian. Întregul său argument este menit să ofere un rol de conducere în expediția propusă propriului său oraș. Atena, declară el, conduce acum restul lumii grecești în arta retoricii — într-adevăr, fix în acea dexteritate verbală prezentată prin *Panegiric*.

Prin atât de multe a întrecut orașul nostru omenirea toată în chestiuni ce țin de gândire și de oratorie, încât discipolii noștri au ajuns profesorii altora; orașul nostru a făcut în așa fel încât grecii să nu mai fie văzuți doar ca un grup înrudit de oameni, ci înțelegi din perspectiva modului de gândire, iar grecii poartă numele de greci dacă împărtășesc sistemul nostru de educație, mai degrabă decât o moștenire comună.¹³

Dintr-o simplă mișcare de condei, Isocrate a redefinit ce însemna să fii grec. Să fii grec nu mai era o chestiune de rudenie sau de moștenire biologică, identitatea trebuia înțeleasă ca un set de valori la care putea aspira oricine, dacă avea suficientă bunăvoință și depunea efort. Cu mult timp înainte de definiția dată de Isocrate, este cât se poate de probabil ca străinii să fi fost atrași de metoda grecească de a face anumite lucruri, să fi adoptat obiceiurile grecilor și chiar limba acestora. Existau indicii cum că acest lucru s-ar fi întâmplat încă de pe vremea micenienilor. Dar această formulare, această propunere scrisă sub forma unui principiu aplicabil tuturor grecilor, atunci și pe viitor — acest lucru era cu desăvârșire nou. Și, deși probabilitatea politică era una infimă, iar realitățile militare ale vremii potrivnice, aceasta avea să se dovedească o profeție ce avea să se îndeplinească de la sine. În 380 î.Hr. nu exista om care să poată prevedea cum aveau să se adeverească aceste cuvinte. Însă atât Isocrate, cât și Platon, care stăpâneau amândoi atât de bine cuvântul scris deghizat sub forma discursului

oral, aveau să-și îndeplinească rolul în această privință atât pe parcursul vieții, cât și după moarte. Cu mai bine de două mii de ani înainte să se pună măcar problema stabilirii Atenei ca adevărată capitală a Greciei, orașul care fusese umilit în Războiul Peloponesiac și care încă se străduia să-și facă cunoscută puterea pe câmpul de luptă era pe cale să devină prima capitală *culturală* a lumii.

Când și-a trimis Isocrate *Panegiricul* pentru a fi copiat și pus în circulație, Filip al II-lea, regele macedonenilor, așa cum avea să devină ulterior cunoscut, avea doar doi ani. Douăzeci de ani mai târziu, și la doi ani după lupta și impasul cunoscut de orașele-stat grecești la Mantinea, ca urmare a morții fratelui său în război, Filip a acces la tron. Era anul 360 î.Hr.¹⁴ Lupta fusese purtată între macedoneni și iliri, undeva departe, în extremitatea nordică a lumii grecești. La momentul respectiv, orașele-stat nici că au băgat de seamă acest eveniment. Însă acest episod avea să vestească sosirea unei noi forțe decisive în politica interstatală greacă.

Contemporanii săi au recunoscut chiar în timpul domniei acestuia că „în Europa nu se mai născuse niciodată un om ca Filip, fiul lui Amyntas“. Această afirmație avea două tăișuri. Lumea antică este plină de povești despre bețiile și destrăbălarea lui Filip. În același timp însă, potrivit unei relatări ulterioare, Filip „era posesorul unui remarcabil talent oratoric și era întruchiparea elocvenței“. Din cauza rănilor suferite în luptă în diverse momente ale vieții, nu mai avea un ochi și o buză îi era deformată. Dar o bună parte a succesului reputat de Filip în a doua parte a vieții avea să se datoreze mai degrabă diplomației sale chibzuite decât violenței de care era de asemenea capabil. Un biograf modern îi atribuie rolul de a fi creat „primul stat național din Europa“ și sugerează că Filip, nu Alexandru, mult mai faimosul său fiu, ar fi fost cel care a pus cu adevărat bazele cuceririlor și noii civilizații grecești pe cale de a se forma.¹⁵

Filip a fost omul care, fără să irosească nici măcar o secundă, a consolidat regatul șubred pe care îl moștenise. Apoi a început să-l extindă în detrimentul vecinilor. În imediata apropiere se aflau așezările pe care grecii din sudul spațiului egeean le construiseră pe țărmurile Macedoniei și Traciei de câteva secole. Toate acestea fuseseră ridicate pe model *polis* și erau în teorie autonome. Însă încă din primii ani ai Războiului Peloponesiac, Atena și Sparta se luptaseră pentru a obține loialitatea acestor așezări; în diferite momente, ambele orașe exercitaseră mai mult sau mai puțin control asupra acestor așezări. Acum, Filip începea o serie de campanii pentru a ocupa linia țărmului macedonean și a obține acces la mare. Printr-un amestec de viclenie și de forță brută, a anexat pe rând regatului său aceste așezări sau le-a șters de pe fața pământului.

Cum Macedonia era pe cale să devină o putere regională, era de așteptat ca Filip să fie atras în următorul război ce avea să izbucnească între orașele-stat grecești. În 355 î.Hr. s-a iscat o ceartă pentru custodia sanctuarului de la Delphi. „Un război sacru“, așa cum era convenția să fie numite conflictele de acest gen, s-a prelungit pe o perioadă de aproape zece ani. Protagonistele care s-au implicat imediat în conflict au fost Teba și mai multe state foarte mici din centrul Greciei,

a căror tradiție era să colaboreze pentru a administra lăcașul sacru. Așa cum se întâmpla însă de obicei, conflictul s-a aprofundat odată cu formarea unei rețele de alianțe schimbătoare. În 353 î.Hr., un apel adresat lui Filip de unul dintre orașele implicate i-a angrenat pentru prima dată pe macedoneni în luptă. În 346 î.Hr., când s-au redactat termenii păcii, Filip se afla în poziția de a-și dicta propriile condiții. Deși toată lumea a vehiculat diverse formule pentru a-și salva reputația, Filip a fost cel care a ieșit unicul și adevăratul învingător — noul stăpân regional.¹⁶

Pentru grecii din cele mai puternice orașe-stat provocarea imediată era una de ordin politic și militar: cum să răspundă în fața acestei noi amenințări care le afecta ambițiile? Mulțumită obiceiului atenienilor de a consemna în scris dezbaterile politice, știm că pe grecii din sud îi încerca o nedumerire mai profundă. Discuția nu avea legătură doar cu politica, ci și cu *identitatea*. Cine erau acești macedoneni care ajunseseră dintr-odată la ușa orașelor-stat grecești și păreau chitiți să le ocupe? Pentru Demostene, omul de stat al cărui înflăcărat talent oratoric avea să domine Adunarea ateniană din anii 350 până în 320 î.Hr. și care avea să continue să fie admirat din acel moment înainte, Filip era un monstru hotărât să distrugă toate lucrurile pe care le prețuiseră vreodată. „Nu numai că nu este elen“, a tunat Demostene într-un discurs ținut într-un moment în care condițiile păcii de la 346 î.Hr. începeau să fie aplicate,

dar nu are nici nimic în comun cu elenii. Nu este nici măcar un barbar dintr-un loc despre care am putea avea ceva bun de spus, ci o molimă de macedonean, dintr-o zonă de unde nici măcar un sclav care să merite banii nu găseai.¹⁷

„Molima“ unui atenian putea fi ocazia de aur a altuia. Deși avea nouăzeci de ani în 346 î.Hr., Isocrate era un formator de opinie la fel de activ ca întotdeauna. Nu renunțase niciodată la acea idee pe care o ținuse la mare preț, anume o expediție a Greciei unite împotriva Persiei. În acest caz, Filip era o forță capabilă să umple golul de la vârf și să ofere acea putere de conducere care le lipsise o perioadă îndelungată și Atenei, și Spartei. Printr-o lungă și adesea slugarnică scrisoare deschisă scrisă în mai 346 î.Hr., Isocrate i se adresează lui Filip direct și îi prezintă destinul. Acesta este nici mai mult, nici mai puțin cel de a-i uni pe toți grecii și de a-i conduce în lupta lor de răzbunare împotriva Persiei, pentru răul comis cu mai bine de un secol și jumătate în urmă.¹⁸

Isocrate scria atât pentru publicul de acasă, cât și pentru a-l flata pe bărbatul căruia i se adresa. Spre beneficiul cititorilor săi atenieni, a pus accentul pe tradiționala revendicare a monarhilor macedoneni, respectiv că dinastia acestora se trăgea direct din semizeul legendar Heracle și că provenea la origini din orașul Argos, din Pelopones. Ca descendent al celui mai „elenic“ erou al tuturor timpurilor, a susținut Isocrate, Filip era candidatul ideal pentru a conduce expediția împotriva „barbarilor“ perși. Pe de altă parte, pe supușii săi, pe macedonenii de rând, Isocrate îi descrie cu prudență ca „un grup înrudit care nu face însă parte din aceeași rasă“. Vorbitorii de greacă aveau să fie nevoiți să

regândească acea împărțire simplistă a lumii între „eleni“ și „barbari“ care data de pe vremea războaielor medice. Din acel moment, „macedonenii“ aveau să devină o categorie intermediară, uneori opusă „elenilor“, alteori alăturată acestora spre a-i deosebi de „barbari“, în funcție de punctul de vedere al vorbitorului.¹⁹

Problema identității macedonene, care îi preocupa atât de mult pe formatorii de opinie și pe politicienii atenieni la jumătatea secolului al IV-lea î.Hr. este un subiect de controversă și pentru experții zilelor noastre. Cu siguranță că macedonenii de pe vremea lui Filip al II-lea erau cât de „eleni“ își doreau să fie — și *ori de câte ori* alegeau să fie. Se pare că deseori se mândreau cu faptul că se deosebeau de grecii din alte orașe-stat.²⁰ Macedonia era, din punctul de vedere al grecilor, un *ethnos*, o societate mai mult sau mai puțin tribală condusă de un monarh ereditar. Societatea era una ierarhică, în care regele ocupa poziția cea mai înaltă și era înconjurat de o elită militară cunoscută sub numele de *Însoțitori*, ai cărei membri erau rivali între ei. Grecii care locuiau în orașe, și care erau obișnuiți să-și dilueze vinul cu apă, se oripilau de regulă văzând că macedonenii își beau vinul nediluat. În zilele noastre, acest obicei probabil că nu mai pare atât de îngrozitor — dar legendele care povestesc despre Filip și fiul său, Alexandru, care beau zile și nopți la rând, după care, beți fiind, se dedau la acte de violență împreună cu *Însoțitorii* lor sunt prea multe la număr și prea bine consemnate pentru a fi ignorate. Aceste obiceiuri nu erau neapărat trăsături individuale de caracter, ci făceau mai degrabă parte din cultura curții macedonene.

Pe de altă parte, există dovezi clare că limba greacă se răspândise spre nord din Tessalia, regiune în care se vorbea această limbă începând cu secolul al VIII-lea î.Hr. Până să-și înceapă Filip al II-lea domnia, nu numai curtea regală macedoneană, dar și elitele locale le dădeau fiilor și fiicelor lor nume grecești de mai multe generații. O bună parte a numelor macedonene neoașe au o rădăcină grecească evidentă. Cele mai cunoscute dintre acestea sunt: Filip („iubitorul de cai“), Cleopatra („Faima tatălui“), Ptolemeu („Războinicul“). Indiferent ce limbi sau dialecte ar fi vorbit odinioară popoarele supuse, până la jumătatea secolului al IV-lea î.Hr., cele mai înalte pături sociale macedonene vorbeau strict limba greacă. Și în toate aspectele în care dădea elita tonul, restul societății trebuia să o urmeze. Cu alte cuvinte, Macedonia *devenea* rapid grecească.²¹

Filip a condus Macedonia pe acest drum de o manieră mult mai alertă decât oricare alt rege macedonean dinaintea sa. Pe parcursul domniei sale, așezările macedonene au început să *arate* ca orașe grecești. La Aigai, vechea capitală folosită la acel moment în mare parte doar pentru ceremonii, la Pella, oraș aflat mai aproape de coastă, unde s-a stabilit în anul 400 noua capitală, și la Dion, de la poalele Muntelui Olimp, au început să se construiască temple cu coloane, pe modelul celor existente în lumea vorbitoare de greacă. La Aigai, pe lângă un somptuos palat nou, Filip a ordonat și construirea unui uriaș teatru semicircular, în stil grecesc, în fața acestuia. Dramele ateniene începuseră să fie apreciate în Macedonia cel puțin de la jumătatea secolului al V-lea î.Hr., când bătrânul Euripide se retrăsese aici. Pe parcursul domniei lui Filip, au fost recrutați în număr mare sculptori, pictori și filosofi din orașele-stat din sud, și mai ales din

Atena. Cel mai cunoscut dintre aceștia a fost Aristotel, care studiasse filosofia ca discipol al lui Platon la Atena și care avea să se întoarcă aici ceva mai târziu pentru a-și înființa propria școală. Orașul natal al lui Aristotel, Stagira, fusese una dintre acele așezări grecești de pe țărmul macedonean recent ocupat de Filip. Însă acesta nu avea să constituie vreun obstacol nici în calea dorinței lui Filip de a-l recruta pe Aristotel ca tutore personal al fiului său, Alexandru, nici pentru Aristotel care a acceptat postul.²²

Cea mai uluitoare dovadă dintre toate este prima instanță care atestă folosirea alfabetului în scop public în Macedonia. Aceasta a fost o altă inovație care a avut loc în timpul domniei lui Filip. Odată cu documentele scrise și primele inscripții publice în piatră, oamenii au primit și dreptul de a alege, o alegere care avea să aibă implicații de amploare. Cu mult timp în urmă, pe vremea în care se întemeiau așezări vorbitoare de greacă în întreg spațiul mediteraneean, fiecare dintre noile orașe obișnuia să-și dezvolte propria versiune distinctă de alfabet, prezentându-și cu mândrie forma locală a limbii în piatră. Acest lucru nu se mai întâmpla. În contextul în care alfabetizarea devenea din ce în ce mai răspândită, scrierea a început să fie standardizată. La jumătatea secolului al IV-lea î.Hr., scrierea și alfabetul treceau mult dincolo de granițele orașelor-stat. Cine își dorea să-și facă vorbele înțelese și citite de cât mai multe persoane cu puțință trebuia să scrie de o manieră cunoscută tuturor, indiferent unde ar fi trăit și cum s-ar fi înțeles pe teritoriile natale. Nu este clar dacă această inițiativă i-ar fi aparținut chiar lui Filip, dar când au început macedonenii să pună penița pe papirus și să inscripționeze cuvinte în piatră pentru a fi citite de public, au ales să facă acest lucru nu în propriul dialect local, ci în greaca vorbită la Atena, cunoscută sub numele de attică.²³

Pacea negociată de Filip în 346 î.Hr. avea să se dovedească de scurtă durată. Pe parcursul următorilor cinci ani, acesta și-a canalizat cea mai mare parte a energiei înspre est, dorindu-și să cucerească Tracia. Cu excepția orașelor-stat de pe linia de coastă, care fuseseră întemeiate cu secole în urmă de greci din spațiul egeean, Tracia se afla în afara lumii vorbitoare de greacă, iar locuitorii ei vorbeau o limbă a lor. Însă din momentul în care armata macedoneană a luat în stăpânire întreaga Tracie și a ajuns în dreptul strâmtorilor care separă continentul european de Asia, strâmtori ale căror țămuri fuseseră „colonizate” în întregime de greci, interesele lui Filip au intrat în conflict direct cu ale Atenei. Și asta pentru că atenienii depindeau, așa cum făcuseră întotdeauna, de proviziile de grâne trimise de așezările grecești de pe țărmul Mării Negre. O putere ostilă care deținuse controlul strâmtorilor lăsase Atena să moară de foame, obligând-o astfel să se predea, de două ori până în acel moment, iar acest scenariu se putea repeta fără probleme. În plină criză, în 341 î.Hr., Demostene chiar a îndemnat la formarea unei alianțe cu vechiul dușman, Persia, pentru a înlătura noul inamic, Macedonia.²⁴

Războiul a izbucnit anul următor, 340 î.Hr.. Încercările demarate de Demostene pentru a forma o alianță condusă de Atena împotriva macedonenilor

au fost primite fără mare entuziasm. Orașele-stat din centrul Greciei erau din nou la cuțite, motivul tensiunii fiind reprezentat de custodia sanctuarului de la Delphi. Filip îndeplinise și în trecut rolul de arbitru. Oare avea să joace din nou acest rol? Apelurile lansate de statele rivale i-au oferit pretextul pe care probabil îl aștepta pentru a-și scoate armatele din Tracia și a le muta în sud. Adunarea ateniană a căzut pradă panicii când a aflat că o armată formată din macedoneni și greci din nord, ce număra treizeci de mii de oameni și o cavalerie de două mii, ajunsese la granița cu învecinata Beoție. De această dată, situația a fost atât de urgentă, încât Demostene a reușit să-i convingă pe veșnicii dușmani ai Atenei, pe tebani, să lupte alături de orașul său pentru a-și apăra patriile. Bătălia decisivă s-a purtat la începutul lunii august, în 338 î.Hr., pe malurile râului Cephissos din Beoția, la sud de orașul Cheroneea. De o parte au luptat macedoneni și aliații lor din nordul Greciei. De cealaltă, o armată cam la fel de numeroasă, formată din forțele reunite ale Atenei și Tebei, cărora li s-au alăturat mici contingente din alte orașe-stat. Sparta, așa cum obișnuia să facă de ceva vreme, s-a ținut la distanță.

Filip a fost omul zilei. Aproximativ jumătate dintre atenieni și tebani au fost fie uciși, fie luați prizonieri. Demostene însuși a luptat alături de ei și a supraviețuit pentru a ține un discurs public când s-a întors la Atena, la scurt timp după aceea. Într-un alt discurs deseori citat începând cu anul 330 î.Hr., promițătorul politician atenian Licurg a citit un necrolog, nu numai pentru cei care își pierduseră viața în război, dar și pentru „libertatea Eladei” care pierise odată cu ei. Chiar și astăzi, mulți consideră că perioada „clasică” a civilizației grecești s-a sfârșit odată cu bătălia de la Cheroneea din 338 î.Hr.²⁵

Totul ținea de ce înțelegeai prin noțiunile *libertate* și *Elada*. Iar aceste principii prinseseră pentru prima dată viață în creuzetul războaielor medice. Demostene fusese însă pregătit să cadă la înțelegere cu Marele Rege al Persiei. La acel moment, pentru orașele-stat grecești „libertatea” nu însemna mai mult decât dreptul de a se anihila unul pe altul pe câmpul de luptă prin uzură reciprocă, în bătălii care nu puteau fi câștigate de niciuna dintre tabere. În inima Greciei, mentalitatea de *polis* autonom prinsese rădăcini atât de adânci, încât tocmai conceptul de *autonomie față de alte poleis* era cel care revendica adevărata loialitate a cetățenilor greci, întrecând într-o oarecare măsură noțiunea de identitate comună, ca eleni. „Elada” nici măcar nu era un pretext.

În orice caz, acțiunile întreprinse de Filip pe parcursul săptămânilor și lunilor ce au urmat bătăliei abia dacă au fost pe măsura tonului apocaliptic adoptat în discursurile unui Demostene sau Licurg. Teba a fost pedepsită prin înlocuirea regimului democratic cu o oligarhie. În oraș a fost trimisă și o garnizoană macedoneană care să asigure ordinea. Atena a fost însă cruțată, deși conducătorii ei se arătaseră mult mai înverșunați împotriva macedonenilor, pe o perioadă mai lungă de timp. Acele state care nu îi juraseră încă credință lui Filip s-au supus rapid. Doar Sparta a refuzat. O scurtă expediție punitivă organizată de trupele macedonene în Laconia a avut drept consecință izolarea spartanilor în inima țării, cu toate că orașul și instituțiile lui au rămas intacte. Celorlalte orașe-stat din Grecia li s-a cerut ulterior să-și trimită reprezentanții la o conferință organizată de

Filip la Corint. Aici a fost stabilit noul aranjament politic. S-au pus bazele unei alianțe militare și unui „stat federal (*Koinon*) al elenilor“ și s-au conceput reguli de guvernare. Istoricii moderni numesc această conferință „Liga de la Corint“, o denumire care tinde să scape din vedere scopul inclus în termenul grecesc folosit inițial. De fapt, acordul recomanda crearea unui soi de federație, care să fie guvernată de un consiliu al reprezentanților, deși membrii săi jurau credință „liderului“ (*hegemon* în greacă, termen care ne-a dat cuvântul *hegemonie* de astăzi). Nu mai este nevoie să precizăm că liderul avea să fie regele macedonenilor — adică nu numai Filip, ci și moștenitorii săi, din acel moment și pentru totdeauna.²⁶

În ce privește Macedonia, aceasta a rămas în afara federației — o decizie probabil stranie, care avea să provoace neînțelegeri pe viitor. Din punct de vedere politic și cultural, Filip a ales să-și delimiteze propriul regat de „Elada“ mai mare, care primise pentru prima dată, sub conducerea sa, aparența unei entități politice. Mult timp după acest eveniment, oamenii aveau să continue să vorbească despre „greci“ și „macedoneni“ considerându-i două grupuri demografice distincte, cu toate că la scurt timp aceștia aveau să formeze împreună nucleul unei lumi vorbitoare de greacă în rapidă expansiune.

O a doua întâlnire a delegaților convocați din orașele-stat a avut loc la Corint în primăvara lui 337 î.Hr. Filip și-a anunțat intenția de a conduce o expediție pentru a elibera orașele grecești de pe țărmul Anatoliei de sub domnie persană. Fix asta propovăduise în zadar Isocrate ani la rând: o expediție unită, „panelenă“, împotriva vechiului dușman comun. Printre ultimele cuvinte scrise de Isocrate înainte să moară, la vârsta de nouăzeci și opt de ani, s-au numărat și cele de mai jos, adresate învingătorului de la Cheronea: dacă „vei reuși să-i oblige pe barbari să-i slujească pe greci“, i-a scris el lui Filip, „nu-ți va mai rămâne nimic de făcut decât să devii zeu“²⁷.

La acel moment, Filip avea sub control un teritoriu care includea aproape toată Grecia modernă, o bună parte din Bulgaria, Albania, Republica Macedonia de Nord și tot teritoriul european al Turciei.²⁸ Nimeni, cu excepția lui Xerxes — iar acesta doar pentru o perioadă foarte scurtă de timp —, nu mai fusese atât de puternic în zonă, având sub stăpânirea sa un număr atât de mare de greci. Respectându-și angajamentul, la un an după anunțul adresat reprezentanților greci reuniți la Corint, Filip a detașat avangarda promisei expediții a forțelor reunite ale Greciei pe teritoriul deținut de perși. În primăvara anului 336 î.Hr., trei dintre generalii săi au condus o armată dincolo de strâmtoarea Dardanele, din Europa în Asia.

Se pare că Filip încă ar fi avut de gând, așa cum anunțase de altfel la Corint, să preia conducerea principalei armate care avea să urmeze acestui contingent. Dar se pare că nu se grăbea câtuși de puțin. Mai întâi, la Aigai, vechea capitală a Macedoniei, care avea acum un scop pur ceremonial, trebuia să aibă loc o nuntă regală. Cu un an în urmă, Filip se căsătorise pentru a șaptea oară, cu toate că mai multe dintre soțiile sale încă erau în viață. Acum își mărita fiica, Cleopatra, cu o

rudă apropiată, care conducea Epirul învecinat. Toate căsătoriile lui Filip fuseseră strict strategice, excepție făcând poate ultima. Și cea aranjată pentru fiica sa avea același scop. O alianță dinastică cu Epirul avea să neutralizeze o potențială amenințare în ariergardă, în timp ce își desfășura campania în Asia.

În plus, pe această cale putea neutraliza o amenințare care plana mai aproape de Macedonia sa. Cea de-a patra soție a sa, înstrăinata Olimpia, nu era numai mama miresei și sora mirelui, dar era și membră a familiei regale din Epir. Acest lucru era important pentru că Olimpia era mama moștenitorului ales de Filip, Alexandru, în vârstă de douăzeci de ani. Filip și Alexandru se certaseră violent pe parcursul ultimului an, chipurile din cauza celei mai recente căsătorii a lui Filip, care se însurase cu o fată care avea o vârstă apropiată de cea a propriei sale fiice. Cei doi își reglaseră conturile, cel puțin de ochii lumii, până în vara lui 336 î.Hr. Dar Alexandru, care condusesese unul dintre atacurile de la Cheronea pe când avea doar optsprezece ani, nu fusese inclus în rândurile expediției trimise peste Dardanele. Filip își pregătea planurile cu mare atenție. Cât timp fusese plecat în campania precedentă, își desemnase tânărul moștenitor să administreze regatul pe parcursul absenței sale. Se pare că și de această dată avea de gând să-i delege lui Alexandru același rol.

Nunta a avut loc la Aigai (Vergina zilelor noastre) fie în iulie, fie în octombrie 336 î.Hr. A fost o ceremonie oficială din toate punctele de vedere. Au fost invitați oaspeți din toate colțurile lumii vorbitoare de greacă, dar și din alte regiuni mai îndepărtate. În dimineața de după ceremonie, teatrul a cărui construcție fusese recent finalizată era plin ochi — ceea ce însemna că erau prezenți mii și mii de spectatori —, oamenii pregătindu-se pentru distracțiile ce le fuseseră promise. În ciuda faptului că se băuse serios cu o seară înainte, festivitățile erau programate să înceapă în zorii zilei. În timpul procesiunii, statuile celor doisprezece zei din Olimp au fost împinse pe roți sau cărate în spațiul circular din fața rândurilor de scaune ale amfiteatrului. Acestea erau urmate de o a treisprezecea statuie, reprezentându-l chiar pe Filip. Indiferent care ar fi fost ideea din spatele acestei procesiuni, acesta era genul de declarație de la care grecii, oricât de vanitoși ar fi fost ei, se abținuseră întotdeauna până la acel moment. Gândirea tradițională trasa o linie între oamenii muritori și zeii nemuritori, o linie pe care un simplu om, indiferent cât de puternic ar fi fost el, nu o putea trece în siguranță. În încheierea procesiunii veneau fiul și moștenitorul lui Filip, Alexandru, care mergea alături de mire, iar apoi Filip însuși, înveșmântat în alb. Garda palatului, căreia Filip îi ordonase să stea în spate cu această ocazie, îi urma de la o distanță discretă.

Evenimentele care au urmat se încadrează cu siguranță la capitolul cel mai teatral asasinat pus vreodată în scenă. În momentul în care Filip a pășit în spațiul deschis din fața spectatorilor adunați în teatru, un fost membru al gărzii sale s-a năpustit în grabă asupra lui și a scos un pumnal ascuns pe care l-a împănțat în pieptul regelui. Filip a murit pe loc. Asasinul a fugit înspre porțile orașului, unde îl așteptau caii. Se spune că ar fi putut să scape, dar s-a împiedicat de o viță-de-vie care atârna pe jos în timp ce încerca să se urce pe cal. Trei membri ai gărzii regelui

l-au ajuns din urmă și l-au ucis înainte să apuce să vorbească.²⁹

Filip fusese ucis ziua în amiaza mare, în fața a mii de martori. Nimeni nu putea pune la îndoială identitatea asasinului. Numele său era Pausanias. Varianta oficială a poveștii era că Pausanias avusese un dinte nu neapărat împotriva regelui său, ci împotriva unuia dintre curteni, iar Filip refuzase să-i facă dreptate. Însă Pausanias nu acționase singur, după cum confirmă detaliul final, respectiv caii pregătiți pentru a-l ajuta să fugă. Acea viță-de-vie de care se împiedicase în mod oportun când era pe cale de a se urca pe cal ne face să ne gândim că nici nu trebuia să scape. Nici Alexandru nu avea vreun dubiu că Pausanias făcuse parte dintr-un complot. Fix din aceste motive, noul rege avea să ordone execuția mai multor potențiali rivali la tron pe parcursul următoarelor câteva zile sau săptămâni, acuzându-i că ar fi fost părtași la crimă.³⁰

De atunci, speculațiile pe această temă nu au conținut. Autorii din Antichitate au bănuț-o pe mama lui Alexandru, înstrăinata soție a lui Filip, Olimpia. Alții, cu toate că scriau la câteva sute de ani după acest eveniment, s-au arătat circumspecți și au fost de părere că Alexandru însuși ar fi putut fi părtaș la această crimă. Istoricii epocii moderne au redeschis discuția — un clasic roman polițist cu o pistă care se răcise cu mai bine de două mii de ani în urmă. Mulți dintre aceștia cochetează cu ideea că există o posibilitate ca Olimpia sau Alexandru, sau amândoi, să fi fost cei care i-au ordonat asasinatul lui Pausanias. Nimeni nu pune la îndoială faptul că, exact la acel moment, cel care a beneficiat cel mai mult de pe urma morții lui Filip a fost tânărul în vârstă de douăzeci de ani care avea să fie încoronat la scurt timp după asasinat ca Alexandru al III-lea, regele macedonenilor — și care avea să fie cunoscut mai apoi în întreaga lume ca Alexandru cel Mare.³¹

Nu o să iasă niciodată la lumină noi dovezi care să confirme un scenariu sau altul. Însă *stilul* în care a fost comisă crima poartă fără doar și poate semnătura lui Alexandru. Tot ce știm despre viața și isprăvile lui Alexandru, atât cele comise înainte, cât și cele de după asasinat, ne confirmă că tânărul avea o îndrăzneală care te lasă și astăzi, după atât de mult timp, fără cuvinte. La intervale regulate, obișnuia să răspundă unor provocări pe care toți ceilalți le considerau imposibile și să iasă încununat de succes din aceste încercări — prin ingeniozitate, rezistență fizică, având o pură plăcere în a-și asuma riscuri de dragul pericolului, dar mai mult ca sigur având și un noroc incredibil. Aceasta este povestea bine pusă la punct a unui om care probabil că este cel mai curajos comandant militar al tuturor timpurilor, un om care și-a petrecut cea mai mare parte a scurtei sale vieții pe câmpul de luptă, fără să piardă nicio bătălie. Tot ce a făcut Alexandru, de la îmblânzirea imposibilului cal Bucefal, în adolescență, până la legendara tăiere a nodului gordian și nenumărate alte fapte de vitejie împotriva unor orașe și fortărețe construite în locuri izolate, la care ajungeai cu greu, trădează aceeași lipsă de scrupule și determinare de a învinge cu orice preț, fie că acesta era plătit de el însuși sau de alții.³²

Aproape tot ce a făcut vreodată Alexandru a avut loc în *public*, acesta ducându-și la bun sfârșit sarcinile strict pentru spectacol. Acest lucru este valabil

pentru cea mai mare parte a vestitelor sale triumfuri, dar în egală măsură și pentru acele fapte pe care le deplâng și cei mai devotați biografi ai săi, atât cei din epoca modernă, cât și cei din Antichitate. Avea să-și construiască un adevărat palmares din eliminarea unora dintre persoanele cele mai apropiate în viață și cărora le datora cel mai mult în drumul său. Un camarad care îi salvase viața în luptă avea să fie recompensat prin sfârtecarea cu o lance în timpul unei lupte iscate la beție, în prezența mai multor oameni. Alții, care îi slujiseră ani întregi, aveau să fie uciși cu bună știință, având adesea parte de o moarte oribilă și întotdeauna publică, pentru cele mai superficiale pretexte cu putință.³³ Să comiți ceea ce grecii considerau a fi crima supremă — să-ți omori propriul tată — într-un loc public, pe scenă, în fața unui număr imens de spectatori sosiți din toate colțurile lumii grecești, în timp ce tu erai acolo, prezent, privind cu mâinile neîntinate... și să scapi basma curată... Nu cumva era acesta testul și dovada supremă care ne confirmă geniul psihopat ce se ascundea în Alexandru, acel geniu pe care avea să-l prezinte în continuare lumii pe tot parcursul vieții sale?

La Aigai, o ceremonie de nuntă deosebit de publică se transformase într-o înmormântare foarte publică. Trupul neînsuflețit al lui Filip a fost incinerat, iar oasele rămase au fost spălate în vin, înfășurate în purpură și așezate într-o casetă de aur masiv, pe capacul căreia era inscripționată emblema Macedoniei, un soare arzând. În 1977, când arheologul Manolis Andronikos a deschis mormântul, găsim întregul tezaur intact, rezultatele expertei medico-legale au confirmat că rămășițele trupesti din casetă aparținuseră unui bărbat în vârstă de patruzeci de ani (Filip a murit la vârsta de patruzeci și șase), care suferise lovituri în jurul ochiului drept și care avea un picior mai scurt decât celălalt. Aceste detalii se potrivesc cu ce știm despre rănilor suferite de Filip în luptă. Deși unii arheologi au exprimat dubii în această privință, este aproape sigur că „Tumulul lui Filip“, care se află sub „Tumulul Regal“ reconstituit de la marginea orașului-târg grecesc Vergina, este adevăratul loc de veci al lui Filip al II-lea. Alexandru trebuie să fi fost prezent în persoană la funeralii și probabil că a supravegheat absolut fiecare pas, aprobând tot ce s-a păstrat.³⁴

Noul rege domnea acum peste toate pământurile și popoarele luate în stăpânire de tatăl său. Însă pentru a-și asigura poziția, nu era suficient să-i elimine pe acei membri ai enturajului apropiat al lui Filip care ar fi putut să reprezinte o amenințare pe viitor. Alexandru nu a bătut pasul pe loc în a se impune și a se ocupa de actualele sau potențialele revolte ce stăteau să izbucnească pe mai multe fronturi. Prima sa mișcare a fost să împiedice orice formă de reafirmare a independenței din partea orașelor-stat grecești. Delegația ateniană prezentă la nunta de la Aigai încredinșase lingușitoare Macedonia că în orașul lor nu avea să existe niciodată un loc sigur de refugiu pentru cei care ar fi cutezat să comploteze împotriva lui Filip. Cu toate acestea, Filip nici nu murise bine și veștile abia sosiseră la Atena, că Demostene organizase festivități jubilante în fața Adunării.³⁵ Acest lucru nu s-a întâmplat doar la Atena. Și alte state s-au arătat neliniștite. Prin urmare, prima mișcare a lui Alexandru a fost cea de a reuni încă o dată conferința de la Corint. Probabil că mormântul tatălui său abia fusese sigilat,

când Alexandru a pornit spre sud. Însă această misiune nu avea să aibă doar un scop diplomatic. Avea să definească mai degrabă felul în care urma să privească Alexandru pe viitor diplomația. A pornit spre sud la conducerea unei numeroase armate macedonene.

Tebanii și atenienii au căzut pradă panicii văzându-i pe învingătorii de la Cheronea întorcându-se în număr mare pe teritoriile lor. Însă Alexandru își exprimase cât se putea de clar viziunea. Atât timp cât se supuneau ordinelor sale și își trimiteau reprezentanții să participe la noua reuniune de la Corint, armata sa nu reprezenta un pericol pentru cetățenii orașelor-stat. După ce au sosit delegații din toate orașele-stat, Alexandru a reiterat condițiile acordului oferit de tatăl său cu doi ani în urmă și propria sa poziție de *hegemon*. Doar spartanii au rămas în continuare îmbufnați. Nu trimiseseră niciun delegat și nu recunoscuseră niciuna dintre condiții. Alexandru i-a ignorat. Expediția împotriva perșilor avea să aibă loc oricum, a anunțat el. Toate orașele-stat din Grecia trebuiau să contribuie cu ostași. Trebuiau să se pregătească de război și să fie gata de plecare. Până atunci, Alexandru mai avea un alt război de purtat, împotriva ilirilor, vecinii de la nord ai Macedoniei. Prin urmare, în 335 î.Hr. a pornit din nou spre nord împreună cu armata sa.³⁶

Apoi, câteva luni mai târziu, au început să se audă vești cum că Alexandru murise, că fusese ucis în campanie. Veselia s-a răspândit din nou printre statele grecești cu iuțea focului. De această dată, Teba a fost cea care a preluat conducerea, decretând o luptă în numele „libertății” și asumându-și misiunea „de a înlătura jugul macedonean”.³⁷ Dar Alexandru nu murise. A sosit cu rapiditatea-i caracteristică la porțile Tebei, la comanda unei armate. În final, tebanii au rămas singuri în sfidarea lor, deși aveau nenumărați simpatizanți, inclusiv Demostene și majoritatea atenienilor. Când apărătorii orașului au refuzat să se predea, armatele lui Alexandru au luat cu asalt Teba. Odată ce a luat sfârșit bătălia, Alexandru a hotărât să facă din Teba un exemplu. Avertismentul a fost cu atât mai eficient căci a fost executat în numele „Statului Comun al elenilor”, ai cărui reprezentanți au trebuit să se arate de acord cu acest lucru. Cetatea Tebei a fost rasă de pe fața pământului. Doar casa care aparținuse cândva poetului Pindar a fost cruțată în semn de respect. Aproximativ șase mii de tebani au fost uciși și treizeci de mii vânduți ca sclavi. Atenienii se temeau din nou că aveau să fie următorii la rând; au fost încă o dată cruțați. Alexandru nu avea să aibă niciodată mare încredere în atenieni — și pe bună dreptate, așa cum ne vor confirma evenimentele ulterioare. Dar la acel moment avea nevoie de ei ca aliați, indiferent dacă îl ajutau cu inima deschisă sau nu, dacă își dorea să justifice invazia Asiei ca răzbunare pentru jafurile comise în timpul războaielor medice.³⁸

Până în primăvara lui 334 î.Hr., pregătirile fuseseră finalizate. Pe tot parcursul iernii anterioare, contingente convocate din orașele-stat grecești se adunaseră în Macedonia. Avangarda trupelor macedonene, care fusese trimisă în Anatolia de Filip, era din ce în ce mai presată de noul Mare Rege al Persiei. Darius al III-lea se urcase pe tron cam în aceeași perioadă în care avusese loc asasinarea lui Filip al II-lea și începea să-și facă acum cunoscută autoritatea într-un mod deosebit de

eficient. Dacă intenționau să rămână pe poziții și să lupte împotriva sa, atunci macedonenii trebuiau să primească rapid întăriri. Alexandru și-a condus armata de la Amfipolis, Macedonia, până la Dardanele în doar douăzeci de zile. Apoi, în timp ce luptătorii și alaiul lor de bagaje erau transportați în bărci peste strâmtoare, Alexandru și-a făcut timp să viziteze situl Troiei antice. Era perfect să se prezinte ca noul Ahile, „cel mai bun dintre ahei“, potrivit lui Homer în *Iliada*. Lui Alexandru avea să-i aparțină destinul de a continua acel conflict vechi de când lumea dintre Europa și Asia, conflict care (potrivit lui Herodot, nu lui Homer) începuse cu acel război legendar.³⁹

Este cât se poate de posibil ca armata grecilor și macedonenilor care s-au reunit pe țărmul asiatic al Dardanelor să fi numărat aproximativ cincizeci de mii de oameni. Printre contingente s-a numărat și o cavalerie de elită ce număra aproximativ cinci mii de oameni. În comparație cu armatele terestre și maritime conduse odinioară de Xerxes în direcție opusă, acest număr era relativ modest. La scurt timp, Alexandru avea să se obișnuiască să-și vadă armatele cu mult depășite numeric în toate luptele importante. Aceasta era însă cea mai numeroasă armată reunită vreodată sub comandă grecească.⁴⁰ Cea mai mare aventură din întreaga istorie a Greciei, și cu siguranță una dintre cele mai mari aventuri din istoria lumii, era pe cale să înceapă.

Perșii avansaseră mult prea lent fie pentru a bloca traversarea strâmtorii Dardanele, fie pentru a-l împiedica pe Alexandru să-și unească forțele cu macedonenii care traversaseră pe țărmul asiatic. Însă nu se aflau foarte departe. Lupta s-a purtat la câțiva kilometri distanță de țărmul sudic al Mării Marmara, în interiorul continentului. Un râu cu maluri abrupte, care la acel moment purta numele de Granicus, era un obstacol natural pe care perșii îl puteau exploata pentru a ține în frâu înaintarea grecilor. Aceasta a fost prima dintr-o serie de patru bătălii purtate pe parcursul următorilor opt ani, perioadă ce avea să decidă cursul campaniei. La un moment dat, Alexandru aproape că și-a pierdut viața. În cele din urmă însă, perșii au fost forțați să se retragă dincolo de râu. Retragerea lor s-a transformat într-o fugă dezordonată. Invadatorii au câștigat bătălia.

După ce au luat sfârșit luptele, Alexandru a trimis un trofeu la Atena, trofeu ce urma să fie dedicat zeiței protectoare a orașului cu același nume. Pe trofeu era inscripționată următoarea legendă: „Alexandru, fiul lui Filip, și elenii, cu excepția celor din Lacedemonia, dedică aceste prăzi de război, luate de la barbarii care sălășluiesc în Asia“.⁴¹ Iată vechea opoziție exprimată cât se poate de clar: opoziția dintre eleni și barbari, dintre Europa și Asia. Mesajul arunca însă și o săgeată. Locuitorii din Lacedemonia — spartanii — erau singurii greci care refuzaseră să se alăture „Statului Comun“ al lui Filip sau să ia parte la expediție. Nu cu mult timp în urmă, spartanii fuseseră și cei mai înverșunați rivali ai atenienilor. Iar trofeul în sine era format fix din trei sute de armuri capturate. Tot atâția spartani muriseră și în timpul apărării trecătorii de la Termopile în 480 î.Hr., moment care intrase de atunci în istorie drept cel mai eroic act de sacrificiu de sine din războaiele medice. Faptul că Alexandru dedicase trofeul zeiței protectoare a

Atenei era ocara supremă pe care o putea aduce Spartei. Mașinăria militară care umilise Atena în Războiul Peloponesiac devenise pur și simplu irelevantă.

Cruzimea arătată față de armata de mercenari *greci* care luptaseră de partea perșilor a urmat același raționament, deși, privită prin ochii modernității, pare mult mai șocantă. Pe parcursul bătăliei, Alexandru a ordonat ca acest contingent să fie înconjurat și „măcelărit până la ultimul om”. În pofida acestor instrucțiuni, circa două mii de oameni au supraviețuit și au fost luați prizonieri. Pentru a face un exemplu din ei, Alexandru i-a trimis înapoi în Macedonia în lanțuri și i-a obligat la muncă silnică. Conferința de la Corint interzisesese în mod expres cetățenilor din statele membre să-și ofere serviciile armatelor străine.⁴² Prin urmare, comportamentul lui Alexandru încă putea fi înțeles ca o acțiune legitimă a *hegemonului* Statului Comun al elenilor. Nici măcar bestialitatea metodelor folosite nu era considerată ieșită din comun ținând cont de regulile standard ale războiului interstate tradițional grecesc. Însă acest episod scoate în mod tulburător în evidență faptul că expediția lui Alexandru nu a fost nici pe departe o „cruciadă” a grecilor, așa cum se pretinde adesea. De fapt, numărul grecilor care au luptat de partea perșilor, împotriva lui Alexandru, este mai mare decât numărul celor care au luptat sub stindardul său. Deși erau adesea numiți disprețuitor „mercenari”, acești soldați plătiți erau de multe ori niște oameni exilați din propriile orașe, sau, asemenea celor care supraviețuiseră distrugerii Tebei, dușmani implacabili ai macedonenilor din pură convingere. Statul Comun era un concept foarte îndepărtat care nu avea cum să asigure loialitatea tuturor elenilor.⁴³

Până în toamna lui 334 î.Hr., armata lui Alexandru traversase întregul țărm egeean al Anatoliei și ajunsese pe coasta mediteraneeană sudică. Sarcina de a elibera orașele grecești fusese dusă la bun sfârșit — cu toate că unele dintre ele, în special Miletul și orașul natal al lui Herodot, Halicarnas, opuseseră rezistență și fuseseră „eliberate” cu forța. La sfârșitul anului, Alexandru și-a întors privirea spre interiorul continentului și a început să înainteze spre centrul Anatoliei. Se spune că în orașul frigian antic Gordium, aflat nu departe de Ankara de astăzi, ar fi „tăiat nodul gordian”. Cu secole în urmă, acest nod fusese legat atât de temeinic, încât nimeni nu l-ar fi putut desface; oricine ar fi reușit, spunea o profeție locală, avea să devină stăpân peste întregul Imperiu Persan. Potrivit legendei, soluția lui Alexandru a fost să taie sforile cu sabia. În această etapă a expediției sale, locurile prin care trecea se aflaseră cândva la frontiera lumii grecești. Când și-a reluat ofensiva în primăvara anului următor, Alexandru își conducea armatele chiar mai departe de această lume și de aranjamentele politice lăsate moștenire de tatăl său.

A doua mare bătălie s-a purtat în noiembrie 333 î.Hr. pe țărmul sudic al Turciei moderne, într-un loc pe care grecii îl numeau Issos. Darius al III-lea și-a condus personal trupele de această dată. Când a fugit de pe câmpul de luptă, vivandierele și o bună parte a bagajelor soldaților săi au căzut în mâinile macedonenilor. Astfel, Alexandru le-a luat în captivitate pe mama lui Darius, două dintre soțiile sale și două fice. Timp de secole după această luptă, avea să fie lăudat pentru felul în care s-a comportat cu acești prizonieri regali, oferindu-le

ceea ce o epocă ulterioară avea să numească „tratament cavaleresc“. Darius i-a prezentat apoi termenii păcii, dar Alexandru i-a respins oferta. El, Alexandru, era noul „rege al Asiei“. „Tot ce posezi tu, îmi aparține acum mie“, i-a scris el înapoi cu trufie. Dacă Darius nu era de acord, atunci trebuia să se întoarcă și să mai lupte o dată.⁴⁴

Acest lucru avea să se întâmple doi ani mai târziu, când alte două armate s-au confruntat din nou, de această dată pe câmpiile din Kurdistanul irakian, nu departe de Mosul, în dreptul orașului antic Ninive. Acum, Darius era pregătit să-i predea lui Alexandru întreaga jumătate de vest a imperiului său, până în dreptul fluviului Eufrat, și să i-o ofere pe fiica sa în căsătorie, împreună cu o recompensă enormă în schimbul celorlalți membri ai familiei sale luați prizonieri. Dar Alexandru nu era interesat să cadă la pace. Armatele sale traversaseră Eufratul și Tigrul, aflat dincolo de acesta, și ajunseseră la Gaugamela, unde avea să fie purtată și următoarea bătălie. În ultimii doi ani, Alexandru câștigase două asedii faimoase, în orașele Tir și Gaza, și masacrase cea mai mare parte a supraviețuitorilor care i se opuseseră. Anexase de la Persia și întreg teritoriul Egiptului, bucurându-se de sprijinul și de bunăvoința populației locale, și vizitase un oracol aflat în izolata oază Siwah din Deșertul Libian. Ajuns aici, se pare că preotul i-ar fi spus că era fiul lui Zeus, pe care egiptenii îl venerau sub numele de Amon. La fel de posibil este ca acest lucru să nu fie adevărat. Înainte să plece din Egipt, se spune că ar fi proiectat planul de construcție a unui nou oraș ce urma să fie ridicat pe coasta mediteraneeană și care urma să-i poarte numele — Alexandria.

Pe 1 octombrie 331, la Gaugamela, Alexandru s-a confruntat cu cea mai numeroasă armată inamică cu care avusese de-a face până atunci. Aceasta a fost prima dată când cavaleria greacă a luptat împotriva elefanților de război, recrutați din provinciile cele mai estice ale imperiului lui Darius. Dușmanul a fost pus din nou pe fugă. Darius a scăpat cu viață, dar avea să fie la scurt timp ucis de propriii supuși, printr-o trădare. Acum, Alexandru avea cale liberă către Babilon, unul dintre cele mai mărețe orașe ale lumii antice, și către Susa, capitala administrativă a Imperiului Persan. Se pare că în ambele orașe ar fi fost primit cu brațele deschise ca nou Mare Rege legitim al Persiei.⁴⁶ Apoi și-a croit drum cu forța armelor înspre sud, până la Persepolis, numele grecesc al vechiului centru ceremonial al imperiului. Înainte să-și termine Alexandru misiunea aici, armatele sale au dat foc somptuosului palat al regilor perși, și o bună parte a acestuia a fost distrusă. Potrivit unei versiuni a evenimentelor, focul ar fi fost aprins de Alexandru însuși, din greșeală, într-un gest nebunesc comis la beție. O altă cronică descrie acest moment ca o decizie calculată, în semn de răzbunare pentru incendierea Atenei de către Xerxes și Mardonius. La scurt timp după aceea, Alexandru a eliberat de sub comanda sa toate armatele alianței grecești care îl urmaseră până în acele regiuni atât de îndepărtate. Cei care doreau să ia parte la viitoarele lui cuceriri erau invitați să-și ofere serviciile ca mercenari. Unii au ales această variantă. Alții s-au întors acasă.⁴⁷

Din acest moment, în ochii celor care au continuat să-l urmeze, scopurile lui

Alexandru au devenit din ce în ce mai greu de înțeles. Istoricii pe ale căror cronici ne bazăm pentru a ne obține informațiile, majoritatea cărora au scris în limba greacă, câteva sute de ani mai târziu, s-au arătat la fel de încurcați pe cât suntem și noi astăzi. Să fi fost oare Alexandru mânat de o dorință de nepotolit de noi cuceriri, acum că toate obiectivele sale cunoscute fuseseră îndeplinite? Exista oare un plan rațional? Să-și fi folosit el oare geniul tactic-militar de necontestat pentru îndeplinirea unei strategii *politice*, pentru un scop pe termen mai lung?

Alexandru a plecat din Persepolis în mai 330 î.Hr. Următorii patru ani și jumătate, și-a condus armatele înspre nord și est, până pe malul Mării Caspice și în inima Afganistanului modern, iar apoi a coborât spre sud, traversând Indul și pătrunzând în Punjab. Ultima dintre marile bătălii ale campaniei sale a fost purtată pe malurile râului Jhelum, din Pakistanul de astăzi, în mai 326. De această dată, inamicul a fost rajahul Pauravas, un om cu o personalitate efervescentă, pe care grecii îl numeau Porus. Armata sa includea cel mai numeros regiment de elefanți de război cu care se confruntase până atunci expediția. Deși avea la dispoziție acești elefanți, Porus a pierdut; Alexandru i-a permis să-și păstreze regatul cerându-i în schimb să-i jure credință pe viitor.

La scurt timp după aceea, armatele lui Alexandru au ajuns în cel mai îndepărtat punct al misiunii lor. Și-au ridicat tabăra pe malul râului Hyphasis, astăzi Beas, în nord-vestul Indiei, probabil nu departe de Amritsar. Toate sursele antice sunt de acord cu ce s-a întâmplat din acest moment. Alexandru și-a dorit să meargă mai departe. Existau și mai multe regiuni bogate de cucerit din acel punct și până în dreptul următorului mare fluviu, Gangele. La acea vreme, grecii credeau că dincolo de acesta trebuia să se fi aflat un fluviu denumit Ocean, care marca frontiera finală a pământului locuit. Alexandru și-a îndemnat oamenii să-l urmeze mai departe, să creeze „un imperiu care să nu aibă alte granițe decât cele create de Dumnezeu însuși pentru întregul mapamond”⁴⁸.

Chiar dacă Alexandru a rostit aceste cuvinte, sau ceva asemănător, acesta a fost singurul moment din viața sa în care nu a reușit să-și impună voința. Se spune că oamenii au fost de neclintit în hotărârea lor. Nu aveau să meargă mai departe. După ce a stat bosumflat în cortul său timp de trei zile întregi, Alexandru a convenit să se întoarcă — însă nu direct înapoi, ci cotit, urmând cursul Indului până la Oceanul Indian. Pe acest drum a purtat și mai multe lupte, impunându-și violent autoritatea asupra tuturor celor care cutezau să-i stea în cale. Când a ajuns pe coastă, și-a împărțit forțele în două, trimițând o jumătate pe mare prin Golful Persic și strâmtoarea Hormuz, iar el preluând conducerea armatei terestre care a urmat o rută punitivă prin deșerturile din Belucistan.

Acesta este Alexandru legendar, cuceritorul lumii, care nu s-ar fi oprit niciodată decât dacă ar fi fost nevoit să o facă. Se prea poate ca povestea să fie adevărată. Nu există sursă din Antichitate care să o contrazică, iar majoritatea istoricilor moderni nu-i pun la îndoială autenticitatea. S-a sugerat însă că motivele lui Alexandru de la acel moment ar fi fost mai bine chibzuite. Potrivit acestei teorii alternative, drumul urmat de cuceririle lui Alexandru a respectat granițele tradiționale ale Imperiului Persan la momentul maximei sale expansiuni

teritoriale — fix atât și nimic mai mult. Prin urmare, obiectivul său strategic și politic ar fi fost cel de a-și impune autoritatea personală asupra tuturor domeniilor îndepărtate ale imperiului cucerit odată cu înfrângerea lui Darius. Dacă această teorie este adevărată, atunci singura sa înfrângere consemnată, cea suferită în fața propriilor subalterni pe malul râului Hyphasis, nu ar fi fost de fapt o înfrângere, iar întoarcerea pe malul Indului și prin Belucistan ar fi făcut parte din strategia sa.⁴⁹

Alexandru s-a întors în capitala persană Susa în primăvara lui 324 î.Hr. Cu excepția unei scurte campanii desfășurate împotriva unei mișcări rebele în iarna anului următor, s-a concentrat pe gestionarea imperiului. În mod evident, nu intenționase niciodată să-și numească pur și simplu propriii oameni la conducerea teritoriilor cucerite, și cu atât mai puțin să impună obiceiurile grecești și macedonene în aceste regiuni. Într-o oarecare măsură asemenea regilor perși care îl precedaseră și pe modelul pe care aveau să-l adopte ulterior și romanii la o scară mult mai largă, Alexandru s-a dat peste cap pentru a câștiga de partea sa clasele conducătoare din fiecare regiune și a-și exercita controlul prin ele.

Contemporani și istorici greci de mai târziu s-au plâns constant de faptul că eroul lor s-a înjosit când a conferit titluri și responsabilități „barbarilor” înfrânți și a adoptat personal stilul vestimentar și comportamentul „barbar”. Însă pentru istoricii moderni, ceea ce a părut la acel moment a fi „o trecere în tabăra cealaltă” și preamărirea de sine a unui „tiran” sau despot oriental (aceștia fiind termeni prin tradiție abuzivi în Antichitatea greacă) s-a asemănat mai degrabă cu un extins program de fuziune culturală și politică.⁵⁰ Imperiul pe care se străduia Alexandru să-l consolideze în 324 î.Hr. nu a fost conceput ca un imperiu *grecesc*. Este foarte posibil ca aceasta să fi fost prima tentativă de supremație globală: un imperiu care depășea cu bună știință limitele impuse de etnie, cultură și identitate. Chiar dacă Alexandru nu avusese probabil niciodată o asemenea intenție, *consecința* cuceririlor sale a fost evident faptul că a purtat conceptele, cutumele, metoda grecească și mai ales limba greacă undeva la mare depărtare de locul în care luaseră acestea ființă, dincolo de stepa Asiei, până departe în Uzbekistan, Afganistan, Pakistan și extremitatea nord-vestică a Indiei de astăzi.

Rezultatul poate fi comparat cu răspândirea „englezei globale” începând cu secolul al XIX-lea al erei creștine — iar motivele care au dus la această realitate nu au fost foarte diferite. La fel cum este engleza vorbită și scrisă în toate colțurile lumii de astăzi, de milioane de oameni de diverse etnii, care provin din medii cât se poate de diferite, la fel și *koine* (sau greaca comună) din zilele lui Alexandru, bazată pe dialectul prestigios al Atenei epocii clasice, se înrădăcina ca limbă universală a guvernării, comerțului și culturii.

Între timp, în anii în care asalta Alexandru estul, Atena cunoștea o perioadă remarcabilă din punct de vedere *cultural*. După exemplara distrugere a Tebei, în 335 î.Hr., lumea orașelor-stat grecești cunoscuse o perioadă de pace care aproape că nu avea precedent. Acordul stabilit de Filip după bătălia de la Cheronea părea să funcționeze foarte bine. Este adevărat că în 331 î.Hr. în Sparta izbucnise o

revoltă. Dar niciun alt stat nu i se alăturase, iar Sparta oricum nu făcuse niciodată parte din Statul Comun al elenilor. Rolul de *hegemon* fusese preluat de Antipater, regentul numit de Alexandru să conducă peste Macedonia. Antipater înăbușise revolta spartanilor într-un an. În 324 î.Hr., pacea încă rezista în întreaga peninsulă grecească și în insulele din Egee.

Pacea a creat din nou prosperitate. Atena nu era singurul oraș-stat a cărui trezorerie fusese golită după decenii de lupte interstatale. Acum începea să obțină din nou venituri serioase. Corpul cetățenesc al Atenei democratice primea cu brațele deschise ideile celui mai realizat orator și administrator, Licurg, care îndemna la cheltuieli serioase. S-au demarat noi lucrări publice pentru a impresiona cetățenii și vizitatorii deopotrivă. Printre acestea, un stadion de marmură dedicat jocurilor organizate în cadrul Panateneelor, un festival regulat, ca versiune locală a Jocurilor Olimpice. Un alt exemplu a fost splendidul teatru nou, construit tot din marmură, pe versantul sudic de sub Acropole. Aici, în sanctuarul dedicat lui Dionysos se jucaseră piese de teatru timp de mai bine de o sută cincizeci de ani. Uimitor este faptul că Atena nu se putuse lăuda cu un teatru permanent până la acel moment. Teatrul lui Dionysos pe care îl putem vedea astăzi a fost construit în treizeci de ani și, la momentul morții lui Licurg, în 324 î.Hr., încă nu fusese finalizat. Se pare că a existat o dorință cât se poate de fermă ca repertoriul dramatic al secolului precedent să intre în istorie ca o creație ateniană distinctă, o moștenire lăsată întregii lumi vorbitoare de greacă.⁵¹

Aceștia au fost anii în care s-a mutat filosoful Aristotel la Atena, unde a predat discipolilor săi într-o școală cunoscută sub numele de Lyceum, construită într-un crâng umbros pe malurile râului Ilissos. Fostul tutore al lui Alexandru avea să rămână pe veci un străin în Atena, fără să beneficieze de drepturile acordate odată cu statutul de cetățean. Cu puțin timp înainte să sosească aici, experimentele realizate de el pe organisme vii într-o lagună de pe insula Lesbos puseseră bazele biologiei ca subiect al cercetării științifice, dar și ale metodei empirice care stă astăzi la baza tuturor științelor.⁵² La Atena, în cadrul orelor de filosofie, Aristotel le spunea discipolilor că scopul oamenilor în viață este „cel de a deveni pe cât posibil nemuritori și de a aspira de orice manieră posibilă să trăiască conform celui mai bun lucru care este în noi“, anume rațiunea. Este posibil ca Alexandru să fi crezut cu adevărat că era zeu și se pare că le-ar fi cerut supușilor săi să-i aducă onoruri divine; în schimb, tutorele său mult mai uman a susținut că oricărei ființe umane îi era la îndemână să fie o zeitate — și fără să trebuiască să ucidă, să cucerească sau să distrugă pe nimeni și nimic.⁵³

În aceeași perioadă, spațiile publice din agora și din zona care delimita Teatrul lui Dionysos au fost aglomerate, la o scară nemaivăzută până la acel moment, cu statui din bronz și din marmură înfățișând bărbați și femei. Sculptorii dezvoltaseră diverse tehnici pentru a reda de o manieră mai fluidă corpul uman în mișcare. O senzualitate mai blândă lua locul formalismului auster al secolului trecut. Se spune că cel mai mare sculptor grec al perioadei, atenianul Praxiteles, ar fi fost primul care să cioplească un corp întreg de femeie, complet nud — înfățișând-o astfel pe nimeni alta decât pe Afrodita, zeița iubirii. *Afrodita din*

Cnid a dat naștere unui mare scandal când a fost pentru prima dată dezvelită pentru public, probabil undeva în jurul anului 330 î.Hr. De atunci senzualitatea explicită a posturii nu a conținut să provoace reacții contradictorii printre privitori.⁵⁴

Probabil că acești ani trebuie să fi fost caracterizați de un sentiment de rupere de realitate, căci în timp ce atenienii și alți greci își vedeau de aceste preocupări pașnice, veștile despre luptele din ce în ce mai numeroase purtate și câștigate la sute de kilometri depărtare în est nu conteneau să sosească. Una era să speculezi despre natura fericirii umane, să cataloghezi și să promovezi lucrările clasice ale artei dramatice sau să sărbătorești plăcerile carnale ale corpului uman. Dar chiar dacă sărbătorim și astăzi aceste realizări, facem un efort de gândire să ne aducem aminte că aceste lucruri trebuie să fi părut niște plăceri furate la acel moment. În lumea vorbitoare de greacă nu exista nicio persoană care să știe când și dacă avea să se întoarcă Alexandru și, dacă o făcea, ce decizie avea să ia în continuare.

După lăsarea la vatră a contingentelor armatei sale la Persepolis, Alexandru nici că s-a gândit prea mult la *polisurile* grecești pe care le lăsase în urmă. Când s-a întors la Susa, la începutul verii anului 324 î.Hr., sosise vremea să facă inventarul. Centrul gravitațional al imperiului său proaspăt cucerit se afla în Mesopotamia, nu în Egee. Însă apoi Alexandru a decis că sosise momentul ca grecii să învețe unde le era locul în noua ordine a lucrurilor. Acordul stabilit de tatăl său cu doisprezece ani în urmă, după bătălia de la Cheronea, fusese conceput pentru un alt fel de lume. Tocmai urma să se sfârșească ciclul de patru ani ce separa Jocurile Olimpice. Luna plină de pe 4 august avea să fie punctul culminant al acestui important festival.⁵⁵ Templul lui Zeus din Olympia avea să fie ticsit nu numai de atleți, dar și de spectatori și de actori politici sosiți din întreaga lume vorbitoare de greacă. Alexandru le rezervase o surpriză șocantă.

Când a sosit trimisul său în Olympia, acesta a citit un document care a intrat din acel moment în istorie cu numele de Decretul Exilaților. La prima vedere, documentul părea inofensiv, chiar umanitar. Însă implicațiile sale politice aveau să se dovedească a avea consecințe răsunătoare. Alexandru a anunțat că tuturor cetățenilor care fuseseră deportați din orașul natal sau care își pierduseră drepturile cetățenești trebuia să li se permită să se întoarcă acasă. Decretul îi acorda de asemenea lui Antipater autoritatea de a impune termenii cu forța, dacă era nevoie.

Pentru a înțelege adevărata semnificație a acestei măsuri, trebuie să ne imaginăm o lume în care folosirea deportării sau a privării de drepturi cetățenești ca sancțiune de rutină era nu numai posibilă, ci și o practică des întâlnită. Lumea greacă a secolului al IV-lea î.Hr. era plină de deportați. Unii trebuie să fi fost criminali, condamnați pentru infracțiuni. Dar marea majoritate era formată fie din mercenari cărora li se confiscaseră drepturile, din exilați politici care căzuseră în dizgrația fașionii conducătoare a orașului lor sau câteodată din populații întregi care fuseseră strămutate din cauza cuceririlor de război. Un exemplu deosebit de notoriu era reprezentat de insula Samos, ai cărei locuitori fuseseră

deportați în masă pe continent, în Anatolia, de Atena cu patruzeci de ani în urmă. În vara lui 324 î.Hr., aproximativ douăzeci de mii de asemenea persoane strămutate își croiseră drum către Olympia, pentru a lua parte la festivalul sacru. Când s-a citit decretul, aceștia au jubilat de bucurie, așa cum era de altfel de așteptat.

Pentru restul însă, decretul a părut rețeta perfectă pentru declanșarea haosului. Ce drepturi urmau să aibă oamenii care trăiau pe proprietățile confiscate de la proprietarii care fuseseră deportați? Unde aveau să fie cazați cei care se întorceau acasă? Cel mai șocant aspect era faptul că decretul contrazicea fix termenii acordului stabilit în urmă cu paisprezece ani de Filip pentru orașele-stat grecești, acord care fusese de altfel înnoit ulterior de Alexandru. Nu se punea problema consultării delegaților de la conferința de la Corint sau a reconvocării organului oficial de guvernare al Statului Comun al elenilor. De fapt, Statul Comun era mort. În cuvintele unui istoric modern, aceasta era „limba autocrației”⁵⁶. Decretul avea și un scop cât se poate de precis. Printr-o simplă mișcare de condei, Alexandru se putea asigura că fiecare oraș-stat grecesc, indiferent cât de mic, avea să adăpostească pe viitor un număr deloc neglijabil de cetățeni care își datorau drepturile nu propriului guvern, ci lui Alexandru personal. Fix autocrație.

Niciun *polis* grecesc nu a îndrăznit să sfideze hotărârea. Mai multe dintre ele însă, inclusiv Atena, au făcut tot ce le-a stat în putință ca să tergiverseze lucrurile în timp ce încercau să negocieze excepții. Această tactică a continuat până în vara anului următor, când în Grecia a sosit următoarea veste: Alexandru murise. De această dată, vestea era adevărată. Se îmbolnăvisese în Babilon, unde a și murit pe 10 iunie 323 î.Hr., cu o lună înainte să împlinească treizeci și trei de ani. Motivul a fost mai mult ca sigur unul natural, în pofida inevitabilelor zvonuri care au început să circule la scurt timp după aceea și nu au fost niciodată cu adevărat potolite.

Departate de a deplânge moartea celui mai de succes comandant militar pe care avea să-l cunoască vreodată lumea greacă sau de a comemora măcar scurta sa viață, atenienii au jubilat la fel cum jubilasera și când murise Filip, care îl precedase. Au fost demarate pregătiri secrete pentru a înlătura „despotismul macedonean” cum au sosit primele zvonuri în oraș. Când veștile au fost confirmate, Adunarea a hotărât că „*demosul* (poporul) trebuia să se îngrijească de libertatea comună a elenilor”. Au fost trimiși mesageri către potențiale state aliate pentru a le reaminti că, în trecut, *demosul* atenian se ridicase pentru libertatea „Eladei ca patrie comună a elenilor” și să-i îndemne să lupte și de această dată „pentru izbăvirea lor comună”.⁵⁷

Ne putem da seama ce simțeau statele grecești la acel moment după răspunsul dat atenienilor, căci cel puțin douăzeci de *poleis* au răspuns acestui apel. În replică, Antipater a condus o armată macedoneană în sudul Greciei. Ceva timp, macedonenii au fost asediați de rebeli în orașul Lamia — de aici și numele modern al acestui conflict, Războiul Lamian. Însă după ce s-au primit întăriri din Macedonia, orașele grecești au fost prompt înfrânte în bătălia de la Crannon, Tessalia, în septembrie 322 î.Hr. Antipater a încheiat apoi o pace separată cu

fiecare dintre aliați. Pedepsa aplicată Atenei a fost stabilirea unei garnizoane macedonene în oraș. Constituția democratică a fost abolită și înlocuită cu o oligarhie. Doar o grupare formată din cei mai bogați cetățeni avea dreptul de a vota în Adunare.⁵⁸ Demostene, ale cărui putere oratorică și opoziție înflăcărată față de expansiunea macedoneană dominaseră viața civilă ateniană timp de trei decenii, a plecat din oraș, dar s-a otrăvit în momentul în care oameni trimiși de Antipater au pornit după el.

Povestea Atenei ca putere politică și militară se termina în sfârșit. Dar investițiile culturale ale lui Licurg și ale contemporanilor săi aveau să se dovedească valoroase pe termen lung. Din acest moment, Atena avea să îndeplinească profeția lui Isocrate: avea să devină capitala *culturală* a unei lumi vorbitoare de greacă, complet noi, mult mai extinse. Această lume avea să se dovedească atât de nouă, iar civilizația pe care avea să o plămădească atât de diferită, încât astăzi nu o numim „elenă“, ci „elenistică“ — după un termen grecesc care la baza sa a însemnat „să adopți obiceiurile grecești“ sau „să devii grec“.⁵⁹

LUMEA ELENISTICĂ

322 î.Hr.–27 î.Hr.

Dacă Alexandru chiar intenționase să creeze „o nouă ordine mondială”, cei care i-au urmat au eșuat în mod spectaculos în a-i duce planurile la bun sfârșit. După ce și-a dat ultima suflare la Babilon, foștii săi comandanți s-au luptat între ei vreme de treizeci de ani — războindu-se la fel cum făcuseră și orașele-stat grecești timp de sute de ani, doar că la o scară geografică mult mai mare. Este adevărat că absolut tot ce ținea de noua lume greacă ce tocmai lua ființă avea proporții gigantice în comparație cu ce fusese înainte — de la vanitatea conducătorilor ei până la impresionantele clădiri ridicate de aceștia și milioanele de non-greci care le erau acum supuși. În cele din urmă, au apărut trei noi regate relativ stabile, câte unul în fiecare dintre continentele care formau la acel moment lumea cunoscută: Asia, Africa și Europa. Fiecare regat avea să fie condus de o dinastie fondată de unul dintre acești „diadohi”, termen prin care au ajuns să fie cunoscuți foștii săi comandanți.¹ Însă acea lume vorbitoare de greacă pe care o numim noi „elenistică” se întindea chiar mai departe de granițele acestor regate, atât la est, cât și la vest.

Ca să începem cu estul, în toate regiunile prin care trecuseră armatele macedonene și în care Alexandru lăsase garnizoane pentru a-și proteja cuceririle, a rămas și o populație vorbitoare de greacă. Aproape imediat după ce a murit Alexandru, regiunea aflată în cel mai estic punct al expansiunii sale a fost recuperată de regele indian Chandragupta (Sandrakottos, pentru istoricii greci). Dinastia fondată de acesta, Maurya, avea să domine din acel moment o mare parte a subcontinentului indian. Grecii și macedonenii care locuiau în regiunile recucerite de Chandragupta aveau să fie absorbiți în regatul condus de nepotul acestuia, Așoka. Acest rege a fost un entuziast convertit la budism. O inscripție găsită în Alexandria din Arachosia, astăzi Kandahar, Afganistan, vestește succesul noii religii. Inscripția este scrisă în două limbi, una fiind greaca. Este clar că vorbitorii de greacă se numărau printre cei convertiți. Și se pare că un grec pe nume Menandru avea să joace un rol, un secol mai târziu, în dezvoltarea budismului indian.²

Când a venit și rândul Imperiului Maurya să se prăbușească, pe teritoriul Pakistanului de astăzi au început să apară noi regate neînsemnate. Cunoscute sub numele de „indo-grecești“, ultimul asemenea regat se pare că ar fi supraviețuit un pic mai mult de trei sute de ani. Prin urmare, dominația grecilor în această zonă a subcontinentului indian s-a prelungit o perioadă mai lungă decât Rajul Britanic al epocii moderne, care a luat sfârșit în 1947. Nimeni nu a scris vreodată o istorie a acestor regi sau a locuitorilor de aici sau, dacă a făcut-o, scrierile nu au ajuns la noi. Adesea, singura dovadă că aceste regate ar fi existat măcar sunt monedele bătute. Acestea respectă stilul grecesc și sunt bătute cu numele și cu chipul stilizat al conducătorilor. Ceva vreme, în orașul Taxila, aflat nu departe de capitala modernă a Pakistanului, Islamabad, au domnit regi vorbitori de greacă. Aici, un stil distinctiv de sculptură îmbina tehnici și motive indiene cu cele grecești. Cunoscut ca Gandharan, după provincia cu același nume, acest curent artistic putea produce niște forme hibride remarcabile chiar după dispariția ultimului regat grec.³

Știm un pic mai multe, deși tot chinuitor de puține, despre vorbitorii de greacă din Bactria. Această regiune corespundea teritoriului Afganistanului de astăzi și zonelor sudice ale Uzbekistanului. Cucerită de Alexandru, Bactria avea să-și păstreze independența politică în calitate de regat macedonean de mică importanță, aflat la hotarele lumii elenistice, timp de cel puțin un secol și jumătate. Pe parcursul acestei perioade, Kandahar și Samarkand au fost două orașe grecești înfloritoare. În 1966, ruinele unui alt oraș au fost descoperite în estul Afganistanului, la granița cu Tadjikistanul. Situl este cunoscut după denumirea sa modernă, Ai Khanoum. O parte a clădirilor scoase la iveală de arheologi sunt construite în stil persan; altele pot fi pe dată recunoscute ca grecești.

Pe un monument din Ai Khanoum sunt inscripționate mai multe dintre faimoasele maxime apărute pentru prima dată în sanctuarul lui Apollo de la Delphi, aflat la mai bine de trei mii de kilometri distanță. Autorul inscripției se identifică drept un anume Clearchos, probabil un fost discipol cu același nume al lui Aristotel care plecase din Ciprul natal pentru a studia la Atena înainte de a ajunge în acest colț îndepărtat al lumii vorbitoare de greacă. Clearchos explică modul cum a „transcris cu bună știință“ cuvintele din mediul lor natal, astfel încât „să poată face lumină chiar și de la o distanță atât de mare“. Pe o altă inscripție din Afganistan, un om de afaceri care sfârșește cu bine după o serie de grele încercări își spune povestea pe piatra de mormânt. „Sophytos, fiul lui Naratos“ probabil că nu vorbea greaca la perfecție, ca limbă maternă, căci nici numele său și nici cel al tatălui său nu sunt grecești. Dar indiferent cine ar fi fost autorul epitafului său, acesta cunoștea temeinic nu numai limba, ci și convențiile literare ale vremii. Indiferent dacă vorbele îi aparțin sau nu, dorința mortului a fost cea de a-și transforma viața „într-un monument de la sine grăitor, ridicat la marginea drumului“. La acel moment și în acel loc, greaca era canalul firesc prin care puteai face acest lucru.⁴

Apoi, îndreptându-ne spre vest, ajungem în Mesopotamia, „țara celor două

fluvii“, Tigrul și Eufratul. Aflată în inima Cornului Abundenței, unde se crede că s-ar fi născut agricultura, Mesopotamia fusese cea mai dens populată regiune din lume vreme de câteva milenii. Susa, ridicată pe un afluent al Tigrului, fusese capitala administrativă a Persiei. Babilonul, construit pe Eufrat, avusese la un moment dat un imperiu propriu și se putea lăuda cu una dintre minunile lumii antice, Grădinile Suspendate, construite chipurile de regele său Nabucodonosor, menționat și în Biblie. Alexandru își mutase palatul de la Susa la Babilon cu puțin timp înainte să moară. Uruk, aflat mai departe în sud, pe cursul Eufratului, avea o istorie chiar și mai veche. Odată ce au luat sfârșit războaiele pentru succesiune, toate aceste trei orașe istorice aveau să continue să înflorească drept principale centre de putere ale celui mai mare dintre regatele elenistice. Cunoscut sub numele de „Asia“, acest regat se întindea până la Mediterana în vest, traversând Anatolia până pe coasta Mării Egee. Era condus de dinastia Seleucizilor, întemeiată de Seleucos I, care s-a autoproclamat rege (*basileus*) în 305 î.Hr.

Izvoare arheologice ne confirmă că aceste orașe mesopotamiene istorice s-au schimbat incredibil de puțin sub noua conducere. Se pare că în Babilon ar fi trăit o comunitate grecească foarte mică, probabil ținută în propriul ei cartier. În Uruk, oraș mai vechi, nu există niciun indiciu că aici ar fi existat o prezență grecească — cu excepția omniprezentelor și grăitoarelor tăblițe de lut pe care erau inscripționate taxele plătite și care confirmă cât se poate de clar cine se afla la conducere. Susa avea acum un nou nume grecesc — „Seleucia pe Eulaios“ —, cu toate că viața de zi cu zi ar fi decurs cam la fel. Vorbitorii de greacă trebuie să fi fost în minoritate într-o regiune atât de dens populată. Însă Seleucos a construit noi orașe *grecești*, de parcă nu ar fi existat destule orașe în regiune. A fost urmat în acest demers de fiul său Antioh I. Majoritatea acestor orașe au fost numite fie după Seleucos, fie după Antioh (Antiohia pe Orontes, astăzi Antakya în sudul Turciei, avea să devină cel mai cunoscut).

Dintre toate orașele regatului seleucid, Seleucia pe Tigru, o altă așezare nouă, se aseamăna cel mai mult cu o capitală oficială. Se afla nu departe de Babilon, în punctul în care cele două fluvii se apropiau cel mai mult și erau unite printr-un canal. Seleucia pe Tigru s-a dezvoltat rapid și a ajuns să adăpostească o sută de mii de oameni — o populație de două sau de trei ori mai numeroasă decât Atena în perioada de glorie a epocii clasice. Toate aceste noi orașe erau proiectate asemănător, urmând același plan grilă dreptunghiular. Acest sistem de planificare urbană, despre care se spune că ar fi fost rodul unui anume Hippodamos din Milet, care trăise în secolul al V-lea î.Hr., era acum caracteristic tuturor orașelor nou construite din lumea vorbitoare de greacă.⁵

Limba vorbită de fosta administrație persană, aramaica, a continuat să fie folosită alături de greacă în scopuri oficiale. Populația locală a adoptat nume grecești, adesea în tandem cu cele originale non-grecești. Foarte mulți, probabil chiar majoritatea, puteau să se descurce în mai multe limbi, cum de altfel și făcuseră vreme de secole înainte. Diferența era că limba de *prestigiu* era acum greaca. Greaca a fost limba în care a scris și istoricul babilonian Berossus o lucrare

care a fost descrisă drept o „istorie sofisticată” a orașului antic și a civilizației acestuia. Ceea ce a supraviețuit astăzi din lucrările sale nu este destul ca să ne putem face o părere despre motivele sale. Trebuie să ne întrebăm însă dacă Berossus nu a fost cumva stimulat să scrie această istorie tocmai datorită limbii sale adoptive. În același timp, urmând exemplul lui Alexandru, Seleucizii se străduiau din răsputeri să se prezinte ca succesori legitimi ai conducătorilor perși pe care îi înlăturaseră. În acest scop, au demarat un program generos de construcție de temple în stil tradițional în onoarea vechilor zei babilonieni. Primul rege seleucid a luat în căsătorie o regină persană, Apama (și a numit și câteva orașe în cinstea ei), deși acest lucru avea să se dovedească mai degrabă o excepție decât o regulă.⁶

Ca urmare a schimbului de idei dintre greci și babilonieni, în primul secol al domniei Seleucizilor a apărut o inovație de mare răsunet care din acel moment avea să influențeze scrierea istoriei și modul în care privesc oamenii din toate colțurile lumii trecutul îndepărtat. Babilonienii din Antichitate măsuraseră timpul în funcție de domnia regilor. Cutare eveniment a avut loc în al zecelea an al domniei lui Nabucodonosor, de exemplu. Ceasul o lua de la capăt de fiecare dată când pe tron se urca un nou rege. Sisteme asemănătoare erau folosite peste tot în lumea antică. Orașele-stat grecești măsurau timpul după numele celor mai înalți oficiali aleși în fiecare an. Însă după asasinarea lui Seleucos I, în 281 î.Hr., cei care țineau registrele la Babilon au lăsat timpul să se scurgă mai departe. Din acel moment, timpul a început să fie măsurat nu în funcție de fiecare nouă domnie, ci în funcție de anii care trecuseră de la momentul în care luase Seleucos pentru prima dată în stăpânire regatul. Acesta era anul 312 î.Hr. (cu șapte ani înainte să ia titlul de rege). Acesta a fost primul sistem universal de măsurare a timpului istoric.⁷

Două mii cinci sute de kilometri mai la vest, întinzându-se până departe spre sudul Africii, se afla al doilea dintre cele trei mari regate „succesoare”, Egiptul. Acesta era al doilea ca mărime, dar de departe cel mai bogat. De această dată, era cât se poate de clar care era centrul de putere. De când fusese întemeiată de Alexandru în 331 î.Hr. și până în momentul când fostul general al acestuia, Ptolemeu, și-a asumat titlul de rege, în 305 î.Hr., Alexandria se dezvoltase formidabil și devenise o capitală nouă-nouă, construită fix pentru acest scop, comparabilă cu Sankt-Petersburgul secolului al XVIII-lea sau New Delhi ori Brasília secolului XX. Din punct de vedere al dimensiunii și importanței comerciale, în comparație cu restul orașelor din țară, Alexandria și-a întrecut cu mult versiunile moderne, ca de exemplu Washington, DC, Canberra sau Ankara, în primul mileniu al existenței sale.

Până atunci, Egiptul fusese un regat prosper, dezvoltat și relativ stabil timp de două mii de ani. Teritoriul și locuitorii săi aveau o legătură personală cu Nilul, care se revărsa anual, aducând aluviuni fertile și oferind mijloacele de irigație necesare ca agricultura să fie productivă. Însă decizia lui Alexandru de a construi un oraș pe coastă, în apropierea celui mai vestic punct de vărsare al fluviului, a

întors brusc geografia regatului cu susul în jos. Noii conducători macedoneni au construit un canal între delta Nilului și mare, legând astfel vechea arteră egipteană comercială de rețelele grecilor, care se întindeau peste Mediterana.⁸

La scurt timp, populația Alexandriei avea să ajungă la aproximativ un milion de oameni, acesta devenind unul dintre cele mai populate orașe din lume. Ptolemeii aveau la dispoziție mari bogății pe care le puteau cheltui pe proiecte publice de neînchipuit în zonele muntoase sau în insulele sărăcicioase din inima Greciei. Construcțiile de mari dimensiuni erau noua modă, un simbol spectaculos al acestora fiind farul construit pe parcursul primei jumătăți a secolului al III-lea î.Hr. pe insula Pharos, construcție care se ridica deasupra celor două porturi recent construite aici. Împrumutând numele insulei și având circa o sută de metri înălțime, farul a rămas vreme de secole una dintre cele mai înalte clădiri din lume — întrecut fiind doar de Marea Piramidă de la Gizeh.⁹ Spre deosebire de un faimos monument ridicat în onoarea unui faraon care murise cu mult timp în urmă, acest nou zgârie-nori avea un scop practic: cel de a ghida navele pentru a ajunge în siguranță în port. Comerțul în condiții de siguranță avea să fie mai productiv, iar investițiile enorme în mână de lucru și în resurse aveau să îndeplinească și un scop economic. Farul de pe insula Pharos avea să rămână în picioare vreme de aproape un mileniu și jumătate, până când a fost distrus de un cutremur și o mare parte din construcție s-a prăbușit în port, unde scafandrii aveau să-i găsească rămășițele în anii 1990. Cu mult timp înainte însă, în secolul al XVI-lea, ruinele rămase pe uscat au fost refolosite pentru a construi fortăreața Qaitbay care domină și astăzi linia țărmului Alexandriei.

Pe uscat, pe faleza din fața farului, se afla un complex extravagant de clădiri care găzduiau palatul regal. Cândva s-a presupus că fundația acestor clădiri trebuie să se fi aflat sub orașul modern, care încă păstrează o bună parte a planului inițial al străzilor. Însă mulțumită excavărilor care au început în anii 1990, astăzi știm că nivelul mării și al țărmului a suferit schimbări dramatice din vremea dinastiei ptolemeice până în prezent. Grandiosul palat și alte clădiri publice au început să se numere printre comorile de pe fundul mării.¹⁰ În complexul regal se afla și un templu dedicat celor nouă muze, acele puteri divine care îi inspiraseră odinioară pe Homer și pe Hesiod și cărora grecii le atribuiau meritul de a se afla la baza oricărei forme de creație ce antrena imaginația — în știință, dar și în artă. Numele sanctuarului, *Mouseion*, a intrat în multe dintre limbile vorbite astăzi, având sensul de „muzeu“. Galeria clădirii originale a *Mouseion* pare să nu fi avut însă expozate. Prin prisma ochilor moderni, această creație a lui Ptolemeu I era mai degrabă un fel de institut de cercetare sau societate academică.

Lângă *Mouseion* se afla faimoasa Bibliotecă din Alexandria, prima instituție de acest gen din lume. Învățații de aici au pus bazele tradiției de a stabili texte de referință din zecile sau chiar sutele de versiuni rivale disponibile, comentându-le, elucidându-le misterele — și mai ales catalogându-le. De atunci, învățăturile din Alexandria au fost veșnic caricaturizate ca fiind la fel de seci ca nisipul deșertului egiptean. Științele umaniste din Alexandria sunt însă mult mai mult de atât. Cu

toate acestea, este adevărat că locuitorii din Alexandria aveau o adevărată pasiune pentru a face liste și a clasifica diverse lucruri. La fel de adevărat este că absolut tot ce colecționau, păstrau și catalogau era scris în *greacă*.

Care să fi fost motivul din spatele acestei fixații exclusiviste și scumpe, ca să spunem adevărul, pentru lucruri grecești? De ce să investești la o asemenea scară în celebrarea și promovarea unor realizări *culturale* care nu erau native regatului lor, Macedonia, ci aparțineau acelei lumi vorbitoare de greacă dispersate pe un teritoriu mai extins? Un răspuns relativ crud, dar deloc lipsit de logică poate fi că Macedonia, deși cucerise lumea după cum se dovedise, nu avea nimic asemănător de oferit. În orice caz, această mișcare a fost una abilă. Și a avut rezultate. La fel cum îndeplinea faimosul far rolul de călăuză pentru navele comerciale, și *Mouseion* și biblioteca au avut vreme de secole o funcție similară, fiind semnalul luminos ce atrăgea talente din toate colțurile lumii elenistice. Iar cercetările ce se desfășurau aici nu se limitau în niciun caz doar la ceea ce am numi noi artă și științe umaniste.¹¹

Eratostene din Cyrene, polimat și unul dintre primii directori ai bibliotecii, provenea dintr-un oraș de pe țărmul Libiei de astăzi întemeiat de multă vreme în care se vorbea limba greacă și fusese absorbit în regatul ptolemeic. Eratostene a fost primul care a folosit o metodă științifică pentru a calcula circumferința Pământului, comparând unghiul de înclinare al umbrei Soarelui măsurat simultan în două puncte aflate pe același meridian, dar în regiuni diferite ale regatului, la Alexandria și la Assuan. Iar răspunsul pe care l-a obținut a fost aproape corect.

Herophilos din Calcedon provenea de pe țărmul asiatic al Bosforului; iar Erasistrate din Keos, de pe o insulă din Marea Egee aflată în dreptul țărmului Atticii. Acești doi vorbitori de greacă care lucrau în Biblioteca din Alexandria sub patronajul primilor doi regi ai dinastiei ptolemeice au fost primii anatomici care și-au bazat cercetările pe disecția de cadavre umane. Încă rămâne de aflat ce au descoperit aceștia mai exact. Cert este că au contribuit la dezvoltarea acelor cunoștințe în medicină care aveau să fie transmise lumii moderne — dar și eticii medicale la care apelăm și astăzi. Disecarea cadavrelor umane în scopul cercetării avea să devină din nou o practică tabu până târziu în secolul al XIX-lea. Și se pare că nu toate trupurile tăiate de acești primi anatomici cu binecuvântarea protectorilor lor regali erau neînsuflețite.¹²

După cum s-a dovedit, dinastia ptolemeică a reușit un succes extraordinar în a împământenii treptat greaca drept principala (deși niciodată singura) limbă a culturii și a comunicării în Egipt vreme de o mie de ani — deci mult timp după stingerea dinastiei. Acesta a fost contextul în care a scris un preot egiptean pe nume Manetho istoria poporului său în limba greacă pe parcursul domniei unuia dintre regii dinastiei ptolemeice, la fel cum avea să facă Berossus în Babilon. Deși lucrarea sa a supraviețuit doar sub forma unor fragmente și rezumate descoperite ulterior, acestea sunt și astăzi o sursă neprețuită de informație despre istoria mult mai îndepărtată a Egiptului din vremea faraonilor.

Este foarte posibil ca primele traduceri în limba greacă ale Torei, textul sacru

al evreilor, să fi fost începute sub patronajul lui Ptolemeu al II-lea. Astfel a luat naștere corpul de texte care avea să devină mai târziu cunoscut creștinilor sub numele de Vechiul Testament și care constituie astăzi cel mai vechi martor supraviețuitor al scripturilor evreiești din Antichitate. Unii sunt de părere că traducerea au fost realizate spre beneficiul evreilor care se stabiliseră în Alexandria și adoptau rapid limba greacă, păstrându-și în același timp credința în propria religie distinctă. Dar mai circulă o teorie, care datează din secolul al II-lea î.Hr., cum că Ptolemeu și-a dorit o versiune care să fie accesibilă învățaților săi care trudeau în Biblioteca din Alexandria. Dacă această teorie este adevărată, atunci ar confirma o deschidere față de alte culturi care nu este atestată de alte mărturii despre activitățile cunoscute ale bibliotecii. Însă indiferent care ar fi fost motivul inițial din spatele acestor traduceri, simpla lor existență atestă statutul incontestabil pe care îl avea limba greacă în Alexandria elenistică.¹³

Nu vrem să spunem că Ptolemeii erau indiferenți față de oamenii care formau marea majoritate a supușilor sau față de tradițiile acestora. Începând cu Alexandru însuși, și la fel ca Seleuzicii din Mesopotamia, conducătorii macedoneni din Egipt s-au străduit din răspuțeri să se prezinte drept succesori legitimi ai conducătorilor nativi al căror rol îl uzurpaseră. De această dată, aceștia erau faraonii, ale căror dinastii fuseseră identificate de Manetho ca datând din perioada în care fuseseră construite primele piramide. Unele dintre cel mai bine păstrate temple ale zeilor egipteni, chipurile gravate în piatră și inscripțiile în hieroglifici, cea mai veche formă a scrierii egiptene, care mai pot fi văzute și astăzi pe cursul Nilului, au fost de fapt fie construite pentru prima dată, fie recondiționate pe parcursul secolelor de domnie macedoneană.

Alexandria a fost un caz relativ special: egiptenii nativi, la fel ca evreii, aveau propriul cartier în oraș și erau în mod evident o minoritate. Se pare că trecutului îndepărtat al egiptenilor și ritualurilor antice ale acestora li se acorda mai puțină importanță în capitală decât în alte locuri. Dar și aici acestea aveau un loc dedicat. Știm acest lucru datorită descoperirilor făcute de arheologii care au săpat în ultimele decenii pe fundul mării în Portul Estic din Alexandria. Printre acestea s-au numărat statui reprezentând zei egipteni care aveau mai bine de o mie de ani vechime, datând deci dintr-o epocă în care acest țărm deșertic și neroditor nu era locuit. Statuile fuseseră aduse cu barja în avalul Nilului din temple aflate la sute de kilometri depărtare pentru a decora palatul regal al dinastiei ptolomeice.¹⁴

Toate acestea au creat un amestec bizar care nu era nici chiar „apartheid cultural“, dar nici fuziune. Cu adevărat tipică a fost tradiția stabilită prima dată de Ptolemeu al II-lea când și-a luat în căsătorie propria soră, Arsinoe, pe care a și numit-o apoi regina sa, în 274 î.Hr. Căsătoria între frați și surori din aceeași dinastie regală făcuse parte din misticismul faraonilor din Antichitate. Pentru greci, pe de altă parte, incestul de orice tip fusese permis doar zeilor din Olimp, care puteau face orice, chiar și acele lucruri pentru care îi pedepseau pe muritori — după cum ne dovedește legenda lui Oedip, persecutat de zei că se căsătorise cu propria mamă, chiar și fără să fie conștient de acest lucru. Însă curtenii învățați din Alexandria au trecut cu vederea căsătoria regală incestuoasă a

lui Ptolemeu Philadelphus („iubitor de frați“). Din acel moment, majoritatea Ptolemeilor aveau să se căsătorească cu membri apropiați ai familiei — asigurând dintr-o singură mișcare exclusivitatea arborelui genealogic macedonean la conducerea regatului și confirmându-și calitatea de adevărați conducători egipteni.¹⁵

În comparație cu bulevardele largi, proiectate în grilă, aglomerate și vuind de care trase de cai din Alexandria, un vizitator contemporan a descris Atena secolului al III-lea î.Hr. ca un oraș cu „străzi înguste și șerpuitoare“, care arătau „de parcă ar fi fost toate construite cu mult timp în urmă“. Aprovizionarea cu apă lăsa de dorit și se ducea lipsă de alimente dacă nu-ți puteai permite să plătești prețuri exorbitante. Este adevărat, mărturisește același vizitator, că în oraș „vei vedea cele mai frumoase lucruri din lume“, printre care și templele de pe Acropole și recent finalizata clădire a Teatrului lui Dionysos. Dar chiar și așa, îl avertizează acesta pe cititor, „la prima vedere, unui străin i s-ar putea părea greu de crezut că acesta era faimosul oraș Atena“.¹⁶

Într-adevăr, în pofida clădirilor publice grandioase, Atena nu mai era decât o umbră a ceea ce fusese odinioară. Puterea politică se retrăgea implacabil către nord, înspre al treilea regat succesiv, anume Macedonia. Aici, la putere veniseră descendenții unui alt diadoh al lui Alexandru, Antigonos Monophthalmos („Cel cu un singur ochi“), aceștia întemeind dinastia cunoscută sub numele de antigonidă. Aranjamentele în vigoare în orice moment și relația exactă dintre orașul Atena și oricare dintre regii care dețineau puterea în Macedonia erau în continuă schimbare, mai ales în primii ani ai secolului al II-lea. La suprafață, *formele* și modul de exprimare ale democrației, abolită după înfrângerea de la Crannon din 322 î.Hr, fuseseră la scurt timp restaurate și, începând din acel moment, aveau să fie de cele mai multe ori menținute. Știm acest lucru după nenumăratele decrete și proclamații înscrise în piatră, care puteau fi citite de oricine. Dar cât de democratică era de fapt Atena acelei epoci? În realitate se pare că dreptul la autodeterminare de care se bucurau câteva mii de cetățeni, care acționau (în teorie) ca o adunare, nu mai reprezenta o forță politică aptă să decidă asupra unor măsuri, decât la nivelul cel mai local cu putință. Energia unei adunări cetățenești, stimulată de indivizi carismatici precum Temistocle sau Pericle, care ghidase Atena în timpul războaielor medice sau în Războiul Peloponesiac, devenise un anacronism într-o lume vorbitoare de greacă ce acționa la scara noilor regate. Atenienii încă simulau acest scenariu. Dar făceau acest lucru doar ca să nu spună că nu au făcut nimic.¹⁷

Confruntându-se cu această nouă realitate, atenienii continuau să vorbească și să consemneze ce spuneau și ce gândeau. Doar o infimă parte din lucrările scrise de aceștia în secolul al III-lea î.Hr. a supraviețuit până astăzi — iar acest lucru se datorează fără îndoială și faptului că la acel moment bibliotecarii din Alexandria erau cei care decideau ce era demn de a fi păstrat pentru posteritate. Cea mai influentă inovație a vremii a fost un nou stil de comedie. În locul umorului obscen și al satirei politice care făcuseră subiectul principal al operelor lui

Aristofan și dramaturgilor atenieni de odinioară, Comedia Nouă avea o intrigă bine încheată. Aceste piese de teatru își construiesc acțiunea în jurul unui număr limitat de situații și de personaje. Tineri îndrăgostiți plini de romantism trec toate obstacolele cu puțință pentru a-și asigura un final fericit. Prin schimbări melodramatice de situație, rude dispărute cu mult timp în urmă reapar și sunt recunoscute. Pe parcursul piesei, publicul obișnuia să fie distrat de schimbul de replici spirituale dintre stăpâni și sclavii lor înțelepți. Avându-și originile în Atena, Comedia Nouă avea să se răspândească pe parcursul secolului al III-lea în întreaga lume vorbitoare de greacă.¹⁸

Atena a continuat să rămână pe primul loc și în filosofie. Școlile fondate de Platon și Aristotel în secolele anterioare erau în continuare înfloritoare, dar au apărut și unele noi care rivalizau cu ele. Acestea erau „școli“ într-un sens dublu, fiind deopotrivă instituții care presupuneau activități de instruire, dar și „școli de gândire“, perpetuând astfel ideile întemeietorilor. Însă căutarea adevărilor universale sau a celui mai înalt dintre scopurile existenței umane a lăsat cale liberă unei abordări mult mai utilitariste. Noul curent filosofic care se răspândea din Atena avea rolul de a-i învăța pe oameni cum să profite la maximum de viață indiferent în ce situație s-ar fi aflat. Potrivit lui Epicur, care a activat în Atena până în 270 î.Hr. când a murit, secretul era să valorifici cât mai bine cele mai bune lucruri pe care ți le oferea viața. În aceeași perioadă, Zenon din Kition, Cipru, avea să-și expună ideile în fața unui public fidel care se strângea în Stoa Poikile (un fel de galerie cu magazine) din agora ateniană, predicând exact contrariul, anume minimizarea celor mai neplăcute experiențe ale vieții. De atunci, discipolii acestor doi filosofi aveau să devină cunoscuți drept epicurei și stoici (după Stoa Poikile).

Ambele curente își imaginau o lume condusă de zei, care sunt indiferenți și se află la mare depărtare. Ambele grupuri erau de acord că orice fel de acțiune comună întreprinsă de grupuri sau de societate în ansamblul ei avea să fie în final zadarnică. În schimb, cheia fericirii și împlinirii putea fi găsită în ceea ce am numi o atitudine psihologică a individului. Ei credeau, iar acest lucru era de o importanță crucială, că atitudinea putea fi dobândită prin învățătură și prin practică. Stereotipurile moderne îi etichetează pe epicurei ca aflându-se în căutarea plăcerilor trupesti, fiind adesea asociați cu mottoul „mănâncă, bea și fii fericit, căci mâine poți să mori“. Termenul de „stoic“ se află la polul opus și a intrat în limbile de astăzi ca descriind răbdarea de neclintit în fața suferinței. În realitate, doctrinele celor două școli, așa cum le-am descoperit noi din epoci ulterioare, erau mult mai nuanțate decât aceste stereotipuri. Îndeosebi stoicismul avea să capete o influență puternică în lumea antică pe parcursul următorilor opt sute de ani. Unele credințe și practici stoice aveau să pună chiar bazele anumitor aspecte ale creștinismului. Spre deosebire de o credință religioasă bazată pe revelație însă, ambele curente filosofice porneau de la un principiu profund înrădăcinat în toată filosofia Greciei antice: calea spre adevăr putea fi găsită prin exercițiul *rațiunii* și prin practicarea judecății raționale.¹⁹

Atena și peninsula greacă marcau granița de vest a celor trei mari regate

elenistice care se formaseră după cuceririle lui Alexandru. Însă lumea vorbitoare de greacă a secolului al III-lea î.Hr. nu se sfârșea aici. Orașe grecești continuau să înflorească și mult mai la vest, pe țărmul Siciliei și de-a lungul vârfului și călcâiului Peninsulei Italice. Dincolo de Italia, Massalia (Marsilia de astăzi) încă rămânea o afacere profitabilă, și una grecească, că tot veni vorba. Cel mai important dintre orașele grecești din vestul Mediteranei era acum Siracusa. Pentru a nu fi pus în umbră de noii regi sosiți la putere după împărțirea cuceririlor lui Alexandru, „tiranul“ Siracusei a adoptat în 304 î.Hr. și titlul de rege (*basileus*).²⁰

Încă de pe vremea războaielor medice, purtate mult mai departe în est la începutul secolului al V-lea î.Hr., orașele-stat grecești din Sicilia se războieră cu rivalii lor, cartaginezii, ieșind uneori învingătoare, alteori nu. Cartagina, în Tunisia de astăzi, fusese inițial o așezare feniciană și se dezvoltase la fel ca multe alte orașe răspândite prin vestul Mediteranei, devenind în final cel mai puternic stat din regiune. Cam în aceeași perioadă în care Siracusa a devenit oficial o monarhie pe model elenistic, Sicilia a fost efectiv împărțită în două, între grecii care dominau estul insulei și cartaginezii din vest.

Pe parcursul secolului următor, în Siracusa aveau să se nască două dintre cele mai importante personalități elenistice din domeniul poeziei și științei. Amândoi s-au bucurat și de protecția dinastiei ptolemeice și au muncit o parte a vieții în Alexandria — ceea ce ne reamintește cât de interconectată era lumea elenistică, chiar și dincolo de granițe. Poetul Teocrit a inventat de unul singur creația literară ce poartă astăzi numele de „poezie pastorală“ (termen derivat din echivalentul său în limba latină). Dialogurile sale în versuri, cunoscute sub numele de „idile“, se desfășurau adesea într-un peisaj sicilian idealizat campestru și pastoral. Povestea lui Daphnis, păstorul sicilian care cântă din nai și moare de iubire neîmpărțită, jeliit fiind de întreaga natură, este probabil cea mai cunoscută dintre acestea.²¹

Arhimede din Siracusa, prieten și rudă a dinastiei conducătoare, a fost descris ca „unul dintre cele mai mari genii creatoare pe care le-a produs vreodată știința grecească“. Lumea încă își aduce aminte de el datorită principiilor lui Arhimede — un mijloc de a calcula densitatea relativă, și ca atare și o parte a compoziției chimice, a unui corp scufundat în apă —, dar și legendei, care spune că Arhimede ar fi descoperit acest lucru în cadă și că ar fi ieșit gol-pușcă pe străzi, strigând tuturor celor care doreau să-l asculte „*Eureka*“ („Am găsit!“).²²

În timpul lui Arhimede, în această extremitate vestică a lumii vorbitoare de greacă și-a început ascensiunea o nouă putere, una care avea să pună bazele unui imperiu care la scurt timp avea să-l eclipseze chiar și pe cel creat de Alexandru. Este adevărat că o ultimă dovadă a ingeniozității lui Arhimede avea să-l coste chiar viața, acesta murind în 212 î.Hr. după ce concepuse un mecanism antiasediu care ținuse inamicul la distanță, campat în afara zidurilor orașului, vreme de doi ani. Noua putere mondială, dușmanul care asedia Siracusa, era Roma.²³

La un moment dat în trecut, Roma nu fusese altceva decât un alt oraș-stat

aflat la marginea lumii vorbitoare de greacă. Vreme de sute de ani, granițele statului roman nu se extinseseră dincolo de Latium, zona din imediata apropiere a orașului, aflată în vestul Peninsulei Italice centrale. Roma timpurie se dezvoltase la fel cum făcuseră și multe alte orașe-stat grecești care o precedaseră. Romanii își izgoniseră ultimul rege în 509 î.Hr. De atunci, statul fusese definit prin expresia latinească *res publica*, însemnând în traducere literară „lucru public“ și reprezentând originile termenului modern de *republică*. În perioada în care conducerea Alexandru cel Mare, republica romană stabilise un echilibru oficial al puterii între Senat — reprezentând de fapt o oligarhie formată din cei mai bogați cetățeni — și majoritatea populației. Acest echilibru era păstrat cu sfințenie în inițialele SPQR, acronimul expresiei latinești „Senatul și Poporul Roman“. Însă echilibrul era deosebit de neechitabil. După standardele grecești, republica romană era o oligarhie, deși în teorie reprezenta un hibrid care adoptase niște elemente democratice, precum votul popular pentru anumite funcții de stat.²⁴ Dintre toate orașele-stat grecești, Roma acestor ani de început se aseamăna cel mai bine cu Sparta. Statul roman era profund militarizat. Pentru cetățenii săi, cel mai înalt scop în viață era invariabil cel de a câștiga onoruri în războaie purtate împotriva dușmanilor republicii. În cele din urmă, aceasta a devenit rețeta perfectă pentru o ascensiune agresivă.

Cum ambițiile Romei se îndreptau spre sud, înspre tocul cizmei Peninsulei Italice și Sicilia, era clar că mai devreme sau mai târziu aveau să se ciocnească de cele ale Cartaginei, care se extindea în direcție opusă. Iar când avea să se întâmple acest lucru, orașele-stat grecești aveau să se trezească prinse la mijloc. Primul Război Punic (denumit astfel după numele latinesc dat de romani cartaginezilor) a început în 264 î.Hr. Până la acel moment, Roma fusese o putere incredibilă pe uscat, dar nu avea flotă. Asumându-și riscuri enorme, romanii au pornit pe mare. După o serie de lupte strânse, atât terestre, cât și maritime, multe purtate în Sicilia sau în imediata ei apropiere, războiul s-a sfârșit în 241 î.Hr. Romanii au învins și au revendicat Sicilia ca pradă de război. Astfel, nu numai orașele cartagineze din Sicilia, dar și cele grecești și-au pierdut independența în fața Romei.

Acesta nu a fost decât începutul. Ostilitățile au fost reluate în 218 î.Hr. Al Doilea Război Punic rămâne în memorie pentru inițiativele cutezătoare ale generalului cartaginez Hannibal care a condus o armată, ce includea ca sprijin elefanți de război, prin Iberia, traversând sudul Franței și pasurile alpine prin zăpezile și frigul iernii, atacându-i pe romani din spate și înfrângându-i după o serie de lupte sângeroase purtate în centrul Peninsulei Italice. Supraviețuirea Romei atârna de un fir de ață. După doisprezece ani de lupte de uzură, romanii au câștigat treptat avantajul. Hannibal a fost nevoit să se întoarcă în Africa, iar în 202 î.Hr. a fost înfrânt în bătălia de la Zama, purtată nu departe de Cartagina.

Istoricul grec Polibiu, care a scris cincizeci și ceva de ani mai târziu, a fost primul care a observat că, odată cu izbucnirea acestui război, istoria a devenit globală, cum am numi-o noi astăzi. Până la acel moment, după cum a remarcat Polibiu, evenimentele și cauzele acestora fuseseră limitate în impactul lor, având

consecințe doar în acea regiune a lumii în care aveau loc. După al Doilea Război Punic însă, „istoria funcționează ca un organism viu; evenimentele care au loc în Italia și în Africa de Nord sunt interconectate cu cele din Asia și din Grecia, și toate sunt direcționate înspre un singur scop“. Acest scop, așa cum îl înțelegea Polibiu, era supremația Romei. Polibiu și-a scris opera cu scopul precis de a le explica confrăților săi greci cum reușise să se întâmple acest lucru pe parcursul „a doar cincizeci și trei de ani“, după cum a spus chiar el.²⁵

Al Doilea Război Punic a angrenat orașele grecești din sudul Peninsulei Italice și din Sicilia. Mai multe dintre ele au ales tabăra greșită — ispitite fiind de oferta lui Hannibal, care promisese să asigure „libertatea elenilor“ — și au împărtășit, în consecință, soarta Siracusei. Macedonia, condusă de dinastia antigonidă și aflată pe țărmul opus al Mării Adriatice, a încheiat la rândul ei o alianță cu Hannibal. O consecință a acestei hotărâri a fost faptul că, după ce și-au încheiat socotelile cu cartaginezii, legiunile romane au pornit înspre sudul Balcanilor. Unele orașe-stat grecești s-au aliat cu macedonenii conduși de Filip al V-lea, altele cu Roma. În 197 î.Hr., după înfrângerea decisivă suferită de Filip în Tessalia, Senatului roman i-a revenit sarcina de a soluționa problemele orașelor grecești. O comisie condusă de generalul roman învingător, Titus Quinctius Flamininus, a sosit la Corint. Dacă este să ne încredem în spusele lui Polibiu, Flamininus a convins Senatul că:

dacă [romanii] își doreau să câștige prestigiul universal printre greci și să convingă întreaga țară că romanii traversaseră inițial Marea Adriatică nu pentru a-și îndeplini propriile interese, ci pentru a asigura libertatea tuturor grecilor, atunci trebuie să se retragă de pretutindeni și să elibereze toate orașele care erau acum păzite de Filip [al V-lea].

Când a fost anunțată această decizie, cu ocazia festivalului panelenic al Jocurilor Istmice, organizat lângă Corint în 196 î.Hr., mulțimile au înnebunit de entuziasm. Flamininus a fost sufocat de gloată. Vestitorul său a trebuit să rostească anunțul de două ori pentru a se face auzit. „Toate circumstanțele“, a scris Polibiu, care trebuie să fi fost un prunc în brațele mamei sale la acel moment,

s-au combinat de așa manieră încât să dea naștere acestui moment de o importanță crucială, când, printr-o simplă proclamație, toți grecii, atât cei din Asia, cât și din Europa, au devenit liberi, fără vreo garnizoană sau vreun tribut care să-i împovăreze, ci bucurându-se pur și simplu de propriile legi.²⁶

Flamininus și-a respectat promisiunea. Legiunile s-au retras. Acum, orașelor-stat grecești le revenea din nou sarcina de a-și gestiona singure propriile politici și de a menține pacea în lumea greacă.

Cinci ani mai târziu însă, romanii s-au întors. De această dată, regele seleucid Antioh al III-lea (cel Mare) a fost cel care a descoperit o ocazie de a-și extinde regatul, așa că a trimis o armată pe celălalt mal al Hellespontului, chipurile într-o încercare de a câștiga statele grecești de partea cauzei sale. Acest lucru a fost prea

mult pentru Senatul de la Roma. Într-o serie de lupte, legiunile aflate sub conducerea lui Scipio Africanul, învingătorul în războiul cu Cartagina, au respins armatele lui Antioh înapoi în Anatolia. Aici, în 188 î.Hr. au suferit o înfrângere finală la Magnesia (astăzi Manisa, nu departe de Izmir). Aceasta a fost prima dată când soldații romani au luptat pe teritoriul Asiei.

Din acel moment, Roma a devenit din ce în ce mai încrezătoare, unii ar spune chiar arogantă, în relațiile cu lumea vorbitoare de greacă. Ultimul rege al Macedoniei elenistice a purtat numele de Perseu. Se pare că ar fi nutrit ambiții vrednice de numele tizului său mitologic, cel care o ucisese pe monstruoasa gorgonă Medusa și întemeiase una dintre cele mai vechi dinastii grecești. Potrivit istoricului roman Titus Livius, armata reunită de acest nou Perseu macedonean în 171 î.Hr. a fost cea mai numeroasă armată formată de pe vremea lui Alexandru cel Mare și până în acel moment.²⁷ Orașele-stat grecești s-au alăturat încă o dată uneia dintre cele două tabere, unele susținând Macedonia, altele, printre care și Atena, venind în apărarea Romei. Toate planurile lui Perseu s-au spulberat în bătălia de la Pydna, purtată în iunie 168 î.Hr. pe țărmul sudic al Macedoniei.

Un an mai târziu, fostul rege avea să fie etalat cu mândrie pe străzile Romei alături de alți prizonieri înălțați în cadrul spectacolului public rezervat de romani special pentru asemenea ocazii, „triumful”. La acel moment, Macedonia înfrântă fusese împărțită în patru state vasale, care răspundeau direct în fața Senatului roman. Mii de soldați care luptaseră alături de macedoneni au fost vânduți ca sclavi. Ca să fie siguri că aveau să stea în banca lor, cetățeni de vază din orașe-stat grecești au fost trimiși la Roma ca ostatici. Printre aceștia s-a numărat și Polibiu, care avea să-și petreacă următorii douăzeci de ani de viață la Roma, unde a și scris cea mai mare parte a operei sale, *Istoria*, încercând să găsească o explicație pentru tot ce se întâmplase.

După bătălia de la Pydna, pe celălalt țărm al Mediteranei tocmai lua sfârșit ultima luptă din seria „Războaielor Siriene” purtată între regii macedoneni ai Asiei și cei ai Egiptului, cu înfrângerea lui Ptolemeu al VI-lea în fața lui Antioh al IV-lea, fiul aceluiași Antioh care fusese înfrânt de romani în bătălia de la Magnesia. O mare parte a fostului imperiu al lui Alexandru era pe punctul de a se reuni sub conducerea Seleucizilor și de a deveni atotputernic. Senatul roman a decis să intervină încă o dată. Exact când Antioh era pe cale să-și pecetluiască victoria, conducându-și trupele victorioase în Alexandria, un mesager plenipotențiar a sosit de la Roma pe mare.

Caius Popilius Laenas nici măcar nu venise însoțit de cine știe ce forță militară. După cum ne povestește Polibiu, în loc să răspundă la salutul regelui, romanul i-a înmănat o tableță sigilată de ceară, cerându-i să o deschidă și să o citească pe loc. Antioh s-a executat și a aflat astfel că Senatul îl instruia să abandoneze războiul și să se întoarcă acasă cu mâna goală. Când a încercat să se eschiveze, romanul a trasat cu un băț o linie în nisip în jurul său și „i-a spus să răspundă la mesaj înainte de a face un pas în afara cercului”²⁸. Antioh nu a avut de ales. Episodul a inspirat acea expresie pe care o folosim și astăzi, „o linie în nisip”. „Ziua lui Eleusis”, așa cum a intrat momentul în istorie, împrumutând

numele suburbiei din Alexandria în care a avut loc întâlnirea a marcat un punct de cotitură. De atunci, recunoscătoarea dinastie ptolemeică și regatul lor egiptean aveau să intre sub protecția celui mai puternic stat din lume.

Statele grecești rivale se adresau acum Romei, la fel cum făcuseră în trecut cu Persia. Într-o ultimă încercare de a-și proclama independența politică, orașele din Pelopones reînviaseră o formă de colaborare pe care o denumiseră „Statul Comun (*Koinon*) al Aheilor“. Mai bine cunoscută sub numele de „Liga Aheană“ — numele pe care i l-au dat istoricii moderni —, această tentativă a fost lăudată ca „una dintre cele mai impresionante inovații constituționale ale lumii elenistice“ și i s-a atribuit și meritul de a fi inspirat constituția federală a Statelor Unite.²⁹ Istoricul Polibiu a fost la rândul său un fan al acestei inițiative, căci tatăl său fusese una dintre personalitățile de vază implicate în formarea ligii. Însă chiar dacă grecii o considerau un adevărat progres constituțional, Liga Aheană a reprezentat o realizare infimă și a apărut prea târziu. Problema acestei ultime încercări de a forma o confederație era aceeași dintotdeauna. De câtă autonomie aveau să beneficieze statele individuale membre ale confederației? În ce fel fuseseră obligate să colaboreze? Sparta în special nu își dorise niciodată să facă parte dintr-un stat federal și se opusese cu violență încercărilor de a se lăsa târâtă în această confederație. Alții au urmat exemplul spartanilor. Și astfel, pe măsură ce se apropia anul 146 î.Hr., romanii aveau toate pretextele necesare pentru a interveni încă o dată.

Acest moment a fost cel mai nefast cu puțință pentru greci. De ce să fi ales Roma să îmbrățișeze o politică atât de violentă tocmai în acel an a fost un mister în Antichitate, care rămâne neelucidat până astăzi.³⁰ Se pare că senatorilor nu le mai ajungea să traseze linii în nisip. Nici măcar umilirea Cartaginei, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Punic, nu fusese suficient de decisivă pentru ei. Nu aveau să se mulțumească cu nimic altceva decât cu distrugere totală. Așa că, fără să le pese prea mult de pretexte, în 149 î.Hr. a izbucnit un al Treilea Război Punic. Trei ani mai târziu, Cartagina a fost rasă de pe fața pământului.

În aceeași perioadă, în vara lui 146 î.Hr., o armată condusă de Liga Aheană a fost înfrântă la periferia Corintului de consulul roman Lucius Mummius. Romanii au ales să facă un exemplu din acest oraș grecesc. Foarte mulți dintre cei care locuiau aici fugiseră. Dintre cei rămași, majoritatea bărbaților au fost uciși, iar femeile și copiii, vânduți ca sclavi. Clădirile publice au fost dărâmate și incendiate. Tezaurile artistice prădate, încărcate pe nave și trimise la Roma. Prin ordinul Senatului, s-a hotărât ca nimeni să nu se poată întoarce în orașul acum în ruine sau să mai trăiască vreodată aici. Acest decret avea să fie revocat abia peste o sută de ani, când Corintul avea să înceapă din nou să se dezvolte, având de această dată statut de colonie clădită pentru persoane care plecau din Peninsula Italică. Între timp, și în Corint, la fel ca în Cartagina, casele și templele aveau să rămână în ruine într-o sălbăticie deșartă — un avertisment adresat oricărui alt stat care alegea să fie dușman Romei.³¹

Roma încă nu era capitala unui imperiu, condusă de un împărat. Acest lucru avea să se întâmple peste mai bine de o sută de ani. Viitoarea civilizație romană s-

a format însă pe tot parcursul acestei perioade, timp în care Senatul și legiunile romane au cumulat influența politică și puterea militară a statelor grecești în propriile mâini. Procesul de a „deveni grec” putea funcționa la fel de bine și dacă lumea vorbitoare de greacă *era cucerită*, în loc să cucerească alte state.

Majoritatea grecilor nu acordaseră mare interes Romei până când nu fuseseră forțați de împrejurări. Pe de altă parte, romanii cunoșteau foarte bine legende și arta grecilor. După cum ne confirmă izvoarele arheologice, chiar și înainte de întemeierea Romei, un număr mare de vase pictate grecești își croiseră drum pe mesele și mormintele din vestul Peninsulei Italice. Romanii vorbeau bineînțeles o altă limbă — latina — care aparține totuși aceleiași familii de limbi indo-europene (spre deosebire de etruscă, limba vorbită de vecinii lor). Zeii pe care îi venerau aveau alte nume. Dar Jupiter, soția sa Iuno, și restul certărețului trib de zei și de zeițeenerate la Roma se asemănau puternic cu familia formată din Zeus, Hera și zeii greci de pe Olimp. Potrivit unei legende, care începuse să circule cel puțin din secolul al V-lea î.Hr., cel mai vechi strămoș al romanilor fusese Enea (Aeneas), un erou al *Iliadei*, care condusesse în Peninsula Italică o parte din ce mai rămăsese din grupul de troieni înfrânți, unde își construiseră o nouă casă. Romanii se infiltraseră încă din primii ani de la întemeierea orașului lor în poemele mai vechi existente în limba greacă prin mituri create despre zeii lor și prin legende construite în jurul eroilor.³²

Este cât se poate de evident că, pe parcursul secolelor a II-lea și al III-lea î.Hr., exact în momentul în care statul roman ieșea din centrul Peninsulei Italice și începea să realizeze cuceriri externe, romanii s-au dat peste cap pentru a imita tocmai cultura acestui grup, dintre toate popoarele ocupate. Scriitorii romani au început să compună istorie, poeme epice și tragedii, împrumutând nu numai stilul grecesc, dar scriind adesea direct în limba greacă. Teatrul a ajuns la Roma în anul 240 î.Hr. Pe parcursul secolului următor, comediile scrise de Plaut și de Terențiu în latină, inspirate puternic din intrigile și personajele Comediei Noi ateniene, aveau să pună bazele unei tradiții ce avea să dureze secole. Și în timp ce latina se împământenea ca „limbă a culturii”, așa cum avea să fie descrisă într-o epocă ulterioară, majoritatea celor care formau elita romană erau bilingvi, scriind în latină și în greacă.³³

Un autor roman care a scris în latină la scurt timp după al Doilea Război Punic a comentat că tocmai violența cuceririlor externe ale Romei a determinat Muzele, aceste protectoare divine ale artelor în mitologia greacă, să se impună în fața „locuitorilor brutali ai Romei”. Și la un secol și jumătate de la distrugerea Corintului de către Lucius Mummius, unul dintre cei mai mari poeți romani, Quintus Horatius Flaccus, mai cunoscut sub numele de Horațiu, avea să rostească faimoasele cuvinte: „Grecia captivă și-a luat în captivitate necruțătorul cuceritor și și-a introdus artele în primitivul Latium”³⁴.

Departa în est, în regiuni la care Roma încă nu avea acces, avea loc un proces cu dublu tăiș. Pe de o parte, regatul seleucid odinioară vast al Asiei se micșora treptat. Pe de altă parte, la marginea tuturor noilor granițe ale imperiului astfel

rămas apăreau noi state independente, care alegeau însă să importe modelul regatelor elenistice și obiceiurile grecești.

Dincolo de Tigrul, o populație nomadă, parții, a anexat nucleul iranian al vechiului Imperiu Persan și, în timp, avea să devină principalul rival local al Seleucizior, iar apoi al Romei. Însă conducătorii parții au bătut monedă pe stil grecesc. Și-au inscripționat numele pe monede în limba greacă, adăugând titlul grecesc de *basileus* (rege), și câteodată, pentru a da și mai mare importanță acestei practici, și adjectivul de „filoelen“ (în traducere literală, „iubitor de greci“). Un palat part ridicat pe țărmul estic al Mării Caspice, loc în care Alexandru nu ajunsese niciodată, a fost proiectat în stil grecesc, cu statui care imitau originalele grecești ale epocii clasice.³⁵ În celălalt colț al regatului lor, Seleucizii își pierdeau influența în Anatolia în fața unor rivali nou-sosiți. În nord-vest, orașul Pergam, aflat nu departe de țărmul Mării Egee, vizavi de insula Lesbos, a devenit capitala unui nou regat independent. Conducătorii din Pergam, dinastia attalidă, erau macedoneni, iar regiunea lor fusese vorbitoare de greacă vreme de secole. Însă mult mai departe în est, pe coasta de la Marea Neagră a Anatoliei, Bitinia era acum condusă de traci, un popor care nu vorbea greacă, de pe țărmul european al Dardanelelor; Pontul era condus de o familie persană, al cărei nume tradus în greacă era Mitridate. În interiorul continentului, mai la sud, o altă familie persană a întemeiat o dinastie în Cappadocia; o altă, în mica enclavă Commagene de la granița dintre Turcia și Siria de astăzi.

O parte a acestor dinastii a încheiat căsătorii cu Seleucizii. Însă, cu excepția dinastiei attalide din Pergam, niciuna nu era, la origini, vorbitoare de greacă. Greaca trebuie să fi fost o limbă străină pentru majoritatea supușilor lor. Cu toate acestea, în toate aceste regiuni, limba greacă și însemnele regatelor elenistice au fost preluate de conducători și transmise supușilor. Se pare că elitele din aceste regate în care nu se vorbea greacă ar fi rivalizat unele cu altele pentru a arăta cât de „iubitoare de greacă“ puteau fi — și nu în ce privește afilierea politică, ci din punct de vedere cultural. Și ideea unei limbi comune care să poată fi folosită pe teritorii extinse, până în regiuni îndepărtate, trebuie să fi avut un farmec practic, mai ales în Anatolia, unde nu mai existase până atunci așa ceva. Pe scurt, „să devii grec“ era la modă pretutindeni în secolul al II-lea î.Hr.

Într-un singur loc trăia un popor care se opunea cu îndârjire acestui curent. Și chiar și aici, rezistența își avea limitele ei. Excepția care confirmă regula este reprezentată de istoria evreilor. Înainte de sosirea macedonenilor, poporul care locuise în fostele regate ale Israelului și Iudei adoptase vreme de secole o formă de „separatism etnic extrem“. Esențială pentru existența lor era credința într-un singur zeu care era nu numai creatorul și „salvatorul“ acestui singur popor, dar și singurul zeu care existase sau *ar fi putut* să existe vreodată oriunde. Printre popoarele care venerau mai mulți zei, putea fi ușor să recunoști echivalențele, așa cum se întâmplase cu zeul roman Iupiter și cel grec Zeus. Există nenumărate asemenea exemple în Antichitate. Însă credința evreilor într-un singur zeu, sau monoteismul, interzicea explicit venerarea oricărei alte zeități.³⁶ Schimbările care permiteau religiilor politeiste ale lumii antice să se înțeleagă atât de bine unele cu

celalalte nu erau posibile în cazul unei religii cu totul diferite.

Deși teritoriul locuit de aceștia făcuse parte din Imperiul Persan, evreii fuseseră conduși de marele preot al Templului de la Ierusalim, cel mai important oraș din regatul Iuda, fără mare amestec din partea perșilor. Inițial, acest aranjament a continuat și după cucerirea imperiului de către Alexandru. Potrivit unor autori evrei activi mai târziu, în 301 î.Hr., într-un moment crucial al războaielor de succesiune, Ptolemeu I a prădat Ierusalimul și a luat mii de evrei din Iuda cu el în Egipt, ca prizonieri de război. Următorii o sută de ani, cea mai mare parte a teritoriului care purta la acel moment numele de Siria a rămas sub stăpânirea dinastiei ptolemeice din Egipt, nu a Seleucizilor care domneau în Asia. În Egipt, prizonierii au fost eliberați și încurajați să se stabilească permanent aici. Acest moment a marcat începuturile comunității evreiești din Alexandria. Nu după mult timp, și alți evrei au sosit de bunăvoie în regiune, alăturându-se celor care trăiau aici. Sub conducerea dinastiei ptolemeice, Egiptul se dovedise un magnet pentru grecii de pretutindeni și la fel se pare că ar fi fost și pentru evrei. Până la jumătatea secolului al III-lea î.Hr., în Egiptul ptolemeic, dar și în acele regiuni pe care le considerau prin tradiție natale existau comunități evreiești importante.³⁷

Întorcându-ne în Ierusalim, se pare că, după tulburările provocate de Ptolemeu I, marii preoți au fost din nou lăsați să domnească peste poporul lor, guvernându-l de o manieră consacrată prin tradiție vreme de încă un secol. Apoi, în 200 î.Hr., Antioh al III-lea i-a izgonit pe Ptolemei din Siria, preluând conducerea acestei regiuni. Inițial, lucrurile nu s-au schimbat prea mult. Noul conducător a confirmat încă o dată drepturile și privilegiile marilor preoți. Legile și obiceiurile distincte ale religiei iudaice urmau să fie din nou protejate. Cu toate acestea, indiferent cum s-ar fi procedat înainte, se pare că totuși candidații la funcția de mare preot urmau să fie din acel moment obligați să plătească pentru acest privilegiu.

În 175 î.Hr., după urcarea pe tron a lui Antioh al IV-lea, fratele marelui preot la conducere la acel moment a plătit o sumă mai mare decât deținătorul respectivei funcții, obținând pe această cale susținerea regelui pentru a-l înlătura. Uzurpatorul purta probabil numele de Ioșua, dar se pare că ar fi ales să fie cunoscut după numele său grecesc de Iason. Primul lucru pe care l-a făcut Iason a fost să construiască un *gymnasion* la Ierusalim. Un *gymnasion* era un complex tradițional grecesc format din structuri în aer liber, dar și din clădiri, care îmbina funcțiile unei săli moderne de sport cu cele ale unui club pentru bărbați, fiind în același timp și un colegiu de pregătire. O altă inovație a fost *ephebeion*: un colegiu în care tinerii primeau educație militară. Ambele construcții aveau drept model niște instituții care fuseseră înființate cu mult timp în urmă la Atena și în alte orașe grecești. Motivele lui Iason ne rămân necunoscute, căci nu știm decât ce au spus rivalii săi despre el. Faptul că încerca să intre în grațiile protectorului căruia îi și datora funcția pe care o avea a avut fără nicio îndoială un rol de jucat în această decizie. Însă se poate să-și fi dorit să-și alinieze poporul la o modă adaptată de toate regiunile din jurul lor.

Timp de șapte ani, sub conducerea lui Iason ca mare preot, ritualurile evreiești tradiționale ale Templului par să fi coexistat alături de aceste inovații. Tinerii se înscriau la cursurile gimnaziului și își ofereau serviciile ca efei. Atleți evrei puteai fi văzuți antrenându-se purtând pălării cu boruri largi numite *petasoi*. La Atena și, firește, și în alte orașe grecești atleții se antrenau dezbrăcați. *Petasos* fusese o adăugire a macedonenilor. Istoricul evreu anonim care a consemnat aceste evenimente în limba greacă câteva decenii mai târziu nu ne spune dacă tinerii din Ierusalim purtau sau nu ceva pe ei când ieșeau la antrenamente. Însă autorul nu se rușinează din a-și face cunoscute părerile. Acel sentiment de indignare, de ofensă adusă lucrurilor dragi evreilor, se face auzit clar și răspicat. După cum conchide și autorul: „era momentul de maximă audiență al procesului de *a deveni grec (hellenismos)*, când adoptarea obiceiurilor străine (*allophyllismos*) își atingea punctul culminat” — din câte știm, aceasta este prima instanță în care sunt folosiți cei doi termeni în limba greacă. Toate acestea se datorau „arogantei și abominabilei ticăloșenii” a „profanului Iason”, care, adoptând un comportament „ce nu se cuvenea unui Mare Preot”, își propusese „să-i schimbe pe toți cei din rasa sa de așa manieră încât să corespundă caracterului elenistic”.³⁸

Ultimul dintre Războaiele Siriene, sfârșit în 168 î.Hr. cu blocarea lui Antioh al IV-lea în cercul trasat în nisip de mesagerul roman Popilus Laenas, a avut consecințe șocante pentru Ierusalim. S-au purtat nenumărate dezbateri pentru a stabili ce s-a întâmplat mai exact și care a fost ordinea evenimentelor. Iason a fost înlăturat în momentul în care cineva a trecut peste capul lui și i-a plătit lui Antioh o sumă și mai mare pentru această funcție. Detronat, Iason a condus apoi o revoltă împotriva noului mare preot, care adoptase la rândul său un nume din mitologia greacă: Menelau. Poate că pe drum înspre suburbia Eleusis din Alexandria, unde a fost umilit, sau poate când s-a întors de aici, Antioh s-a abătut de la calea sa, îndreptându-se cu armata către Ierusalim pentru a înăbuși violențele. Dacă intenția sa fusese cea de a reinstaura ordinea, în realitate s-a întâmplat fix invers. Fie că îndeplineau sau nu un ordin primit, trupele regale au prădat orașul și au profanat Templul. La scurt timp după aceea, pentru a aplană situația, Antioh a emis un decret cum nu se mai văzuse în niciun colț al lumii elenistice, dar care prefigurează în mod nelinistitor nenumăratele persecuții religioase ce aveau să aibă loc în epoci mult mai îndepărtate.

Mulțumită unui alt cronicar evreu, și acesta anonim, ale cărui cuvinte aveau să fie traduse mai târziu în greacă, putem citi un rezumat al edictului: „Întregul său regat... să formeze un singur popor și toți să renunțe la propriile obiceiuri”. Potrivit aceluiași cronicar, nefiind mulțumit de această formulare, Antioh a continuat prin a construi „urâciunea pustiirii” pe Muntele Templului. Prin aceasta se înțelegea probabil un altar dedicat zeului sirian Baal. Scriitorul nu spune că evreii erau obligați să se închine la acesta. Dar sacrilegiul de a construi ceva într-un asemenea loc era cât se poate de clar. În plus, se pare că în toate provinciile evreiești jertfele aduse zeilor păgâni au devenit obligatorii. Unii evrei le considerau chiar un preț ce merita plătit în schimbul păcii și favorurilor regale.³⁹

Toate acestea se băteau cap în cap cu ce făcuse Alexandru sau oricare dintre diadohii săi în teritoriile cucerite. Cum putea fi justificată o asemenea abatere? Nu există urmă de îndoială că pe Antioh încă îl durea umilința suferită în fața romanilor. În acest caz, se prea poate să fi jucat un rol și instinctul de a intimidă, de a te lua de cineva care îți era inferior. Se prea poate să fi existat și un calcul mai subtil. Care să fie secretul puterii romanilor, se prea poate să se fi întrebat Antioh, acel secret care îi lipsea regatului său, care încă era puternic? Dacă Asia Seleucizilor avea să reușească să țină vreodată piept unui „Senat și Popor Roman” unit și omogen, nici că ar fi existat un loc mai bun din care să înceapă omogenizarea decât cu acest grup recalcitrant de supuși din Ierusalim?

În regatul Iudea, consecințele au fost incendiare. O revoltă a fost condusă de o familie cunoscută în istorie sub numele de dinastia hașmoneană, dar și după porecla de Macabei (numele găsindu-și originile în termenul evreiesc de ciocan). Antioh a murit în luptă, undeva departe în est, în 164 î.Hr., exact în momentul în care revolta condusă de Iuda Macabeul reușise să înfrângă garnizoana seleucidă din Ierusalim și să restaureze Templul. Acest episod este și astăzi comemorat de evrei cu prilejul sărbătorii Hanukka. La scurt timp după aceea, un decret emis în numele noului rege, Antioh al V-lea, a revocat edictul anterior.⁴⁰ Persecuția a luat sfârșit — deși se poate spune că, pe termen lung, efectele ei ne însoțesc și astăzi, după mai bine de două mii de ani.

Consecințele acestor acțiuni aveau să se dovedească foarte diferite de ceea ce ar fi putut intenționa Antioh al IV-lea. În 140 î.Hr., un alt membru al familiei Macabeilor avea să-și asume titlul grecesc de rege (*basileus*), dobândind independența de facto a Iudeii. Pe parcursul următorilor optzeci de ani, sub conducerea dinastiei Hașmoneilor, granițele regatului evreiesc aveau să se extindă și să includă tot ce însemna Palestina geografică de la vest de Iordan, ajungând până pe țărmul Mediteranei. Revolta Macabeilor nu fusese direcționată numai împotriva puterii politice a regatului elenistic, ci și împotriva penetrării culturale a ideilor grecești și a stilului de viață grecesc. Acesta a fost probabil singurul episod de acest gen din întreaga istorie a perioadei.

Chiar și aici însă, respingerea ideii de a „deveni grec” avea să-și aibă limitările ei. Dinastia Hașmoneilor, ca orice altă dinastie din est care se rupea de politica oficială, fie că fusese sau nu vorbitoare de greacă la origine, își conducea regatul conform conduitei elenistice. Conducătorii lor au adoptat nume grecești, pe care le-au folosit alături de cele evreiești. Monedele purtau inscripții în trei limbi; greacă, ebraică și aramaică. Și pentru următorii trei sute de ani, istoria acestor lupte și a bătăliilor purtate ulterior de poporul evreu pentru autodeterminare aveau să fie scrise și puse în circulație în limba greacă. Într-adevăr, doar datorită surselor grecești care au supraviețuit acestei perioade am putut afla câte ceva despre acestea.⁴¹

De atunci, istoria a fost povestită ca și cum perioada de un secol și un pic ce a urmat distrugerii Cartaginei și a Corintului, în 146 î.Hr., ar fi cunoscut cea mai rapidă și mai neîntreruptă expansiune a puterii romane, ce avea să culmineze cu

consacrarea Romei ca „imperiu fără limite”⁴². Însă pentru oricine ar fi trăit în acei ani, și mai ales în estul vorbitor de greacă, situația nu ar fi avut cum să se prezinte așa. În timp ce dinastiile elenistice cădeau pradă războaielor fratricide, iar regatele nou formate luptau unele împotriva celorlalte, Roma nu era decât unul dintre nenumărații jucători de pe un teren aglomerat și înnebunitor. Nici măcar pe romani nu te puteai baza că ar fi putut câștiga *toate* bătăliile. Și chiar dacă pe plan extern legiunile repurtau victorii, uneori *res publica* romană părea a fi în pragul colapsului pe plan intern. Ascensiunea bruscă din secolul anterior, când Roma evoluase de la oraș-stat la putere globală, golise onorabilele instituții ale republicii. Pe parcursul unei perioade de șaizeci de ani, din 91 î.Hr. până în 31 î.Hr., în timp ce își respingea dușmanii externi, Roma purta adesea un război împotriva statului roman însuși.

Totul a început cu un război devastator în Peninsula Italică. În 91 î.Hr., întreaga peninsulă se supunea legilor făcute la Roma. Însă doar cetățenii romani puteau vota sau aveau un cuvânt de spus în elaborarea acestor legi. Războiul, ce poartă înșelătorul nume de „Război Social”, care a izbucnit în acel an, a fost purtat între orașul Roma și „aliații” săi (*socii* în latină) din restul peninsulei, miza fiind drepturile acestora. Se prea poate ca scopul inițial al aliaților să fi fost cel de a se separa și de a-și câștiga independența. Majoritatea orașelor din sud fuseseră în fond și la urma urmei *poleis* vorbitoare de greacă în primă fază; multe încă vorbeau greacă și își păstrau legăturile culturale și economice cu restul lumii grecești. Cetățenii lor se poate să fi fost în continuare vrăjiți de ideea de „libertate pentru eleni”. Dacă chiar acesta fusese scopul, atunci rezultatul a fost exact opusul. Senatul, amenințat că ar fi putut pierde războiul, a oferit în 88 î.Hr. cetățenie romană și o parte din drepturile ce reveneau prin tradiție cetățenilor orașului aproape tuturor locuitorilor Peninsulei Italice. Și fix într-un moment în care elita romană continua să devină *din punct de vedere cultural* greacă, masele vorbitoare de greacă din sudul Peninsulei Italice au devenit peste noapte cetățeni romani *din punct de vedere legal*. Fusese stabilit un precedent.

Pentru majoritatea grecilor, un motiv mai mare de îngrijorare decât tulburările din Peninsulei Italică era războiul care dura de mai bine de jumătate de secol, purtat între Roma și Mitridate al VI-lea, conducătorul jumătate grec, jumătate persan al regatului Pont. La apogeul său, la începutul secolului I î.Hr., acest regat se extinsese pornind de la centrul stabilit în nordul Anatoliei, înghițind toate așezările grecești din jurul Mării Negre și ajungând apoi să domine întreaga regiune a Anatoliei. Pe parcursul unui singur an, 89 î.Hr., Mitridate a înfrânt armatele romane în nici mai mult, nici mai puțin de patru lupte.

În baza unor ordine secrete trimise către fiecare oraș grecesc din Anatolia s-a pus la cale masacrarea „romanilor și italicilor, împreună cu soțiile, copiii și sclavii eliberați ai acestora, uciderea oricărei persoane de obârșie italică”. Istoricii moderni fac o analogie evidentă cu genocidul și „epurarea etnică”. Pe întreg teritoriul Anatoliei erau ucise zilnic între optzeci de mii și o sută cincizeci de mii de persoane. Indiferent cât de îngrozitoare este această poveste, ea scoate însă la iveală și cât de mare trebuie să fi fost numărul de civili care urmaseră regiunile

romane în est cu scopul de a-și construi un cămin și o nouă viață în aceste regiuni, care acum căzuseră sub conducerea lui Mitridate. Unii trebuie să fi fost oficiali, precum colectori de impozit, alții, foști soldați care primiseră pământuri în schimbul serviciului militar, alții trebuie să fi activat în domeniul afacerilor și comerțului. Cei care au îndeplinit ordinul trebuie să fi fost probabil doar parțial mânați de faptul că se temeau de Mitridate, a concluzionat un istoric grec în lucrările sale, aproape două secole mai târziu. Trebuie „să-i fi și detestat suficient de mult pe romani pentru a se purta astfel cu ei”⁴³.

Foarte mulți dintre grecii care au urmărit aceste evenimente de pe celălalt țărm al Mării Egee împărtășeau aceleași sentimente mixte. În pofida cruzimii metodelor folosite, era oare, în noul context, Mitridate cea mai bună șansă pentru dobândirea acelei „libertăți a elenilor”, mult prețuită în continuare? Unii erau de părere că riscul merita asumat. Chiar și Atena, care avusese prin tradiție grijă să cultive relații apropiate cu Roma, a schimbat taberele. Răzbunarea nu a întârziat să apară și a fost cruntă. Acum sosise rândul Atenei să sufere la fel ca Teba și Corintul pe parcursul conflictelor anterioare. Generalul roman Sulla a asediat orașul și portul Pireu. Asediul a durat până în primăvara lui 86 î.Hr. Până atunci, unii dintre cetățeni se dedaseră la canibalism. După ce au pătruns armatele lui Sulla în oraș

a urmat un crunt și nemilos masacru: căci locuitorii erau prea înfometați pentru a se salva și nici femeilor și copiilor nu li s-a arătat pic de milă. Sulla a ordonat romanilor să ucidă pe oricine care le ieșea în cale.

Izvoarele arheologice nu pot confirma suferințele suferite de apărătorii orașului. Însă pe parcursul săpăturilor realizate în secolul XX în agora ateniană, au ieșit la iveală indicii care ne arată clar distrugerile suferite de clădiri.⁴⁴

Aveau să treacă încă douăzeci de ani până să reușească romanii să-l înfrângă pe Mitridate. Între timp, demonstrând cât se poate de clar vidul din ce în ce mai mare de putere creat în spațiul egeean și în estul Mediteranei, comunități maritime porneau pe mare și își făceau singure dreptate, confiscând bunuri și sclavi pe proprie răspundere. În 69 î.Hr., un jaf întreprins pe insula Delos aproape că a distrus orice urmă că acest centru înfloritor, multicultural și poliglot al comerțului internațional cu sclavi ar fi existat vreodată. Făptașii sunt întotdeauna numiți „pirai” în sursele antice. Istoricii moderni suspectează însă că în spatele acestor tulburări trebuie să se fi aflat niște cauze mai profunde, cu rădăcini în nemulțumirea generalizată și în decăderea legii și ordinii într-o perioadă în care puterea macedoneană se prăbușea și nu era clar încă dacă Roma avea să se dovedească suficient de puternică pentru a o înlocui.⁴⁵

Roma a convins că reușea să redevină stăpână pe situație în estul vorbitor de greacă abia în anii 60 î.Hr. Gnaeus Pompeius Magnus (cel Mare), mai cunoscut sub numele de Pompei, a fost trimis în spațiul egeean prin ordinul Senatului în 67 î.Hr., însoțit de cinci sute de nave și peste o mie de soldați. Acesta nu numai că a ras de pe fața pământului bazele piraiilor, dar, trei ani mai târziu, a reușit să

distrugă cu desăvârșire puținul care mai rămăsese din regatul seleucid din Asia, iar anul următor, 63 î.Hr., și regatul Hașmoneilor din ceea ce devenise Iudeea.

Când s-a întors Pompei la Roma, în 61 î.Hr., pentru a-și sărbători „triumful“, orașul trebuie să fi arătat ca și cum întreg estul vorbitor de greacă ar fi sosit aici. Mii de prizonieri capturați din aproape toate colțurile imperiului odinioară cucerit de Alexandru au fost etalați în spatele carului triumfal al lui Pompei, pe străzile orașului. Învingătorul însuși a purtat o cămașă care, pretindea el, i-ar fi aparținut cândva lui Alexandru. Titlul de „Magnus“, pe care și-l acordase cu câțiva ani înainte, l-a ajutat și mai mult pe victoriosul general roman să calce pe urmele cuceritorului macedonean. În statuile care au supraviețuit până în zilele noastre, Pompei este înfățișat cu acel zulf sau acea buclă pe frunte care fusese semnul distinctiv al imaginii publice a lui Alexandru.

O mărturie mai durabilă care servește aceluiași scop a fost complexul de clădiri construit la ordinul lui Pompei în aceeași perioadă în centrul Romei. Teatrul lui Pompei și-a deschis porțile în 55 î.Hr. Este foarte posibil ca acesta să fi fost cel mai mare teatru permanent construit vreodată după modelul standard grecesc. Se spune că ar fi avut o capacitate de până la patruzeci de mii de spectatori. Iar complexul era dotat cu mai multe încăperi pe lângă tradiționalul *auditorium* semicircular. În anticamere și pe holuri laterale erau expuse nenumărate exponate care îți luau ochii, majoritatea aduse pe mare din est. Complexul era atât de opulent și de încăpător, încât în momentul în care clădirea Senatului a luat foc, pe parcursul unei revolte izbucnite la scurt timp după aceea, senatorii s-au reunit în una dintre sălile teatrului. Însemne inconfundabile ale regatelor elenistice soseau la Roma.⁴⁶

Roma domnea acum peste sudul Balcanilor, până în dreptul Dunării, peste întreaga Anatolie și Marea Egee, iar în est se războia cu părții pentru ce mai rămăsese din regatul seleucid din Asia. În vest, puterea romană se extinsese și mai departe și mai repede, ocupând Hispania și Galia (întreg teritoriul Franței, plus regiuni din Elveția și Germania până în dreptul Rinului). Cucerirea Galiei și prima scurtă debarcare a legiunilor romane pe țărmul Britanniei îi aparținuseră rivalului mai tânăr al lui Pompei, Gaius Iulius Caesar. Conducători militari care aveau să comande loialitatea a sute de mii de soldați și să-și lase amprenta asupra peisajului urban al Romei înseși modelau lumea înconjurătoare, în timp ce instituțiile tradiționale ale republicii romane luptau în mod vizibil din greu pentru a le ține ambițiile în frâu.

Războiul civil a izbucnit în 49 î.Hr. Din acel moment, toate luptele romanilor împotriva altor romani aveau să fie purtate în estul vorbitor de greacă. Ultimul supraviețuitor al regatelor elenistice, Egiptul, s-a trezit la mijloc, având un rol fatidic. Timp de mai bine de un secol, Ptolemeii se bazaseră pe Roma pentru protecție externă. În ultima perioadă, diversele ramuri ale acestei familii incestuoase fuseseră la cuțite, iar Roma devenise și intermediara acestor dispute. Ptolemeu al XII-lea Auletes („Flautistul“) reușise să-și păstreze tronul mulțumită protecției Romei până la moartea sa, în 51 î.Hr. Pompei avusese mare grijă să întrețină această relație cât timp se aflase în est. Așa că, în momentul în care

Caesar i-a pus armatele pe fugă în bătălia de la Pharsalus, Tessalia, din 48 î.Hr., Pompei s-a refugiat în Alexandria.⁴⁷

Egiptul era acum condus de cea mai cunoscută dintre toți reprezentanții dinastiei ptolemeice. Aceasta era fiica Flautistului, Cleopatra a VII-a. Însă regina era implicată într-o luptă pe viață și pe moarte cu fratele ei, Ptolemeu al XIII-lea. Regatul căzuse pradă haosului. O facțiune l-a ucis pe Pompei imediat ce a ajuns în Alexandria, sperând să intre în grațiile lui Caesar. În schimb, Caesar a ales să o susțină pe Cleopatra și să-i asigure poziția pe tron, în timp ce fratele ei mai mic, care avea doar doisprezece ani, a devenit oficial al paisprezecelea Ptolemeu — până când dispăre din registrele oficiale, chipurile ucis, câțiva ani mai târziu. La scurt timp după ce a plecat Caesar din Egipt, Cleopatra a dat naștere unui fiu, care avea să fie poreclit „Caesarion” sau „micul Caesar”, căci se spunea că ar fi fost copilul lui Caesar.

Apoi a urmat asasinarea lui Caesar, ucis de idele lui Marte în 44 î.Hr., în timpul unei reuniuni a Senatului din sălile Teatrului lui Pompei. Asasinatul și urmările acestuia reprezintă una dintre cele mai cunoscute povești ale Antichității, iar acest lucru se datorează în mare parte celor două piese scrise de Shakespeare și bazate îndeaproape pe biografiile protagoniștilor lor, scrise în greacă de Plutarh la un secol și un pic după respectivele evenimente: *Julius Caesar* și *Antoniou și Cleopatra*. Violențele au luat din nou cu asalt Roma și lumea romană din est. A durat doi ani ca armatele lui Brutus și Cassius, principalii doi conspiratori din spatele asasinatului, să fie înfrânte la periferia Filippi, orașul din Macedonia fondat, sub acest nume, de Filip al II-lea. Legiunile victorioase în această luptă au fost conduse de Marcus Antonius, un fost susținător al lui Caesar, care încitase mulțimile frenetice de romani prezente la funeraliile acestuia, și o rudă îndepărtată a lui Iulius Caesar, care avusese doar nouăsprezece ani de idele lui Marte, pe nume Gaius Octavius.

Un deceniu mai târziu, o nouă luptă pentru putere a izbucnit între Marcus Antonius și Gaius Octavius. Până în 31 î.Hr., când s-a dat lupta, Antonius făcuse cauză comună cu Cleopatra, regina Egiptului (se și căsătorise cu aceasta, deși avea o soție). Atât Cleopatra, cât și Octavius erau cât se poate de îndreptățiți să revendice moștenirea lui Caesar. Cleopatra conducea cel puțin nominal Egiptul împreună cu Ptolemeu al XV-lea, care era nimeni altul decât Caesarion, fiul ei adolescent al cărui tată ar fi fost chiar Iulius Caesar. Însă fostul Gaius Octavius putea veni cu o revendicare și mai serioasă. În testamentul său, Caesar îl adoptase ca singur fiu și moștenitor, schimbându-i pe parcursul acestui proces numele în Octavian și împrumutându-i și propriul nume de familie, cel de Caesar. Fiul Cleopatrei avea (cel mai probabil) o relație mult mai apropiată, una de sânge. Dar în acea epocă nu exista nicio modalitate de a demonstra acest lucru. Legitimitatea conta foarte mult în Roma antică.

De această dată, bătălia decisivă a fost purtată pe mare. Însă în imediata apropiere se afla din nou teritoriul Greciei: respectiv un promontoriu de pe coasta de vest, aflat lângă orașul modern Preveza, ce purta numele de Actium. Victoria ar fi putut aparține oricăreia dintre cele două tabere. Dacă ar fi câștigat Antonius

și Cleopatra, relatarea lui Plutarh, care a descris o ceremonie fastuoasă organizată în Alexandria cu puțin timp înainte, ne îmbie să aruncăm un ochi și să ne imaginăm cum ar fi arătat viitorul. Într-un peisaj somptuos, cei trei copii mici ai cuplului și Caesarion sunt plimbați prin fața poporului. Fiecăruia i se atribuie câte un set de regate în est. Gemenii lui Antonius sunt proclamați „regi ai regilor“.

Această scenă avea să fie reimaginată aproape două mii de ani mai târziu de poetul grec C.P. Kavafis, care scria în același oraș, Alexandria. Cu tipica sa ironie spirituală, Kavafis sugerează că locuitorii Alexandriei „erau bineînțeles conștienți că acestea erau doar cuvinte și că se jucau niște roluri“. Dar ziua era una caldă, iar soarele strălucea, așa că au decis și ei să se lase delectați de acest spectacol cu toate că „știau cât valorau asemenea lucruri, ce vorbe deșarte erau aceste regate“.⁴⁸ Lăsând la o parte perspectiva de care s-a bucurat mai târziu un Plutarh sau un Kavafis, aici avem pur și simplu de-a face cu domnia elenistică în plin spectacol, în toată gloria sa fantastică. Bineînțeles că și Roma ar fi deținut rolul de cel mai mare regat dintre toate. Asta în cazul în care tabăra lui Octavian ar fi fost cea care câștiga bătălia de la Actium. Însă rezultatul pe termen lung, lăsând la o parte componenta fantastică și îmbrăcându-l într-o glorie ceva mai brutală, probabil că nu a fost foarte diferit.

Antonius și Cleopatra s-au refugiat la Alexandria, unde s-au sinucis în vara lui 30 î.Hr. Caesarion, sau Ptolemeu al XV-lea, în vârstă de doar șaptesprezece ani, a domnit singur doar câteva săptămâni înainte de a fi executat la ordinul lui Octavian. Regatul elenistic al Ptolemeilor s-a stins. Egiptul a devenit pe dată provincie romană. „Ahaia“, însemnând cea mai mare parte a Greciei de astăzi, a avut aceeași soartă, în 27 î.Hr. În același an, Octavian s-a autoproclamat unic conducător al Romei. Mantia lui Alexandru cel Mare, râvnită de atât de multe persoane, căzuse în final pe umerii acestui bărbat, care la vârsta de treizeci și șase de ani și-a atribuit un alt nume: Augustus („cel venerat“). Acum ia ființă Imperiul Roman, așa cum îl cunoaștem noi astăzi.⁴⁹

IMPERIUL GREC AL ROMEI

27 î.Hr.–337 d.Hr.

Pacea fusese impusă cu forța armelor în întreaga lume vorbitoare de greacă. Înaintea lui Augustus încercaseră și alții acest lucru, însă pacea nu durase niciodată. De această dată însă a durat. Într-adevăr, cea mai mare parte a lumii avea să trăiască în pace vreme de două sute de ani. Această perioadă este cunoscută, și astăzi, după numele latinesc de *pax romana* („pace romană”) sau *pax Augusta*. Grecii nu mai trăiseră niciodată așa ceva.

Odată cu pacea s-a instaurat și stabilitatea politică, o perioadă la rândul ei fără precedent în istoria timpurie a grecilor. Aceasta a fost realitatea de la baza poveștilor despre viețile cumplite, morțile dezgustătoare și intrigile primei dinastii de împărați care i-au urmat lui Augustus la conducerea imperiului. Acestea și multe alte povești de acest gen au ajuns pentru prima dată cunoscute populației spre sfârșitul primului secol al erei creștine și de atunci nu și-au pierdut din puterea de a îngrozi și de a stimula imaginația oamenilor. Tiberius a ajuns un sihastru paranoic în ultimii ani de viață și a murit în 37 d.Hr., pe când avea în jur de șaptezeci de ani, după ce instituisese un regim al terorii printre elitele romane de cel mai înalt nivel; cel mai probabil că succesorul său, Caligula, nu și-a ridicat de fapt calul la rang de consul, dar tot a fost ucis de propriile gărzi ziua în amiaza mare în centrul Romei. Iar cu josnicul Nero, ultimul reprezentant al dinastiei iulio-claudiene, ne vom întâlni din nou.

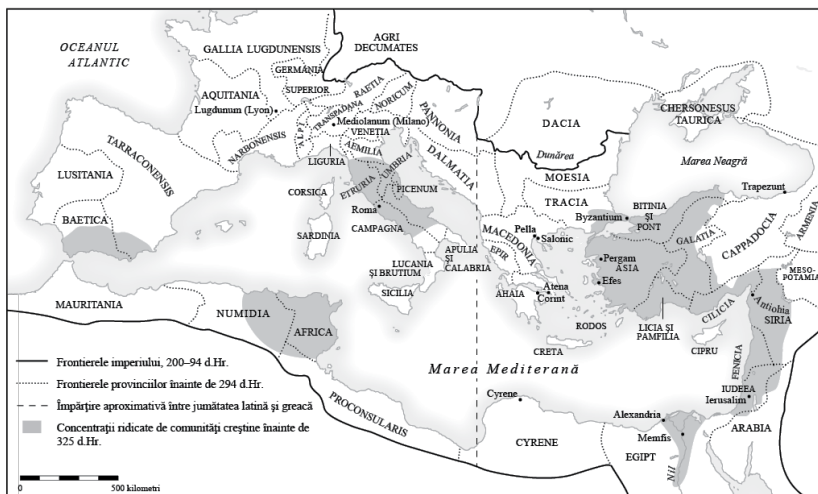
S-a susținut însă că, pe parcursul acestor două sute de ani, personalitatea și viciile personale ale împăratului conducător nu au contat cine știe ce pentru viețile majorității supușilor imperiului. Sistemul de guvernare stabilit de Augustus pe parcursul celor patruzeci și patru de ani de domnie avea să se dovedească deopotrivă stabil și durabil.¹ Și deși dreptul la tron al unui anume împărat avea să fie adesea contestat în epocile viitoare, atât timp cât imperiul rezista nimeni nu avea să conteste vreodată însuși sistemul imperial — această practică înrând în contradicție flagrantă cu veșnicile experimente politice și tulburările din vechile orașe-stat grecești.

La momentul morții lui Augustus, în anul 14 d.Hr., Imperiul Roman se

întindea din dreptul țărmului atlantic al Portugaliei, Spaniei și Franței în vest până la Eufrat în est și Assuan în sudul Egiptului. Includea toate insulele din Mediterana și aproape întreaga linie de țărm a mării pe care romanii deja o numeau *mare nostrum* („marea noastră”). În extremitatea estică a acestui imperiu, câteva regate mai mici, care se separaseră de Imperiul Seleucid, și-au menținut în teorie independența ceva vreme. Peste câteva decenii, și acestea aveau să fie în întregime înghițite de Imperiul Roman, care avea să-și atingă expansiunea teritorială maximă la o sută de ani după epoca lui Augustus, pe parcursul domniilor lui Traian și Hadrian. Toate teritoriile dintre Eufrat și Mediterana, în care avusese loc procesul de „a deveni grec” încă de pe vremea lui Alexandru, aveau să fie din nou reunite în cadrul unei singure entități politice.²

Latina era limba folosită pretutindeni în administrația imperiului și în cele mai înalte curți de justiție. În provinciile estice însă, greaca fie fusese vorbită ca primă limbă vreme de secole, fie fusese adoptată cu mult timp în urmă ca un canal firesc de scriere în domeniul afacerilor, în educație și în administrația locală. Oficialii romani au acceptat această situație, fără îndoială din motive pragmatice. Nu s-a recunoscut niciodată pe cale oficială că jumătatea răsăriteană a imperiului funcționa de fapt într-o limbă diferită de cea oficială. Însă o bună parte a istoriei de mai târziu a Europei avea să pornească de la o diviziune neoficială care se pare că a fost acceptată tacit în timpul sau la scurt timp după domnia lui Augustus — o diviziune între un vest vorbitor de latină și un est vorbitor de greacă.

Nimeni nu s-a gândit vreodată să deseneze această diviziune lingvistică pe o hartă. Acceptând existența câtorva enclave, înțelese ca excepții, în fiecare jumătate, demarcația urmează o linie dreaptă trasată de la nord la sud prin strâmtoarea care separă tocul cizmei italiene de insula Corfu. În termeni contemporani, Austria (până la granița formată de Dunăre), Croația și anumite zone din vestul Balcanilor aparțineau de jumătatea latină, împreună cu țărmul Africii de Nord, la vest de Tunisia. La est de această linie și la sud de Dunăre, dialectul grecesc comun, cunoscut sub numele de *koine*, a continuat să fie limba folosită de regulă în comunicare și în numeroase registre scrise, cu excepția celui mai înalt nivel al administrației imperiale.³

Imperiul Roman la sfârșitul secolului al III-lea, după Charles Freeman, *A New History of Early Christianity* (New Haven, CT, și Londra: Yale University Press, 2011), harta 3.

Această linie marchează o subtilă, dar importantă schimbare a formei lumii vorbitoare de greacă. Așezările grecești întemeiate cu mult timp în urmă în Sicilia, sudul Italiei, sudul Franței și coasta mediteraneeană a Spaniei *au fost* asimilate. Romanii încă foloseau termenul geografic de *Magna Graecia* (Grecia Mare) când se refereau la jumătatea sudică a propriei peninsule, Italia de azi. Dar făceau acest lucru în latină. O parte a amintirilor despre limba, obiceiurile și istoria mai îndepărtată a acestor foste așezări grecești avea să se păstreze cel puțin până la sfârșitul secolului al II-lea d.Hr., poate chiar și după. Dar, exceptând aceste rămășițe ocazionale, „Grecia Mare” fusese absorbită de vestul dominat de latină până când sosise Augustus la conducerea imperiului. Acea lume vorbitoare de greacă dispersată a „furnicilor și broaștelor din jurul unui heleșteu” fusese consolidată, de o manieră până atunci nemaivăzută, reunind insulele și regiunile continentale din *estul* Mediteranei.⁴

În estul grecesc, cele mai mari orașe au prosperat și au devenit și mai mari. Străzile pavate, arcadele lungi, fântânile și băile elaborate (alimentate cu apă furnizată de sisteme concepute de romani) din Gerasa (Jerash) și Gadara (Um Qais) (Iordania) sau din Efes și Aphrodisias (Turcia) pot fi văzute și admirate de vizitatori și astăzi. Mai departe în vest, Creta, devenită acum capitala unei provincii extinse care includea și Cirenaica din Africa de Nord, a prosperat sub conducerea unei administrații centrale, așa cum nu se mai întâmplase până atunci din perioada minoică. În Grecia continentală, Corintul fusese restaurat și devenise o *colonia* romană, dedicată coloniștilor sosiți din Peninsula Italică, după ce fusese lăsat în părăsire vreme de un secol. Orașul readus la viață înflorea. Același lucru era valabil și pentru Nicopolis („Orașul Victoriei” în greacă). Acesta fusese în primă fază un alt proiect colonial, construit la ordinele lui Augustus pe coasta Epirului, în apropiere de Preveza de astăzi, pentru a sărbători victoria repurtată de acesta împotriva lui Marcus Antonius și Cleopatrei în bătălia navală

de la Actium, aflat nu departe de țarm. Însă până în secolul al II-lea d.Hr., deosebirea dintre „coloniile“ romane și orașele grecești înființate anterior aproape că fusese dată uitării. Procesul de asimilare, soldat în Sicilia și din sudul Peninsulei Italice cu înlocuirea limbii grecești cu latina, a funcționat aici în sens invers. Descendenții coloniștilor latini din est vorbeau și scriau acum în limba greacă.⁵

Conducerea romană abia dacă se impusese în aceste orașe. Imperiul fusese construit pe formidabila putere a armatelor controlate de la centru. Pe timp de pace, conducerea romană era menținută prin mijloacele birocratice cele mai minimale cu putință. Pe un model care se asemena foarte mult practicilor persane, și la fel cum făcuse și Alexandru după cuceririle sale, romanii se bazau pe elitele din orașele și regiunile cucerite, așteptându-se ca acestea să se ocupe de guvernare în numele lor. Latinii se puteau încrede în loialitatea celor mai avuți cetățeni dintr-un *polis* grecesc tradițional, căci conducerea romană le proteja interesele și le garanta statutul în cadrul propriilor comunități. Odată cu trecerea timpului, din ce în ce mai mulți reprezentanți ai acestor elite aveau să fie recompensați prin acordarea cetățeniei romane. Odată cu aceasta primeau și privilegiul și drepturi de care majoritatea supușilor imperiului nu se bucurau.⁶

În baza acestor aranjamente, o bună parte a elementelor distinctive ale guvernării civile grecești s-au păstrat până târziu în epoca romană. Orașele mai mari încă își băteau propriile monede, chiar dacă ratele de schimb și aliajele folosite fuseseră standardizate pe teritoriul imperiului. Încă puteau fi aleși oficiali locali. Consiliile orașenești încă funcționau și luau decizii la nivel de municipalitate, chiar dacă criteriul pe baza căruia puteai obține o funcție era acum averea. Cetățenii avuți rivalizau unii cu ceilalți mai mult ca niciodată pentru a beneficia de onoarea de a organiza (și de a plăti) lucrări publice de anvergură, festivaluri și jocuri. Recompensa primită era privilegiul de a-și vedea propria înfățișare expusă public sub forma unei statui din bronz sau de piatră. Din acel moment și pentru totdeauna, trecătorii aveau să poată citi inscripția de la baza statuii, care atesta cât de generos fusese donatorul în onoarea căruia fusese ridicată. Avuția era din ce în ce mai des concentrată în mâinile celor puțini. Toate aceste curente își pot găsi originile în perioada cuceririlor macedonene — anume, chiar la începutul epocii elenistice. Sub conducerea Romei, nu au făcut decât să ia amploare. Acestea au fost motivele pentru care s-a stabilit că putem vorbi pe bună dreptate despre o „epocă elenistică lungă“ care a început odată cu campaniile purtate de Alexandru în est și a durat până târziu în secolul al II-lea d.Hr.⁷

Probabil că vorbitorii de greacă nu mai fuseseră niciodată, în niciuna dintre epocile istoriei lor de până la acel moment, atât de numeroși, atât de prosperi și nu mai trăiseră vieți atât de confortabile precum trăiau acum. Pe întreg teritoriul imperiului răsăritean, aceștia au continuat să facă acel lucru la care se pricepuseră întotdeauna cel mai bine, anume să vorbească și să scrie în propria limbă. Scriitori din toate genurile literare inventate până la acel moment au pus mâna pe peniță și au început să scrie pe papirus. Au apărut și noi genuri literare: biografia, romanul și schițele satirice. Filosofia a continuat să înflorească, mai ales la Atena

și în Alexandria. Istoricii au făcut în continuare tot ce au putut pentru a înțelege și a interpreta trecutul — în special, cu evidentă nostalgie, realizările lui Alexandru cel Mare. Scriitorii acestei perioade nu au reușit niciodată să se bucure de admirația pe care tot ei le-o atribuiseră predecesorilor din epoca clasică, morți cu mult timp în urmă. Mult mai multe dintre operele lor decât dintre lucrările autorilor epocilor anterioare au supraviețuit însă până în zilele noastre. O bună parte a lucrurilor pe care le cunoaștem astăzi despre secolele anterioare *pax romana* au ajuns la noi prin percepția filtrată a grecilor care au trăit și au scris sub conducerea Romei.

În alte domenii științifice, autorilor care au scris în limba greacă pe parcursul aceluiași două secole li s-a atribuit meritul de a „fi atins apogeul științei antice“. În prima jumătate a secolului al II-lea d.Hr., Ptolemeu din Alexandria a studiat mișcările stelelor și planetelor. Tratatul său de astronomie, scris în jurul anului 150 și cunoscut după numele tradus al lucrării în limba arabă, *Almageste*, avea să fie reperul cunoștințelor omenirii despre acest subiect până la începutul secolului al XV-lea și descoperirile lui Copernic. O generație mai târziu, Galen din Pergam avea să devină chirurg și anatomist practicant. Scrierile sale medicale care au supraviețuit până astăzi sunt publicate sub forma a douăzeci și unu de volume groase, reunite în ediții moderne standard — fiind astfel cea mai vastă lucrare aparținând unui scriitor al Greciei antice. Se presupune că aceste volume ar fi doar o treime din tot ce a scris. Bineînțeles că, nici în literatură, nici în știință, cantitatea nu este totul. Dar felul în care înțelegea Galen structura anatomică a corpului uman și a animalelor și metoda sa empirică aveau să devină un etalon pentru cunoștințele medicale până în epoca modernă.⁸

Toate acestea au fost beneficii ale păcii. Dar au venit cu un preț. Vorbitorii de greacă nu își aveau destinele în propriile mâini. Acest lucru era poate posibil doar la cel mai local nivel al guvernării orașelor. Plutarh, activ spre sfârșitul secolului I d.Hr., a așternut pe hârtie niște gânduri probabil împărtășite de mulți alții. Sfătuind un tânăr care cocheta cu ideea de a candida pentru o funcție politică în orașul său, Plutarh l-a avertizat că avea să fie nevoit să facă față unor responsabilități asemănătoare celor asumate cândva de marele Pericle. Dar nu trebuie nici să uiți, continuă Plutarh, că „tu cel care guvernezi ești la rândul tău guvernat de alții; tu guvernezi într-un oraș supus proconsulilor (romani), funcționarii împăratului“. Nu trebuie să-ți iei autoritatea prea în serios „căci vezi *calcei* deasupra capului tău“. (*Calceus* înseamnă în latină „pantof“ — acest cuvânt străin a fost intercalat cu abilitate de Plutarh pentru a ne duce cu gândul la cizma cu ținte a soldatului roman.) Din acest motiv, spune Plutarh, mai bine să te porți ca un actor și să nu depășești limitele ce îți sunt stabilite prin rolul atribuit. Ținând cont de actuala „situație slăbită în care se află politicile grecești“, continuă sfatul lui Plutarh,

cea mai bună alegere pentru cei care au o gândire înțeleaptă este să se bucure de viață în pace și armonie, căci soarta nu le-a lăsat vreun premiu pentru care să merite să

trudească. Căci ce autoritate ai tu... sau ce putere, când edictul minor al unui proconsul o poate dizolva dintr-o simplă mișcare sau o poate preda altcuiva? Chiar dacă această autoritate ar fi de durată, care este rostul ei?

Răspunsul dat de Plutarh și de zeci de alte persoane care gândeau ca el, un răspuns întins pe miile de pagini scrise pe parcursul primelor două secole de la crearea Imperiului Roman, a fost unul ocolit. De cele mai multe ori, autorii evitau menționarea simplei existențe a sistemului politic în care trăiau cu toții, ca să nu mai vorbim despre compromisurile pe care acesta le cerea. În toate lucrările sale, scrise sub pseudonimul său grec în calitate de cetățean al orașului Cheronea din Beoția și ulterior ca preot al lui Apollo de la Delphi, Plutarh a ales să nu menționeze niciodată faptul că, la un moment dat în viață, își asumase o identitate publică diferită, devenind cetățeanul roman Lucius Mestrius Plutarchus.¹⁰ Plutarh a fost suficient de mândru de această a doua identitate încât a acceptat să fie inscripționată pe soclul unei statui dedicate împăratului Hadrian la Delphi. Însă această personalitate nu-și avea locul în lucrările sale ca scriitor grec. Dacă ar fi făcut vreo aluzie la această identitate, ar fi dat dovadă de lipsă de tact sau ar fi comis ceea ce am numi astăzi o „eroare categorială“.

Un subiect mult mai atrăgător era reprezentat de zilele glorioase ale trecutului. La două generații de la moartea lui Augustus, pe întreg teritoriul estului vorbitor de greacă s-a format o rețea de pedagogi privați care au pus bazele unui program de învățământ care inocula discipolilor cunoștințe despre istoria și cultura Greciei antice. Ca acest sistem neoficial și informal să înflorească așa cum a făcut-o, elevii au învățat să scrie discursuri elaborate în stilul lui Isocrate și Demostene, care trăiseră în epoca de aur a democrației ateniene. Cei care au absolvit, devenind scriitori profesioniști de discursuri, au plecat în turneu în provincii și au ținut chiar și spectacole la Roma. Au devenit cunoscuți sub numele de „sofiști“, în onoarea filosofilor ambulanți care își clădiseră o carieră în acest domeniu în secolul al V-lea î.Hr. Dar acești noi sofiști erau laudați nu pentru ideile, ci pentru *cuvintele* lor. Zilele în care obișnuia un Alcibiade sau un Demostene să se adreseze Adunării ateniene, în contextul în care viețile a mii de oameni depindeau de aprobarea sau de respingerea unei moțiuni, erau de mult apuse și toată lumea știa acest lucru. Acum, retorica era o formă de artă sau chiar un canal de divertisment.

Membrilor acestei noi elite educate nu le-a fost suficient să scrie despre un trecut mai bun. Au făcut o virtute din a încerca să imite chiar și limba și stilul măreților predecesori. Acest lucru a însemnat să dea timpul înapoi și să ignore nenumăratele schimbări care avuseseră loc tacit în limba vorbită zi de zi de când adoptaseră învingătorii macedoneni ca proprie limbă oficială o formă a dialectului atenian. „Greaca obișnuită“ sau *koine* evoluase foarte mult pe parcursul celor patru secole care se scurseseră de atunci. Însă sofiștii rivalizau unii cu ceilalți pentru a recrea dialectul atenian, cunoscut sub numele de attic, așa cum era acesta vorbit pe vremea acelor oratori pe care îi venerau cel mai mult. Această nebulie a durat două sute de ani, de la mijlocul secolului I d.Hr. până în

jurul anului 250. În această perioadă, curentul a căpătat o etichetă distinctivă, „a doua sofistică“, denumire care a și intrat de atunci în istorie.¹¹

Imperiul Roman era fascinat până la cel mai înalt nivel de cultura, istoria și limba greacă a unor epoci de mult apuse. Chiar înainte de a deveni împărat, Augustus adusese un omagiu la mormântul lui Alexandru din Alexandria, la fel cum făcuse și tatăl său adoptiv, Iulius Caesar, înaintea sa. Toate victoriile care îi conferiseră putere absolută lui Augustus fuseseră repurtate în estul vorbitor de greacă. Pe parcursul domniei sale ca împărat roman, a ajuns să manifeste personal curiozitate nu atât pentru provinciile vorbitoare de greacă ale imperiului său, cât pentru nucleul istoric al regiunii pe care romanii începuseră să o denumească Grecia „adevărată“ (*Graecia vera*). Augustus a cheltuit excesiv ridicând construcții scumpe în Atena, în Sparta și în alte orașe din Grecia continentală, dar și în propria sa nouă așezare de mari dimensiuni, Nicopolis. Se prea poate ca legiutorilor romani să le fi convenit să promoveze realizările din trecutul grecilor pentru a înlătura astfel orice resentiment din partea supușilor vorbitori de greacă. Nu ar fi exclus ca obsesia pentru gloriile trecutului caracteristică pentru lucrările scriitorilor și oratorilor greci ai „cele de-a doua sofistică“ să le fi fost subtil — sau nu tocmai subtil — inoculată de conducătorii romani. Indiferent care ar fi explicația, se pare că ambele tabere au acceptat această situație. Mărturiile care atestă o nemulțumire vădită sunt extrem de puține.¹²

Din punct de vedere politic, nici „*Graecia vera*“, nici imperiul vorbitor de greacă mai mare nu avea vreo importanță strategică pentru împărați, cu excepția acelor momente în care purtau război la frontierele răsăritene. Grecia însăși, înțeleasă sub forma provinciilor Ahaia, Epir și Macedonia, nu avea vreo importanță militară. Aici nu erau staționate legiuni. După Augustus, Nero și Hadrian, în secolul I, respectiv al II-lea, au fost deosebit de fascinați de această zonă. Ambii împărați au efectuat vizite în est și au extras sume colosale din trezoreria imperială pentru a binecuvânta anumite orașe grecești atent alese cu noi clădiri și spații publice. Orașele au fost la rândul lor extrem de recunoscătoare.

Nero rămâne astăzi în amintirea noastră în primul rând drept psihopatul care ar fi cântat la liră în timp ce Roma ardea. Chiar și după ce imaginea sa a ajuns să fie cu adevărat detestată pretutindeni în lume, Nero a continuat să aibă admiratori în estul vorbitor de greacă. Nero a fost primul care a încercat să construiască un canal prin istmul Corinth, un proiect care a fost finalizat abia în 1893. Și într-un acces de generozitate, după ce i s-a permis să câștige concursurile organizate cu prilejul tuturor marilor jocuri „panelenice“, care au trebuit reprogramate special pentru a se potrivi cu programul vizitei sale, Nero a scutit întreaga provincie Ahaia de la plata impozitelor. „Alți prinți au eliberat orașe“, a declarat el într-un discurs ținut la istmul Corinth pe 28 noiembrie 67 d.Hr., dar „Nero a eliberat singur o provincie.“ Un beneficiar entuziasmat, rostind un refren devenit irelevant cu mult timp în urmă, a mers atât de departe, încât i-a mulțumit împăratului pentru restaurarea „libertății grecilor, care fusese indigenă și autohtonă de la începutul timpurilor, dar care le fusese răpită“.¹³ Chiar și aceea „libertate“ foarte limitată oferită de Nero, scutirea de la plata impozitelor, avea să

le fie la scurt timp răpită de un alt împărat, însă de această dată pentru totdeauna.

Niciun alt împărat roman nu s-a arătat mai interesat de regiunea pe care a numit-o „Grecia” decât Hadrian, care a petrecut nici mai mult, nici mai puțin de trei ierni întregi la Atena pe parcursul unei domnii care a durat din 117 până în 138 d.Hr. Afecțiunea deosebită ce i-o purta acestui oraș avea să se materializeze printr-un program de construcții a cărui intenție se pare că ar fi fost cea de a rivaliza cu programele demarate de Pericle și de Licurg înaintea sa. Rezultatele pot fi admirate și astăzi. Printre acestea se numără și Odeonul lui Herodes Atticus, devenit la mijlocul secolului XX o locație de prestigiu în care se desfășoară concerte și se pun în scenă piese de teatru. Biblioteca lui Hadrian a fost concepută de așa manieră încât să rivalizeze cu mult mai faimoasa Bibliotecă din Alexandria, înființată de Ptolemei. Arcul lui Hadrian și ce a mai rămas din coloanele corintice ale Templului lui Zeus Olimpianul, finalizate la ordinele lui Hadrian pe malul râului Ilissos, se află în continuare în centrul Atenei, ridicându-se senine peste autostrada urbană aglomerată care a înlocuit secolul trecut albia râului ce traversa orașul.

În timpul lui Hadrian, Atena a fost declarată capitala unei noi organizații ce purta numele de *Panhellenion*. Având la bază un model ce se aseamăna pe undeva ligilor sau alianțelor temporare ale epocii clasice, *Panhellenion* nu avea nicio importanță din punct de vedere politic. Era mai degrabă o organizație de aparență. Cu toate acestea, a reușit să confere aprobare imperială poziției *culturale* supreme deținute de Atena în lumea greacă, dar și în cea romană. Văzută din altă perspectivă, inovația lui Hadrian era un anacronism. Ca să devină membre ale *Panhellenion*, statele candidate trebuiau să vină cu dovezi cum că părinții lor fondatori avuseseră *strămoși* greci.¹⁴ Orașele care și-au dorit să profite de pe urma generozității împăratului au depus eforturi ingenioase pentru a se califica la statutul de membru. În regiuni aflate la mai mare depărtare însă, se pare că majoritatea vorbitorilor de greacă și cu siguranță scriitorii erudiți de discursuri ale căror cuvinte le citim astăzi nu prea au băgat de seamă inițiativele lui Hadrian. Este ușor să înțelegem de ce. O lume în care atât de mulți oameni care proveneau din medii diferite și vorbeau limbi diferite continuaseră „să devină greci” cea mai mare parte a ultimilor cinci sute de ani nu mai avea nicio relevanță definită prin prisma unui arbore genealogic imaginar.

În schimb, concepția lui Isocrate fusese cea care dominase lumea grecilor până la acel moment. Potrivit acestuia, un om nu avea cum să fie elen din naștere, ci luând parte la o formă de educație care apăruse în Atena în secolul al V-lea și care se bucura la acest moment de o reînviere puternică. Printre cei mai admirați scriitori greci ai perioadei s-au numărat satiristul Lucian din Samosata (de pe Eufrat (astăzi Samsat în sudul Turciei, aproape de granița cu Siria) și romancierul Heliodor din Emesa (astăzi Homs în Siria.) Primul se descria (într-o greacă elegantă) ca sirian din naștere, al doilea, ca fenician. Chiar și Plutarh, născut și crescut în Beoția, în inima vechii Grecii, era de părere că „să fii grec” nu era neapărat o chestiune ce ținea de rasă sau de naștere, ci de dobândirea unor calități *morale* care puteau fi învățate citindu-i pe cei mai buni autori din Antichitate.¹⁵

Dincolo de acest efemer *Panhellenion* de fațadă fabricat de Hadrian, lumea grecească a imperiului răsăritean s-a bucurat de o formă de unitate care nu ar fi fost niciodată posibilă dacă grecii își păstrau în continuare „libertatea” politică. Isocrate își îndemnase contemporanii să privească dincolo de limitele orașului-stat și să învețe să se gândească la întreaga Eladă ca la propriul *polis*. În universul răzleț, marcat de lupte al secolului al IV-lea î.Hr., acest lucru nu ar fi putut fi niciodată mai mult decât un vis. În 155 d.Hr. însă, la șaptesprezece ani de la moartea lui Hadrian, în cadrul unei demonstrații oratorice ținute la Roma, un sofist din Anatolia pe nume Aelius Aristides a dus această idee chiar mai departe.

Întregul Imperiu Roman, și-a informat Aristides ascultătorii, era acum un singur *polis*. Miile de orașe împrăștiate cât era imperiul de mare erau echivalente suburbiilor pentru Roma imperială.¹⁶ Cu alte cuvinte, cea mai înaltă laudă care îi putea veni în minte unui discipol devotat al lui Isocrate era să declare că acest imperiu mondial întemeiat pe forță militară nu era nimic altceva decât o replică de mari dimensiuni a unui *polis* grec. Felul în care a reacționat publicul roman al lui Aristides la această afirmație nu a fost consemnat. Romanii fuseseră obișnuiți secole la rând să se gândească la *res publica* lor, așa cum își numeau în continuare statul, ca la o unică și mândră creație proprie. Ignorând acest lucru, Aristides a vorbit în greacă, și chiar într-un dialect deosebit de erudit de greacă. Pentru cei care își doreau să asculte acest lucru, în Roma de la jumătatea secolului al II-lea, procesul de „a deveni grec” se extinsese și ajunsese să înglobeze întregul vast imperiu al Romei.

La șase ani după acest discurs, a acces la tron împăratul Marcus Aurelius. La fel ca toți ceilalți împărați care îl precedaseră, era și el roman și fusese crescut în capitală. Dar, tot la fel ca predecesorii săi, fusese educat în stil grecesc. De această dată, Marcus, un împărat interesat de lumea grecească, nu era motivat politic și nici nu avea intenția de a-și îmbogăți colecția culturală. Pe parcursul domniei sale, care avea să dureze până în 180 d.Hr., a avut foarte puține ocazii de a-și petrece timpul în estul vorbitor de greacă. Și-a dedicat o bună parte a energiei primului război defensiv al Romei, purtat împotriva triburilor germanice, de-a lungul frontierei dunărene a imperiului. Pe Marcus Aurelius l-a atras *filosofia* greacă. A fost în special fascinat de ideile stoicilor, începând cu Zenon din Kition, care predase la Atena la începutul secolului al III-lea î.Hr. Conceptele stoice fuseseră diseminate pe teritorii extinse și adoptate de elita romană cu mult timp înaintea domniei lui Marcus Aurelius. Așadar, nu exista niciun motiv pentru care împăratul să nu-și fi putut exprima propriile convingeri filosofice și să nu-și țină un jurnal personal în limba sa maternă, latina. În schimb, a ales să facă acest lucru în greacă.

Învățații au dezbătut îndelung de ce a făcut acest lucru și dacă *Meditațiile* sale, așa cum au ajuns să fie cunoscute aceste scrieri, au avut un scop strict personal. Indiferent care ar fi adevărul, sinceritatea introspectivă a lui Marcus Aurelius ne permite să pătrundem în mintea unui împărat, ceea ce reprezintă un prilej rar, dacă nu chiar unic în istoria mondială. „Să nu te aștepți la statul ideal al lui Platon”, se avertizează pe sine Marcus Aurelius la un moment dat.¹⁷ Există oare o

recunoaștere mai înduioșătoare a limitelor puterii imperiale? Până la urmă, el *este* împărat. Și probabil că aici găsim și răspunsul la întrebarea de ce a ales Marcus Aurelius să scrie în greacă. În limba latină și în public, Marcus Aurelius Antoninus Augustus era comandantul suprem al armatelor, conducătorul lumii cunoscute, un zeu reîncarnat, cel căruia îi erau adresate rugăciunile oamenilor și căruia i se aduceau sacrificii în temple de pretutindeni, de la Zidul lui Hadrian din Britannia până pe malurile Eufratului, în Irakul de astăzi. Dar în sfera privată și în limba greacă, același om ducea o luptă cu el însuși, era o ființă umană unică, supusă greșelii, umilă în fața naturii și a unei puteri divine în care nu era sigur dacă credea, străduindu-se în același timp să aștearnă pe hârtie conștiința propriei umanități individuale.

Întrebările pe care și le punea Marcus Aurelius spre sfârșitul secolului al II-lea d.Hr. nu erau sub nicio formă tipice doar anturajului său select. De fapt, împăratul filosof dădea glas unor anxietăți și unei forme de introspecție care apăruseră ca o consecință a epocii în care trăia. Însă originile acestor concepte își au rădăcinile undeva departe în perioada elenistică.¹⁸ Totuși, acestea au ajuns să fie cel mai bine exprimate în timpul conducerii romane. Pe scurt, noutatea este reprezentată pe de o parte de descoperirea ființei umane înțeleasă ca individ. Însă un alt aspect al acestei noutăți, care decurge de altfel din prima idee, este dorința fiecărui individ, fie el măreț sau modest, de a fi într-un fel sau altul „salvat”. Universul *polisului* tradițional fusese deosebit de corporativ. Cel mai de preț bun fusese supraviețuirea și prosperitatea corpului de cetățeni. Ritualurile publice și venerarea zeilor tradiționali avuseseră inițial menirea de a asigura tocmai acest lucru — și întotdeauna pentru întreaga comunitate.

De atunci, curente filosofice mai noi ale stoicilor și epicureilor, printre alții, își încurajaseră discipolii să se gândească la înțelesul și la scopul propriilor vieți individuale. Însă, pentru marea majoritate a populației, filosofia avea un aport limitat. Să minimizezi durerea și să profiți la maximum de pe urma plăcerii erau noțiuni care sunau foarte bine în teorie, dar nu te ajutau prea mult să te însănătoșești dacă erai bolnav sau să-ți salveze viața dacă erai în pericol. Cel mai rău lucru dintre toate era ce ți se întâmpla când mureai. Lucrețiu (Titus Lucretius Carus), discipolul roman al lui Epicur din secolul I d.Hr., afirmase că nu conta pentru că oricum nu mai erai prezent ca să-ți faci griji în această privință. Dar ce se întâmpla cu grijile pe care ți le făceai până atunci?¹⁹ Și în acest moment apare un nou element în gândurile și în cuvintele celor care scriau în greacă, un element fără echivalent real în vocabularul limbii oficiale grecești sau în religia romană, anume credința. Credința înseamnă ceva mai mult decât să spui povești împreună cu alții sau să participi la ritualuri care exprimă speranțele și temerile unei întregi comunități. Credința este personală. Credința nu înseamnă numai să crezi, înseamnă să îți pui și toată încrederea într-o forță divină care poate face ceva pentru tine, *personal*. Până în epoca lui Augustus și timp de mai multe secole după moartea acestuia, oamenii începuseră să caute o putere mai presus de ei, în care să-și poată pune astfel toată încrederea.

Pe lângă religia oficială și ceremoniile publice, oamenii începuseră să-și încredințeze bunăstarea în mâinile unor noi zeități și în culte dedicate acestora. Zeul taur Serapis și zeița Isis, care își aveau originile în Egiptul Ptolemeilor, deveniseră obiecte de cult în întregul imperiu. În aceste culte, elemente care proveneau din ritualuri sau din sisteme de credință grecești sau egiptene mai vechi fuzionaseră intenționat pentru a deservi noile nevoi ale epocii. Pe parcursul secolului al II-lea d.Hr., cultul zeului persan al soarelui Mithras s-a răspândit de aceeași manieră în rândurile legiunilor romane, ajungând în toate colțurile imperiului. Asclepios, inițial o zeitate grecească de rang minor asociată cu vindecarea, a ajuns să fie venerat în temple care semănau mai degrabă cu sanatoriile de secol XIX sau cu stațiunile termale de astăzi. Pacienții erau supuși unor ritualuri elaborate și dormeau în templu. Dacă aveau noroc, zeul îi vizita într-un vis și se trezeau vindecați de boala care îi năpăstuisese. Mii de inscripții, care confirmă succesul aparent al acestor leacuri, au supraviețuit până astăzi în toate colțurile lumii grecești.²⁰

Dar nici măcar Asclepios nu te putea salva de la moarte. Și pentru această nevoie trebuia invocat un ritual sau o formă de credință religioasă. Inițierea prin ritualuri secrete, în culte ce purtau numele de „mistere“, nu era o noutate. Cel mai cunoscut dintre acestea, Misterele Eleusine, organizat la Eleusis, lângă Atena, fusese un rit care marca trecerea de la adolescență la viața de bărbat adult nu doar pentru atenieni, ci și pentru grecii din alte regiuni. Acum, culte de acest gen proliferau. Dorința de a fi sau nu inițiat într-un asemenea cult, și dacă da, în care dintre ele, era o chestiune ce ținea de alegerea personală a fiecăruia. Secretele acestor ritualuri erau extraordinar de bine păstrate în lumea antică. Însă ne putem face o idee destul de clară despre ce *se cerea* în cadrul unui asemenea ritual după spusele unei persoane care dorea să se inițieze în „misterele“ zeiței Isis, la mijlocul secolului al II-lea d.Hr., și căreia i s-a spus să se pregătească „pentru un fel de moarte voluntară și mântuire prin grația divină“²¹.

În rândurile reprezentanților elitei vorbitoare de greacă din imperiul răsăritean s-a încercat adresarea acestei nevoi într-o manieră seculară. Pe această cale a luat naștere genul literar pe care îl cunoaștem astăzi sub denumirea de roman, inițial sub forma „romanului grec antic“ sau „romanul de dragoste“, care a înflorit între 50 d.Hr. și (probabil) începutul secolului al III-lea. În aceste povești, fata și băiatul se întâlnesc din întâmplare, se îndrăgostesc, sunt despărțiți, după care suferă chinuri cumplite în cele mai exotice locuri înainte de a fi reușiți și a se căsători pentru a trăi fericiți până la adânci bătrâneți. Eroul și eroina se confruntă cu amenințarea morții. Amândoi sunt gata să moară din iubire. În episoade de sine stătătoare care au ceva din melodramaticul caracteristic filmelor de groază de mai târziu, fiecare dintre cei doi eroi pare a fi ucis violent doar pentru a fi „reînviat“ printr-un aparent miracol.

Cel mai elaborat și mai experimental din punct de vedere al tehnicii dintre aceste romane este cunoscut sub numele de *Aethiopica* sau *O poveste etiopiană*. Autorul ei a fost Heliodor din Emesa, cel care se autodeclara străin de lumea vorbitoare de greacă, dar care stăpâna în același timp la perfecție eleganta proză

greacă. În lucrările sale, Heliodor se joacă adesea cu un numinos sentiment al acelei „providențe divine“, în ultimă instanță responsabilă pentru rezultatul încercărilor prin care trec eroul și eroina. Mântuirea obținută prin fructificarea iubirii heterosexuale — la rândul ei o inovație în literatura greacă, ai cărei autori preferaseră până la acel moment mai degrabă homosexualitatea — este pur seculară. Prin acest roman, dar și prin alte povești asemănătoare, fința umană descoperă că existența are un scop și că mântuirea finală vine odată cu iubirea purtată unei alte persoane construite pe același tipar.

La acel moment și timp de mai multe secole după aceea, subiectele abordate în lucrările acestor primi romancieri greci, respectiv explorarea condiției eu-lui individual și căutarea mântuirii, aveau să ajungă într-un punct mort. Prea multe asemenea povesti fictive erau redactate în limbajul demodat și în stilul grandios tipic celei de-a doua sofistici, accesibil doar celor care aveau studii superioare. Romanul avea să aștepte o perioadă îndelungată de timp până să-și intre în drepturi, fiind lăudat în cele din urmă în secolul XX și considerat, printre multe altele, „o scriptură seculară“²². Între timp însă, drumul recent descoperitului individ către mântuire avea să se intersecteze cu evoluția unei religii cu totul noi. Scripturile acestei religii aveau să fie scrise pentru prima dată tot în limba greacă.

În pofida faptului că sistemul cvasiuniversal de consemnare a datelor istorice de astăzi a fost creat pentru prima dată de creștini care au început să socotească timpul de la nașterea întemeietorului religiei lor, teoria general acceptată în prezent stabilește data de naștere a lui Iisus din Nazaret în anul 4 î.Hr. sau cu puțin timp înainte. Acesta este anul în care a murit regele Irod „cel Mare“, în realitate un vasal al Romei, iar regatul este împărțit în patru. Iisus și-a petrecut cea mai mare parte a vieții în Galileea, provincie în care îndelungatul proces „de a deveni grec“ aproape că nu își făcuse resimțite efectele.²³ Presupunerea generală este că Iisus și discipolii săi trebuie să fi vorbit între ei aramaica. Aceasta fusese limba vorbită de regulă în Imperiul Persan înainte de cuceririle lui Alexandru și încă era des folosită de evreii de rând. Despre Iisus se spune că nu ar fi notat niciodată nimic în scris. Dacă discipolii săi apropiați au făcut acest lucru, atunci nimic din ce au scris aceștia în propriile limbi nu a ieșit vreodată la lumină.

Pe parcursul scurtei sale vieți, Iisus a ajuns la Ierusalim, la acel moment capitala provinciei romane Iudeea. În trecut, Ierusalimul refuzase să adopte obiceiurile și limba greacă. La momentul respectiv însă, fosta capitală a lui Irod nu se limita doar la a îmbrăca mantia grecească de fațadă. Limba greacă se vorbea aici din plin, și, după cum ni se arată din inscripțiile găsite de arheologi, era folosită și în scris. Ierusalimul a fost orașul în care a fost Iisus acuzat de răzvrătire și crucificat, pedeapsa standard aplicată de romani sclavilor și criminalilor care nu se bucurau de privilegiile cetățeniei. Timp de douăzeci și ceva de ani după moartea sa, survenită la un moment dat în jurul anului 30 d.Hr., tot în Ierusalim au început foștii săi discipoli să răspândească mesajul propovăduit de acesta. Acest mesaj pătrunde pentru prima dată în registrele scrise când un predicator evreu pornește într-o misiune de a răspândi noua credință dincolo de nucleul

teritoriilor locuite de evrei pentru a converti neamurile (non-evreii). Pentru a ajunge la această nouă audiență, mesajul trebuia transmis într-o limbă care putea fi înțeleasă de toată lumea. Alegerea firească era greaca. Așa că mesajul lui Iisus a fost vestit pentru prima dată restului lumii de o manieră relativ nepretențioasă, sub numele de „Vestea cea Bună“ („Buna Vestire“) sau „Evanghelia“: *Evaggelion*, termen care ne dă astăzi cuvintele „evangelist“ și „evangelic“.²⁴

Numele predicatorului era Pavel. Nici că exista persoană mai diferită decât Pavel de scriitorii celei de-a doua sofistice, care au început să stabilească agenda literară a imperiului răsăritean pe parcursul vieții acestuia. Originile sale erau modeste. Inițial, numele său fusese Saul sau Șaul, și se născuse în orașul Tars din provincia Cilicia (în sudul Turciei de astăzi), unde fusese crescut ca evreu; părinții săi erau probabil sclavi eliberați. Mai apoi, Pavel a plecat să petreacă un timp la Ierusalim, unde a ajuns probabil la scurtă vreme după crucificarea lui Iisus. Aici i-a cunoscut pe apostolii supraviețuitori și a aflat informații la prima mână despre viața și învățăturile lui Iisus. Toate acestea trebuie să-i fi fost transmise în aramaică. Până atunci însă, Pavel învățase să scrie și să citească în greacă, probabil în orașul său natal, în tinerețe. Din acest motiv trebuie să fi intrat mai mult sau mai puțin în contact cu texte grecești mai vechi și ideile exprimate în acestea. Dar asta era totul. Pentru el și pentru toți acei primi scriitori creștini ale căror lucrări au supraviețuit până astăzi, limba greacă era un mijloc pentru atingerea unui scop. Greaca în care scrie Pavel este greaca folosită zi de zi. Pavel a folosit limba pentru a scrie epistole, acestea fiind cea mai directă modalitate de a prezenta informații sau idei în formă permanentă. La acel moment, comunicarea epistolară făcea parte din viața de zi cu zi în imperiul răsăritean vorbitor de greacă — și nu era câtuși de puțin un gen literar. Multe dintre primele lucrări creștine aveau să fie exprimate sub formă epistolară.²⁵

Scrisorile lui Pavel sunt cele mai vechi texte creștine de care dispunem. Acestea se adresează comunităților creștine în fază embrionară din estul Mediteranei, la înființarea cărora contribuise Pavel. Conținutul textelor este ieșit din comun și nu se compară cu nimic din ce se mai scrisese în limba greacă până la acel moment. Din cele mai vechi texte de acest gen, scrise cu câțiva ani înainte sau după 50 d.Hr., aflăm că scriitorul, care se prezintă spunându-și numele, „este un apostol (nu al oamenilor, nici numit de oameni, ci de Iisus Hristos și Dumnezeu Tatăl, cel care l-a înviat din morți)“. Cuvântul „apostol“ provine de la termenul grecesc *apostolos*, care înseamnă „vestitor, misionar“. Iisus murise, le amintește cititorilor săi apostolul autoproclamat, „pentru păcatele noastre, pentru a ne mântui de această lume nenorocită în care trăim“. Iată, aici ni se promite mântuirea. Pentru a fi izbăviți, oamenii trebuiau să cultive o serie de virtuți care trebuie să fi părut cel puțin bizare majorității vorbitorilor de greacă de la acea vreme, de fapt aproape de neînțeles: „iubirea, fericirea, pacea, suferința îndelungată, blândețea, bunătatea, credința, umilința, cumpătarea“. „Să-ți iubești aproapele tău ca pe tine însuși“, spune Pavel într-unul dintre cel mai des citate texte ale sale.²⁶

Scrisorile lui Pavel nu spun aproape nimic despre Iisus ca personalitate istorică, despre viața sa și conținutul predicilor acestuia. Poveștile relatate în cele

patru evanghelii trebuie să fi circulat într-o variantă sau alta cât timp a trăit Pavel, dar evangheliile, așa cum le cunoaștem astăzi, încă nu fuseseră scrise. Pentru Pavel, cel mai important aspect al lui Iisus este faptul că el este „Hristosul“ (*Christos*). Inițial, acesta nu fusese un nume în limba greacă, ci un titlu. Este echivalent ebraicului „mesia“, însemnând „cel uns“, și face referire la ritualurile de încoronare ale regilor Israelului antic. Așa cum se întâmplă în majoritatea cărților Noului Testament, dacă limba folosită este greaca, atunci conceptele prezentate aparțin unei tradiții într-un tot diferit, anume tradiției evreilor antici.

Pentru Pavel, Hristos se definește prin faptul că „a murit pentru păcatele noastre... a fost îngropat... și a reînviat în cea de-a treia zi“. Învierea lui Hristos, așa cum o povestește Pavel, vestește o victorie împotriva morții însăși. „Unde îți este, moarte, boldul tău? Unde îți este, moarte, biruința ta?“, scrie el în unul dintre cele mai cunoscute fragmente ale sale. Pentru Pavel, moartea lui Hristos garantează și un concept care are să poarte mai târziu numele de „a doua venire“²⁷. Prima generație de creștini chiar credea că Iisus avea să se întoarcă pe pământ pe parcursul vieții acestora. Odată cu a doua venire, lumea avea să se sfârșească într-un război cumplit, iar Dumnezeu avea să-i judece și pe morți, și pe vii.

Până în anul 64 d.Hr., „vestea bună“ se răspândise până departe în capitala imperială, ajungând chiar la Roma. Știm că aici exista o comunitate creștină, căci Pavel se adresase membrilor acesteia într-o epistolă scrisă cu câțiva ani în urmă și, potrivit unei relatări timpurii, plecase să predice în acest oraș timp de doi ani.²⁸ În luna iulie a aceluiași an, la Roma a izbucnit un incendiu. Focul a ars neconținut vreme de nouă zile. Tot centrul orașului a fost înghițit de flăcări. Locuitorii evrei ai orașului, care fuseseră expuși învățăturilor creștine, dar și comunitățile mai mici de creștini devotați trebuie să fi avut impresia că asistau la îndeplinirea profețiilor ce vesteau a doua venire. Deși niciuna dintre sursele antice nu face această legătură, se prea poate ca tocmai acest concept să-l fi inspirat pe împăratul Nero să învinovățească secta creștină, în continuare obscură la acel moment, pentru această catastrofă. Istoricul Tacitus a consemnat respectivele evenimente aproximativ cincizeci de ani mai târziu. El scrie:

Cei care au recunoscut că făceau parte din sectă au fost arestați; apoi, pe baza dezvăluirilor acestora, creștinii au fost condamnați în număr deosebit de mare... Au avut un sfârșit batjocoritor: au fost acoperiți cu piei de animale sălbatice și sfâșiați până la moarte de câini; sau au fost bătuți pe cruci, iar la apusul soarelui au fost arși de vii pentru a sluji ca felinare pe timp de noapte.²⁹

Tacitus a exagerat mai mult ca sigur numărul victimelor. Dar violența cu care s-a năpustit Nero asupra șaupului ispășitor a stabilit un etalon pentru aceste cruzimi. Alte relatări, scrise ceva mai târziu, descriu o formă de persecuție la fel de crudă, ce are să intre în istorie sub denumirea de „martiriu“ (după un cuvânt grecesc ce înseamnă „a fi martor“). Tradiția spune că atât Pavel, cât și fostul apostol al lui Iisus, Petru, au fost executați la Roma în timpul acestui pogrom.

Până să ajungă Tacitus să scrie despre aceste evenimente în latină, creștinii începuseră să-și scrie propriile istorii despre viața și moartea lui Iisus. Toate acestea, la fel ca scrisorile lui Pavel și restul textelor ce aveau să formeze la momentul convenit Noul Testament creștin, au fost scrise în greacă. Mai întâi a apărut Evanghelia după Marcu, la începutul anilor 70 d.Hr. Apoi, la scurt timp, probabil la un moment dat în anii 80 d.Hr., au urmat Luca și Matei. Aceste texte sunt adesea grupate și poartă numele de evanghelii „sinoptice” deoarece au aceeași sursă și relatează cam aceleași evenimente. Evanghelia după Ioan a apărut mai târziu. Este datată de regulă între anii 90 și 100 d.Hr. Abia mai târziu a fost atribuită fiecare evanghelie unui „evangelist”. Este foarte puțin probabil ca vreun martor ocular care a asistat la viața sau la moartea lui Iisus să mai fi trăit până când au ajuns să fie scrise aceste evanghelii.

Limbajul folosit de Marcu în evanghelia sa este cel mai simplu dintre toate patru. Luca se simte în largul său abordând o greacă „mai accesibilă” ca stil și demonstrează că este cât de cât familiar cu cultura din spatele acestei limbi. Ioan merge mult mai departe, adăugând poveștii sale nu doar detaliul laturii divine a lui Iisus ca Hristos (un element care începe să apară treptat în evoluția creștinismului timpuriu), dar și punând accent și pe identificarea lui Hristos cu *logosul* divin (însemnând „cuvânt”, „rațiune” sau „relatare”). Aceasta era extensia creștină a unei idei care fusese explorată de o îndelungată tradiție filosofică mergând spre vremea lui Platon, prin intermediul stoicilor și, în final, coborând până la Heraclit cu șapte sute de ani în urmă.³⁰

Pe parcursul secolului al II-lea d.Hr., creștinismul nu a atras prea mult atenția elitelor din imperiul răsăritean. Iar pentru cei care ajungeau să remarce acest curent, precum filosoful Celsus, care a scris un tratat în care îi scotea în evidență „erorile” în a doua jumătate a secolului al II-lea, dificultatea problemei era reprezentată de nevoia de a alege între credință și rațiune.³¹ Creștinismul bazat pe credință era fără doar și poate un curent care influența societatea de la bază înspre vârf. Se pare că, în primă fază, cei care se converteau făceau parte din clasele sociale inferioare care locuiau în târguri și orașe mai mari — în mod evident nu din pătura cea mai de jos și probabil și cea mai numeroasă: anume omniprezenții sclavi. Există ceva dovezi cum că noua religie ar fi atras mai multe femei decât bărbați. Și, deși când venea vorba de femei, nici Pavel nu afișa o concepție mai deschisă la minte decât cea grecească tradițională, Imperiul Roman oferea mult mai multe drepturi supușilor de sex feminin decât o făcuseră majoritatea orașelor grecești. Se pare că Biserica creștină timpurie era mai primitoare în ce le privea.³²

Cu excepția câtorva exemple notorii, pe parcursul primelor două secole și jumătate de la apariția sa, creștinismul s-a răspândit și, în principiu, a și reușit să rămână în afara radarului autorităților romane sau instituțiilor civile ale imperiului. Creștinii puteau fi arestați, torturați și, dacă refuzau să se dezică de religia lor, executați de romani, care aveau de regulă o adevărată plăcere în a provoca suferință publică grupurilor marginalizate. Aceasta a fost soarta împărtășită de mai mulți lideri și propovăduitori creștini de vază în secolul al II-lea. Cu toate acestea, nu a avut loc o tentativă sistematică de a persecuta noua

religie, cu atât mai puțin de a o elimina cu totul. Martirii rămâneau de regulă o minoritate minusculă în cadrul unui grup care în majoritatea regiunilor imperiului nu era încă semnificativ statistic, ca să folosim termeni moderni.³³ Oamenii trebuiau să se străduiască să devină martiri deoarece majoritatea autorităților romane urmau practica pe care i-o atribuiseră evangheliile lui Pilat din Pont, guvernatorul Iudeei, cel care îl condamnase pe Iisus la moarte; asemenea lui Pilat, obișnuiau să dea acuzatului orice ocazie de a evita pedeapsa extremă. În ochii oficialilor, creștinismul era o simplă *superstitio*. Credința creștinilor nu avea nicio importanță pentru romani, atât timp cât aceștia își dovedeau loialitatea față de stat. Guvernatorii se temeau și pedepseau acțiunile politice subversive, nu credința personală a oamenilor.

Tradiția creștină de mai târziu avea să pună accent pe suferințele extreme ale martirilor. Vreme de secole, soarta acestor bărbați — și mai târziu și a femeilor — care se arătasera dispuși să sufere o moarte înfiorătoare pentru credința lor avea să fie considerată cel mai de preț exemplu al virtuții creștine.³⁴ Dar aceste povești ascund o realitate care trebuie să fi afectat mult mai multe persoane la acea vreme și care avea să îndeplinească un rol la fel de formator în evoluția ulterioară a creștinismului, care a început să se dezvolte din acel moment până când a devenit o adevărată religie mondială: pe parcursul secolului al II-lea și până târziu în secolul al III-lea, în estul vorbitor de greacă s-au observat de fapt mai multe mărturii ale fuziunii decât ale confruntării între creștinism și religia oficială.

Creștinii nu au fost singurii care s-au întrebat dacă uciderea rituală a unui număr mare de animale sub cerul liber era chiar cea mai bună modalitate de a asigura pacea între oameni și o putere superioară. Galen, precursorul medicinei și anatomiei, care colaborase cu Marcus Aurelius și murise la scurt timp după 200 d.Hr., a vorbit în numele noii mentalități a vremii când și-a justificat propriul studiu științific ca fiind:

o carte sacră pe care o scriu sub forma unui adevărat imn dedicat celui care ne-a creat: căci eu cred că adevărata cucernicie nu constă în sacrificarea unui număr uriaș de boi în onoarea sa, nu constă în a arde ulei de scorțișoară sau orice alt fel de esență, ci în a mă descoperi mai întâi pe mine și de a arăta apoi restului omenirii înțelepciunea, puterea și bunătatea sa.³⁵

Cam în aceeași perioadă, cetățenii unui oraș de mică importanță din sud-vestul Anatoliei, Oenoanda, au ales să inscripționeze aceste cuvinte într-un loc vizibil, pe zidul exterior al orașului lor, scriindu-le sub forma versului homeric antic:

*De sine-născător, fără de știință, fără de mamă, de neînving
Numele lui niciunui loc nu-l împrumută, dar mulți numele i-l spun și în foc sălășluiește,
Acesta este Dumnezeu: noi suntem parte din Dumnezeu, îngerii lui.*

Inscripția continuă prin a explica apoi că acesta fusese răspunsul dat de zeul

Apollo însuși, prin intermediul unui oracol, când fusese întrebat despre „natura lui Dumnezeu”.³⁶ Asemenea afirmații, rostite la două sute de ani după moartea lui Iisus, nu atestă faptul că învățăturile creștine influențau direct lumea vorbitoare de greacă a vremii. Mai degrabă confirmă faptul că noua religie și noul limbaj al credinței născut odată cu aceasta răspundeau unor întrebări pe care și le puneau și foarte mulți non-creștini.

De cealaltă parte a liniei de demarcație, creștinii de vază aveau acum mai multe șanse să beneficieze de o educație care punea accent pe retorica și filosofia grecești. Pe măsură ce ne apropiem de secolul al III-lea, scriitorii creștini încep să scrie scrisori, predici și tratate în care își expun părerile și discută în contradictoriu despre adevărata interpretare a evangheliilor, folosind un limbaj și un stil mult mai elevate decât ar fi putut concepe Pavel și apostolii. Cu puțin timp înainte de anul 200 și până la mijlocul secolului următor, Clement și apoi Origene, ambii din Alexandria, au promovat și au discutat despre credința creștină într-un limbaj și un stil ușor mai diluat decât cel abordat de a doua sofistică. Acești gânditori creștini cunoșteau în detaliu filosofia Greciei antice, mai ales ideile lui Platon, care, în această fază incipientă, au influențat permanent tradiția creștină. În prima parte a secolului al III-lea, noua credință își găsisse un loc în educația greacă oficială.³⁷ Efectele acestei fuziuni aveau să se resimtă treptat. Dar odată ce au făcut-o, aveau să modifice pentru totdeauna absolut tot ce se putea spune sau ce îți puteai imagina în limba greacă.

Potrivit istoricului englez Edward Gibbon, care și-a scris relatarea clasică în anii 1770 și 1780, „istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman” a început cu moartea lui Marcus Aurelius și urcarea fiului său, Commodus, pe tron. Aceste evenimente au avut loc în anul 180 d.Hr. Commodus se bucură astăzi de o neașteptată recunoaștere în lumea vorbitoare de engleză mulțumită a două filme de mare succes: *Căderea Imperiului Roman* din 1964 (în care Christopher Plummer interpretează rolul împăratului) și *Gladiatorul*, cu Russel Crowe, din anul 2000. Se pare că multe dintre faptele zugrăvite în aceste filme chiar au avut loc în realitate, inclusiv asasinarea lui Commodus în amfiteatru, pe când era îmbrăcat în gladiator. Pe scara viciilor însă, Commodus nu se clasa, probabil, mult mai jos decât Nero. Diferența a fost că, după sinuciderea lui Nero din anul 68 d.Hr., războiul civil care a urmat a durat doar un an, iar sistemul stabil înființat de Augustus și-a revenit. După moartea lui Commodus, în 192 d.Hr., războiul civil și haosul s-au întins, cu întreruperi, pe aproape un secol.

În secolul al III-lea, Imperiul Roman a trecut prin mai multe șocuri profunde. *Pax romana* se încheia — chiar dacă estul vorbitor de greacă avea să cunoască încă o dată o asemenea perioadă. Împărații se succedau cu rapiditate la conducerea imperiului, ajungând la putere grație legiunilor pe care le aveau sub comandă și fiind adesea asasinați de aceiași soldați câteva luni mai târziu. Legiunile, mai ales cele staționate la frontierele imperiului, deveniseră mai importante ca niciodată, căci imperiul se afla în situația de a purta războaie defensive la toate granițele sale: pe limesul Rinului și al Dunării și în Orientul Mijlociu.

În anul 224 d.Hr., o nouă dinastie persană, Sassanizii, a sosit la putere. În câteva decenii au înfrânt vechiul dușman al Romei din est, regatul parților, și au refăcut o bună parte din forțele de altădată ale Imperiului Persan care îi amenințase odinioară pe greci și care fusese cucerit de Alexandru. În 260 d.Hr., împăratul Valerian a fost luat prizonier împreună cu o bună parte a armatei sale care lupta împotriva perșilor. Marele oraș elenistic Antiohia pe Orontes, cândva unul dintre cele mai importante orașe din regatul Seleucizilor, a căzut pentru o scurtă perioadă de timp în mâinile perșilor. La scurt timp după aceea, pe frontul din Balcani, o armată de goți nomazi a traversat Dunărea și a asediat Salonicul. Au continuat prin a pustii țărmul Anatoliei, ajungând până departe în sud, la Efes, unde, în 262, au incendiat faimosul Templu al lui Artemis. Un alt trib, herulii, din zona Crimeei, a traversat strâmtoarele ce legau Marea Neagră de Marea Egee. Ajunși aici, au devastat Atena și alte orașe din Grecia continentală și de pe insule.

Oameni care trăiau în zone care nu mai cunoscuseră războaie de mai bine de două sute de ani s-au trezit catapultați într-o lume violentă și nesigură. Situația s-a înrăutățit și mai tare când imperiul a rămas fără bani. Pentru a bate suficiente monede pentru plata legionarilor, imperiul scăzuse de la an la an cantitatea de metal prețios necesară confecționării acestora. Dintr-odată, sistemul monetar părea a fi în pragul colapsului. Prețurile bunurilor de consum au crescut peste noapte. Donatori înstăriți nu mai finanțau construcția de noi clădiri sau jocuri costisitoare — iar dacă o făceau, nu-și mai puteau permite să plătească un sculptor care să le immortalizeze în piatră generozitatea. Practica ce primise numele de „obicei epigrafic“, acel dar lăsat arheologilor moderni care luase amploare în orașele din estul vorbitor de greacă vreme de secole, a fost brusc sistată.³⁹

Pe lângă măsurile evidente pe care le-au luat diverșii împărați urcați pe tron, de exemplu depunerea tuturor eforturilor pentru a apăra frontierele, aceștia au apelat și la remedii mai mult sau mai puțin extreme. În 212 d.Hr., pe parcursul primilor ani ai „crizei“ secolului al III-lea, împăratul Caracalla a surprins pe toată lumea emițând un decret prin care toți supușii imperiului, cu excepția sclavilor, aveau să devină din acel moment cetățeni romani cu drepturi depline. Se prea poate ca acesta să nu fi fost nimic mai mult decât un tertip, cu consecințe pe termen scurt, pentru a crește veniturile — prin extinderea amplă a bazei impozitabile. Caracalla nu a trăit suficient pentru a-și explica motivele. Urmările deciziei sale au fost însă permanente și au schimbat în profunzime structura Imperiului Roman. Până la acel moment, cetățenia fusese un privilegiu prețuit. Potrivit unor estimări moderne, nu mai mult de o treime, și probabil minim o cincime, dintre toți supușii romani fuseseră până la acel moment cetățeni cu drepturi depline. Schimbarea a afectat peste treizeci de milioane de oameni. Decretul a fost numit „una dintre cele mai masive decizii de acordare a cetățeniei dintr-o singură mișcare — dacă nu chiar cea mai masivă — din istoria lumii“⁴⁰. Dar acest truc prin care Caracalla urmărea să sporească baza de impozitare avea să aibă o consecință chiar și mai importantă. Din acel moment, aproape toți vorbitorii de greacă din lume aveau dreptul de a se intitula cetățeni romani. Avea

să vină o vreme în care vorbitorii de greacă nu aveau să se mai identifice ca „eleni“, ci mai degrabă ca „romani“ (*romaios* în greacă) — așa cum avea să facă marea majoritate a acestora până în secolul al XIX-lea.

În condițiile în care criza continua, împărații au apelat la alte forme extreme de remedii pentru a ameliora situația. Unul dintre acestea a fost reîntoarcerea la gândirea corporatistă a religiei tradiționale. Dacă lucrurile mergeau prost în imperiu, atunci zeii trebuie să fi fost ofenșați. Cine să fi fost de vină? Pe cine puteai pedepsi, astfel încât să fii sigur că zeii aveau să fie îmbunați și mulțumiți de tine? Astfel a început prima persecuție sistematică nu numai a creștinilor ca indivizi care pricinuiseră necazuri autorităților romane, ci a unei întregi comunități religioase. Se pare că prima tentativă, aparținând împăratului Decius în anul 249, nu ar fi avut neapărat scopul de a crea martiri, ci de a-i determina pe creștini să îmbrățișeze din nou religiile oficiale. Nu au murit atât de mulți creștini câte animale au fost jertfite pe parcursul celor doi ani cât a durat această intervenție. Dar cronici ulterioare au exagerat suferințele înfricoșătoare prin care au trecut creștinii care refuzaseră să ducă la bun sfârșit sacrificiile cerute. Aceasta era o intervenție fără precedent din partea statului roman.

În 251, după ce Decius a fost ucis în luptă (fiind primul împărat roman care să fi suferit o asemenea soartă), imperiul a lăsat-o mai moale cu persecuțiile. Dar a revenit cu poftă mai mare de răzbunare câțiva ani mai târziu. Noul împărat, Valerian, care se pregătea să-i înfrunte pe perșii care cotropiseră provinciile din extremitatea estică a imperiului, a decretat din nou că toți cetățenii trebuiau să aducă jertfe animale zeilor. În 258, Valerian a mers și mai departe și a ordonat execuția tuturor conducătorilor creștini. Și de această dată, momentul de respiro a sosit doi ani mai târziu ca urmare a înfrângerii împăratului în luptă și morții acestuia în captivitate. Aceste evenimente au ajuns la urechile noastre doar prin surse creștine care au trăit mai târziu, așa că nu avem dovezi independente care să confirme care trebuie să fi fost motivele împăratului.⁴¹ Mai multe decenii aveau să treacă după sfârșitul înjositor al lui Decius și al lui Valerian, până când un alt împărat avea să fie gata să repete experimentul.

Există o teorie general acceptată conform căreia criza prin care a trecut Imperiul Roman s-a sfârșit cu o serie de reforme militare și economice instituite de Dioclețian, care a domnit din 284 până în 305. Pentru minoritatea creștină însă, acest răgaz nu avea să dureze. Potrivit lui Eusebius, episcop și istoric al Bisericii timpurii, care a trăit și a asistat la aceste evenimente, în martie 303:

s-a publicat un decret imperial, valabil pretutindeni, prin care se ordona ca bisericile să fie rase de pe fața pământului, iar scripturile distruse în flăcări. Cei care dețineau funcții de onoare erau înștiințați că aveau să-și piardă locurile deținute, iar servitorii, dacă ar fi continuat să practice creștinismul, aveau să-și piardă libertatea.⁴²

Și de această dată, cei afectați de aceste măsuri nu aveau niciun interes să consemneze motivele care determinaseră emiterea decretului. Alte surse de informație nu avem. În 303, imperiul nu era amenințat — era chiar departe de o

asemenea perspectivă, căci câştigase o victorie decisivă cu doar cinci ani în urmă, împotriva Persiei. Iar dacă creştinii nu erau folosiţi de această dată pe post de ţapi ispăşitori, atunci ce alt scop să fi avut persecuţia? Este foarte posibil ca în anul 300 d.Hr. creştinii să nu fi reprezentat mai mult de, în medie, 7 sau 10 la sută din populaţia de pe întreg teritoriul imperiului. Deci nu ar fi avut cum să constituie o ameninţare.⁴³

Indiferent care ar fi fost motivele din spatele măsurilor luate, în câţiva ani efectele lor aveau să transforme creştinismul dintr-o sectă periferică şi o neplăcere socială şi administrativă minoră în cea mai mare problemă politică de care avea să se lovească statul roman. Iar când avea să fie depăşită această provocare, creştinismul avea să iasă triumfător din confruntare.

Printre reformele impuse de Diocleţian s-a numărat şi bizara, dar în realitate efemera inovaţie de a împărţi autoritatea imperială în patru. Doi auguşti şi doi cezari domneau simultan, fiecare fiind responsabil pentru o regiune diferită a imperiului. Privind retrospectiv, acest sistem numit tetrarhie poate fi înţeles drept o primă tentativă de a împărţi imperiul, *grosso modo* de-a lungul liniei de demarcaţie lingvistice dintre latină şi greacă. Pentru moment însă, această împărţire nu avea să fie de durată. Stabilirea succesiunii după Diocleţian şi împărţirea autorităţii între patru persoane a fost excesiv de complicată. Fiul unuia dintre aceşti foşti tetrarhi, Constantin, a devenit coîmpărat în anul 306. Constantin probabil că a fost de la bun început hotărât să restaureze autoritatea imperială unică. Avea să-i ia douăzeci de ani să facă acest lucru.

Constantin s-a născut în oraşul Niş de astăzi, din sudul Serbiei. Mama sa, Elena, provenea probabil dintr-o familie vorbitoare de greacă. Constantin vorbea însă latina. Pentru că avusese parte de educaţia de care beneficiau de regulă clasele sociale superioare, Constantin învăţase să citească în greacă, dar se pare că nu a fost niciodată fluent în această limbă.⁴⁴ Prima sa sarcină imperială a fost cea de a se îngriji de provinciile cele mai vestice ale imperiului. Într-adevăr, trupele care îi fuseseră loiale tatălui său l-au proclamat coîmpărat la York, în Anglia. Cu toate acestea, răsăritul avea fie regiunea în care avea să-şi lase Constantin cea mai importantă moştenire. De atunci, s-a tot discutat aprins despre rolul jucat de creştinism în prima parte a vieţii lui Constantin. Cert este un singur lucru, anume că, în anul 313, după abandonarea tetrarhiei în favoarea unui regim dual, Constantin şi ultimul coîmpărat rămas, Licinius, au emis o proclamaţie comună prin care au pus oficial capăt persecuţiei creştinilor pe teritoriul imperiului.⁴⁵

La scurt timp, în cercurile creştine au început să circule poveşti despre o viziune pe care ar fi avut-o Constantin în timp ce se pregătea pentru o campanie ce avea ca scop eliminarea unuia dintre rivalii săi imperiali. Campania se sfârşise cu o victorie spectaculoasă care i-a oferit lui Constantin controlul asupra Romei, în octombrie 312. În cea mai completă descriere a acestei viziuni, relatată de Eusebius într-o biografie a lui Constantin, scrisă la scurt timp după moartea sa, chipurile sub jurământ,

Când soarele a ajuns aproape de amiază, la miezul zilei, a spus că a văzut cu proprii ochi, undeva sus pe cer, odihnindu-se peste soare, un trofeu în formă de cruce, format din lumină, iar sub el erau scrise cuvintele: „Sub acest semn vei învinge“.

Noaptea ce a urmat, continuă povestea, Constantin a visat că „Hristosul“ a venit la el și i-a cerut să întocmească un stindard militar în formă de cruce creștină.⁴⁶ Până acum lucrurile decurgeau potrivit tradiției. Constantin își găsește un nou protector divin. Istoria romanilor și grecilor abundă de asemenea semne prevestitoare. Comandanții armatelor își puseseră încrederea în ele încă de pe vremea războaielor medice. Conformându-se tradiției, pe parcursul următorilor ani, în calitate de coîmpărat responsabil pentru jumătatea apuseană a imperiului, Constantin și-a prezentat așa cum se cuvenea omagiile, finanțând construirea și împodobirea unor biserici creștine de la Roma.

Situația a căpătat o turnură politică în momentul în care Licinius, pe atunci singurul rival imperial rămas al lui Constantin, a demarat o nouă persecuție a creștinilor în regiunile răsăritene. Acest lucru a însemnat regândirea acordului încheiat de cei doi și a proclamației emise de comun acord. Acum, un coîmpărat susținea noua religie în jumătatea apuseană a imperiului, iar celălalt încerca să o elimine la est. Acestea au fost condițiile preliminare luptei finale pentru supremație dintre cei doi împărați. Constantin l-a înfrânt pe Licinius în septembrie 324, într-o bătălie purtată pe țărmul asiatic al Bosforului. Indiferent ce intenții ar fi avut, campania menită să-l instaleze la conducerea imperiului ca unic împărat s-a transformat într-un război de eliberare purtat în numele minorității creștine. Într-o scrisoare adresată lui Eusebius, scrisă la scurt timp după victoria repurtată împotriva lui Licinius, Constantin a explicat situația în felul următor:

Acum însă, odată ce libertatea a fost restaurată, iar acel dragon izgonit din administrația publică prin protecția Domnului suprem și truda noastră, cred că puterea divină a devenit cât se poate de clară tuturor, și cei care au căzut în păcat din teamă sau neavând credință au ajuns să recunoască Adevărul vor reveni la adevărata și corecta ordine a vieții.⁴⁷

De aici nu mai exista cale de întoarcere. Din punct de vedere politic, Constantin câștigase supremația, fiind campionul unei minorități oprimate — și a zeului pe care aceasta îl venera. Acum nu mai avea încotro decât să le facă pe plac. Acele tranzacții tradiționale de tip troc dintre zei și muritorii lor preferați nu aveau să mai funcționeze. Poate că la acel moment, la mai bine de un secol după Marcus Aurelius, Galen și inscripția de la Oenoanda, nimeni nu credea cu adevărat așa ceva. Nu puteai negocia cu zeul unic al creștinilor. În fața lui trebuia să te supui fără crâcnire. Altfel nu mergea. Aceasta era religia perfectă pentru un sistem politic autocratic.

Prețul pe care a trebuit să-l plătească Constantin a fost renunțarea la un drept tradițional al împăraților romani, cel de a fi considerați zei pe timpul vieții, și la

deificarea oficială post-mortem. În schimb, în anul 337, la Nicomedia (orașul Izmit din Turcia de astăzi), la scurt timp după sărbătorirea recent introdusului festival al Paștelui, Constantin, aflat pe patul de moarte, a devenit primul împărat roman care a „fost inițiat prin renaștere în misterele lui Hristos“, fiind supus ritualului creștin al botezului. Eusebius îl descrie pe împărat, care stă întins pe patul de moarte, transfigurat, „îmbrăcat în veșmintele imperiale de culoare deschisă care străluceau ca lumina și odihnindu-se pe o pânză de un alb pur, fără să-și mai dorească să mai atingă vreodată o robă purpurie“⁴⁸.

Motivele personale ale lui Constantin și sinceritatea convertirii sale sunt subiecte de discuție în epoca modernă. Să fi fost oare la bază Constantin un tradiționalist care și-a dat prea târziu seama că stârnise o revoluție atât de radicală? Sau poate că a fost un realist care a mirosit noul spirit al epocii și a decis să facă o virtute din inevitabil. Poate că a fost unul dintre acele rare spirite inovatoare care sunt dispuse să riște necunoscutul știind că nu au cum să prevadă încotro se îndreaptă lucrurile. Acest campion devotat al credinței descris de Eusebius este prea unidimensional pentru a fi credibil — asta dacă nu cumva credem, așa cum face Eusebius, că luptele și campaniile militare sunt câștigate doar prin credință pură. Constantin a fost un conducător abil și de succes care a domnit peste un imperiu încă puternic — a fost unul dintre puținii împărați cu asemenea calități din trei secole. Fie că a fost sau nu un creștin devotat, tot și-a condamnat propriul fiu și prima sa soție la moarte din motive ce țineau strict de strategie politică. Se prea poate ca, pentru Constantin, cel mai important lucru să fi fost restaurarea ordinii într-un imperiu haotic, el văzând în creștinism calea sigură de a face acest lucru. Dacă a acționat sau nu corect este o întrebare care rămâne probabil fără răspuns aproape două mii de ani mai târziu.⁴⁹

În orice caz, la momentul botezului și morții lui Constantin, creștinismul nu era încă religia oficială și, mai important de atât, nu era singura religie din Imperiul Roman. Însă adoptarea noii religii de către cel mai puternic om din lume a avut și un efect asupra creștinismului în sine. Peste noapte, această mișcare care afectase societatea de la bază înspre vârf a cunoscut o transformare completă și a început să influențeze mai întâi clasele superioare și apoi masele. Una dintre primele măsuri luate de Constantin după înfrângerea lui Licinius, odată ce a devenit unic împărat, a fost organizarea unei conferințe a episcopilor creștini la Niceea (astăzi Iznik), în nord-vestul Anatoliei, pentru a decide asupra interpretărilor rivale ale credinței în circulație la acel moment. S-a observat corect că intenția din spatele acestei conferințe și a „conciliilor ecumenice“ de mai târziu — nume sub care au ajuns să fie cunoscute aceste reuniuni — nu a fost cea de a încuraja dezbaterea, ci de a zdrobi opoziția.⁵⁰

Definiția oficială a credinței creștine, așa cum a fost aceasta formulată după respectiva reuniune, este cunoscută astăzi sub numele de „Crezul de la Niceea“. Același text grecesc, tradus în nenumărate limbi diferite, încă este recitat de congregațiile bisericilor creștine din întreaga lume. Începe astfel: „Eu cred....“ Crezul de la Niceea stabilește credința ca declarație publică. Și, în această formă, crezul a continuă să fie și astăzi esența credinței creștine. Pentru prima dată în

istorie conta ceea ce era credința declarată, în mod colectiv și individual, a oamenilor în fața altor oameni ca ei. Pe această cale, credința sau părerea privată (*doxa* în greacă) ajungea în sfera publică, unde putea fi reglementată sau controlată. Din acel moment și pentru prima dată, religia a căpătat o extensie politică, așa cum nu o mai făcuse niciodată. O lume care aproape că nu existase până la acel moment trebuia pusă în funcțiune pentru a da glas acestei idei inovatoare. Aceasta era *orthodoxia*, credința corectă. Creștinismul ca religie de stat începe nu cu Iisus din Nazaret sau cu apostolul Pavel, ci cu Consiliul de la Niceea din 325 d.Hr. Pe aceeași dată începe și istoria legăturii tensionate dintre religie și politică.

O altă decizie a lui Constantin avea să aibă un efect la fel de puternic asupra istoriei mondiale de mai târziu. Și de această dată, urmările aveau să fie disproporționate în raport cu orice intenție ar fi putut avea împăratul. O practică obișnuită a regilor elenistici victorioși în luptă și a generalilor sau împăraților romani, practică ce data cel puțin de pe vremea lui Constantin, fusese cea de a întemeia noi orașe sau de a reînvia așezări mai vechi și a le da un nume (grecesc) în onoarea învingătorului: exemple bine cunoscute sunt Philippopolis (Plovdiv din Bulgaria de astăzi) și Hadrianopolis (Adrianopol în română, Edirne din Turcia de astăzi.) De regulă, locul pe care erau ridicate orașele era ales în apropierea unui câmp de luptă pe care fusese repurtată o victorie spectaculoasă. Constantin a decis să nu se abată de la această practică. Mai mult sau mai puțin vizavi de locul în care îl învinsese pe Licinius, pe țărmul european al Bosforului, se afla un mic oraș grecesc, pe jumătate în ruine, construit pe o fâșie de pământ aflată între o strâmtoare lungă și Marea Marmara. Orașul avea o mie de ani vechime — dacă este adevărat că primii coloniști sosiseră din Megara, oraș aflat în apropierea istmului Corint, în secolul al VII-lea î.Hr. Era un loc deosebit de strategic, înconjurat de ape din trei laturi. Domina strâmțorile care separă Europa de Asia. Numele său era Byzantion (Bizanț).

Inaugurarea orașului readus la viață a avut loc cu mare fast pe 11 mai 330 d.Hr.⁵¹ Noul oraș era o așezare imperială; una dintre primele instituții înființate a fost un senat, modelat pe baza adunării tradiționale aristocratice a Romei. Însă orașul nu era încă o capitală. Constantin avea să facă din Bizanț casa sa și să locuiască aici cea mai mare parte a celor zece ani care îi mai rămăseseră. Împăratul a dat orașului un nume grecesc: *Konstantinoupolis* sau Constantinopol, respectiv „orașul lui Constantin“. Pentru prima dată, aproape total întâmplător, lumea vorbitoare de greacă primise un centru politic, un centru care avea să rămână necontestat vreme de aproape opt secole și care nu avea să-și piardă niciodată complet rezonanța simbolică în urechile grecilor.

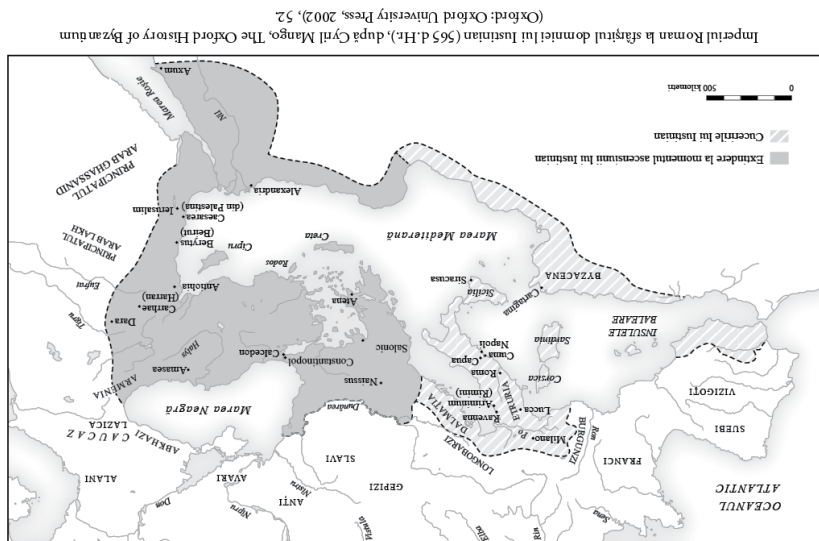
CONVERTIREA LA CREȘTINISM

337–630

Când a fost botezat Constantin pe patul de moarte, în anul 337, marea majoritate a supușilor săi erau în continuare păgâni. Cu alte cuvinte, venerau zeii tradiționali ai Romei și Greciei, potrivit ritualurilor tradiționale. Viața civilă se desfășura în continuare în jurul templelor și sanctualelor, așa cum se întâmplase întotdeauna. Chiar și noul oraș construit de împărat pe malurile Bosforului își avea templele lui. Într-adevăr, pe parcursul lucrărilor de construcție, Constantin își trimisese agenții să cutureiere periferiile și spațiile publice ale imperiului răsăritean în căutare de statui din marmură sau din bronz care să fie trimise pe calea apei la Constantinopol. Multe dintre acestea au sfârșit prin a decora Hipodromul recent construit unde se țineau îndrăgiteile curse de care, ce avea să rămână mult timp centrul civic al orașului. O parte a acestor monumente s-au păstrat până astăzi, putând fi admirate în spațiul deschis din fața Moscheii Albastre care are și astăzi forma unei piste antice de întrecere. Eusebius ar dori să ne convingă că, în momentul în care colecționase toate aceste obiecte de artă antice, scopul lui Constantin fusese cel de a-i forța pe cei care încă nu se convertiseră „să se lepede de greșeala lor, căci împăratul expunea fix acele obiecte pe care ei le venerau întru batjocura și amuzamentul tuturor privitorilor”¹. Câteodată, episcopul protestează prea mult.

De fapt, Constantin și cei trei fii ai săi care i-au urmat la tron au acționat prudent în momentul în care au impus creștinismul în imperiul lor. Nu s-a încercat câtuși de puțin repetarea exceselor comise de predecesorii lor împotriva creștinilor și crearea unei noi serii de martiri. Ca să începem cu începutul, nici măcar pe plan legislativ nu s-au schimbat prea multe. În schimb, oamenii au fost îndemnați să îmbrățișeze noua religie prin patronaj la cel mai înalt nivel. În Constantinopol și în orașele din est, donațiile în bani gheață oferite de împărați, scutirile generoase de la plata impozitelor acordate indivizilor și instituțiilor creștine și finanțările statale pentru construcția de biserici și-au făcut simțite efectele, în mod cumulat, pe parcursul mai multor decenii. Dar schimbarea a fost una treptată. Și probabil chiar și mai importante au fost mișcările locale, care luaseră ființă printre păturile sociale inferioare ale societății. Creștinismul nu și-a

pierdut nici până astăzi acel avânt ce stimula societatea pornind de la bază înspre elitele de la vârf, tipic anilor săi de început.

Acest lucru a fost vizibil mai ales în anumite provincii ale imperiului: în Egipt, Mesopotamia și Siria. Mult mai numeroase decât martirii care le precedaseră, noile generații de deschizători de drumuri religioase aveau să fie și de această dată formate deopotrivă din femei și bărbați. Și aceștia aveau să provină din toate straturile sociale, chiar și din rândurile celor mai umili. Ei erau cei care aveau să ajungă în scurt timp să întruchipeze cea mai pură expresie a vieții creștine în ochii a milioane de persoane.

Unii au luat singuri calea deșerturilor și munților pentru a recrea episoadele relatate în evanghelii — Iisus s-a retras în sălbăcie vreme de patruzeci de zile și a fost ispitit de Diavol. Cunoscuți fie sub numele de „pustnici“ sau de „asceți“, acești oameni se supuneau unor condiții de trai și privări înfricoșătoare, schingiundu-și cu bună știință trupurile pentru a perfecționa sufletul ce sălășluia înăuntru și pentru a-l pregăti pentru viața de după moarte. La fel cum luptase Hristos împotriva Satanei, și acești asceți considerau că purtau o luptă cosmică. Pustnicii care se răspândiseră în număr mare pe teritoriile Siriei și Mesopotamiei au fost descriși ca „niște hoinari sălbatici îmbrăcați în piei de animale, cu părul încălcit care le împrumuta ceva din înfățișarea unor vulturi“. „Oameni de foc“, ei „uimeau și nelinișteau lumea greco-romană prin gesturile lor teatrale.“ Dar nu erau niște simple ființe singuratică. Odată ce au întors spatele societății, asceții au descoperit că societatea *venea către ei*. Oamenii îi căutau, cerându-le îndrumare morală, să izgonească demoni sau pur și simplu să-i privească și să se minuneze văzându-le îndârjirea. La un secol după moartea lui Constantin, mulțimi de oameni aveau să se adune lângă Alep pentru a privi cu admirație înspre vârful

unei coloane înalte unde locuise sfântul Simeon Stilitul (Stâlpnicul) vreme de treizeci și șapte de ani, cocoșat pe o mică platformă, trăind din alimentele pe care credincioșii din localitate i le aduceau în coșuri. La acel moment, cei mai cunoscuți eroi și cele mai cunoscute eroine erau bărbați și femei ca Simeon.²

Alții au creat comunități întregi cu scopuri asemănătoare. În Egipt, un sătean pe nume Pachomius, care se convertise la creștinism pe când lupta alături de legiunile romane, se pare că ar fi fost primul care să introducă un sistem de viață comunală pentru grupuri segregate de femei și bărbați, respectând reguli religioase stricte și ținându-se la distanță de târguri și orașe. Când a murit, în anul 346, în Egipt existau nouă asemenea „mănăstiri“, așa cum au devenit cunoscute aceste comunități. Cei care se supuneau regulilor stabilite într-o mănăstire erau cunoscuți sub denumirea de „monahi“. Termenul grecesc de *monachos* înseamnă în traducere literală „cel într-o totu singur“, o descriere care se potrivește mai bine pustnicilor și asceților solitari decât membrilor comunităților înființate de Pachomius și de alții. O sută de ani mai târziu, în Egipt trebuie să fi trăit aproape o mie cinci sute de asemenea monahi, dintre care cel puțin patru sute erau femei.³ Mulți trebuie să fi vorbit copta, o formă de egipteană antică din ce în ce mai răspândită ca limbă scrisă în rândul creștinilor. Însă viețile părinților fondatori erau scrise în greacă și citite în întreg imperiul răsăritean. Oamenii obișnuiți își întorceau în egală măsură privirile către monahii (călugări) și pustnicii din localitățile lor, căutând în ei un exemplu care să le arate cum să-și trăiască viața în calitate de creștini, dar și către împărații îndepărtați care făceau legea la Constantinopol.

Cu toate acestea, pe parcursul unei extraordinare perioade de douăsprezece luni, care a început în noiembrie 361, acest întreg proces a părut a da înapoi. Când a murit ultimul său fiu supraviețuitor, Constantius al II-lea, vărul lui Constantin în vârstă de treizeci de ani, Iulian, care se autoprocلمase coîmpărat în Imperiul Roman de Apus, a devenit stăpân peste întreaga lume romană. Posteritatea avea să-și amintească de Iulian sub numele grecesc de „Apostatul“. De partea tatălui, Iulian se trăgea din aceeași familie balcanică vorbitoare de latină ca și Constantin. La fel ca împăratul Constantin, și Iulian avea un nume latin. Însă limba sa maternă era greaca. Iulian s-a născut la Constantinopol, unde și-a petrecut și primii ani de viață. A plecat de aici să studieze filosofia, gramatica și retorica la Atena. Toate onorurile și rangurile militare le câștigase în vest, unde se aflase la conducerea legiunilor ce luptaseră împotriva invadatorilor germanici care soseau de cealaltă parte a Rinului. Cu toate acestea, inima și mintea lui Iulian aveau să rămână pe vecie puternic ancorate în estul vorbitor de greacă.⁴

Iulian era un excentric chiar și printre împărații romani. Purta barbă pe modelul filosofilor greci din Antichitate și se putea lăuda cu o pregătire intelectuală de neegalat printre toți împărații care îl precedaseră, cu excepția lui Marcus Aurelius (pe care îl admira nespus.) S-a urcat pe tron hotărât nu numai să suprimă noua religie a lui Constantin, dar să o și înlocuiască cu o credință care în felul ei reprezenta o noutate la fel de mare. Proiectul lui Iulian a mers chiar mai departe de restaurarea vechilor practici de a aduce jertfe animale și de a organiza

festivaluri în onoarea zeilor tradiționali (o bună parte a acestora aveau loc în continuare oricum). Iulian era *religios* de o manieră care ar fi fost imposibil de înțeles pentru majoritatea grecilor în perioada de glorie a Atenei clasice, perioadă pe care o prețuia de altfel enorm. În comun cu asceții creștini avea repulsia față de lucrurile carnale. În fond și la urma urmei, primise o educație creștină.

Deși era devotat filosofiei grecești, Iulian era inspirat de credința într-o putere supremă supranaturală, și nu de puterea rațiunii umane. Noul împărat le-a cerut supușilor să-și *uniformizeze credința*. Conceptul de *ortodoxie*, care intrase în vocabularul religios oficial odată cu Crezul de la Niceea, urma să fie acum aplicat miturilor și legendelor antice despre zeii greci. Recunoscând că literatura greacă nu dispunea de un element propriu care să egaleze revelația divină prezentă în textele sacre ale creștinilor și evreilor, Iulian a cerut ca vechile legende să fie reinterpretate.⁵ La scurt timp, religia promovată de Iulian a început să arate și să sune mai puțin ca vechea credință pe care ar fi trebuit chipurile să o restaureze și mai mult ca creștinism.

Sarcina pe care și-a asumase Iulian era cea de a adapta curriculumul educației grecești tradiționale și de a-l transforma în temelia unei credințe religioase. Cei care luaseră până atunci calea acestei educații se mândriseră o perioadă îndelungată cu titlatura de „eleni“. Aceasta nu era decât o reflexie a celui sentiment profund înrădăcinat de acceptare, conform căruia prin educație, nu prin naștere, o persoană devenea „elenă“. La acel moment, în limba greacă, termenul de „elen“ începea să fie folosit cu sensul de „păgân“. Se prea poate ca Iulian însuși să fi fost primul care să fi folosit cuvântul cu acest nou sens. O consecință a „apostaziei“ sale, care a avut efecte pe termen lung, avea să fie permanentizarea acestui sens. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, limitarea înțelesului termenului „elen“ la cei care fie se opuneau creștinismului, fie trăiseră într-o epocă prea îndepărtată pentru a se putea bucura de mântuirea oferită de această religie — cu alte cuvinte, grecii antici — avea să devină o practică standard în greacă.

Totul s-a sfârșit brusc pe 26 iunie 363. În timp ce conducea o campanie militară împotriva Persiei sasanide, Iulian a fost lovit de o sulită și a murit la scurt timp după aceea. Dacă ar fi reușit să-și ducă proiectul la bun sfârșit, ar fi transformat imperiul răsăritean într-o formațiune care s-ar fi asemănat unui stat grecesc, definit de cultura și de religia sa, dar și de limba vorbită. În plus, eșecul său ne explică și de ce imperiul creștin grecofon, care urma să-și obțină la scurt timp independența față de Roma, avea să se identifice din acel moment, atât pe sine, cât și pe locuitorii săi ca romani (*romanoi*) și nu greci (eleni). Privind retrospectiv, o religie „elenă“ redefinită nu ar fi putut să fie decât pe placul unei elite, în timp ce creștinismul, după cum se dovedea, *se adresa* tuturor.⁶

În pofida acestor aspecte, imperiul răsăritean nu avea să întoarcă niciodată spatele limbilor și programelor de învățământ așa-numit „elenice“. În fond și la urma urmei, greaca era limba creștinismului. Dacă primii scriitori creștini ar fi cunoscut un pic mai bine literatura clasică greacă sau arta retoricii, aceste lipsuri ar fi fost compensate cu mult timp înainte. Pe vremea lui Iulian, celor mai de

vază teologi creștini le fuseseră predate limba greacă și clasicii greci, așa cum îi fuseseră și lui. Este adevărat că doi dintre ierarhii care au intrat în istorie drept „Părinții Bisericii“, Sfântul Vasile cel Mare și Sfântul Grigorie din Nazianz, fuseseră colegii lui Iulian la școala din Atena. Împreună cu fratele lui Vasile, Sfântul Grigorie de Nyssa, și Sfântul Ioan Gură de Aur, care a trăit o generație mai târziu, acești bărbați aveau să exercite o influență colosală având scopul de a se asigura că creștinii nu aveau să renunțe la un sistem de educație care le slujise atât de bine maestrilor lor o perioadă îndelungată de timp.⁷

Campania în care și-a pierdut Iulian viața a făcut parte dintr-o serie de războaie purtate la frontiera răsăriteană a imperiului, războaie care aveau să se prelungească, fără vreun rezultat clar, cea mai mare parte a următoarelor trei veacuri. Imperiul care fusese întemeiat prin cuceriri era nevoit să intre în defensivă și pe alte fronturi. Triburi germanice traversaseră Rinul pătrunzând pe teritoriul Franței de astăzi — și este adevărat că pe parcursul luptelor împotriva acestora ajunsese pentru prima dată faimos Iulian, înainte de a deveni împărat. În Balcani, alte triburi traversau Dunărea și se stabileau în număr mare pe teritoriile deținute de romani. În 378, o armată de goți a înfrânt legiunile romane lângă Adrianopol (Edirne de astăzi), aflat la doar două sute cincizeci de kilometri de Constantinopol. Împăratul Valens a fost ucis în această luptă. Goții nu au reușit însă să profite de pe urma victoriei. Pentru moment, amenințarea imediată la adresa regiunilor răsăritene ale imperiului s-a retras treptat. Dar spre sfârșitul secolului al IV-lea, realitatea nu mai putea fi negată: fundația pe care fusese clădit statul roman milenar începea să se fisureze.

În aceste condiții presante, păstrarea unității vastei structuri a imperiului se dovedea prea mult pentru împărați, senatori și comandanți militari detașați în diverse provincii. Declinul civilizației a fost adesea invocat de istoricii moderni pentru a explica evenimentele care au avut loc din acest punct înainte.⁸ În primul rând, în anul 395, când a împărțit Teodosiu I, aflat pe patul de moarte, succesiunea între cei doi fii ai săi, imperiul era oficial divizat. Aproape imediat, jumătatea apuseană a imperiului a început să se dezintegreze. Roma însăși a fost prădată de o armată goșilor în 410, iar ulterior, în 455, de un alt trib de invadatori, vandalii. Oficial, jumătatea apuseană avea să se zbată pentru supraviețuire până în 476, când ultimul împărat roman avea să fie înlăturat rușinos și înlocuit de un germanic care a preluat titlul latin de *rex*, sau rege, care fusese o perioadă îndelungată de timp tabu pentru romani. La acel moment, Imperiul Roman de Apus se scindase în puzderii de mici regate. Aceasta avea să fie realitatea timp de mai multe secole.

Constantinopolul era acum pe cont propriu — nu mai era o capitală imperială, ci *capitala* singurului Imperiu Roman care mai exista. Și acesta era *în continuare* un imperiu, în care trăiau probabil treizeci de milioane de oameni. Teritoriul său se întindea de la Dunăre în nord până la prima cataractă de pe Nil, la Assuan, în sud, și de pe țărmul balcanic al strâmtorii Otranto în vest până la Eufrat în est. Toate structurile necesare colectării de impozite și transportului de

grâne din Egipt către capitală și celelalte mari orașe ale imperiului au rămas intacte. În majoritatea provinciilor răsăritene, demografia și prosperitatea erau din nou în creștere.

Acest lucru însemna că exista mână de lucru din belșug care să umple rândurile legiunilor, să construiască nave și să formeze echipaje maritime. Încă de pe vremea lui Constantin, undeva departe în Caucaz se descoperise o nouă sursă de aur — o descoperire care se pare că nu fusese adusă la cunoștința imperiului „geamăn” din vest, dar care a devenit etalonul unei monede care avea să-și mențină valoarea neștirbită timp de sute de ani.⁹ Sub conducerea lui Teodosiu al II-lea, care a domnit din 408 până în 450, imperiul a putut mobiliza resursele necesare pentru a construi masivele ziduri de fortificație din jurul capitalei, cunoscute sub numele de „Zidurile Teodosiene”, care sunt și astăzi o componentă impresionantă a peisajului urban al Istanbulului modern. Timp de mai bine de un secol, în timp ce rămășițele Imperiului Roman de Apus continuau să se fărâmițeze, soarta avea să-i suradă și mai mult imperiului răsăritean.

Oficial, la momentul împărțirii imperiului, linia de demarcație fusese trasată între regiuni administrative. Însă adevărata diviziune era cea de ordin lingvistic și cultural, o diviziune care data încă pe de vremea lui Augustus. Abia pe parcursul domniei lui Teodosiu al II-lea a început estul vorbitor de greacă să capete cu întârziere o dimensiune politică proprie. Chiar și așa, tot nu era un imperiu grecesc veritabil. La nivelul cel mai înalt — reprezentat de împărat, rudele sale apropiate, cele mai înalte funcții administrative și cele mai de vază ranguri militare — încă se vorbea și se scria în latină. Și în ambele jumătăți imperiale, oamenii se obișnuiseră să se considere „romani” încă de când le oferise Caracalla cetățenia romană în urmă cu aproape două sute de ani. În jumătatea răsăriteană, diferența era că oamenii făceau acest lucru în greacă, nu în latină. Oamenii erau *romaioi*, nu *romani*. Bineînțeles că Iulian le făcuse o reputație proastă „elenilor”. Doar cei care încă năzuiau la proiectul său eșuat se mai puteau autointitula astfel. Odată cu prăbușirea imperiului apusean, jumătatea răsăriteană a devenit în realitate un stat complet nou și independent, deopotrivă grecesc lingvistic și roman cu numele: „Un imperiu roman grecesc”.¹⁰

Iar în timpul domniei lui Teodosiu al II-lea, a fost foarte aproape de a deveni și un imperiu *creștin*. Au fost convocate noi concilii ecumenice în condițiile în care izbucneau noi controverse cu privire la interpretarea unor chestiuni ce țineau de doctrină. Cea mai controversată s-a referit la înțelegerea dualității lui Iisus Hristos, latura sa omenească și cea divină. O altă controversă a avut ca scop definirea Sfintei Treimi, formată din Dumnezeu Tatăl, Fiul și Sfântul Duh, de așa manieră încât să nu pară să lovească în principiul unui „singur Dumnezeu”, sau monoteism — o plângere adresată de necredincioși de atunci și până în prezent. Aceste controverse ar putea părea seci și abstracte, chiar confuze astăzi, dar la acel moment aceste subiecte puteau stârni sentimente înflăcărâte din partea unei mari părți a populației. Când era vorba de stabilirea unor deosebiri care să definească natura lui Hristos ca fiind fie *homooousios* (de aceeași substanță) sau *homoioousios* (de o substanță asemănătoare) cu Dumnezeu Tatăl, se putea pierde sau câștiga

loialitatea unor întregi provincii.

În Egipt și Levant, marea majoritatea a credincioșilor preferau o definiție monoteistă mai riguroasă celei care fusese adoptată oficial la Niceea în anul 325. Dar dualitatea ființei lui Hristos a fost reafirmată în 451 cu ocazia Conciliului de la Calcedon, oraș aflat pe celălalt mal al Bosforului față de Constantinopol. Cei mai de vază intelectuali ai epocii încercau să mențină pacea și să îndrume simultan înflăcăarea credincioșilor. În plus, s-au ciondănit între ei fără de rușine. Doar prin determinarea dogmatică a unui împărat, de această dată succesorul lui Teodosiu al II-lea, Marcian, s-a putut susține vehement o rezoluție care să fie și impusă așa cum reușise Constantin. În nenumărate ocazii însă, „o credință corectă“ unică (*ortodoxia*) avea să se dovedească dificil de impus supușilor care nu își doreau acest lucru, chiar dacă creștinismul câștiga treptat teren devenind religia majoritară, iar păgânii erau nevoiți să intre din ce în ce mai des în defensivă.¹¹

Punctul culminant pare să fi fost atins spre începutul secolului al V-lea. Însă în rândurile populației tot rămânea un procentaj destul de mare de păgâni sau „eleni“, care fie nu se convertiseră, fie se opuneau activ convertirii.¹² Chiar și înainte de împărțirea imperiului, Teodosiu I începuse să emită legi prin care să interzică practicile păgâne. În timpul lui Teodosiu al II-lea, păgânii li s-a interzis să dețină funcții de rang înalt în serviciul civil și în domeniul juridic. Este adesea dificil de estimat cât de meticulos erau impuse aceste interdicții și alte sancțiuni în vigoare și cât de eficiente erau. Nu s-a aplicat niciodată o politică de persecuție sistematică a „elenilor“ păgâni. Pe de altă parte, nu s-au depus mari eforturi pentru a preveni izbucnirile spontane de violență împotriva oamenilor, instituțiilor sau clădirilor. De obicei, conducători locali îndemneau la asemenea revolte. Câteodată, chiar și împărații le ignorau.

În anul 391, în Alexandria, bande de zeloși fanatici, loiale unuia dintre cei mai intoleranți episcopi ai vremii, pe nume Chiril, au ars din temelii complexul vast de temple dedicat zeului taur egiptean Serapis cunoscut sub numele de Serapeum. Acesta a fost același Chiril care, câțiva ani mai târziu, a decis să aresteze și să izgonească toți evreii din oraș — aici trăia probabil una dintre cele mai numeroase comunități evreiești de la acel moment. Acest episod a avut loc în anul 415. Pe parcursul haosului ce a urmat, o mulțime furioasă de creștini și-a fixat atenția pe una dintre cele mai de vază și respectate doamne „elene“ din Alexandria. Hypatia era profesoară de filosofie și matematică la *Museion*, institutul de învățătură fondat de Ptolemei cu aproximativ șapte sute de ani în urmă. Povestea sfârșitului ei ne este transmisă de un contemporan îngrozit, la rândul lui creștin și istoric al Bisericii:

Au târât-o din carul ei, au dus-o la biserica numită Caesareum, unde au dezbrăcat-o complet, după care au ucis-o cu dale. După ce i-au făcut corpul bucăți, i-au dus membrele ciopârțite într-un loc pe nume Cinaron, unde au ars-o.¹³

Asemenea episoade au dat naștere unor comparații cu atacurile teroriste ale

extremiștilor islamiști din secolul XXI. Palmira, Siria, ale cărei ruine bine păstrate au devenit ținta luptătorilor ISIS în 2015, fusese atacată și suferise daune asemănătoare și în 385, când încă era un oraș vibrant — de acea dată, atacurile au fost comise de câțiva militanți *creștini* sosiți din deșert.¹⁴ Merită să menționăm însă că (din nou, la fel ca atacurile teroriștilor islamiști de astăzi) aceste acțiuni au aparținut unor indivizi și grupuri extremiste. Nu au fost ordonate de stat. Se pare că până spre sfârșitul secolului al VI-lea, majoritatea împăraților s-ar fi mulțumit să promoveze o politică de asimilare treptată, nu una de coerciție bruscă.

Prin urmare, pe parcursul acestei perioade, enclavele în care se practicau credințe și obiceiuri păgâne au continuat să coexiste alături de o cultură creștină dominantă. Ultimele Jocuri Olimpice fuseseră organizate la Olympia în 393, înainte ca festivalul să fie închis la ordinul lui Teodosiu I. Însă jocuri cu același nume organizate în Antiohia aveau să continue până în 520. La un moment dat, atleții au încetat să-și mai facă antrenamentele dezbrăcați. La scurt timp, se pare că s-a renunțat la orice fel de antrenament. Cuvântul grecesc desemnând mișcarea fizică, *askesis*, fusese preluat de „asceții” noii credințe.

Interpretări dramatice care presupuneau cântece, dansuri și scene de umor ieftin fuseseră la mare căutare în întregul est vorbitor de greacă vreme de secole. Denumite spectacole de „mimă” sau „pantomimă”, acestea se pare că fuseseră ultima suflare a venerabilei tradiții a dramei grecești. Predicatori creștini s-au pronunțat împotriva „profesiei dezonorabile” a „omului care stârnește râsul” și „a omului cu multe deghizări, omului instabil, omului ușuratic, omului care poate lua orice înfățișare”. Iată cât se distanțase mentalitatea lumii vorbitoare de greacă de *Odiseea* lui Homer, de „omul cu o mie de tertipuri” și, desigur, cu multe deghizări. Dacă chiar s-a produs o „închidere definitivă a teatrelor”, așa cum s-a întâmplat în Anglia puritană în secolul al XVII-lea, noi nu știm când a avut loc. Sigur este că, alături de alte forme inofensive de divertisment, precum luptele între gladiatori și spectacolele cu animale sălbatice, tradiția grecească a spectacolelor de teatru a luat sfârșit. Piese de teatru erau citite și studiate căci făceau parte dintr-un program de învățământ care încă era considerat adecvat pentru creștini — însă din punct de vedere al limbajului folosit și al stilului abordat, nu ca piese de teatru ce puteau fi urmărite în direct.¹⁵

Și viața de zi cu zi se schimba. Constantin dăduse noi puteri seculare celor mai înalte autorități locale ale Bisericii, episcopii. Termenul grecesc *episkopos*, „episcop”, înseamnă în traducere literală „supraveghetor”. Carismatici și adesea deosebit de erudiți, acești bărbați erau aleși pe viață, spre deosebire de oficialii municipali sau guvernatorii de provincii. Până în secolul al V-lea, oamenii din târguri și orașe căutau mai degrabă îndrumare la episcopi decât la magistrați sau la funcționari imperiali. În trecut, cetățenii de vază rivalizaseră unii cu ceilalți pentru a finanța jocuri, spectacole extravagante sau construcție de clădiri, căutând în acest fel să câștige recunoștința concitadinilor mai săraci. Acum, episcopii își canalizau averile rămase pentru a crea ospicii pentru cei nevoiași și bolnavi. În secolul al V-lea, mila creștină devenise o datorie civilă. Dar tot propovăduiau virtuți precum compasiunea, umilința, iertarea, virtuți care nu aveau

corespondent în gândirea sau în comportamentul grecilor din trecut. Mai presus de toate, propovăduiau valoarea tuturor oamenilor. Și propovăduiau posibilitatea salvării eterne pentru sufletul omului.¹⁶

În același timp, se schimba și înfățișarea orașelor. Temple antice, cu ansamblul lor de coloane lungi, existau în continuare. Dar cele care nu fuseseră transformate în biserici erau abandonate sau în ruine. Oamenii nu se mai adunau sub cerul liber în spațiul din fața templului pentru a venera zeii. Altarele exterioare nu mai fumegau de jertfe. Cetățenii de sex masculin nu se mai adunau la ospete, unde se delectau cu părțile comestibile ale animalelor ucise ritualic. Venerarea se mutase în spații închise din interior, unde nu existase mare lucru pe vremea păgânismului. Poate că acest lucru era o reflecție a mutării de la tot ce era extrovertit și comunal către lumea interioară a individului care trece prin diferite experiențe, mișcare ce marchează întreaga tranziție către creștinism.

Dar mai exista un aspect al vieții urbane pe care poveștile pioase ale „Părinților Bisericii“, indiferent cât de numeroase, nu l-au putut suprima. În Constantinopol și în toate marile orașe din imperiul răsăritean, mulțimi de oameni încă se adunau în Hipodrom pentru a-și urmări călăreții preferați întrecându-se în curse de care. Poate și pentru că multe alte forme de divertisment public erau închise sau dispăreau încetul cu încetul, cursele de care nu numai că au evitat această tendință, dar au reușit să-și crească numărul de suporteri entuziasmați și să stârneasă pasiuni și mai intense. Inițial existaseră patru echipe, toate numite după culori. Dar spre sfârșitul secolului al V-lea, aproape toată lumea, de la împărat la păturile sociale inferioare, îi susținea fie pe Albaștri, fie pe Verzi — și nu numai la Constantinopol, ci în toate orașele mai mari, precum Salonic și Antiohia.

Încă de pe vremea lui Teodosiu I, deci cel puțin de la sfârșitul secolului al IV-lea, revoltele iscate între suporterii echipelor rivale se soldaseră adesea cu vărsare de sânge. Dacă le privim din prisma modernității, aceste tulburări publice au fost comparate cu huliganismul tipic fotbalului. În primul rând, se pare că aveau puțin sau deloc de-a face cu religia. Fanii Albaștrilor și fanii Verzilor nu aduceau câtuși de puțin a partide politice. De fapt, nici măcar a facțiuni, cu o agendă politică consistentă. Cu toate acestea, la începutul secolului următor, la Constantinopol, aceste echipe acționau ca niște grupuri politice de presiune, suficient de puternice pentru a crea sau a distruge un împărat.¹⁷

Când a murit împăratul Anastasie, în iulie 518, la vârsta de optzeci și șapte de ani, nu exista niciun plan privind succesiunea. La Constantinopol, Senatul, care fusese înființat încă de la început de Constantin după modelul roman, era cea mai puternică autoritate în stat după împărat. Spre deosebire de Senatul original însă, cel de la Constantinopol nu avea niciodată prea multe de spus în guvernarea imperială — cu excepția situațiilor de genul acesta. Senatorilor trebuia să le revină sarcina de a numi un nou împărat. Însă puterea de a controla străzile aparținea altcuiva. Hipodromul, construit pentru a găzdui o sută de mii de spectatori, s-a umplut de o mulțime de oameni care scandau. Fără îndoială că cineva lucrase din

spatele cortinei. Ulterior s-a susținut că oamenii fuseseră plătiți. Comandantul gărzii palatului, un bătrân soldat grizonant pe nume Iustin, se afla cu siguranță într-o poziție numai bună pentru a manipula mulțimea. Înainte de sfârșitul zilei, Iustin intrase în loja regală din Hipodrom și era salutat ca împărat atât de susținătorii Albaștrilor, cât și de cei ai Verșilor. Pe această cale avea să fie transferată puterea din mâinile unui împărat în ale altuia în repetate rânduri pe parcursul anilor rămași din secolul al VI-lea până târziu în secolul al VII-lea.¹⁸

Iustin avea în jur de șaptezeci de ani când s-a urcat pe tron. Când a murit, anume nouă ani mai târziu, în 527, îl numise urmaș pe nepotul și fiul său adoptiv Iustinian. Tânărul avea la acel moment aproximativ patruzeci și cinci de ani. Potrivit unui portret-robot, realizat spre sfârșitul domniei sale, aproximativ patruzeci de ani mai târziu:

era scund, avea piept frumos, nas frumos, piele deschisă la culoare, păr cârlionțat, față rotundă, era chipeș, chelea în partea din față a capului, avea trăsături sănătoase, iar părul și barba-i începeau să încărunească.

Imaginile redată de mozaicurile găsite în orașul italian Ravenna pe vremea lui Iustinian confirmă cea mai mare parte a acestei descrieri. Autorul textului, un funcționar civil loial din Antiohia pe nume Ioan Malalas, adăugă, probabil din respect, următoarele cuvinte: „Era mărinimos și creștin“. Istoricul domniei lui Iustinian, Procopius din Cezareea, care avea un interes egoist de satisfăcut, ale cărui motive ne rămân ascunse, ne prezintă ambele laturi ale unui bărbat pe care îl cunoștea cu siguranță personal:

Celor care intrau în contact cu el le lăsa impresia unei persoane accesibile și afabile; nu exista om căruia să i se nege accesul la Împărat și nici măcar aceia care încălcau regulile etichetei... nu-și atrăgeau mânia sa... Nu a lăsat niciodată se întrevadă vreo urmă de mânie sau de iritare care să trădeze ce credea cu adevărat despre cei care îl ofensaseră, însă — cu o expresie prietenoasă întipărită pe chip și fără să ridice măcar din sprânceană — cu blândețe în voce putea ordona moartea a zeci de mii de oameni relativ inocenți sau distrugerea orașelor și confiscarea banilor acestora de către Trezorerie.¹⁹

Probabil că lumea își aduce cel mai bine aminte de Iustinian pentru faptul că a ordonat impresionanta lucrare de codificare a întregului corp de legi romane, cod care îi poartă și astăzi numele. Lucrarea a fost anunțată la un an după urcarea sa pe tron, în 528, și este formată din mai multe colecții ce au fost finalizate în numai cinci ani. Acele sisteme juridice contemporane despre care se spune că au fost întemeiate pe baza dreptului roman au apărut ca urmare a muncii depuse de echipele de experți juridici ai lui Iustinian. Această colecție masivă fusese scrisă bineînțeles în latină, limba folosită în documentele originale mult mai vechi care fuseseră editate și armonizate pe parcursul acestui proces. Iustinian nu numai că a curățat corpul de legi moștenit de oficialii săi, dar avea să devină la rândul său un legiuitor prolific. Începând din anii 530 aveau să fie elaborate noi legi, însă în

limba greacă, nu în latină. Prin hotărârea unui împărat care vorbea de fapt latina, limba greacă reușise să penetreze fix acele straturi de la vârful societății și să devină limba folosită în legislația imperială.

Nu este câtuși de puțin surprinzător că, odată cu aceste activități juridice, puterea legii ajunge să fie folosită împotriva ultimelor redute ale credințelor și practicilor păgâne care mai rămăseseră în imperiu. Prima colecție de legi ordonată de Iustinian, emisă în 529, începe cu următoarea directivă:

Toate persoanele care sunt conduse prin administrația clemenței noastre vor practica religia care a fost transmisă romanilor de Sfântul Apostol Petru. Prin ordinul nostru, cei care respectă această lege vor îmbrățișa numele de creștini catolici [adică universali].

Au apărut și alte legi care interziceau pentru prima dată homosexualitatea, negând pe această cale secolele în care relațiile între persoane de același sex fuseseră tolerate — sau chiar sărbătorite în cazul Atenei clasice. Tot în anul 529, potrivit lui Malalas:

A avut loc o mare persecuție a elenilor. Multora dintre ei li s-au confiscat proprietățile... Împăratul a emis un decret, pe care l-a trimis la Atena ordonând ca nimeni să nu predea filosofia și să nu interpreteze legile; jocurile de noroc erau de asemenea interzise în toate orașele, căci la Byzantion fuseseră găsiți anumiți jucători de noroc care se dedaseră la blasfemii înfiorătoare. Măinile le-au fost tăiate și au fost plimbați prin tot orașul călare pe cămile.²⁰

Se pare că filosofi au avut totuși parte de un tratament mai omenos decât jucătorii de noroc. Unii au dispărut o vreme în Persia. Însă ușurința cu care putea echivala un pios funcționar public marile școli de filosofie care datau de pe vremea lui Platon și Aristotel cu grotle de deasupra Bosforului în care se jucau jocuri de noroc spune multe pentru atitudinea vremii. Atena nu avea să mai fie un centru educațional până în secolul al XIX-lea. La Alexandria, filosofia avea să fie predată timp de încă câteva secole — dar profesorii aveau să fie creștini.²¹ Imperiul răsăritean nu numai că devenea mai grecesc. În timpul lui Iustinian a devenit creștin de o manieră mai uniformă, mai centralizată și mai autocrată decât fusese înainte.

Nu după mult timp, a ieșit la iveală faptul că Iustinian nu era încă total stăpân pe tronul său. Au apărut din nou probleme, de această dată generate tot de grupurile de susținători ale echipelor de curse de care, Albaștrii și Verzii. Nimeni nu putea fi mai presus de această competiție. Potrivit lui Procopius, Iustinian însuși era susținător al Albaștrilor. În ianuarie 532, violențele au scăpat de sub control, iar îndrăgiiți conducători de care au ajuns la cuțite cu autoritățile. La scurt timp, în Hipodrom au izbucnit lupte chiar sub ochii împăratului. Mulțimi de oameni s-au strâns în centrul orașului. Conform obiceiului, confruntările au devenit rapid politice. Când susținătorii Verzilor au cerut înlăturarea a trei dintre cei mai înalți oficiali de pe lângă împărat, Iustinian le-a făcut pe plac. Dar nici

măcar acest gest nu a fost suficient pentru a liniști „gloata“ — așa cum o numea Procopius. Masele cereau într-un singur glas demisia împăratului însuși. Scandând „Victorie! Victorie!“ (*Nika* în greacă), așa cum trebuie să fi făcut de regulă în momentul în care își ovaționau conducătorii preferați de care, unii răsculați au început să strige numele propriilor instigatori, cerând ca aceștia să preia conducerea imperiului. Din acest moment, evenimentul a intrat în istorie sub numele de Revolta Nika.

Potrivit lui Procopius, soția împăratului, Teodora, trebuie să fi fost cea care l-a îmbărbătat pe Iustinian în acest moment critic. Până să apuce armata imperială să restaureze ordinea, câteva zile mai târziu, aproximativ treizeci de mii de cetățeni zăceau morți în Hipodrom sau pe străzile alăturate. O bună parte a centrului orașului fusese incendiat, inclusiv Catedrala Sfintei Înțelepciuni (Hagia Sophia în greacă).²²

Urmările acestui eveniment aveau să modifice geopolitica întregului spațiu mediteranean pentru cea mai bună parte a următoarelor două secole, precum și peisajul urban al capitalei lui Iustinian până în ziua de astăzi. Împăratul aproape că fusese înlăturat de o gloată puternică. Fermitatea împărătesei sale și curajul și inventivitatea comandantului gărzii sale, un general pe nume Belizarie, îl salvaseră. Iustinian trebuia să-și arate acum adevărata valoare în ochii supușilor săi. Un război — iată lucrul de care avea împăratul nevoie. Și avea nevoie *de o victorie*. Lozincile scandate de răsculații din Hipodrom trebuie să-i fi răsunat în continuare în urechi.

O campanie lansată împotriva Persiei fusese un eșec. În 533 însă, a apărut brusc o nouă oportunitate undeva în vest. S-a încheiat în grabă pacea cu Persia, iar în luna iunie a aceluiași an Belizarie a plecat din Bosfor, la conducerea unei flote de șase sute de nave de război, în direcția Mediterana. Obiectivul era Africa de Nord. În ultimele sute de ani, fostele provincii romane din Africa se aflaseră sub controlul vandalilor, tribul germanic care prădase pentru a doua oară Roma în 455.

Pe 15 septembrie, Belizarie a intrat în Cartagina, capitala vandalilor. În doar un an, întreaga linie de coastă a Africii de Nord a fost readusă sub control roman. Belizarie s-a întors în capitală pentru a sărbători într-un stil care aducea aminte de triumfurile romane de altădată, fiind purtat pe sus pe străzi de prizonieri vandali în prima zi a anului 535. Însă acesta nu a fost decât începutul. O a doua expediție trimisă în același an a eliberat Sicilia de sub conducerea ostrogoților, care controlau întreaga Peninsulă Italică și o parte din nordul Balcanilor. O nouă campanie a fost lansată în Italia. Roma însăși și-a deschis porțile în fața lui Belizarie în decembrie 536. Ostrogoții și-au retras armatele pentru a-și apăra capitala, Ravenna, aflată mai la nord, pe țărmul Adriaticii. Trei ani mai târziu, Belizarie a asediat Ravenna și a ocupat în cele din urmă orașul în mai 540.²³

Se raportase o serie uimitoare de victorii. Iustinian a dat ordin să se construiască o coloană lângă palatul său. Placată cu alamă, pe vârful ei trona o gigantică statuie ecvestră, reprezentându-l chiar pe Iustinian călare ținând în mână un glob pământesc ce simboliza faptul că el cucerise întreaga lume.

Columna și statuia aveau să rămână în picioare vreme de aproape o mie de ani.²⁴ În timp ce al treilea deceniu al secolului al VI-lea se apropia de final, Iustinian și generalii săi aveau toate motivele de sărbătoare. Istoricii moderni numesc de regulă această perioadă „recucerirea”. Dar niciunul dintre teritoriile recucerite nu fusese până atunci condus de la Constantinopol. Pe hartă, noul imperiu al lui Iustinian arăta relativ diferit față de oricare alt stat de până la acel moment. Spre deosebire de cel vechi, acest nou imperiu „roman” era unul maritim. Fusese realizat pe calea apei, pe un model foarte asemănător primei expansiuni a vorbitorilor de greacă în vestul Mediteranei, cu mai bine de un mileniu în urmă. Pentru prima dată de la perioada de glorie a regatelor elenistice, centrul puterii lumii mediteraneene se afla în estul vorbitor de greacă.

Între timp, pe plan intern, Iustinian mobilizase arhitecții și constructorii imperiului. Odată cu restaurarea păcii după Revolta Nika, s-a demarat și sarcina de reconstruire a centrului orașului imperial. Distrugerea i-a oferit lui Iustinian oportunitatea, și probabil și un motiv, de a construi la o scară nemaivăzută până la acel moment. Pentru a înlocui biserica distrusă a Sfintei Sofia, a adoptat un stil cu totul nou. Acesta avea la bază un spațiu dreptunghiular în centrul căruia se afla un pătrat pe care era construit un dom. Aveau să treacă nenumărate secole până când o versiune a acestui tip de arhitectură bisericească să fie acceptat în vest. De pe vremea lui Iustinian s-a păstrat însă stilul standard folosit de majoritatea bisericilor ortodoxe din Balcani și din Rusia, stil care la scurt timp avea să fie adoptat de arhitecții musulmani ca șablon pentru moschei.

Biserica lui Iustinian, cel mai impresionant dintre nenumăratele proiecte de construcție ordonate pe parcursul domniei sale, a fost finalizată în cinci ani — în doar o treime din timpul necesar construcției Partenonului din Atena, cu care este adesea comparată. A fost inaugurată în decembrie 537, la un an după ce trupele lui Belizarie recuceriseră Roma pentru imperiul răsăritean. Vreme de o mie de ani, Hagia Sophia avea să rămână cea mai mare clădire religioasă din lume. Naosul are opt metri lungime. Cel mai înalt punct al domului încă se ridică la o înălțime de cincizeci de metri deasupra străzilor Istanbulului modern. Creație a doi arhitecți greci din Anatolia, Isodor din Milet și Anthemius din Tralles, Hagia Sophia îmbină cu succes vechea știință grecească a geometriei teoretice cu dibăcia ingineriei practice a romanilor. Raze de lumină scaldă uriașul spațiu deschis pătrunzând prin ferestrele așezate la înălțime, imediat sub dom, de așa manieră încât creează o lume perfect închisă care pare să încapsuleze întregul univers, sub bolta paradisului dumnezeiesc.²⁵

Creată pe urmele distrugerii provocate de revolta izbucnită cu numai cinci ani în urmă, Biserica Sfintei Înțelepciuni ridicată la ordinul lui Iustinian era acea dovadă palpabilă, impresionantă care atesta cum se schimbase lumea vorbitoare de greacă în cele două secole care se scurseseră de la moartea lui Constantin. Triumful creștinismului era prezent, vizibil pentru toată lumea. Iar noul imperiu vorbitor de greacă, cu capitala la Constantinopol, aducea această victorie pe câmpul de luptă. Lui Iustinian i se putea ierta faptul că, în momentul în care își sărbătorise victoriile, la sfârșitul anilor 530, crezuse că vorbele adresate de

Eusebius lui Constantin ajunseseră în cele din urmă să se adeverească:

Imaginea primului dintre regate este întruchipată de împăratul care, iubit de Dumnezeu și imitând Ființa Supremă, mână prin domnia sa cârma politicilor întregii lumi.²⁶

Cu toate acestea, undeva departe de seninul dom al Hagiei Sophia începeau să acționeze anumite forțe ce aveau să tulbure grav ordinea cosmică pe care se pare că ar fi creat-o armatele, generalii, meșteșugarii și arhitecții lui Iustinian. Chiar în timpul lucrărilor de construcție ale măreței biserici ce avea să marcheze cerul de deasupra Constantinopolului, erupții vulcanice din estul Asiei aruncau în atmosferă cantități uriașe de cenușă. În termeni moderni, această erupție a avut drept consecință o iarnă vulcanică, a provocat o vreme schimbări climatice în regiuni extinse ale globului. Bineînțeles că la acel moment nu exista nimeni în Europa și în Orientul Mijlociu care să poată bănuiești acest lucru. Oamenii de știință din epoca modernă au dedus acest lucru studiind dovezi prelevate de pe trunchiurile copacilor din Antichitate, care scot la iveală faptul că, la un moment dat în trecut, clima a suferit schimbări importante. Călăreți nomazi din Asia Centrală, care depindeau de „ecologia delicată a pășunilor“ din această regiune întinsă, au pornit în grabă spre vest și spre sud către Europa și teritoriile colonizate ale Orientului Mijlociu. În 539, un număr mare de „huni“, așa cum îi numește Procopius, au traversat Dunărea și au pătruns în Balcanii rămași fără apărare pentru a prăda întreaga Grece continentală de la nord de Pelopones. Grupuri de prădători au ajuns chiar aproape de zidurile Constantinopolului.²⁷

Echilibrul puterii s-a schimbat și în alte regiuni aflate și mai departe în est, motivul fiind probabil tot unul climatic. Noul rege al Persiei, Khosrau I, cunoscut în greacă sub numele de Chosroes, l-a acuzat pe Iustinian că ar fi fost mână în mână cu nomazii care făceau mari presiuni la extremitatea nordică a imperiului său și a pus la cale un atac preventiv direcționat înspre vest și Mediterana. În 540, mai multe orașe din estul vorbitor de greacă au fost prădate și arse din temelii. În mai, tocmai când accepta Belizarie predarea Ravennei în vest, mărețul oraș Antiohia a fost ras de pe fața pământului de armatele lui Chosroes, iar locuitorii săi uciși, luați în sclavie sau obligați să-și abandoneze casele. Belizarie a trebuit convocat de urgență din Peninsula Italică pentru a se ocupa de noua amenințare. Procopius, care a relatat respectivele evenimente la acel moment, a descris în culorii vii siderarea care i-a încercat pe contemporanii săi:

Capul îmi zvâcnește când scriu despre asemenea suferințe... Nu pot înțelege care poate fi intenția Domnului când permite unui om sau unei țări să ajungă pe asemenea culmi doar pentru a o lăsa să se prăbușească mai apoi atât de repede și a o distruge cu desăvârșire fără a avea nici cel mai infim motiv pentru a face acest lucru.²⁸

Însă răul mai mare de abia urma. S-a sugerat că aceleași schimbări climatice

care îi determinaseră pe călăreții nomazi să părăsească stepele ar fi putut afecta coloniile de rozătoare din regiunile de la marginea Mării Roșii, aducând șobolanii mai aproape de regiunile locuite de oameni. Primele cazuri de ciumă bubonică, boală răspândită de puricii șobolanilor, au fost înregistrate în delta Nilului în 541. Până în primăvara anului următor, ciuma se răspândise în întregul Orient Mijlociu și ajunsese la Constantinopol. Pe parcursul următorilor ani, boala avea să facă ravagii în toată Europa și în Orientul Mijlociu. Potrivit estimărilor moderne, doar în Constantinopol, oraș care număra aproximativ patru sute de mii de locuitori, a murit aproximativ 20 sau 25 la sută din populație. Studiind consemnările lui Procopius, putem spune că, într-un mod bizar, ciuma a avut un impact asemănător asupra vieții de zi cu zi cu cel al pandemiei globale de Covid-19 izbucnite în 2020:

Nu mai vedeai nici picior de om care să cumpere ceva. Toată lumea stătea acasă, cei care se simțeau suficient de bine fie se îngrijeau de cei bolnavi, fie îi plângeau pe cei morți. Toate activitățile au fost stopate, meșteșugarii au renunțat la arta lor și absolut toată lumea a luat o pauză de la ceea ce făcea.

Procopius ne povestește că, în primăvara și vara lui 542, pe parcursul unei perioade de vârf ce a durat patru luni, în fiecare zi mureau de ciumă între cinci și zece mii de oameni. Istoricul rațional nu poate decât să consemneze, oripilat, ceea ce vede:

Unii mureau imediat, alții după multe zile de suferință. Cei ale căror trupuri se acopereau de pustule negre, de mărirea unei boabe de fasole, nu mai prindeau dimineața și mureau la scurt timp după aceea. Mulți alții începeau să vomite sânge și mureau mai apoi.

Ceea ce l-a uimit în mod deosebit pe Procopius — și nu ar fi avut cum să fie singurul dintre cetățenii sofisticăți din Constantinopol care să gândească astfel — a fost „faptul că nu exista nicio cauză care să poată explica boala de o manieră rațională pentru mintea omenească“. Aproape la fel de înnebunitor era caracterul imprevizibil al bolii. Doctorii erau la fel de confuzi ca restul lumii. Oameni în privința cărora se pierduse orice speranță supraviețuiau. Un tratament care părea a ajuta un pacient putea avea efecte contrarii asupra altuia. Nu exista vreun tratament preventiv care să poată fi respectat și, bineînțeles, niciun leac. „Suferința lovea fără avertisment; recuperarea avea loc de la sine.“²⁹

Foarte multe persoane au înțeles această năpastă în termeni la propriu apocaliptici. Sfârșitul lumii și întoarcerea lui Hristos pentru Judecata de Apoi erau iminente. La scurt timp după ce a luat sfârșit această catastrofă, Malalas, un creștin devotat, a scris că: „Domnul Dumnezeu a văzut că nelegiuirile omului se înmulțiseră și a făcut în așa fel încât să provoace decăderea omului pe pământ, lucru care a dus la distrugerea sa în toate orașele și regiunile“. Un imn compus de marele poet religios al epocii, Romanos Melodul, la fel ca Malalas un sirian care

scria în greacă, ne transmite un sentiment amestecat de damnare și împlinire, sentiment care se pare că ar fi fost des întâlnit în Constantinopolul ultimilor ani ai domniei lui Iustinian:

*Ziua de pe urmă este aproape,
Acum vedem aceste lucruri....
Nimic nu lipsește din ce-a vestit Hristos... foamete și ciumă
Și cutremure neîncetate.
Țările s-au ridicat împotriva altor țări,
Înăuntrul totul este înspăimântător, afară totul este vrajbă.³⁰*

Chiar și ciuma, așa înspăimântătoare cum era, a adus un beneficiu neașteptat: perșii au fost la fel de puternic afectați de boală, așa că au căzut la pace în 545. Acest lucru i-a permis lui Iustinian să-și întoarcă atenția înapoi spre vest. Pe parcursul următorului deceniu, armatele sale au cucerit restul Peninsulei Italice și insulele din vestul Mediteranei, precum și o fâșie din coasta sudică a Spaniei recuperată de la vizigoți.

La Ravenna, recent construita biserică San Vitale a fost sfințită în 547, la șapte ani după triumful repurtat de Belizarie împotriva ostrogoților. Mozaicurile care decorează absida se numără printre cele mai frumoase exemple de artă creștină ale vremii. Aici pot fi admirate și panourile laterale pe care sunt înfățișați Iustinian și Teodora înconjurați de curteni eleganți, clerici și domnișoare de onoare. Costumele, mai ales cele ale doamnelor, sunt impresionante și vaporose. Împărăteasa poartă o diademă, ale cărei perle i se scurg pe piept; împăratul are o coroană cu bijuterii incrustate. Cele două capete încoronate imperiale sunt înconjurate de aureole de aur. Cea mai mare parte a fundalului este realizat din mozaic de sticlă colorat cu foiță de aur veritabil. Cortina se mișcă și se dă la o parte, o fântână susură. Deși expresiile personajelor sunt sobre, fundalul, mai ales cel din spatele Teodorei și al slujitorilor ei, este o explozie de culoare. Bineînțeles că toate acestea slujesc unui scop religios. Ființele umane sunt slujitorii lui Hristos, zugrăvit undeva la înălțime, deasupra lor, iar Iustinian ține în mână o cupă cu bani care poate reprezenta contribuția sa la decorarea clădirii.³¹ Această imagine nu trădează niciun semn al apăsării apocaliptice resimțite de unii oameni în capitală în aceeași perioadă.

În anii 540 și 550, din regiuni mai îndepărtate primim vești care ne duc cu gândul la o lume mai mare care încă era foarte deschisă spre viitor, o lume deschisă de fapt comerțului. În întregul spațiu mediteraneean, prin cuceririle lui Iustinian, rutele comerciale aflate la mare distanță care se ofliseră după prăbușirea imperiului apusean au primit un nou suflu. Alegând o altă direcție, negustorii vorbitori de greacă plecau din porturile egiptene de la Marea Roșie înspre Golful Persic și Oceanul Indian ajungând pe țărmurile Africii și Indiei.³²

În anii 550, unul dintre acești negustori a scris o carte, parțial inspirată din propria experiență. Principalul scop al *Cosmas Indicopleustes* (*Cosmas, călător în India*) era cel de a dovedi, ignorând părerea mult mai bine informată a oamenilor

de știință ai vremii, că Pământul era în fond și la urma urmei plat și că fiecare regiune locuită a acestuia corespundea unui model divin predestinat descris în Biblie. Dar Cosmas era în același timp un explorator curios, care studia locurile și oamenii pe care îi întâlnea. Călătorise în regiuni aflate la mare depărtare de Imperiul Roman și văzuse cu proprii ochi cât de mare era lumea de dincolo de granițele acestuia. Întâlnise rinoceri și girafe, deși hipopotamii îi cunoștea numai după nume și colții pe care îi comercializase. Văzuse crescând piper și nuci de cocos. Ajunsesse prin călătoriile sale până departe în Sri Lanka (Taprobane în greacă). Cosmas demonstrează că are mentalitatea unui adevărat negustor global când descrie această insulă ca deținând „o poziție centrală” — evident nu în raport cu regiunea sa de baștină, cu atât mai puțin cu capitala acesteia, ci mai degrabă cu o rețea maritimă care se extindea spre vest înspre Africa, spre nord înspre India și Persia și spre est înspre China, pe care o numește Tzinitza.

Când a murit Iustinian, în 565, având mai bine de optzeci de ani, imperiul nu numai că se extinsese în noi direcții, dar lumea în sine devenise mai mare. Este foarte posibil ca acest Cosmas, călătorul spre India, să se fi înșelat foarte tare în privința locului deținut de lumea noastră în univers, dar cunoștințele sale despre Pământul geografic erau bazate pe experiență și erau incredibil de sănătoase. Se pare că Cosmas a fost primul scriitor grec care a știut, cel puțin în linii mari, unde se afla China și cât de departe era pe hartă. Și indiferent dacă visa sau nu cu ochii deschiși, încrederea acestui pios și probabil nu lipsit de succes proprietar grec de nave, care scria în anii 550, după o perioadă marcată de ciumă, războaie și calamități naturale, pare să conteste predicțiile mai cumplite privind un sfârșit iminent care circulau la Constantinopol:

Imperiul romanilor cere pe această cale să fie tratat la fel de demn ca Împărăția Domnului Hristos, întrucât depășește, atât cât se poate în acest moment al existenței lui, orice altă putere și are să rămână necucerit până la ultima suflare.³³

Istoricii moderni ignoră adesea cuceririle vestice ale lui Iustinian, considerându-le o străfulgerare de moment. Istoria spune că resursele din ce în ce mai mici ale imperiului fuseseră întinse la maximum, cu consecințe dezastruoase. Provinciile „recucerite” din vest nu ar fi putut fi niciodată susținute pe termen lung. Procopius, care relatează aceste evenimente într-un stil întunecat și satiric pe parcursul ultimilor ani ai domniei lui Iustinian, a anticipat această interpretare modernă în momentul în care i-a prezentat pe împărat și pe soția sa, Teodora, ca „niște demoni însetați de sânge” care luaseră înfățișare umană cu simplul scop de „a găsi cele mai ușoare și mai rapide căi de a distruge toate rasele umane și realizările acestora”³⁴. Dar unii istorici moderni aleg să aibă o perspectivă mai încrezătoare. Multe dintre cuceririle lui Iustinian încă rezistau la începutul secolului următor, iar unele dintre ele aveau să reziste chiar și mai mult. Până în anul 600, deși se pierduseră câteva teritorii din Balcani, foarte multe orașe din est, inclusiv Antiohia, care căzuseră pradă perșilor, fuseseră recâștigate. Un alt tratat de pace cu Imperiul Sassanid fusese încheiat chiar în 591.³⁵

Arhitectul acestui tratat a fost un fost general pe nume Mauriciu, care devenise împărat cu nouă ani în urmă. La începutul secolului al VII-lea, Mauriciu a condus o serie de campanii pentru a recâștiga teritoriile din Balcani. La sfârșitul acestei campanii, în 602, armata sa raportase un succes considerabil. Când împăratul a ordonat legiunilor să continue să preseze triburile de aici pe parcursul iernii balcanice, acest lucru a fost prea mult pentru soldații săi care s-au răsculat. Liderul revoltei, un ofițer de rang minor pe nume Focas, a condus armatele spre Constantinopol. Până la acel moment, lucrurile se desfășuraseră potrivit tradiției. Revoltele anterioare din secolul al III-lea lăsaseră în urmă o moștenire, anume tradiția potrivit căreia împărății puteau fi creați și înlăturați de oamenii pe care îi conduceau în luptă. De această dată, situația se prezenta un pic diferit.

În timp ce zvonuri privind sosirea iminentă a trupelor luau Constantinopolul cu asalt, împăratul a anunțat o cursă de care și toată lumea s-a scurs în Hipodrom pentru a-și urmări echipele preferate. Este puțin probabil ca suporterii Albaștrilor sau ai Verzilor, care se strânseseră în Hipodrom în luna noiembrie a celui an, să fi avut vreun obiectiv politic coerent. Același lucru este probabil valabil și pentru conducătorii de care, deși șefii lor aveau legături cu persoane sus-puse și probabil că aveau și o agendă proprie. Mauriciu trebuie să fi socotit că, dacă își putea asigura susținerea *ambelor* facțiuni, așa cum făcuse Iustinian cu un secol în urmă, atunci avea să aibă suficient sprijin în oraș pentru a putea respinge armata rebelă.

Evenimentele ce au urmat au fost din mai multe puncte de vedere o repetare a Revoltei Nika. Luptele au izbucnit în Hipodrom, de unde s-au răspândit în întregul oraș. Nu soldații s-au adunat în exteriorul zidurilor orașului pentru a-i obliga pe Mauriciu și pe rudele sale apropiate să fugă pentru viețile lor, ci populația, care fusese adusă într-o stare frenetică de suporterii celor două facțiuni sportive rivale. Ordinea nu a fost reinstaurată decât în momentul în care împăratul și patru dintre cei cinci fii ai săi au fost prinși, iar capetele lor tăiate expuse în Hipodrom spre satisfacția gloatei.³⁶

Odată cu înlăturarea lui Mauriciu, tratatul negociat de acesta cu perșii aflați sub conducerea lui Chosroes al II-lea a încetat. În timpul domniei lui Focas, care a durat opt ani, a început ultimul și cel mai crunt dintre toate războaiele purtate între Persia și o putere europeană de pe vremea lui Alexandru cel Mare până la acel moment. În primă fază, acest conflict a fost descris și ca un război civil între armată și elita civilă din Imperiul Roman. Noi nu cunoaștem decât o variantă a poveștii, dar toate relatările care au supraviețuit îl înfățișează pe Focas ca fiind un conducător brutal, care a comis nenumărate epurări și nu a reușit niciodată să câștige legitimitatea în ochii supușilor săi.³⁷

Situația s-a clarificat în 610, când o flotă din provinciile nord-africane, care fuseseră anexate pe vremea lui Iustinian, a sosit pe țărmul Constantinopolului. De această dată, conducătorii răsculaților se pare că ar fi fost membri ai clasei senatorilor. Dar trebuie să se fi priceput să mobilizeze și suporterii Albaștrilor și Verzilor. În timp ce noul împărat Heraclius își accepta coroana, trupul sfărțecă al lui Focas era expus în Hipodrom în fața unei mulțimi fericite, iar capul mutilat al

unuia dintre consilierii săi era aruncat într-un cuptor public. Este posibil ca alți acoliți de-ai săi să fi fost arși de vii.³⁸

Domnia lui Heraclius a început cu o serie de dezastre. Pe rând, marile orașe din est — Ierusalim, Alexandria, Damasc și (din nou) Antiohia — au fost fie jefuite de perși, fie s-au predat. Până să preia Heraclius comanda imperiului, aproape tot spațiul balcanic fusese copleșit de triburi de slavi, avari și bulgari. Salonic, poarta de ieșire către Europa a spațiului egeean, era aproape singurul oraș care mai stătea în picioare — și asta mulțumită zidurilor masive care îl înconjurau și care fuseseră construite în timpul domniei lui Teodosiu al II-lea, cu toate că un cronicar anonim al vremii avea să atribuie acest lucru unei serii de miracole realizate de sfântul protector al orașului, Demetrius.³⁹ Acesta a fost momentul în care s-a luat hotărârea de a renunța cu desăvârșire la ideea de a mai apăra provinciile europene. Prin urmare, toate armatele disponibile au fost mutate pe frontul de est. Însă nici măcar această decizie nu a fost suficientă pentru a împiedica o forță expediționară persană de la a-și croi drum cu forța armelor prin Anatolia și a ajunge în anul 615 în capitală. Dușmanul și-a ridicat tabăra pe țărmul asiatic al Bosforului, într-un punct care se află astăzi la o distanță de Constantinopol care astăzi este acoperită de trei poduri suspendate. În disperare de cauză, Heraclius a venit cu o ofertă de pace umiltoare. Dacă ar fi fost acceptată, statul roman ar fi devenit vasal perșilor. Dar Chosroes a respins disprețuitor condițiile și i-a ucis pe ambasadorii lui Heraclius.

Următorii zece ani, sorții războiului au oscilat. O vreme, perșii au fost respinși și s-au retras în Anatolia. Apoi, în primăvara lui 622, Heraclius a pornit într-o misiune cutezătoare. Hotărât să lupte pe teritoriul inamicului, a plecat din Constantinopol la comanda unei armate cu care a traversat Transcaucazia și a pătruns în Azerbaidjanul de astăzi. Strategia sa nici nu a apucat să-și arate valoarea, că o armată persană și-a și făcut apariția pe țărmul asiatic al Bosforului. De această dată, un regiment al forțelor reunite ale avarilor și slavilor se strânsese pe țărmul european, sub marile ziduri ale lui Teodosiu. Deși forțele asediatoare probabil că nu aranjaseră acest lucru în prealabil, Constantinopolul era încercuit. Din acest punct, perșii au început să-și coordoneze în mod real eforturile cu cele ale slavilor și avarilor de pe țărmul opus, dacă nu o făcuseră până la acel moment. Asediul a început pe 29 iulie 626 și a durat zece zile. Perșii nu aveau bărci cu care să-și trimită infanteriștii de cealaltă parte a țărmului. Slavii aveau, așa că și-au oferit serviciile. Ambarcațiunile slavilor trebuie să fi fost relativ mici, căci atacatorii se pare că le-ar fi cărat cu ei, pe uscat, de la Dunăre (sursele grecești le numesc disprețuitor „canoe” sau „plute” — *monoxyla*) până la Bosfor. Prin urmare, când au început slavii să transporte trupele persane peste Bosfor, flota ancorată în Constantinopol a reușit să le scufunde.

Cinci zile mai târziu, slavii au făcut o altă încercare — intenția fiind de această dată cea de a-și transporta propriii oameni, detașați ceva mai jos pe țărm. Apărătorii orașului au aflat despre acest plan și au ademenit bărcile invadatorilor într-o ambuscadă, în golful îngust cunoscut sub numele de Cornul de Aur. Acesta a fost momentul decisiv al asediului. Cele două forțe atacatoare fuseseră

împiedicate să acționeze împreună. Ambele își întinseseră la maximum liniile de aprovizionare. În noaptea dintre 7 și 8 august 626, avarii și slavii și-au incendiat mașinăriile de asediu și s-au retras la nord, în Balcani. Perșii nu au avut ce să facă decât să privească de pe dealurile și malul țărmului asiatic. La scurt timp, s-au retras și ei. Constantinopolul fusese salvat și, odată cu el, și imperiul roman vorbitor de greacă.⁴⁰

Faimosul triumf repurtat de Temistocle împotriva flotei persane în bătălia de la Salamis din 480 î.Hr. printr-o tactică asemănătoare oferise orașelor-stat grecești experiența mântuirii și le inspirase să îmbrățișeze sentimentul unei noi identități, dându-le acea încredere în sine de care aveau nevoie pentru a crea civilizația pe care o numim și astăzi „clasică”. Eschil și Herodot inauguraseră răsunătoarea și îndelungata cauză a „libertății elenilor”. Acum, în 626, victoria îi era atribuită Fecioarei Maria, a cărei icoană fusese purtată în jurul zidurilor orașului în timpul asediului. Biserica Sfânta Maria Maica lui Dumnezeu din Vlaherne domină peste punctele în care s-au purtat luptele din Cornul de Aur. Se spune că însăși Fecioara din Vlaherne ar fi intervenit în conflict pentru a proteja capitala creștină.⁴¹ Dacă, după Primul Război Medic, printre vorbitorii de greacă apăruse ideea de unitate, aceștia identificându-se *ca fiind greci*, victoria din 626, repurtată o mie o sută de ani mai târziu, i-a adus pe greci împreună de o manieră nemaivăzută până la acel moment, reunindu-i în jurul noii lor identități de *creștini*.

Se dezvoltă un nou tip de război, fără precedent până la acel moment. Astăzi, acesta poartă numele de „război sfânt”. Acest concept s-a conturat pentru prima dată în momentul în care și-a început Heraclius expediția în Transcaucaz cu scopul de a ataca nucleul teritoriilor persane. Cu acest prilej, împăratul și-a îndemnat soldații „să nu uite să se teamă de Dumnezeu și să se străduiască să răzbune toate insultele adresate Domnului”. La un moment dat, cu multă vreme în urmă, orașele-stat grecești porneau la luptă pentru a se răzbuna pentru pagubele și distrugerile aduse adunării cetățenești, preaiubitelor clădiri publice sau templelor sacre. Dușmanii lui Heraclius erau acum și dușmanii lui Dumnezeu. Însă indiferent cât de mari ar fi fost riscurile, legionarii puteau fi siguri că „pericolul nu vine fără recompense, ci este vestitorul vieții veșnice”.⁴²

Încercarea lui Heraclius a fost una riscantă, dar a funcționat. La nici doi ani de la ridicarea asediului asupra Constantinopolului, Heraclius a intrat în Persia din nord, iar Imperiul Sassanid s-a prăbușit. Chosroes a fost ucis de propriii supuși la începutul anului 628. Tot Orientul Mijlociu, până în dreptul Tigrului, a revenit sub conducere romană. Același lucru s-a întâmplat și cu Egiptul, regiune care furnizase secole la rând cea mai mare parte a grâului de care aveau nevoie locuitorii Romei și care îndeplinise până de curând același rol și pentru Constantinopol. Timp de câteva luni, situația chiar a arătat și cum următorul rege al Persiei ar fi urmat să se convertească la creștinism și să fie botezat cu un nume grecesc. Aceasta ar fi fost cea mai cruntă război pentru un stat politic care ajunsese să se autodefinească prin credința religioasă a supușilor săi. Potrivit Cărții Genezei din Vechiul Testament, Dumnezeu crease lumea în șase zile, iar în

cea de-a șaptea se odihniise. Pe vremea lui Heraclius se spunea că împăratul trudise pe același model șase ani la campania sa. În cel de-al șaptelea an s-a întors în capitala sa pentru a-și sărbători victoria — însă nu făcând paradă de forță și de bogății, așa cum se obișnuise în cazul unui triumf roman tradițional, ci printr-o „sărbătoare mistică“, desfășurată chipurile sub domul ceresc al Hagiei Sophia.⁴³

La scurt timp după aceea, Heraclius a pornit spre Ierusalim. O parte din Sfânta Cruce, pe care ar fi fost chipurile crucificat Iisus, fusese venerată ca relicvă în Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim încă de când fusese scoasă la lumină, cu trei secole în urmă. În anul 614, când prădaseră orașul, perșii luaseră cu ei valoroasa relicvă și o duseseră la Ctesiphon, capitala lor de pe Tigru. Acum fusese înapoiată în baza noilor condiții de pace. Heraclius a hotărât să fie prezent în persoană pentru a supraveghea întoarcerea relicvei în locul ce i se cuvenea de drept și pentru a marca pe această cale triumful simbolic al credinței romane, nu triumful militar.

În 629, înainte să plece din Constantinopol, Heraclius a ales să adopte mai întâi un nou titlu imperial. Predecesorii săi se prezentaseră întotdeauna conform stilului roman, folosind titlul de „împărat“ sau de „augustus“ (*sebastos* în greacă). Varianta grecească a acestor titluri avea să continue să fie folosită vreme de mai multe secole. Pe lângă aceste titluri însă, Heraclius a devenit primul conducător al unui imperiu „roman“ care a reînviat termenul grecesc de *basileus*, cuvânt scos cu multă vreme în urmă din uz, însemnând „rege“. ⁴⁴ Din acel moment, *basileus* avea să rămână titlul oficial, adoptat în limba greacă de toți conducătorii care au domnit de la Constantinopol, chiar și după înlocuirea împăraților creștini cu sultanii otomani, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Acest lucru este deosebit de important și nu doar din punct de vedere religios. S-a spus adesea că *basileus* fusese titlul atribuit regelui David în versiunea greacă a Vechiului Testament și că Ierusalimul fusese orașul său regal. Însă pentru o perioadă și mai îndelungată de timp *basileus* a fost și titlul folosit de regii macedoneni din Antichitate și de dinastiile elenistice care le-au pășit pe urme. Când a ales să se prezinte drept „credincios *basileus* întru Hristos“, Heraclius a redefinit dintr-o singură mișcare imperiul peste care domnea: acesta a devenit nu numai moștenitorul regatului ales al lui Dumnezeu, ci și al marilor regate elenistice care precedaseră puterea Romei. Un imperiu odinioară păgân urma să devină acum un imperiu creștin, definit prin credință și (iar acest lucru era subînțeles, nu afirmat direct) prin limba greacă.

Pe 21 martie 630, când a sosit la Ierusalim, la conducerea unei procesiuni solemne, Heraclius a purtat relicva Sfintei Cruci înspre biserica care fusese construită pe locul în care fusese crucificat Iisus. O bună parte a celor prezenți cu acest prilej trebuie să fi avut impresia că se îndeplinea o profeție deosebit de importantă. Dintre nenumăratele profeții despre sfârșitul lumii care circulau la acea vreme exista una care spunea că ultimul împărat al romanilor, sau, potrivit unei alte versiuni, „regele grecilor“, avea să depună Sfânta Cruce pe locul crucificării, să-și așeze coroana peste ea și să „predea conducerea regatului lui Dumnezeu Tatăl“. Aceste evenimente aveau să vestească mai mult ca sigur faptul

că a doua venire a lui Hristos, Judecata de Apoi și Împărăția Cerurilor erau aproape.⁴⁵

Nu are niciun sens să mai specificăm că Heraclius nu și-a depus coroana la Ierusalim și că lumea nu s-a sfârșit. Dar prin schimbarea titlului regal, dintr-un anumit punct de vedere Heraclius *chiar* a fost ultimul împărat care a domnit peste poporul care continua să se autodefinească drept roman. Privind retrospectiv, înțelegem că o epocă chiar se apropia de final, cu toate că nici măcar cei mai apocaliptici dintre profeți nu își puteau închipui cum avea să se întâmple acest lucru. Pe parcursul celor trei sute de ani care se scurseseră de la sfințirea orașului Constantinopol, Imperiul Roman se transformase. Vorbitorii de greacă se reinventaseră încă o dată, devenind acum romano-creștini. Statul lor era din nou condus de un *basileus*. Iar orașul întemeiat de Constantin, denumit acum „a doua Romă” sau „noua Romă”, mai întâi eclipsase, după care înlocuise vechea Romă în spațiul geopolitic al Mediteranei și Orientului Mijlociu.⁴⁶

„OCHII UNIVERSULUI“

630–1018

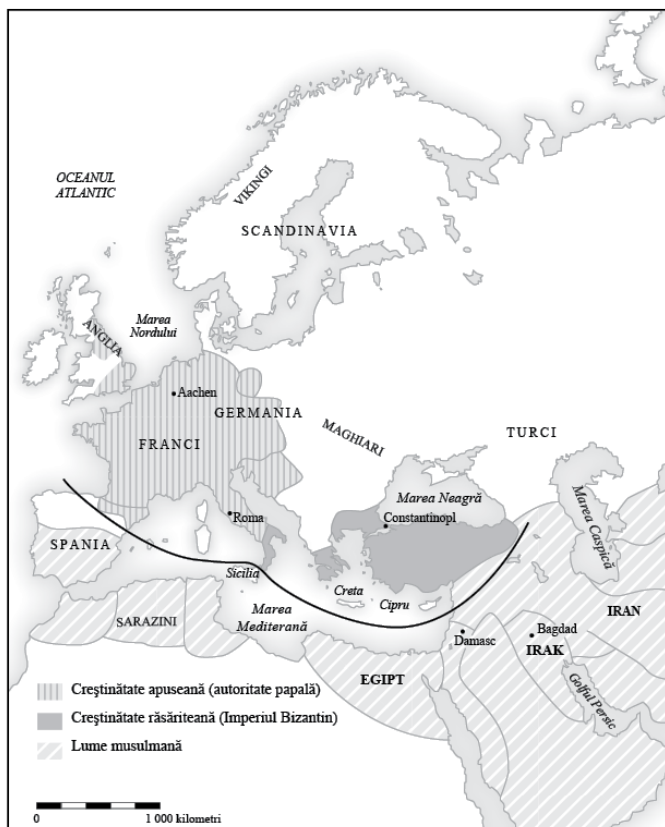
Se prea poate ca Heraclius să fi fost cel care a inventat războiul sfânt, dar succesorii arabi ai profetului Mahomed au fost cei care l-au perfecționat și i-au oferit pentru prima dată un nume, cel de *jihad*. Împăratul nici că se întorsese de mult timp la Constantinopol că, undeva departe în sud, dincolo de granițele domniei sale, în iunie 632, Mahomed murea. În ultimii zece ani, acest lider carismatic unise triburile Arabiei în numele unei noi religii monoteiste: islamul. Începând din 635, o nouă armată musulmană condusă de succesorul lui Mahomed, califul Omar, luase cu asalt întreaga regiune. Damasc a fost primul oraș care a căzut în mâinile lor. Anul următor, o armată trimisă să ocupe Constantinopolul a fost înfrântă decisiv exact în punctul în care defileul creat de râul Yarmuk se deschide în câmpia Galileei, sub Înălțimile Golan — astăzi punctul în care se întâlnesc granițele terestre ale Iordaniei, Israelului și Siriei. În 638, Ierusalimul avea un nou stăpân și era pe cale să devină un oraș sfânt al islamului, nu numai al iudaismului și creștinismului.

Într-o perioadă deosebit de scurtă de timp, victoria raportată cu sacrificii atât de mari de Heraclius împotriva perșilor se dovedise cel mai lipsit de valoare dintre triumfurile sale. Istoricii moderni au concluzionat că acei inamici vechi de când lumea ai Antichității se luptaseră unii cu alții până când ajunseseră într-o stare de epuizare. Ambele tabere obosiseră atât de tare, încât creaseră un vid de putere în întregul Orient Mijlociu. Arabii nu au făcut decât să profite de pe urma acestui moment. Heraclius a murit în 641, când veștile privind cucerirea orașului Cezareea de pe coasta mediteraneeană ajungeau la Constantinopol. A urmat Alexandria. În cinci ani, tot Egiptul se afla în mâinile musulmanilor. Nici Imperiul Persan odinioară măreț nu o ducea mai bine. La începutul următorului deceniu, întreaga Persie căzuse pradă arabilor. Dinastia sassanidă, care domnise trei sute de ani, se stingea. Întregul Orient Mijlociu a devenit califat musulman, condus din noua capitală de la Damasc.

Constantinopolul mai pierduse teren și în trecut și își revenise. De această dată însă, schimbările aveau să se dovedească permanente. Religia islamică nu avea să plece nicăieri. Nici limba arabă, care avea să înlocuiască în cele din urmă

greaca în toate provinciile romane cucerite. Odată cu mai mult de jumătate din teritoriul imperiului dispăruseră și mâna de lucru, veniturile realizate din taxe și cea mai mare parte a proviziilor alimentare care susținuseră orașele și instituțiile imperiale vreme de secole. Nucleul vorbitor de greacă rămas în Anatolia era acum expus raidurilor arabilor care soseau din sud și din est. Noi epidemii de ciumă aveau să ia regiunea cu asalt, cam o dată pe deceniu. În contextul acestor atacuri neîncetate, acele orașe care fuseseră vreme de secole bogate și dens populate au ajuns doar o umbră a ceea ce fuseseră odinioară. Acest lucru a fost valabil pentru Efes, unde Templul lui Artemis se numărase printre cele Șapte Minuni ale Lumii Antice, pentru Pergam, Ancyra (Ankara de astăzi), Aphrodisias și pentru zeci de alte orașe. Alte orașe mai puțin cunoscute și târguri mai mici din întreaga Anatolie au fost abandonate cu totul, căci locuitorii supraviețuitori s-au mutat în locuri mai mici și mai ușor de apărat.¹

În Balcani, lucrurile se prezentau chiar mai rău. Se pare că vorbitorii de limbi slave au început să colonizeze la modul serios sudul Balcanilor în anii 570 și 580. Deși avarii nomazi fuseseră pentru o scurtă perioadă de timp suficient de puternici cât să mobilizeze slavii din regiune și să lanseze un atac amplu asupra Constantinopolului în anul 626, aceștia aveau să dispară la scurt timp din izvoarele istorice. Slavii aveau să rămână însă, chiar dacă inițial comunitățile lor au fost mici și răzlețe. Slavii nu au fost niciodată o forță organizată la acea vreme, ci mai degrabă un simptom al fragmentării în plină desfășurare. Apoi, în anii 680, un nou grup de vorbitori de limbi turcice, bulgarii — aceștia fiind strămoșii îndepărtați ai Bulgariei de astăzi —, și-a înființat propriul stat, aflat mai mult sau mai puțin în nordul Constantinopolului.

Noua situație geopolitică în secolele de după asediul arab al Constantinopolului din 717–718, după Ian Morris, *Why the West Rules-For Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future* (Londra: Profile, 2011), 361, fig. 7.7.

În cea mai mare parte a Greciei de astăzi, viața urbană aproape că a dispărut în secolul al VII-lea. Salonicul a continuat să reziste în spatele zidurilor sale masive, rămânând un simplu avanpost la care se putea ajunge doar pe mare din Constantinopol. Ceva mai departe, în sud, majoritatea marilor orașe ale epocii clasice au avut aceeași soartă precum cetățile din Anatolia. Atena a reușit cumva să supraviețuiască, slăbită, fără să fie însă nimic mai mult decât un târg provincial ghemuit la poalele Acropolei. Este cât se poate de posibil ca și la Constantinopol,

până în anul 700, numărul locuitorilor să fi scăzut de la patru sute de mii, cifră înregistrată în perioada sa de apogeu, la numai patruzeci de mii. Dacă această estimare este cât de cât corectă, atunci corespunde scăderii demografice înregistrate în sud-vestul Greciei în urmă cu aproape două milenii, când palatul micenian de la Pylos arse, vestind astfel o „epocă întunecată” care s-a întins pe mai multe secole.²

Și această perioadă este adesea descrisă ca o altă epocă întunecată. Theofilact din Simocatta, ultimul dintre istoricii care au scris în stilul lui Herodot și Tucicide, și-a încetat activitatea imediat după 630. Izvoarele istorice rămân mute până în 818, când un călugăr pe nume Theofan își finalizează *Cronica* cu puțin timp înainte să moară. Nimeni nu mai puneă întrebări asemenea celor adresate în epoca lui Iustinian de Procopius, despre cauzele și efectele ciumei. Când totul se năruie în jurul tău, te concentrezi fie pe nevoile imediate, fie pe supraviețuire — sau îți spui speranțele într-o viață mai bună după moarte. Și fix asta au făcut scriitorii greci pe parcursul acestor ani și, de fapt, mult timp după aceea. Aproape tot ce au scris are ca subiect religia, inclusiv imnuri, vieți ale sfinților și neîncetate dispute despre doctrina creștină.³

Începând cu secolul al XIX-lea, istoricii s-au obișnuit să eticheteze civilizația care a apărut din acest moment ca fiind „bizantină”, iar pe locuitorii acesteia, „bizantini”. Ca să folosim termeni contemporani, după moartea lui Heraclius, în 641, Imperiul Roman vorbitor de greacă a devenit Bizanțul. Din acest proces s-a născut o nouă civilizație grecească. Din acest moment, și noi trebuie să respectăm terminologia modernă și să-i numim pe cei care au creat această nouă civilizație bizantini — chiar dacă ei nu s-au numit niciodată astfel, iar urmașii lor aveau să continue să se considere romani timp de mai bine de un mileniu.⁴

În a doua jumătate a secolului al VII-lea și până târziu în secolul al VIII-lea, o serie de califate arabe succesive au continuat să preseze Imperiul Bizantin. În 653, o armată inamică și-a ridicat din nou tabăra pe țărmul asiatic al Bosforului. La acel moment, arabii construiseră o flotă de război pe care o lansaseră în Mediterana. La începutul anului următor, armatei lor terestre staționate la zidurile Constantinopolului i s-a alăturat prima flotă ostilă care își făcuse apariția în Marea Marmara de când fusese întemeiat orașul. Amenințarea era și mai serioasă decât cea din 626 pentru că atacatorii puteau acum să avanseze și pe mare, și pe uscat. De această dată, doar „un miracol divin” putea salva situația. În timp ce împăratul „s-a lepădat de veșmintele sale de purpură, s-a îmbrăcat în pânză de sac, a șezut pe jărat și a cerut să se țină post”, o furtună a izbucnit pe neașteptate și a distrus flota inamică. Cum nu-și putea transporta armatele pe ape, dușmanul a devenit din nou neputincios și a fost nevoit să se retragă. De această dată, noul asediu a durat doi ani, din 667 până în 669, iar blocadele din Marea Marmara au continuat până în 678.⁵

Până în anul 700, bizantinii fuseseră nevoiți să se retragă în regiunile vestice ale Turciei de astăzi, împreună cu capitala și hinterlandul acesteia din extremitatea sud-estică a Europei. Pe lângă acest nucleu, Constantinopolul

controla și câteva insule izolate și fâșii din linia de coastă a Mării Egee, mai multe orașe din Peninsula Italică, inclusiv Ravenna pe țărmul adriatic, și Sicilia. Locuitorii capitalei ajunseseră să se bazeze pe aceasta din urmă pentru aprovizionarea cu alimente (privind retrospectiv, acesta a fost un alt motiv al războaielor de „recucerire” purtate de Iustinian cu aproape două secole în urmă). Încă o dată, navele și marea se dovedeau principala arteră de viață a vorbitorilor de greacă. Puse laolaltă, aceste teritorii împrăștiate abia dacă formau un stat viabil, ca să nu mai vorbim de un imperiu. Toate acestea aveau un singur liant, anume orașul imperial, cu instituțiile sale centralizate. Cheia supraviețuirii avea să fie Constantinopol.⁶

În timp ce armatele musulmane se apropiau din ce în ce mai mult de Bosfor, împărații bizantini se succedau pe tron din ce în ce mai repede. Majoritatea erau oameni din armată, care ajunseseră în cea mai înaltă funcție din stat ajutați de camarazii lor, fiind ulterior înlăturați prin aceleași mijloace. Între 711 și 717 s-au succedat pe tron nu mai puțin de cinci împărați. Având puțin timp la dispoziție pentru a-și arăta valoarea câtă vreme se aflau la conducerea imperiului, conducătorii înlăturați se puteau considera norocoși dacă apucai să se retragă în anonimatul unei mănăstiri. Iustinian al II-lea și fiul său au fost uciși în 711, iar Phillippikos, cel care îl înlăturase, a fost orbit doi ani mai târziu — orbirea fiind o modalitate nouă și eficientă prin care dușmanii se puteau asigura că împăratul nu avea să mai revină. În 716, Anastasios al II-lea i-a cerut comandantului arab care se apropia de Constantinopol ajutorul împotriva ultimului uzurpator al tronului, cu toate că apelul lui nu a primit atenția cuvenită. Imperiul se prăbușea din interior și de la vârf.

În martie 717, după o nouă revoltă a armatei, comandantul diviziei răsăritene a fost încoronat la Hagia Sophia, primind titlul imperial de Leon al III-lea. Cinci luni mai târziu, pe 15 august, a început cel de-al treilea și ultimul asediu al arabilor asupra Constantinopolului. Nave arabe de luptă s-au adunat în strâmtoarea Bosfor. În primăvara anului următor, o nouă flotă de nave de transport sosită din Egipt a debarcat o armată pe țărmul european. Orașul era înconjurat și pe apă, și pe uscat.

Nu există martori oculari care să fi consemnat asediul. Acesta a durat un an întreg. Se pare că Leon ar fi fost un tactician abil, care a profitat la maximum de pe urma resurselor limitate. Prudenți, predecesorii săi încheiaseră o alianță cu regatul bulgar de la nord. Acest acord garanta că asediul care avusese loc cu aproape un secol în urmă, când perșii detașați pe unul dintre țărmurile Bosforului aproape că reușiseră să-și unească forțele cu avarii și cu slavii aflați de cealaltă parte, nu avea să se mai repete. În plus, armatele bulgare li s-au alăturat bizantinilor lansând contraatacuri asupra inamicului. Iar apărătorii orașului aveau o armă secretă. Aceasta fusese probabil inventată în anii 660 de un grec pe nume Kallinikos, care provenea din Siria controlată de arabi. Occidentalii aveau să o denumească mai târziu „foc grecesc”, dar în greacă i se spunea „foc lichid”. Se pare că ar fi fost o formă timpurie de artilerie. Un lichid inflamabil pe bază de petrol era proiectat printr-un tub și ardea pe suprafața apei înghițind în flăcările

sale nava inamică. Focul grecesc a avut un efect mortal asupra flotei arabe — iar secretul preparării acestuia avea să fie păstrat atât de bine pe parcursul secolelor, încât nici măcar astăzi nimeni nu știe cu exactitate cum funcționa.⁷

După un an, asediatorii, nu asediații, erau cei care mureau de foame. Dacă ne încredem în Theofan, care a scris aproape un secol mai târziu, arabii au ajuns să-și mănânce propriile fecale și cadavrele camarazilor. Indiferent dacă din acest motiv sau din altul, adevărul este că arabii au fost decimați de boli. În august 718, un nou calif a preluat puterea în Damasc și a ordonat armatelor sale să se retragă. Timp de mai multe secole după acest episod, cronicile musulmane aveau să prezinte eșecul asediului Constantinopolului din 718 drept una dintre cele mai grele înfrângeri suferite de forțele islamului. Din acel moment, conducătorii musulmani aveau să fie nevoiți să accepte existența Imperiului Bizantin, pe care au continuat să-l denumească Roma (*Rum* în arabă.) Abia în secolele al XIV-lea și al XV-lea, odată cu sosirea turcilor otomani, avea să-și fixeze o armată musulmană din nou privirea asupra „orașului celui mai râvnit din lume”.⁸

Până în prima jumătate a secolului al VIII-lea, geopolitica întregii regiuni vestice a întinderii eurasiatice se modificase. Din dreptul Atlanticului și până în Hindukuș, de la marginea deșertului Sahara și până la Cercul Polar Arctic, cea mai importantă linie de demarcație ce separa populația nu mai era trasată între est și vest, ci între nord și sud. Și, pentru prima dată în istorie, nu mai avem de-a face cu o diviziune între *state* rivale (sau între un stat centralizat și vidul de putere care se întindea dincolo de granițele acestuia), ci între *religii* rivale. De o parte se afla islamul, de cealaltă, o entitate fără echivalent politic unic, dar care a ajuns cunoscută sub numele de creștinătate.⁹

Islamul era religia oficială, iar araba, limba dominantă vorbită în teritoriile aflate la sudul unei linii arcuite trasate prin bazinul Mediteranei, un capăt al căreia ajungea în dreptul Pirineilor, iar celălalt, în Caucaz. Pentru moment, Califatul Arab deținea toată puterea politică în această regiune vastă. La nord de această linie, în regiunile care fie fuseseră conduse odinioară de Roma, fie erau guvernate încă de la Constantinopol, creștinismul era acum universal. Excepție făceau doar regiunile în care se stabiliseră popoare „barbare” în număr mare și nu apucaseră încă să fie convertite. Acest lucru era valabil pentru extremitățile Europei: Insulele Britanice și o bună parte a Balcanilor, inclusiv regiuni extinse din Grecia de astăzi. În teritoriile creștine aflate la nord de această linie, deosebirile remarcate cu mult timp în urmă între un vest vorbitor de latină și un est vorbitor de greacă erau acum mai clare ca niciodată. În vest, lumea nu mai vorbea greaca, în est nu se mai vorbea latina. În vest, latina avea să continue să fie limba scrisă a regatelor apusene vreme de câteva secole și rămâne și astăzi limba oficială a Bisericii Romano-Catolice. La est de această veche linie de demarcație și în anumite regiuni în care au pătruns totuși elemente slavone și arabe, echivalentul latinei era limba greacă — diferența fiind că, spre deosebire de latină, greaca avea să fie și limba *vorbită* de majoritatea populației.

În creștinătatea apuseană, în absența unui centru al puterii politice, episcopii

de la Roma începuseră să capete autoritate spirituală, o autoritate care nu avea să fie contestată serios până în secolul al XVI-lea. În Bizanț, pe de altă parte, statutul special al papei, titlul oficial al episcopului de la Roma, nu a fost niciodată recunoscut. Deoarece împăratul a continuat să dețină autoritatea politică, cea mai înaltă putere ecleziastică avea să fie reprezentată de patriarhul de la Constantinopol, care era de obicei numit de împărat. Având în vedere aceste deosebiri fundamentale, probabil că era inevitabil ca aceste două jumătăți ale creștinătății să intre mai devreme sau mai târziu în conflict, chiar dacă ambele tabere au luptat cât au putut pentru a se opune răspândirii islamului în interiorul granițelor lor și pentru a respinge această religie.

După 718, deși inamicul se retrăsese din dreptul zidurilor Constantinopolului, raidurile întreprinse de arabi în interiorul Anatoliei centrale aveau să continue vreme de câteva decenii. Abia în 740, ultimul an până la finalul căruia a domnit Leon al III-lea, a reușit o armată bizantină să obțină o victorie decisivă, iar sorții s-au schimbat.¹⁰ Pe parcursul acestei perioade, armatele califatului nu au fost singura amenințare existențială, căci Bizanțul se străduia să se reafirme. În vara lui 726, vulcanul subteran de sub caldeira Therei a erupt, provocând probabil cea mai mare erupție din ultimii două mii de ani, de când fusese îngropat orașul Akrotiri sub cenușă în Epoca Bronzului. Fumul „se ridică din adâncurile mării ca și cum ar ieși dintr-un cuptor încins“, a scris cronicarul Theofan, care încă nu se născuse la momentul erupției. Din cauza „căldurii excesive“, „bucăți masive de piatră, de mărimea unui vârf de deal, sunt aruncate sus în aer și se prăbușesc pe țărături aflate la sute de kilometri depărtare“. „Întreaga suprafață a mării“ era acoperită de bolovani plutitori. Când s-a calmat erupția, o nouă insulă se formase din platoul maritim în interiorul caldeirei.

Au urmat și alte dezastre naturale. În 741, Constantinopolul a fost zdruncinat de un cutremur. În întreaga Anatolie, biserici și orașe fortificate au suferit pagube. Tsunamiuri au măturat Marea Egee. La scurt timp după, în 747, a urmat o nouă epidemie de ciumă. Aceasta a fost mai gravă decât prima, cea descrisă în culori atât de vii de Procopius cu două sute de ani în urmă. Morții erau azvârliți unii peste alții în căruțe improvizate, înalte. Grădinile cu pomi fructiferi din interiorul zidurilor orașului au fost răscolite pentru a îngropa morții. Dar tot nu era destul loc; cadavrele erau aruncate în fântâni și cisterne, lucru care nu ar fi avut cum să fie benefic pentru igiena publică. Ulterior, după cum s-a dovedit, Moartea Neagră nu mai avea să revină până în secolul al XIV-lea. Dar firește că nimeni nu avea cum să știe acest lucru la acel moment.¹¹

Societățile și guvernele moderne se adresează experților — oameni de știință și specialiști în tehnologie — când au de-a face cu asemenea amenințări. Teologii erau experții la mare căutare în Bizanțul secolului al VIII-lea. Creștinismul era acum atât de profund înrădăcinat în conștiința oamenilor, încât preluase pe nevăzute ceva din vechea religie pe care o înlocuise. La un moment dat, în lumea vorbitoare de greacă oamenii raportaseră succese în război și fuseseră ocrotiți de forțele imprevizibile ale naturii dacă îi mulțumiseră pe zei. De când își mobilizase Heraclius armatele într-un război sfânt împotriva unei armate de necredincioși,

acest rol fusese atribuit Dumnezeuului creștin. Exista totuși o diferență vitală. Dacă întregul univers era condus de un singur Dumnezeu atotputernic, nu aveai decât o singură șansă să reușești. Constantinopolul fusese salvat în 718, dar doar atunci. Ce era cu acești arabi musulmani pe care Dumnezeu părea a-i favoriza *pe ei* în detrimentul „romanilor“ creștini? Dacă împărații și supușii lor erau pedepsiți prin molime, incendii și cutremure, ce făceau de fapt greșit?¹² Astfel s-a născut o controversă care avea să preocupe cele mai strălucite minți și cele mai înalte autorități ale Bisericii și statului bizantin vreme de aproape un secol și jumătate, controversă care reprezintă astăzi una dintre cele mai durabile moșteniri lăsate de Bizanț epocii moderne.

Astăzi, această controversă poartă numele de „iconoclastm“, termen grecesc ce înseamnă „distrugere a imaginilor“. Bizantinii au denumit-o *eikonomachia*, „iconomahie“, termen cu un înțeles mai precis, însemnând „luptă privind imaginile“. ¹³ Cea mai mare parte a detaliilor acestei povești rămân în continuare necunoscute și au fost dezbătute cu înflăcărare de istorici începând cu secolul al XVIII-lea. De un singur lucru putem fi însă siguri, anume de faptul că, pe parcursul a două perioade, ce totalizează un pic mai mult de șaizeci de ani, din 754 până în 787 și din 815 până în 843, în întregul imperiu s-a interzis producerea sau expunerea de imagini în care Hristos, Fecioara Maria, îngerii sau sfinții aveau înfățișare omenească. Iconoclaștii, așa cum au devenit cunoscuți reprezentanții acestei schimbări, remarcaseră că așa interpretaseră dușmanii lor musulmani textele sacre — iar practica islamică a rămas de atunci neschimbată. Cum în moschei nu existau imagini reprezentând ființe umane, s-a decis că bisericile creștine trebuiau din acel moment decorate doar cu simbolul crucii. Orice altă reprezentare era o blasfemie și o ofensă adusă lui Dumnezeu. Fără să-și dea seama, imperiul creștin căzuse în păcatul idolatriei. Nu era de mirare că supușii săi erau pedepsiți.

Această nouă politică radicală a provocat primul mare dezacord dintre Biserica de la Constantinopol și Biserica de la Roma — căci Biserica Apuseană nu vedea nicio problemă în redarea imaginilor și a refuzat ferm să susțină iconoclastmul sau orice soluție alternativă care s-ar fi găsit pentru a-l înlocui. Este greu de spus câte obiecte de artă au fost de fapt distruse. Putem găsi astfel de exemple în mozaicurile care încă prezintă urme evidente de alterare, teserele de sticlă colorată fiind îndepărtate și înlocuite cu altele al căror design fusese aprobat — deși probabil că acest lucru nu s-a întâmplat atât de des precum s-a crezut. Odată ce a luat sfârșit această practică, în limba greacă au început să circule povești sinistre despre profanarea nejustificată a imaginilor sfinte și persecuția, chiar martiriul, suferit de preoți și de călugări care le apăraseră.¹⁴

Suișurile și coborâșurile acestei controversă corespund, în linii mari, sorților campaniilor militare desfășurate cu scopul de a asigura și de a stabili granițele statului bizantin. Renașterea începuse în timpul ultimilor ani ai domniei lui Leon al III-lea, care avea să intre ulterior în istorie (probabil greșit) ca un instigator al iconoclastmului. Această tendință s-a acutizat în timpul domniei fiului său,

Constantin al V-lea. Pe parcursul unei domnii care a durat din 741 până în 775, Constantin a reputat victorii militare în est și în Balcani, împotriva slavilor și regatului bulgar acum ostil. Chiar și acele persoane care l-au defăimat ulterior nu au avut încotro decât să-i acorde lui Constantin meritul de a fi refăcut sistemul de aprovizionare cu apă al orașului Constantinopol, reparând apeductul de secol IV (o parte a acestuia încă poate fi văzută în apropierea centrului Istanbulului), care încetase să mai funcționeze după asediul din 626. Aceste lucruri ne dau de înțeles că populația orașului crescuse din nou și că se găseau încă o dată resursele necesare demarării de lucrări publice. Când a luat sfârșit prima etapă a iconoclasmului, în 787, pe tronul bizantin se afla o împărăteasă, Irina, care deținea regența pentru tânărul ei fiu, Constantin al VI-lea. Motivele pentru care ar fi schimbat Irina politica icoanelor au fost dezbătute îndelung. Probabil că acestea au fost mai degrabă politice decât religioase. Se prea poate ca, pentru împărăteasă, refacerea relațiilor cu Biserica Romei din vest să fi fost o prioritate.¹⁵

Irina a devenit prima femeie care să conducă de una singură Imperiul Bizantin, după ce fiul ei a complotat împotriva ei, iar ea a ordonat să i se scoată ochii. Însă acest experiment nu a durat. În 802 a fost înlăturată de la putere printr-o lovitură de stat pașnică organizată de cei mai importanți patricieni. Irina a murit la scurt timp după aceea, în exil intern. Noul împărat a fost Nicefor I, un fost ministru de finanțe. Se pare că Nicefor ar fi fost cel care a gândit o reformă de răsunet în domeniul impozitării și organizării militare, cunoscută sub numele de sistemul „themelor” (regiuni administrative ale Imperiului Bizantin). Acest sistem a stimulat comunitățile locale să-și asume sarcina de a se apăra și de a economisi în același timp resurse valoroase pentru trezoreria centrală. Logica din spatele reformei era cu siguranță apărarea și avea să se dovedească în mod cert utilă statului bizantin timp de cel puțin două secole.

Și pentru că nu s-a mulțumit doar cu apărarea imperiului său, Nicefor a pornit și în ofensivă. O serie de campanii desfășurate în primul deceniu al secolului al IX-lea au readus cea mai mare parte a teritoriului Greciei de astăzi sub control bizantin. Extinzând sistemul themelor în Grecia continentală, Nicefor s-a asigurat că membrii acelor comunități păgâne, vorbitoare de limbi slave, care se extinseseră secole la rândul pe întreg teritoriul regiunii, aveau să fie rapid asimilați și transformați în „romani” creștini, vorbitori de greacă. Numele de Nicefor înseamnă „cel care aduce victoria”. Dar seria de victorii repurtate de Nicefor a fost brutal întreruptă când acesta a fost ucis în război, în lupta din 811 împotriva bulgarilor, craniul său fiind chipurile folosit de regele bulgar pe post de cupă de băut.¹⁶

Doi ani mai târziu, un alt uzurpator, Leon al V-lea, avea nevoie urgentă să-și consolideze domnia. „Distrugerea icoanelor” revenise pe agenda imperială. După dezastrul suferit în războiul cu bulgarii, noul împărat nu era singurul care privea în trecut cu nostalgie, aducându-și admirativ aminte de tot ce se realizase în timpul domniei lui Constantin al V-lea iconoclastul. Bineînțeles că, în fond și la urma urmei, Dumnezeu nu avea cum să favorizeze idolatria și, prin urmare, pedepsea imperiul. Așa că, în 815, un nou conciliu ecumenic a interzis încă o

dată idolatria. Cultul icoanelor a fost interzis a doua oară.¹⁷

Un sfert de secol mai târziu, spre sfârșitul domniei împăratului Teofil, era din ce în ce mai greu să găsești o dovadă a favorului divin. Creta fusese cucerită de arabi sosiți din Spania în 827. În aceeași perioadă, arabii începuseră să cucerească Sicilia; în fiecare an, în Sicilia se pierdeau din ce în ce mai multe teritorii. În sudul Peninsulei Italice se năruia și puținul care mai rămăsese din controlul bizantin. În 838, o armată arabă a înaintat pe uscat până departe în Anatolia și a prădat Amorion, aflat lângă Afyonkarahisarul de astăzi, în vestul Turciei. Când a murit Teofil, în ianuarie 842, o nouă împărăteasă, Teodora, s-a urcat pe tron deținând regența pentru tânărul lor fiu. Și de această dată, motivele din spatele deciziei ce a urmat au fost îndelung dezbătute. Rezultatul a fost că, după întrunirea unui alt conciliu ecumenic, în prima duminică a postului Paștelui, pe 4 martie 843, o procesiune solemnă și-a croit drum spre Hagia Sophia pentru a sărbători „Triumful Ortodoxiei” — nume sub care a intrat acest moment în istorie. De această dată, iconoclasmul avea să dispară pentru totdeauna.

Pe o icoană realizată ulterior în care este zugrăvită această scenă, imaginea pictată a Fecioarei Maria cu Pruncul este așezată la loc de cinste, chipurile sfinte căpătând o dimensiune mai mare decât muritorii care le venerază mai jos. Experimentul de interzicere a icoanelor a avut efectul contrar celui scontat. Dacă unii „experți” teologi se gândiseră că metoda cea mai sigură de a câștiga bunăvoința Domnului era printr-o imitație grosolană a musulmanilor rivali, ultimul conciliu episcopal hotărâse că statul creștin al Bizanțului avea să fie cât se putea de *diferit* de aceștia. După acest conciliu, chipul lui Hristos avea să apară pe toate monedele imperiale.¹⁸ Interioarele tuturor bisericilor bizantine aveau să fie acoperite cu fresce pe care erau zugrăvite chipuri sfinte și scene din Vechiul și Noul Testament. De undeva de sus, din domul central, imaginea distinsă a lui Iisus Pantocrator (Atotputernicul) supraveghea toate aceste scene. Termenul grecesc însemnând imagine, *eikon* sau icoană, a devenit strâns legat de imaginile portabile ale sfinților care puteau fi cărate în timpul procesiunilor și sărutate cu regularitate de credincioși când intrau în biserici.

O distincție teologică deosebit de atentă făcea diferența între „venerarea” icoanelor și idolatrie. Sub îndrumarea și controlul ferm al autorităților ecleziastice, imaginile sfinte erau recunoscute ca un canal valoros de comunicare între credincioși și divinitate. „Imaginile sfinte” erau „ochii universului”, în memorabilele cuvinte rostite de patriarhul Fotie, cel mai învățat om al vremii, cu prilejul predicii ținute în 867 de Duminica Paștelui la Hagia Sophia. Și, în prezența împăratului conducător și a moștenitorului său, Fotie i-a cerut lui Dumnezeu:

să ocrotească [asemenea imagini] ca pe propriii ochi, să le țină departe de orice rău, să facă în așa fel încât acestea să pară înspăimântătoare dușmanilor și să le păstreze, și pe ele, și pe noi, demne de Tine și de infinita și binecuvântata Ta împărăție.¹⁹

Când au început să dispară pericolele care planau asupra Bizanțului și

locuitorilor acestuia, și nemulțumirea Domnului s-a potolit. Așa cum îi asigurase patriarhul lor, „romano-creștinii” puteau fi acum liniștiți știind că ei erau Poporul Ales de Dumnezeu așa cum fuseseră odinioară israeliții din Vechiul Testament.²⁰ Asemenea israeliților din Antichitate, încă puteau fi pedepsiți pentru abaterile lor. Dar odată aleși, nu mai puteau fi dați cu totul la o parte, așa cum mulți trebuie să se fi temut pe parcursul șocurilor îndurate în prima jumătate a secolului al VIII-lea.

La sfârșitul perioadei iconoclaste, statul bizantin se redefinise încă o dată. Însă întru totul caracteristic acestei noi mentalități era faptul că niciun bizantin, nici la acel moment, nici mai târziu, nu avea să recunoască de bunăvoie cât de nouă era de fapt această gândire. Triumful Ortodoxiei a fost sărbătorit și este celebrat de Biserica Ortodoxă și astăzi, fiind considerat o revendicare a unor credințe și practici care probabil datează încă din primele zile ale creștinismului. Toți scriitorii bizantini care aduc în discuție această controversă folosesc termenul de „restaurare” când vorbesc despre soluționarea ei; încercarea de a suprima redarea grafică a chipurilor sfinte a fost cel mai atroce dintre lucruri, o „inovație”. Dar teologia care a conferit un loc special imaginilor sfinte, ca intermediari între om și planul divin, nu era câtuși de puțin tradițională. Modelată și perfecționată de accesele intermitente ale iconoclasmului, aceasta fusese pusă la punct la Constantinopol pe parcursul celor două secole care trecuseră de la primele cuceriri arabe.²¹

Până să ia sfârșit lupta referitoare la reprezentarea imaginilor sfinte, majoritatea împăraților se mulțumiseră să urmeze o politică etichetată ca „imperialism defensiv”. Nicefor I fusese cel care făcuse excepție; însă soarta sa nu a făcut decât să întărească regula generală. Pe parcursul acestei perioade, cea mai importantă prioritate a împăraților care s-au succedat la conducerea imperiului a fost de a consolida statul în cadrul granițelor existente, și nu de a-l extinde și de a domni peste alte teritorii. De fapt, s-a susținut că aceasta a fost întotdeauna poziția standard a bizantinilor, ei nefiind un popor prin natura sa războinic.²² De la sfârșitul secolului al IV-lea, de când imperiul răsăritean și cel apusean aleseseră să meargă pe căi diferite, birocrăția de la Constantinopol își dezvoltase o abordare proprie, distinctă, prin care să gestioneze relațiile cu puterile externe și cele rivale — nu prin război, ci pe cale diplomatică.

Diplomația nu fusese niciodată un punct forte pentru grecii antici; Roma, în perioada ei de glorie, fusese abruptă în relațiile cu străinii. Pe parcursul tranziției de la perioada romană la cea bizantină, imperiul răsăritean avusese de câștigat de pe urma răbdării subtile a diplomaților săi. În esența ei, diplomația bizantină se baza pe ipoteza unei superiorități innăscute. Secretul era cel de a-i convinge pe conducătorii străini că împăratul avea bogății și puteri la care alții nu puteau decât să viseze; în schimbul serviciilor aduse statului bizantin, o mică parte le putea aparține. Câteva secole, această tactică chiar a funcționat. De cele mai multe ori, acest stimulent lua forma unor titluri oficiale. Emiterea acestora nu costa nimic, iar funcțiile sunau fără îndoială pompos, traduse în limba străină a

celor care le primeau. Ca să folosim termeni mai grosolani, ori de câte ori își putea permite trezoreria imperială acest lucru, potențialii dușmani ai imperiului erau pur și simplu cumpărați. În cazurile cele mai importante — iar acest lucru avea să se întâmple cu regularitate mai târziu — se putea negocia o alianță prin căsătorie cu familia imperială.²³

Se puneau în scenă ritualuri elaborate pentru a impresiona ambasadorii sau prinții sosiți din străinătate. Un manual de practici ceremoniale, datând din secolul al X-lea, descrie ierarhia complicată și uimitorul spectacol care se desfășura la curtea bizantină cu aceste ocazii. Vizitatorii erau copleșiți de puterea împăratului, care părea să aibă în stăpânire chiar și forțele naturii — așezat pe un tron de aur care putea fi ridicat în aer, în timp ce lei mecanici răgeau, iar păsări mecanice cântau.²⁴ Motivul pentru care avea să capete adjectivul „bizantin” conotațiile pe care le are astăzi, anume sensul de ticăloșenie și impenetrabilitate birocratică, are fără îndoială legătură cu faptul că bizantinii au reușit să-i măgulească și să-i păcălească pe cei din jurul lor o perioadă îndelungată de timp.

Pe la jumătatea secolului al IX-lea, Constantinopolul își trimitea ambasadorii în state și regate aflate la mare depărtare, în toate punctele cardinale. La est, Constantinopolul întreținea legături strânse cu khazarii, care controlau o bună parte a Asiei Centrale, iar mai la sud, cu Califatul Arab, având mai întâi centrul la Damasc, iar mai apoi la Bagdad. Se prea poate ca prima misiune diplomatică bizantină să fi ajuns în China la jumătatea secolului al VII-lea; în cronicile chineze de mai târziu, Constantinopolul apare sub denumirea de „Fu-lin”, echivalentă cunoscutei abrevieri grecești de *polis* sau *poli* (oraș). În direcție total opusă, misiunile diplomatice bizantine au negociat cu papii de la Roma și, după oarece momente de șovăială, chiar și cu regele german al francilor, cunoscut în istorie sub numele de Carol cel Mare, încoronat împărat în anul 800 de papă la domnia unui imperiu roman rival în vest.²⁵

În ce-i privește pe slavi, oferta diplomatică a Bizanțului a căpătat o formă mai puțin obișnuită, care ne însoțește și astăzi. Metodiu și fratele său mai mic, Constantin, crescuseră în Salonic, oraș în care tatăl lor fusese ofițer de armată de rang înalt. Aici, au învățat limba care se vorbea în așezările slave construite în jurul orașului. Talentele lingvistice ale celor doi au fost remarcate încă de când erau mici. În timp ce Metodiu a câștigat recunoaștere în cadrul Bisericii, Constantin a fost trimis la Constantinopol, unde s-a bucurat de cea mai distinsă educație a vremii. La scurt timp, era numit la conducerea misiunilor diplomatice detașate în Asia Centrală. În anii 860, în timp ce pune la cale o nouă misiune de convertire a slavilor din Europa Centrală la creștinism, urmând să-i aducă în orbita Constantinopolului, patriarhul Fotie a cerut ajutorul celor doi frați. Constantin a conceput o variantă modificată a alfabetului grecesc, care îi permitea pentru prima dată să scrie în slavă. Metodiu a mers și mai departe și a tradus Biblia în această nouă limbă, care avea acum și formă scrisă.

Chiar dacă scopul inițial al misiunii nu a fost atins, una dintre consecințele acesteia pe termen lung a fost convertirea majorității popoarelor vorbitoare de limbi slave din Balcani, precum și a strămoșilor rușilor și multora dintre

ucraineni la varianta răsăriteană, ortodoxă a creștinismului. Statele moderne formate de descendenții acestor popoare încă folosesc alfabetul conceput special pentru această misiune și denumit „chirilic” în onoarea lui Chiril, numele monastic preluat de Constantin odată ce a devenit călugăr, în ultima parte a vieții. Convertirea tuturor acestor popoare până la acel moment păgâne a fost o altă realizare a diplomației răbdătoare și inovației ingenioase a Bizanțului. Aceste calități se aflau la polul opus față de războaiele de cucerire purtate pentru răspândirea islamului în secolul al VII-lea sau față de tacticile conducătorilor occidentali, de exemplu Carol cel Mare, care, în ultimii ani ai secolului al VIII-lea, impuseseră cu forța sabiei creștinismul popoarelor din Germania de astăzi.²⁶

Dar puterea soft își avea limitele ei. Și bizantinii erau, în fond și la urma urmei, soldați. Și încă aveau o flotă formidabilă, chiar dacă până la mijlocul secolului al IX-lea pierduseră controlul în cea mai mare parte a Mediteranei, excepție făcând doar Marea Egee și Adriatica. Cum disputa privind icoanele fusese în cele din urmă soluționată și confuzia fusese semănată în Califatul Abbasizilor, momentul propice pentru corelarea tacticilor de putere soft cu cele hard avea să sosească. Primele semne ale unei schimbări decisive de situație au apărut odată cu sosirea unui nou împărat și a unei noi dinastii, surprinzător de longevive, pe tronul bizantin.

Împăratul și moștenitorul tronului bizantin prezenți în anul 867 de Duminica Paștelui în Hagia Sophia, când își ținuse Fotie predica despre imaginile sfinte, au fost Mihail al III-lea și Vasile I. La acel moment era destul de neobișnuit pentru un împărat să-și numească succesorul în decursul vieții, cât timp încă deținea puterea. Moștenitorul ales deținea și el de obicei titlul imperial, fără să aibă putere sau autoritate proprie. De regulă, moștenitorul era unul dintre fiii împăratului sau un alt membru apropiat de familie. Însă Mihail nu avea copii legitimi. În schimb, alesese să acorde unui bărbat mai în vârstă această funcție mult râvnită. Dacă această legătură era și de natură sexuală, așa cum pare de altfel probabil, acest lucru ar fi fost strict tabu în Bizanțul creștin și ar fi trebuit ascuns.

Vasile ieșise din anonimat datorită excepționalei sale forțe fizice și talentului său de a îmblânzi cai. La șase luni după predica ținută la Hagia Sophia, relația dintre acesta și împărat s-a deteriorat. Mihail putea să bea până când nu mai știa de el. Iar reputația sa publică a început să aibă de suferit din acest motiv. Mihail băgase de seamă că Vasile era chitit să profite de pe urma rolului său de moștenitor direct. Până în luna septembrie a anului 867, amândoi ajunseseră să comploteze unul împotriva celuilalt, fiecare urmărind să-și ucidă adversarul. Vasile a reușit să acționeze primul. În timpul unei beții a împăratului, Vasile a deschis ușa dormitorului imperial unei grupări de asasini, care i-a tăiat mai întâi mâinile lui Mihail, după care l-a înjunghiat mortal în spate.²⁷

În timpul domniei lui Vasile, statul bizantin a început din nou să se extindă. Flota imperială a recâștigat controlul în Marea Adriatică și pe țărmurile sudice ale Peninsulei Italice. Deși poziția musulmanilor în Sicilia avea să se dovedească prea bine consolidată pentru a fi înlăturată, până în anii 880 toate teritoriile

peninsulei aflate la sud de Napoli au fost recucerite. În Italia au fost create două noi districte militare, sau „theme“, care aveau să reziste aproape două sute de ani. Originile comunităților vorbitoare de greacă încă existente în Calabria și Puglia de astăzi datează din această epocă a recuceririlor bizantine. În același timp, armatele bizantine au înaintat pe uscat în estul Anatoliei, ajungând mai departe decât reușiseră cu mai bine de un secol în urmă. După moartea lui Vasile, în 886, succesorii săi au reușit să-și păstreze poziția în regiunile recucerite de acesta în vest și să continue să extindă granițele imperiului în toate celelalte puncte cardinale.

La sud, dincolo de Marea Egee, Bizanțul a recucerit în 961 Creta. Patru ani mai târziu, Cipru, care fusese administrat împreună cu arabii timp de aproape trei secole, a redevenit o posesiune sută la sută „romană“. Armatele bizantine pătrunseseră din Anatolia în Siria încă din anii 930. Antiohia și Alep au fost recâștigate în 969; frontiera răsăriteană a fost din nou extinsă până în dreptul liniei romane de demarcație, pe malul Eufratului. La nord-est, dincolo de Marea Neagră, Georgia și o bună parte a Armeniei au fost readuse sub conducerea imperiului, printr-un amestec de tactici de putere hard și soft, care avea să continue să dea randament până în anii 1060. Aceste teritorii erau în mare parte creștine, dar locuitorii de aici își vorbeau propriile limbi, așa cum se întâmplă și cu urmașii lor de astăzi. (Iar armenii erau răspândiți pe un teritoriu mult mai vast decât republica care le poartă astăzi numele.)

Bizantinii au întâmpinat cele mai mari dificultăți în regiunile nordice, aflate cel mai aproape de porțile imperiului lor. Rusia Kieveană, precursora politică a Rusiei și Ucrainei moderne, cu centrul la Kiev, nu avea să accepte niciodată stăpânirea bizantină, cu toate că Vladimir, conducătorul ei, se convertise la creștinismul ortodox în 989. Același lucru era valabil și pentru bulgari, al căror regat își depășise cu mult timp în urmă condiția de aliat docil, adoptată în timpul ultimului asediu arab al Constantinopolului. Statul bulgar fusese inițial fondat de triburi turcice nomade sosite din Asia Centrală. Când a avut loc cea mai importantă confruntare dintre acestea și Bizanț, la începutul secolului al XI-lea, bulgarii aflați la conducere adoptaseră limba slavă vorbită de majoritatea populației. Până la acel moment, și bulgarii se convertiseră la creștinism și, la fel ca rușii kieveni, țineau liturghia ortodoxă folosind traducerea Bibliei în slavona bisericească, realizată de Metodiu, și alfabetul chirilic, conceput tocmai în acest scop de fratele acestuia.

Vasile al II-lea, a cărui domnie, din 976 până în 1025, a fost cea mai îndelungată din întreaga istorie bizantină, și-a asumat sarcina de a cuceri regatul bulgar independent și de a aduce sub cârma Bizanțului populația vorbitoare de slavă. Campania lui se pare că s-ar fi întins, cu întreruperi, pe o perioadă de aproape douăzeci de ani. Lupta decisivă a avut loc în 1014, într-o trecătoare îngustă ce poartă numele de Kleidion, aflată astăzi în apropierea punctului în care se intersectează granițele Bulgariei, Republicii Macedonia de Nord și Greciei. Istoricii de mai târziu aveau să pretindă că, după această victorie, Vasile ar fi ordonat ca vreo cincisprezece mii de prizonieri bulgari să fie orbiți și trimiși înapoi la regele lor, în grupuri de câte o sută, conduse de câte un ofițer care fusese

cruțat și lăsat să vadă cu un singur ochi, tocmai pentru a-și putea îndruma oamenii. Potrivit aceleiași povești, văzându-și oamenii întorcându-se în această stare, țarul Samuil al Bulgariei a orbit la rândul său și a murit de supărare la scurt timp după. Adevărul acestei povești înfiorătoare a fost pus la îndoială. Cu sau fără această atrocitate, victoria lui Vasile i-a conferit sângerosul titlu de *Boulgaroktonos* — ucigașul de bulgari —, nume sub care a devenit din acel moment cunoscut în limba greacă. În 1018, la patru ani după această bătălie, întreaga regiune a Balcanilor, de la sud și vest de Dunăre, fusese readusă sub controlul „romanilor“ — lucru nemaivăzut în cea mai mare parte a acestor regiuni de mai bine de cinci secole.²⁸

Pentru a sărbători această realizare, Vasile al II-lea a făcut un lucru pe care nu-l mai făcuse niciun alt împărat al Bizanțului înaintea sa și care nu avea să mai fie repetat vreodată. Și-a condus oamenii pe un lung drum ocolit, spre sud, cu destinația Atena. Orașul secătuit fusese un fund de lume vreme de sute de ani; nu avea pic de importanță politică sau strategică pentru imperiu. Dar Partenonul, construcția de o mie cinci sute de ani vechime ridicată de atenieni în cinstea zeiței care le ocrotea orașul, Atena Parthenos (Atena Fecioara), fusese cu mult timp în urmă transformat în biserică creștină și dedicat Fecioarei Maria. Încă de când fusese soluționată controversa legată de reprezentarea imaginilor religioase, cu două sute de ani înainte să devină Vasile împărat, zidurile interioare fuseseră acoperite de o multitudine de imagini înfățișându-i pe Fecioara Maria, Hristos și alte chipuri sfinte. Acesta a fost locul ales de împărat pentru „a-i aduce mulțumiri în public Maicii Domnului pentru victoria sa“ și a-i înzestra biserica cu daruri prețioase.²⁹ La un moment dat, democrația ateniană condusă de Pericle mulțumise zeiței protectoare a orașului pentru victoria reputată împotriva perșilor, iar statuia Atenei, realizată din fildeș și aur, se ridica la înălțimea acoperișurilor, copleșindu-i prin grandoarea ei pe privitori. Acum, un conducător vorbitor de greacă cu totul diferit își manifesta devotamentul față de o altă zeitate virgină, prezentându-și mulțumirile pentru o victorie reputată împotriva unui alt dușman privit tot „sub ochii universului“.

„ORAȘUL RÂVNIT DE O LUME ÎNTREAGĂ“ 1018–1204

Statul medieval pe care îl numim Bizanț aproape că și-a atins apogeul puterii și expansiunii teritoriale la momentul morții lui Vasile al II-lea, în 1025. Mai rămâneau doar câteva victorii efemere de câștigat în estul Anatoliei și în Sicilia, care aveau să fie repurtate pe parcursul următorilor patruzeci de ani. Constantinopol era acum cel mai mare și cel mai bogat oraș din Europa, poate chiar din întreaga lume. Este foarte posibil să fi ajuns să numere din nou patru sute de mii de locuitori, cifră care nu mai fusese atinsă de la începutul epidemiei de ciumă din timpul domniei lui Iustinian, în 542. Pentru că aveau în stăpânire rutele terestre cu destinația China care traversau Asia, împărații și oficialii lor se îmbogățeau din profiturile realizate din comerțul mondial. La mai bine de un secol după moartea lui Vasile, un vizitator evreu din Spania musulmană, Benjamin de Tudela, se minuna în scrierile sale:

Locuitorii greci sunt foarte bogați în aur și pietre prețioase și umblă înveșmântați în mătăsuri brodate cu aur, călare pe cai. Arată de parcă ar fi prinți. Adevărul este că țara este bogată în tot felul de pânzeturi, în pâine, carne și vin. Nicăieri în lume nu mai poți găsi avuții ca la Constantinopol.¹

Această reputație avea rolul de magnet pentru soldați și negustori din toate colțurile lumii. Garda Varegă de elită, care apăra palatul imperial, recruta ruși și vikingi din regiunile îndepărtate ale Scandinaviei și Islandei, normanzi și anglosaxoni. Din Peninsula Italică au început să sosească negustori originari din centre comerciale rivale ca Veneția, Genova și Pisa. La scurt timp, dat fiind numărul lor mare, avea să li se construiască propriul cartier, în care să poată locui permanent alături de familiile lor, pe celălalt țărm al Cornului de Aur, în zona cunoscută sub numele de Galata. Capitala bizantină pe care o vizitase Benjamin trebuie să fi fost unul dintre cele mai cosmopolite locuri de pe pământ. Învățătură și profesorul Ioannes Tzetzes, care a scris cam în aceeași perioadă în care a vizitat Benjamin orașul, s-a lăudat cu faptul că cunoștea vreo șase limbi, pe care obișnuia să le audă zilnic vorbindu-se pe străzile pe care le cutreiera: latina, persana, georgiana, araba,

slava, ebraică, dar și greacă sa maternă. Eustathios din Salonic, episcopul orașului, faimos pentru lucrările în care comenta operele lui Homer, a fost uimit de limbajul exotic și de costumele vizitatorilor întâlniți la curtea imperială din capitală. Pe baza numelor menționate de Eustathios, putem identifica nomazi din stepă, unguri, sârbi, turci, armeni, indieni, africani din regiunea subsahariană, europeni din zonele de nord și italieni — în timp ce alții „erau atât de străini și păreau să vină din teritorii atât de îndepărtate, încât chiar și numele lor erau de nepronunțat”.²

Imperiul Bizantin la mijlocul secolului al XI-lea, după Cyril Mango, *The Oxford History of Byzantium* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 178.

De la jumătatea secolului al XI-lea până spre sfârșitul secolului următor, Constantinopol a fost nucleul unor noi curente artistice înfloritoare și a facilitat reînfrîparea legăturilor cu realizările intelectuale ale lumii antice. Cel mai strălucit om de litere universal al vremii a fost Mihail Psellos. Născut în 1018, Psellos s-a aflat în slujba mai multor împărați, deținând funcții înalte în burocrăția imperială și sfârșind prin a scrie o istorie critică a celor paisprezece domnii în timpul cărora a trăit, de la ascensiunea lui Vasile al II-lea, în 976, până în ajunul propriei morți, în 1078. *Chronographia* — așa cum este cunoscută această lucrare în limba greacă — este plină de introspecții psihologice, dar și de observații usturătoare tipice omului care cunoaște sistemul din interior. Un cunoscător avid al filosofiei Greciei antice, Psellos a scris și tratate despre nenumăratele ramuri ale științei. Au supraviețuit până astăzi peste cinci sute dintre scrisorile sale personale, elegant scrise. După o pauză de multe secole, Psellos și mai mulți dintre contemporani au scris ca niște indivizi care se cunoșteau foarte bine pe sine și erau nerăbdători să-și exploreze (și să promoveze) propriul loc în lumea seculară în care se aflau. Psellos a fost adesea considerat un precursor al umanismului

modern. Remarcabila explozie de creativitate literară care a luat Constantinopolul cu asalt vreme de un secol după moartea lui a dus la compararea acestei perioade cu mai bine cunoscutele realizări ale Renașterii din vestul Europei, curent care avea să ia naștere de abia peste două sute de ani.³

Genurile literare seculare care fuseseră neglijate sau date uitării în Imperiul Roman începând cu a doua sofistică au revenit brusc la modă. Romanele explorau din nou potențialul izbăvitor al iubirii omenеști. Satirele batjocoreau personalitățile pretențioase ale unor indivizi reali sau parodiau personaje bine-cunoscute din literatura antică. A existat chiar și o tentativă de a reînvia poezia epică, pornind de la relatările orale care trebuie să fi circulat în regiunile neroditoare și pustii din estul Anatoliei și din Mesopotamia pe parcursul secolelor de lupte purtate împotriva arabilor. Scriitori liber-profesioniști rivalizau unii cu ceilalți, încercând să obțină comisioane de la familia imperială sau de la alți oficiali cu funcții înalte. Judecând după cantitatea lucrărilor care au ajuns în mâinile noastre, probabil că puteai face carieră recitând laude pentru protectorii în viață și rudele decedate — oricât de precare ar fi fost aceste cariere.⁴

Eleganți, erudiți, uneori spirituali și câteodată vulgari, acești noi practicanți ai artei retoricii puteau aborda orice stil literar și puteau scrie în orice formă de greacă își doreau, de la dialectul de mult ieșit din uz al *Iliadei* și *Odiseei*, jucându-se și cu „stilul elevat” al Atenei clasice, și până la varianta mai trivială folosită în schimburile birocratice de zi cu zi sau chiar, pentru prima dată după tentativa lui Aristofan din secolul al V-lea î.Hr., la limbajul contemporan al străzii. Cel mai prolific poet al secolului al XII-lea, Teodor Prodromos, a fost și cel mai versatil. Lui Prodromos îi datorăm unele dintre primele cadențe ale limbii grecești așa cum este vorbită astăzi. Le auzim în acest faimos fragment în care se adresează nici mai mult, nici mai puțin decât împăratului însuși. Talentele poetului au fost mult prea mult timp trecute cu vederea, se plângе el; acum, i-a ajuns:

*Blestemate să fie scrierile, dragă Hristoase, și toți cei care au legătură cu ele,
Blestemată fie ziua, blestemată fie ora în care am fost trimis la școală
Să-nvăț să scriu — slabă șansă, astfel să-nvăț a-mi câștiga existența!*⁵

Pe parcursul aceleiași perioade de două sute de ani, s-au construit noi biserici și mănăstiri într-un ritm nemaivăzut până la acel moment. Până să sosească Benjamin de Tudela la Constantinopol, în capitală exista o biserică pentru fiecare zi a anului. Imensa mănăstire a lui Iisus Pantocrator, care domina Cornul de Aur, fusese construită în anii 1130 cu scopul de a adăposti mormintele împăraților. Există și astăzi și poartă numele de Moscheea Zeyrek. Conducători contemporani, care erau adesea dușmanii bizantinilor, rivalizau unii cu ceilalți încercând să imite arhitectura și stilul decorativ al bisericilor și palatelor acestora. Probabil că tocmai de aceea recrutau și meșteri instruiți la Constantinopol. Unele dintre cele mai bine păstrate interioare de biserici în stil bizantin se găsesc în Sicilia, la Cefalu și Monreale, lângă Palermo. Dintre toate construcțiile care au supraviețuit, Palazzo dei Normanni, aflat tot în Sicila, se aseamănă cel mai bine

cu un palat bizantin. Toate acestea au fost ridicate la ordinul conducătorilor normanzi ai insulei în secolul al XII-lea. Biserici care datează din această perioadă, concepute și pictate în stil bizantin, pot fi văzute și în Ucraina și Rusia de astăzi, la Kiev și Novgorod.⁶

Aceste realizări sunt cu atât mai remarcabile dacă sunt înțelese ținând cont de realitățile politice și militare ale vremii. La doar patruzeci de ani după moartea lui Vasile al II-lea, în anii 1060, Bizanțul s-a trezit înconjurat din toate părțile de dușmani noi și agresivi: turcii selgiucizi la est, normanzii la vest și ultimele popoare nomade sosite din stepă, cunoscute în istorie sub numele de pecenegi și cumani, la nord. Din acest moment, toți împărații bizantini aveau să fie nevoiți să susțină politica imperialismului defensiv caracteristică primelor secole de după cuceririle arabe: respectiv un amestec de războaie limitate, de apărare, purtate simultan pe mai multe fronturi, cu diplomație proactivă.

În 1068, după câțiva ani de intrigi de curte murdare, descrise cu lux de detalii de Psellos, imperiul avea din nou pe tron un om de armată. Roman al IV-lea Diogenes a pornit spre estul Anatoliei pentru a purta război pe teritoriul turcilor selgiucizi, care cuceriseră în 1055 Bagdadul. În primă fază a părut să repurteze câteva victorii. Apoi, în august 1071, într-un loc ce poartă numele de Manzikert, aflat în apropierea lacului Van, împăratul a fost luat prizonier de sultanul selgiucid Alp Arslan („Leul“) ca urmare a unei dezastruoase erori de calcul. Împăratul s-a bucurat de un tratament mult mai generos în mâinile sultanului decât avea să primească de la propriul popor după eliberare. În primele faze ale războiului civil ce a urmat, și care avea să se întindă pe aproape un deceniu, Roman a fost orbit și închis într-o mănăstire, unde a și murit la scurt timp după aceea. În sistemul bizantin, eșecul nu era sub nicio formă recompensat.⁷

Selgiucizii și-au continuat ofensiva spre vest și au ocupat Smirna, aflată pe coasta Mării Egee, și Niceea (astăzi Iznik), la nouăzeci de kilometri sud-est de Constantinopol. Anatolia, nu provinciile europene, devenise cu multă vreme în urmă nucleul lumii vorbitoare de greacă. La acel moment, între 1071 și mijlocul anilor 1090, centrul gravitațional al acestei lumi fusese mutat cu forța în spațiul din care se extinsese inițial, sudul Balcanilor și Marea Egee. La celălalt capăt al Imperiului Bizantin, dincolo de Adriatică, se aflau normanzii care evoluaseră mult de pe vremea în care nu erau decât un mic regat aflat pe țărmul de nord al Franței de astăzi și deveniseră o puternică nouă forță în Mediterana. În același an în care a avut loc bătălia de la Manzikert, 1071, normanzii au cucerit Bari, ultima posesiune a bizantinilor din sudul Peninsulei Italice. Pe parcursul următorilor douăzeci de ani, au reușit să recucerească toată Sicilia din mâinile arabilor, lucru pe care bizantinii nu izbutiseră niciodată să-l facă. Zece ani mai târziu, o expediție normandă a traversat sudul Adriaticii și a debarcat pe coasta de vest a Epirului. Condușă de Robert Guiscard, unul dintre cei mai remarcabili soldați ai vremii, aceasta a fost o amenințare directă la integritatea statului bizantin din Balcani. Între timp, la granițele de nord, triburi pecenege lansau atacuri repetate dincolo de Dunăre.

La Constantinopol, războiul civil a luat sfârșit la momentul potrivit pentru a răspunde cum se cuvenea acestor pericole. Pe 1 aprilie 1081, Alexios Comnenul, un aristocrat dintr-o familie militară din Anatolia, a preluat puterea printr-o lovitură de stat bine pusă la punct. Pentru prima dată în istoria bizantină, acest împărat avea să-și transforme familia într-un fel de castă conducătoare, numele său de familie având să fie în cele din urmă sinonim cu un distins rang — cam la fel cum se întâmplase și cu numele de Caesar în Roma antică. Cunoaștem deosebit de bine caracterul și realizările lui Alexios mulțumită fiicei sale Ana, care, la câteva decenii după moartea acestuia, avea să devină prima femeie istoric care să scrie istorie în limba greacă — de fapt, prima femeie care să scrie în orice limbă. Relatarea Anei despre domnia tatălui ei este scrisă de o manieră care aduce aminte de mărețul stil al lui Herodot sau de Tucidide; ca stilist și istoric, Ana este o succesoare demnă de Psellos. Dar titlul lucrării ei avertizează în privința scopului pe care ea îl urmărește: *Alexiada* Anei Comnena — un omagiu direct adus *Iliadei* lui Homer — vestește genul literar modern al biografilor de celebrități.⁸

Noul împărat s-a confruntat cu dificultăți deosebit de mari. La momentul urcării sale pe tron, sistemul themelor conceput de Nicefor I cu aproape trei secole în urmă aproape că se prăbușise. Comunitățile locale nu mai contribuiau cu efective militare pentru a-și asigura propria apărare. În schimb, statul bizantin ajunsese să se bazeze pe mercenari, recrutați adesea, asemenea varegilor, din afara granițelor. Aceste trupe nu erau întotdeauna loiale. Iar statul trebuia să găsească bani pentru a le plăti. Alexios a moștenit o trezorerie profund secătuită și o monedă care s-a devalorizat în repetate rânduri pe parcursul următoarelor decenii. Dacă citim relatarea Anei, și multe dintre cronicile moderne de fapt, ne întrebăm cum de au crezut în număr atât de mare străinii o perioadă atât de îndelungată de timp în fabuloasa avuție a Constantinopolului. Aceste lucruri erau în mod evident relative. Însă impunerea unei noi monede stabile și umplerea cuferelelor imperiale s-au numărat printre primele provocări de care s-a lovit Alexios.

La începutul anilor 1090, Alexios îi înfrânsese pe Guiscard și pe normanzi în nordul Greciei și pe pecenegi în Tracia. Pe frontul din Anatolia, unde se confrunta cu selgiucizii, diplomația, sub forma darurilor bogate și ospitalității, avea să funcționeze cel puțin o vreme. La mijlocul anilor 1090 însă, o serie de revolte izbucnite în sultanatul selgiucid au răsturnat aceste planuri. Impenetrabila fortăreață de la Niceea, construită pe malul lacului Iznik, a rămas în mâinile implacabile ale inamicilor, în timp ce alții controlau o bună parte din interiorul Anatoliei. Emirul Çaka, sau Tzachas, care își avea baza militară în Smirna, controla regiunea de coastă și hărțuia navele bizantine din Marea Egee. Conform unei cronici moderne: „situația cu care se confrunta Bizanțul la mijlocul anilor 1090 nu era atât disperată, cât era catastrofală”.⁹

Acesta a fost puțin probabilul punct de plecare al unui eveniment care avea să-și lase la fel de puternic amprenta asupra istoriei mondiale precum cuceririle musulmane care avuseseră loc cu mai bine de jumătate de mileniu în urmă. Acest

eveniment a devenit cunoscut sub numele de Prima Cruciadă, cu toate că termenul avea să intre în uz de abia mult mai târziu. Pe termen lung, una dintre consecințele cruciadei avea să fie prăbușirea imperiului pentru apărarea căruia fusese organizată. Alexios avea nevoie de efective militare și mai ales de mașinării de asediu, dacă este să ținem cont de cerințele foarte precise ce trebuiau îndeplinite pentru recucerirea cetății Niceea cu forța. Regatele apusene aveau o tehnologie de asediu mai avansată la acel moment. Se pare că Alexios ar fi avut de gând doar să apeleze încă o dată la mercenarii străini. Dar pentru că ducea lipsă de bani, aceștia puteau fi plătiți cu altă monedă — nu cu bani gheață, ci cu credință.

Mesagerii trimiși de Alexios s-au întâlnit cu papa Urban al II-lea în martie 1095, în timp ce acesta participa la un conciliu ecumenic organizat în orașul Piacenza din nordul Italiei. În numele împăratului, solii l-au implorat pe papă să cheme regatele apusene la arme „pentru a apăra această Biserică sfântă, care era acum aproape anihilată în teritoriile ei de către necredincioșii ale căror cuceriri ajunseseră la zidurile Constantinopolului“. Papa era suficient de abil și a înțeles că funcția sa putea beneficia de pe urma asumării acestei provocări diplomatice. „Sfânta Biserică“ despre care vorbeau mesagerii era, din punct de vedere oficial, o Biserică ce se scindase cu patru decenii în urmă — în 1054, când patriarhul de la Constantinopol și solii unui predecesor de-ai lui Urban se excomunicaseră reciproc. Deși acest eveniment nu a făcut mare vâlvă la momentul respectiv, a intrat în istorie sub numele de „Marea Schismă“, marcând acea separare irevocabilă dintre cele două Biserici pe care le cunoaștem astăzi sub denumirile de Romano-Catolică și Ortodoxă Răsăriteană.¹⁰

La patru decenii după schismă, apelul lansat de Alexios nu numai că deschidea calea unei posibile reconcilieri, dar oferea autorității papale posibilitatea de a-și extinde influența asupra Bisericii Răsăritene și clerului acesteia. În același timp, în vestul Europei se răspândea un puternic sentiment antimusulman, parțial și din cauza faptului că sosirea selgiucizilor îngreunase călătoriile pelerinilor creștini în Țara Sfântă. Venise momentul potrivit pentru a declara un război sfânt. În ce-l privea pe Alexios, împăratul căuta întăriri pentru a-și proteja imperiul de invazia turcilor selgiucizi. Dar sunetul de goarnă care s-a auzit în vest a fost mai degrabă unul simbolic: cel de a elibera Ierusalimul și locurile sfinte ale creștinismului.

După ce și-a petrecut o vară întreagă descosând potențiali conducători, în noiembrie 1095, în orașul Clermont Ferrand din centrul Franței, Urban a anunțat pe cale oficială evenimentul care avea să devină cunoscut sub numele de Prima Cruciadă. Răspunsul primit a întrecut orice scenariu și-ar fi putut imagina Alexios sau consilierii săi. Nobili și cavaleri din întreaga Europă Apuseană s-au grăbit să se alătore cruciadei. Urban fusese hotărât să supravegheze personal organizarea unei expediții militare. Fix la acest lucru se aștepta și Alexios. Dar odată aprinsă torța, focul nu a mai putut fi controlat. În timp ce pregătirile continuau sub supravegherea atentă a lui Urban, în nordul Franței și în unele regiuni din Germania a izbucnit o mișcare spontană. Inspirată de un individ

carismatic cunoscut sub numele de Petru Eremitul, dar fără să aibă o conducere bine organizată, Cruciada Sărmanilor, așa cum a devenit aceasta cunoscută, a pornit înspre Ierusalim, traversând Germania și Balcanii în direcția Constantinopol. Însă aceștia au început războiul sfânt înainte de a ajunge pe teritoriul bizantin, masacrându-i și convertindu-i cu forța pe locuitorii evrei ai orașelor germane prin care treceau. Relatarea Anei Comnena, care are beneficiul de a privi retrospectiv, căci scrie cincizeci de ani mai târziu, a ales să ignore în întregime faptul că tatăl ei, pe care îl idolatriza, își atrăsese această invazie asupra propriului corp. Iată cum descrie ea sosirea cruciaților:

Părea că el [Petru Eremitul] inspirase toate sufletele printr-un ordin divin. Soseau ceiți din toate regiunile, unii după alții, cu arme și cai și tot echipamentul necesar unui război. Debordând de entuziasm și ardoare, se îmbulzeau pe toate drumurile, și după acești războinici soseau civili grămadă, mai numeroși decât firele de iarbă sau stelele cerurilor, cărând cu ei lauri și cruci pe umeri. Printre ei erau și femei, și copii, care își abandonaseră propriile țări. Asemenea afluenților care se alătură unui fluviu din toate direcțiile, soseau vind către noi cu toată forța de care dispuneau.

Abil, deși cinic din punctul de vedere al unor observatori occidentali, Alexios a ordonat transportarea întregului contingent peste Marea Marmara la baza militară pe care o pregătise pentru principala expediție ce urma să se desfășoare pe țărmul asiatic. Ignorându-i sfatul, cruciații și-au continuat drumul și i-au atacat pe turcii aflați în vecinătate cu o ferocitate înspăimântătoare, însă au sfârșit prin a fi măcelăriți de aceștia. Petru s-a numărat printre puținii care au reușit să-și croiască drum către Constantinopol — salvat, potrivit Anei, datorită intervenției oportune a tatălui ei.¹¹

Sosirea contingentelor care formau armata principală a fost gestionată ceva mai bine. Alexios gândise planuri elaborate pentru a le asigura aprovizionarea cu cele necesare. A trimis escorte militare care să le împiedice să jefuiască zonele rurale pe care le traversau în timp ce-și croiau drum, pe uscat, din nenumăratele puncte de debarcare de pe coasta de vest a Albaniei și Greciei de astăzi înspre Bosfor. Armata trebuie să fi fost mult mai numeroasă decât orice așteptare ar fi avut Alexios. Estimări moderne sugerează că la Prima Cruciadă trebuie să fi participat aproape optzeci de mii de oameni.¹² Armata nu a fost niciodată una unită, iar Alexios a fost de la bun început hotărât să o păstreze astfel. A luat măsuri astfel încât soldații să fie ținuti la distanță de Constantinopol. Doar conducătorii aveau voie să intre în oraș, și, pe cât posibil, a discutat separat cu fiecare dintre ei.

Obiectivul lui Alexios era să extragă de la fiecare dintre ei un jurământ de credință. Toate orașele și teritoriile cucerite de cruciați pe drum trebuiau predate împăratului, în calitate de conducător de drept. Mulți conducători au șovăit. Împăratul a trebuit să desfășoare întreaga panoplie a diplomației bizantine și să ofere mite ostentative, în aur, părților cele mai importante. Alexios juca pe miza mare. Dar din punctul său de vedere, nu *el* era cel recrutat *de cruciați* în slujba

cauzei lor. Departe de el acest gând. *Alexios* era cel care îi recruta pe *ei*, integrându-i „într-o armată imperială bizantină“. Nu era problema lui dacă aceștia ajungeau sau nu până la Ierusalim: dacă erau manevrați corect, acești oameni aveau să-i ofere șansa de a restaura conducerea „romană“ în Anatolia. Probabil că lui *Alexios* i se părea că acest scenariu merita. Și oricum, din moment ce cruciații sosiseră la Constantinopol în număr atât de mare, nu prea mai avea de ales.¹³

După mai multe luni în care s-au tocmit la Constantinopol, toți conducătorii au căzut de acord. Chiar și lui Bohemond, fiul lui Robert Guiscard, care mai luptase împotriva forțelor bizantine și în trecut și avea să o facă din nou, i s-a părut important să se supună. La începutul verii anului 1097, toate armatele cruciate se aflau în tabăra lor, lângă Niceea. *Alexios* a traversat personal Bosforul cu o armată proprie și doi dintre cei mai de încredere generali și a transmis soldaților săi instrucțiuni de luptă de la oarece distanță. Fortăreața „de neînvins“ a căzut pe 19 iunie. Însă modul în care a fost cucerită ne oferă foarte multe informații despre diferitele scopuri și metode folosite, pe de o parte, de bizantini și, pe de alta, de cruciați.

Cruciații veneau cu o tehnologie superioară. Se pare că arbaleta nu ar fi jucat un rol prea important în bătălia de la Niceea, dar reprezenta o noutate din moment ce, jumătate de secol mai târziu, Ana, de regulă disprețuitoare, a simțit nevoia să le ofere cititorilor ei o relatare plină de admirație despre modul în care funcționa această armă, subliniind și cât de mortală era. Atât bizantinii, cât și cruciații au construit mașinării de asediu și se pare că ar fi existat ceva discuții în contradictoriu, neputând să se decidă care erau mai eficiente. Deși avantajul deținut de europenii din vest în acest domeniu fusese principalul motiv pentru care decisesse *Alexios* să-i atragă în luptă, rezultatul final nu a fost hotărât de mașinării de asediu.¹⁴ Niceea nu a fost luată cu asalt. Faptul că generalul și consilierul de încredere al lui *Alexios*, Manuel Boutoumites, a reușit să pătrundă în oraș și să negocieze cu apărătorii acestuia, nu o dată, ci de două ori, ne spune ceva despre felul în care se desfășurau asediile în această regiune a lumii, la acel moment. Când a intrat a doua oară în oraș, o armată auxiliară trimisă de sultan tocmai măturase forțele cruciaților; *Alexios* ordonase ca armata să care pe o rută terestră din dreptul Mării Marmara o flotă de bărci, pe care să o lanseze ulterior pe lacul din fața fortăreței. Apărătorii nu s-au mai putut aproviziona pe ruta respectivă. În absența acestor tactici militare de presiune, diplomația nu ar fi avut cum să dea roade. Apelând la aceste tactici, în stilul bizantin clasic, *Alexios* a fost scutit de efortul și de costurile unui asediu care i-ar fi slăbit armatele.

Comandanții turci au căzut de acord să se predea în schimbul unei garanții de siguranță, semnată de *Alexios* însuși, și promisiunii de a primi bani și onoruri militare dacă aveau să-i slujească pe viitor. (Așa cum îi stătea în fire, Ana, care se delectează evident cu această poveste, nu ne spune absolut nimic despre ce avea să se întâmple cu oamenii de rând.) Mai întâi însă, cruciații trebuiau făcuți să creadă că orașul fusese câștigat cu forța și că mișcarea decisivă aparținuse armatei bizantine. Așa că apărătorii au permis uneia dintre avangărzile din turnurile

bizantine de asediu să se cațare pe ziduri. A fost proclamată victoria, iar turcii i s-au predat lui Boutoumites. Cruciaților li s-a permis accesul în interiorul zidurilor abia în momentul în care nu mai exista niciun risc în întregul oraș — și atunci doar în grupuri de câte zece, măsură de precauție necesară, potrivit Anei, dat fiind numărul lor mare, „frea nestatornică și capriciile lor impulsive și înflăcărare”¹⁵.

Apoi cruciații aveau să pornească către Antiohia. Împăratul avea să li se alăture acolo, după ce aducea sub stăpânirea sa regiunile vestice ale Anatoliei — căci armatele sale erau acum capabile de acest lucru mulțumită terorii pe care o inducea apărătorilor selgiucizi prezența cruciaților aflați mai departe în est. Pe parcursul asediului Antiohiei, care a avut în cele din urmă loc la un an după cel de la Niceea, alianța dintre cruciați și bizantini a început să se destrame când Bohemond a ocupat orașul în numele său. Între timp, generalii lui Alexios au pornit într-o campanie încununată de succes împotriva selgiucizilor din vestul Anatoliei, împăratul rămânând însă la Constantinopol. În acest moment nu se mai putea vorbi de o posibilă reuniune în Antiohia, căci Bohemond își încălcase jurământul.¹⁶

Din Antiohia, cruciații și-au continuat drumul spre Ierusalim, oraș pe care l-au ocupat, masacrându-i toți locuitorii pe 15 iulie 1099. În ciuda tuturor așteptărilor și plătind un preț cumplit în vieți omenеști, cruciații câștigaseră „războiul sfânt”. La acel moment, majoritatea se convinseseră că nu se putea avea încredere în Alexios și în „greci”. Acești greci încheiau înțelegeri cu necredincioșii. Nu își respectau promisiunile — deși aceasta a fost o acuzație care li s-a adus doar după ce o cantitate mare de aur bizantin ajunsese în alte mâini.

Adevărul trebuie să fi fost că ambele tabere avuseseră agende cât se poate de diferite de la bun început. De sute de ani, niciun împărat bizantin nu se gândise vreodată serios să încerce să recucerească Ierusalimul. Pentru bizantini, o cruciadă ar fi trebuit să aibă sens din punct de vedere strategic. Simpla idee de a purta un război sfânt, idee care apăruse pe vremea lui Heraclius, era de mult demodată din punctul de vedere al Bizanțului. Alexios fusese pregătit, bineînțeles având mari îndoieli, să riște o situație periculoasă, alimentând pasiunile religioase ale cruciaților, din motive pragmatice. Dar a recunoscut și pericolul pe care îl dezlănțuise. Înainte să moară, în 1118, avea să-i recomande fiului și moștenitorului său ales, Ioan al II-lea, să:

se gândească bine și să țină cont de recente tulburări din Vest, ca nu cumva să vină o vreme în care să fie nevoie ca trufașa demnitate a Noii Rome și tronul ei impunător să fie potolite și umilate.¹⁷

Avertismentul lui Alexios pe patul de moarte avea să se dovedească unul profetic — fără a avea însă consecințe imediate mulțumită conducerii capabile a fiului și nepotului său, ale căror domnii, împreună cu a sa, aveau să se întindă pe un secol.

În cele din urmă, Ioan al II-lea avea să fie cruțat de o altă asemenea „tulburare” pe parcursul domniei sale. În schimb, a trebuit să găsească o cale de a face față unei multitudini de noi state apărute în Levant după Prima Cruciadă. Conducătorii lor erau prinți catolici care, asemenea lui Bohemond care îi precedase, încă refuzau să-l recunoască stăpân pe „împăratul grecilor”. Până în 1143, Ioan al II-lea se hotărâse să ia statele cruciate în stăpânire cu forța. Însă în timp ce armata sa traversa sudul Anatoliei, împăratul a fost ucis într-un accident de vânătoare. Din când în când, oamenii au mai nutrit suspiciuni referitoare la natura acestui „accident”, nu în ultimul rând și deoarece campania a trebuit imediat sistată. Noul împărat, Manuel I, trebuia să aibă armata aproape, lângă capitală, pentru a-și asigura poziția.¹⁸

Deși statele cruciate din est fuseseră cruțate de Bizanț, acum erau atacate violent, din ce în ce mai susținut, de selgiucizi. Comitatul Edessa, care includea o regiune extinsă din Siria de astăzi, a căzut în 1144. Trei ani mai târziu, o nouă cruciadă a plecat din Europa Apuseană pentru a încerca recuperarea acestui teritoriu. De această dată, expediția nu a fost condusă doar de simpli nobili și de membri mai puțini importanți ai regalității, ci și de două dintre capetele încoronate ale Europei Apusene: Ludovic al VII-lea al Franței și împăratul german Conrad al III-lea. Au trecut pe lângă Constantinopol în 1147, în drumul lor spre est, și încă o dată anul următor, când s-au întors după înfrângerea suferită la Edessa. Sosirea unor armate străine de mari dimensiuni, de această dată neinvitate, la zidurile Constantinopolului a trezit același sentiment de neliniște ca și înainte. Dar Manuel s-a ocupat de cruciați la fel cum o făcuse și bunicul său. A ținut ostașii de rând departe de capitală, iar cuferele sale au fost suficient de pline încât să-și permită să-i trateze pe conducătorii expediției cu ospitalitate generoasă.

Ambii oaspeți regali au petrecut prin urmare mai multe luni în apropierea orașului Constantinopol. Deși știm foarte puține lucruri despre felul în care și-au petrecut aceștia timpul, curtenii lor trebuie să fi avut nenumărate ocazii de a face schimb de idei cu omologii lor bizantini. Se pare că nu a avut loc niciun incident major până la momentul plecării lor, iar animozitatea reciprocă dintre regii Europei Apusene și elita bizantină nu a fost atât de mare precum fusese în timpul Primei Cruciade. Cele două tabere nu s-au înțeles niciodată mai bine. Se prea poate ca genul literar pe care îl cunoaștem astăzi sub numele de „roman medieval”, gen care a început să înflorească în limba franceză pe parcursul următoarelor decenii, să-și fi datorat în oarece măsură apariția acestei întâlniri de la curtea bizantină, din timpul celei de-a Doua Cruciade. La începutul anilor 1170, în nordul Franței, Chrétien de Troyes a reușit să scrie o operă istorică de ficțiune în care un prinț din Constantinopol călătorește până în Anglia, unde salvează regatul pentru regele Arthur, care, o generație mai târziu, pregătește o expediție cu scopul de a-l apăra pe moștenitorul legitim al tronului „Greciei”, la Constantinopol.¹⁹

Și în tabăra bizantină atitudinea oamenilor se schimba, cel puțin la cel mai înalt nivel. Pe parcursul îndelungatei sale domnii, Manuel a fost cunoscut ca un admirator al Europei Apusene. Atât prima, cât și cea de-a doua soție a sa

proveneau din familii regale apusene și fuseseră crescute în spiritul practicii catolice a credinței creștine. Manuel este faimos pentru faptul că a importat din vest sportul turnirurilor — spre amuzamentul spectatorilor bizantini conservatori.²⁰ Această atitudine era total diferită față de disprețul rece manifestat de Ana Comnena ori de câte ori scria despre „franci“, „latini“ sau „celți“, nume prin care erau de regulă cunoscuți la acel moment în limba greacă europenii vestici. Indiferent de ce credeau supușii săi de rând, împăratul Manuel era un conducător pregătit să-i ia pe acești „barbari“ în serios. Prin talentul său diplomatic, și nu prin forță, a reușit în cele din urmă Manuel să-i convingă pe conducătorii statelor cruciate din est să accepte în anii 1060, chiar dacă numai de fațadă, supremația bizantină. Această stare de fapt a durat atât timp cât au fost îndeplinite acele condiții pe care Alexios încercase, fără să reușească însă, să le impună cu mai bine de jumătate de secol în urmă. Și Manuel a trudit din greu pentru a promova cauza uniunii Bisericii Răsăritene cu cea Apuseană — plan care fusese la un moment dat susținut de Alexios, dar sistat după Prima Cruciadă.

Până în 1170, toate aceste realități începeau să provoace reacții puternic ostile pe plan intern. Apoi, în 1176, armata bizantină a suferit o înfrângere catastrofală în fața selgiucizilor, în bătălia de la Myriokephalon din Anatolia Centrală și de Vest. Manuel nu și-a mai recăpătat niciodată prestigiul pe plan intern și extern. A murit pe 24 septembrie 1180, la vârsta de șaizeci și unu de ani. Și din acel moment, tot ce se realizase pe parcursul secolului în care se aflase dinastia Comnenilor la putere a început să se prăbușească. În mai puțin de două decenii de la moartea lui Manuel, Imperiul Bizantin s-a prăbușit din interior.

De atunci, istoricii s-au tot chinuit să explice ce s-a întâmplat, care au fost motivele din spatele colapsului și ce impact a avut mai exact acest lucru asupra viitorului curs al istoriei. Niketas Choniates însă, care a trăit pe parcursul acestor evenimente și s-a ridicat din rândul plebei devenind conducătorul serviciului civil bizantin la începutul secolului al XIII-lea, a diagnosticat nemilos simptomele unui proces pe care îl putem numi astăzi „colapsul sistemelor“. Choniates este considerat unul dintre cei mai realizați istorici bizantini. Și pentru că era o persoană informată, care știa dedesubturile politicii bizantine, putem fi siguri că ce ne transmite el reflectă cel mai probabil opiniile elitelor care trăiau la acel moment la Constantinopol. Diagnosticurile sale exacte scot câteodată la iveală prejudecățile lui Choniates însuși sau ale clasei sociale din care provenea. Disprețul nutrit de Choniates față de „gloată“, de exemplu, este la fel de visceral precum ura pe care o resimte față de franci sau de latini. Și nu trebuie să uităm că există totuși o posibilitate ca el sau cei care gândeau asemenea lui să fi fost o parte a problemei. Dar faptele vorbesc de la sine.²¹

În 1180, o împărăteasă văduvă a devenit încă o dată regentă pentru un moștenitor minor. De această dată însă, luptele interne din cadrul familiei Comnenilor, și dintre Comneni și alți rivali aristocratici puternici, au creat un vid de putere care avea să se întindă pe mai bine de douăzeci de ani. Mai mulți împărați au fost înlăturați de la putere și, în numeroase cazuri, orbiți sau uciși,

sau chiar ambele în 1182, 1185 și 1195 și de nu mai puțin de patru ori în ceva mai mult de un an, între 1203 și 1204. De fiecare dată, populația Constantinopolului a jucat un rol zgomotos și adesea violent în acest proces. De fapt, ar merita să ne întrebăm dacă nucleul corpului politic bizantin nu era cumva luat cu asalt de o mișcare asemănătoare populismului modern.²²

Pe parcursul tulburărilor din 1182, lumea a ieșit pe străzi mânăta de o ură aparent spontană față de latini. Comunitățile de negustori sosiți din Italia — în special din Pisa și Genova la acel moment —, care trăiau de cealaltă parte a Cornului de Aur, au devenit țintele acestei uri și sute de oameni au fost masacrați. Crimele nu au fost nimic în comparație cu masacrul coloniștilor romani din Anatolia, ordonat de Mitridate cu mai bine de o mie de ani în urmă. Dar și de această dată revenea ideea de „epurare etnică”, așa cum avea să fie denumită această practică într-o epocă ulterioară în lumea vorbitoare de greacă. Trei ani mai târziu, parțial pentru a se răzbuna, normanzii din Sicilia au invadat din nou nordul Greciei continentale. De această dată au reușit să jefuiască Salonicul, după care s-au întors în Sicilia. În 1189, o a treia cruciadă a ajuns la Constantinopol într-o încercare eșuată de a recupera Ierusalimul după ce acesta căzuse în mâinile conducătorului kurd Saladin. Împăratul Isaac al II-lea Angelos nu s-a putut măsura cu conducătorii cruciați, pierzând într-o bătălie verbală cu împăratul german Frederic Barbarossa, regele Richard (Inimă de Leu) al Angliei și Filip al II-lea al Franței. La un moment dat, aceștia au amenințat să atace chiar Constantinopolul.

Scenarii ca acesta mai avuseseră loc și în trecut, iar imperiul își revenise. Acum însă, necazurile se succedau rapid. Iar în ultimii ani ai secolului al XII-lea, o nouă tendință căpăta din ce în ce mai mult avânt. În trecut, ori de câte ori izbucnise o revoltă în provincii, liderul sfârșise fie prin a fi urcat pe tron, fie prin a fi zdrobit împreună cu mișcarea sa. Toate mișcările de acest gen fuseseră de tipul totul sau nimic. Acum nu se mai putea vorbi de așa ceva. Până în 1200, membri locali ai familiilor aristocratice, inclusiv Comnenii, întemeiaseră fiefuri în regiuni îndepărtate ca Cipru, Trapezunt, orașul Filadelfia din vestul Anatoliei și în Pelopones. În aceeași perioadă, slavii din Balcani s-au scindat de imperiu, creând regatele distincte ale Serbiei și Bulgariei, distrugând dintr-o singură mișcare cuceririle lui Vasile Bulgarohtonul. Autoritatea capitalei se prăbușise în provincii, la fel cum se întâmpla și cu autoritatea imperială la Constantinopol.²³

În același timp, în vest, o nouă încercare de a recuceri Ierusalimul lua din ce în ce mai mult avânt. Inspirată de papa Inocențiu al III-lea, care ajunsese pe tronul papal în 1189, aceasta avea să devină cunoscută sub numele de a Patra Cruciadă. Spre deosebire de toate expedițiile anterioare, aceasta a avut loc pe mare. Navele puse la dispoziție de republica maritimă a Veneției aveau să-i transporte pe cavaleri până în Egipt. Atacul final asupra Țării Sfinte avea să fie lansat de aici. Pragmaticii venețieni erau mai interesați de comerț decât de cruciadă. Dogele Veneției, Enrico Dandolo, în vârstă de nouăzeci și cinci de ani, a fost de acord cu termenii impuși de cruciați, cu condiția ca aceștia să plătească pentru serviciile flotei sale.

Condusă chiar de doge și de Bonifaciu de Montferrat, rudă cu regele francez, expediția a plecat din Veneția în octombrie 1202. De la bun început, a fost însă clar că cruciații nu aveau suficienți bani pentru a-i plăti pe venețieni. O soluție miraculoasă a venit sub forma unui tânăr prinț bizantin pe nume Alexios. El era fiul lui Isaac al II-lea Angelos, care fusese înlăturat în 1195, moment în care tronul fusese uzurpat de unchiul său, Alexios al III-lea. Dacă cruciații se abăteau de la misiunea lor, îndreptându-se spre Constantinopol, și îl reinstalau pe tronul ce i se cuvenea de drept ca împărat, tânărul Alexios le promitea să-i răsplătească din trezoreria imperială cu tot ce aveau nevoie.

În pofida acuzațiilor care aveau să le fie aduse la scurt timp după acest eveniment și care au continuat să reapară frecvent de atunci, nici papa Inocențiu, nici conducătorii cruciadei nu avuseseră vreun plan bine pus la punct de a cuceri Constantinopolul. De fapt, se pare că de abia în ultima fază și-ar fi dat seama că realmente aveau o asemenea *posibilitate*. Din relatările scrise de cruciați ulterior, este evident că venerau orașul, sistemul său defensiv și forța militară pe care o putea comanda împăratul.²⁴ Bineînțeles că, pe lângă toate acestea, exista și ispita avuției fabuloase a Constantinopolului, căci cruciații nu se îndoiau de faptul că bogățiile sale ar fi fost îndeajuns pentru a-și achita datoriile față de venețieni și a acoperi de mai multe ori costurile cruciadei. Și chiar bizantinii au fost cei care au făcut jocul cruciaților, căci vidul din ce în ce mai mare de putere de la conducerea orașului i-a aruncat inexorabil în brațele acestora.

Expediția a sosit în Bosfor cu flota venețiană în iunie 1203 și și-a ridicat tabăra pe țărmul asiatic. După cum s-a dovedit, uzurpatorul Alexios era mult mai puțin îndrăgit de propriul popor decât îi lăsase pe cruciați să creadă. Încercând să-i susțină revendicarea la tron, navele venețiene și-au croit drum prin brațul îngust de mare care făcea legătura cu inima orașului, Cornul de Aur. Odată ajunse înăuntru, au atacat o forță navală bizantină, ale cărei efective erau acum mult mai mici, și au preluat controlul asupra liniei de țărm de sub zidurile orașului. Pe fundalul acestor presiuni, a avut loc și schimbarea dorită de regim: tânărul protejat al cruciaților a fost încoronat la Hagia Sophia ca Alexios al IV-lea Angelos. Între timp, navele venețiene au rămas în Cornul de Aur. Alte vase i-au transportat pe cruciați pe cealaltă parte a strâmtorii, din tabăra lor ridicată pe țărmul asiatic. Expediția se instalase acum fix sub zidurile Constantinopolului. Până la acel moment, de fiecare dată când fusese în pericol, flota bizantină reușise să mențină controlul asupra apelor care înconjurau orașul din trei părți. Acum, când navele bizantine se aflau pe uscat sau erau capturate, nu exista nicio șansă de a lansa mortalul „foc grecesc“, care le asigurase supremația pe mări vreme de secole.²⁵

Acum, trezoreria imperială nu trebuia decât să achite nota de plată, așa cum promisese noul împărat, iar cruciații aveau să plece. Dar chiar în acest moment, când pericolul trebuie să fi fost cât se poate de evident, locuitorii Constantinopolului împărtășeau probabil aceeași părere, în spiritul mentalității tradiționale care data de pe vremea lui Alexios I: acești „franci“ erau barbari. Forța lor brută exista pentru a fi exploatată în slujba scopurilor bizantine;

sălbatici și imprevizibili așa cum erau, puteau fi întotdeauna manevrați prin vechile tactici diplomatice ale mitei și dezbinării. Abordarea mai nuanțată a lui Manuel I se pare că fusese dată uitării. Influențat de această mentalitate, Alexios a tergiversat lucrurile. În oraș, atitudinea oamenilor se înăsprea la rândul ei — acesta fiind poate încă un semn că populismul avea o influență din ce în ce mai mare în procesul de luare a deciziilor.²⁶

La începutul noului an, 1204, cruciații își cam pierduseră răbdarea. Același lucru era valabil și pentru oamenii care își dezlanțuiau furia pe străzile Constantinopolului. Alexios a fost înlăturat de la putere pe 25 ianuarie și ucis la scurt timp după aceea. Noul împărat a fost Alexios al V-lea Ducas, cunoscut după porecla Mourtzouphlos („Stufosul“, căci se pare că sprâncenele sale erau unite la mijloc). Bizantinii încă aveau timp să-i mituiască pe cruciați. Asta ar fi făcut oricare conducător competent, în spiritul tradiției seculare a Bizanțului. Nu se știe în ce măsură putea acționa împăratul în mod independent; cel mai probabil mâinile îi erau legate de consilieri influenți sau de puterea din ce în ce mai mare a maselor. În loc să-i mituiască, Mourtzouphlos a prezentat un ultimatum agresiv cruciaților: le-a dat o săptămână să se imbarce pe navele lor și să plece.²⁷

Se pare că abia în februarie s-a luat decizia de a ocupa Constantinopolul cu forța armelor. Pe parcursul lunii martie, Dandolo, Bonifaciu și ceilalți conducători cruciați au pus la cale planuri pentru împărțirea prăzii de război. Apoi, în dimineața de luni 12 aprilie 1204, galerele venețiene din Cornul de Aur au transportat mașinăriile de asediu instalate precar pe punțile lor, debarcându-le fix în punctul cel mai vulnerabil al zidurilor orașului. Primul grup de cruciați s-a urcat astfel pe metereze. Alții, apărați de mașinăriile de asediu, au pătruns în oraș printr-o intrare secretă astupată cu cărămizi. În restul zilei, luptele au continuat pe străzile Constantinopolului. Mourtzouphlos a fugit în timpul nopții. Un alt împărat a fost ales la conducerea imperiului, dar până a doua zi de dimineață locuitorii orașului nu mai erau dispuși să lupte, iar acesta a abandonat la rândul său orașul. În douăzeci și patru de ore, Constantinopolul fusese copleșit. Pe 13 aprilie, gloata care nu putuse fi niciodată redusă la tăcere a revenit în stradă, scandând de această dată numele lui Bonifaciu ca *basileus*. Însă acum nimic nu mai putea opri furia acumulată a cruciaților. După cum a scris Choniates, care a asistat la aceste evenimente, la scurt timp după aceea:

Astfel s-a întâmplat ca minunatul oraș al lui Constantin, perla tuturor popoarelor, faimos în lumea-ntreagă, să fie înghițit de flăcări și ras de pe fața pământului, golit de toate bogățiile, fie ele publice, private sau dedicate Domnului, de către triburile răzlețe ale Apusului, o gloată neînsemnată care în cea mai mare parte nici nu avea un nume.²⁸

Ceea ce numim noi astăzi „Imperiul Bizantin“ avea să se străduiască să supraviețuiască încă două secole și jumătate după aceste evenimente. Dar nu avea să mai fie vreodată o forță politică importantă. Și din acea zi de aprilie 1204, marea majoritate a vorbitorilor de greacă aveau să fie nevoiți să se obișnuiască să trăiască sub conducerea unor suverani care nu le împărțeau nici limba, nici

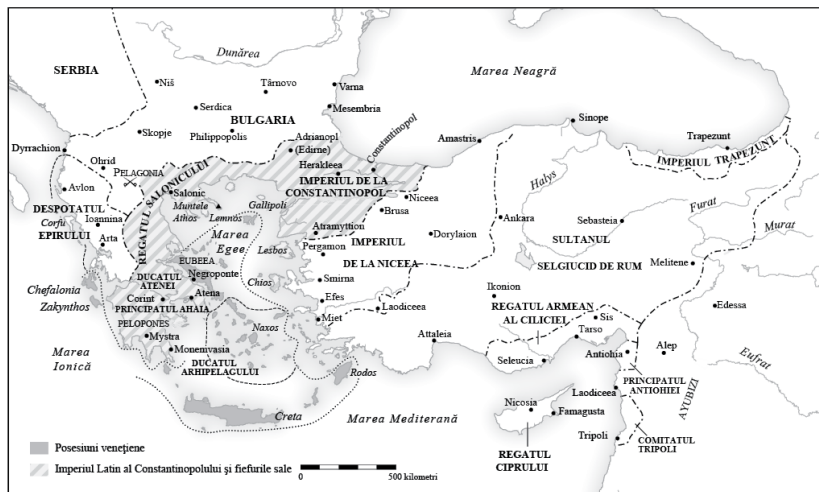
religia. Și așa aveau să stea lucrurile până în 1923.

STATE MUTANT

1204–1453

Distrugerea celui mai mare oraș creștin din lume de către cruciați nu a fost primită cu brațele deschise de întreaga Europă Apuseană. Papa Inocențiu al II-lea, cel care ceruse organizarea cruciadei, i-a acuzat pe ostașii lui Hristos că și-ar fi trădat legământul de a elibera Țara Sfântă. Cruzimea de care dăduseră dovadă în orașul cucerit nu putea decât să le atragă ura frașilor lor întru credință, ortodocșii, s-a plâns el.¹ Bizantinii care făceau parte din elita educată, de exemplu Niketas Choniates sau Ana Comnena înaintea acestuia, se convinseseră de la bun început că scopul final al mișcării cruciate nu fusese cel de a elibera Țara Sfântă, ci de a culege bogății mult mai mari spre interesul personal al cruciaților. Ceea ce s-a întâmplat în timpul celei de-a Patra Cruciade pare să le dea dreptate. Și din acel moment, această concepție avea fie adânc înrădăcinată în mințile majorității populației din lumea vorbitoare de greacă.

În realitate, cruciații și venețienii fuseseră probabil la fel de surprinși ca restul lumii de faptele lor. După cruciadă, învingătorii s-au trezit într-o poziție mult mai slabă decât s-ar fi așteptat. Planurile elaborate de conducători în martie 1204 urmăriseră împărțirea prăzii de război, nu preluarea unui imperiu funcțional. Chiar și orașul Constantinopol trebuia împărțit — Hagia Sophia și jurisdicția ei ecleziastică revenind venețienilor, în timp ce un nou împărat „latin“, fostul conte Balduin de Flandra, domnea de la palatul Vlaherne, aflat în celălalt capăt al Cornului de Aur. Bonifaciu de Montferrat, conducătorul oficial al cruciadei, dar care ratase titlul imperial, a devenit în schimb regele Salonicului.

„Un caleidoscop de feuri, principate și regate mărunte”, cca 1214, după A. Kazhdan et al., ed., The Oxford Dictionary of Byzantium (Oxford: Oxford University Press, 1991), 357.

Pe parcursul următorilor ani, venețienii și-au propus să-și consolideze controlul asupra insulelor și liniilor de coastă care aveau să formeze baza unui „imperiu” comercial și maritim în estul Mediteranei. Alte insule, dar și anumite cartiere din Constantinopol aveau să revină Genovei, înverșunata rivală comercială a Veneției. În Grecia continentală, fostele provincii imperiale au fost împărțite între cei mai de văz cruciați, care au sfârșit prin a se lupta pentru a le smulge fie din mâinile locuitorilor locali, fie de la rivalii lor. Ori de câte ori ieșeau învingători, noii conducători obișnuiau să organizeze teritoriile cucerite potrivit sistemului feudal apusean. În teorie, acest lucru însemna că fiecare dintre ei jura credință împăratului de la Constantinopol. În realitate însă, „Imperiul Latin”, așa cum a devenit cunoscută această formațiune, nu a fost nimic mai mult decât un oraș-stat format dintr-o capitală, hinterlandul din Tracia și o mică fâșie de pământ aflată pe țărmul asiatic al Bosforului, între Marea Neagră și Marea Marmara. Așa-numiții săi vasali feudali și-au văzut de drumul lor.

În consecință, statul bizantin deosebit de organizat și centralizat s-a fărâmițat într-un caleidoscop de feude, principate și regate mărunte. Unele aveau să-și schimbe conducătorii și loialitățile și să-și modifice hotarele de nenumărate ori pe măsură ce se rotea acest caleidoscop. Pe parcursul următoarelor trei secole, vorbitorii de greacă care trăiau pe țărmul european al Mării Egee și pe insule, de la cele din Marea Ionică până în Cipru, aveau să se trezească, în diferite perioade, sub conducerea unei varietăți năucitoare de conducători de diverse proveniențe — francezi, venețieni, genovezi, florentini, catalani, aragonezi, navarezi — și sub influența Ordinului Ospitalier al Cavalerilor Sfântului Ioan, recrutați de pe întreg teritoriul Europei Apusene.

Atena, de exemplu, avea să fie condusă în secolul al XIII-lea de o familie franceză de baroni din Burgundia, în cea mai mare parte a secolului al XIV-lea de

descendenții mercenarilor catalani care hoinăriseră pe tot teritoriul Greciei continentale înainte de a se stabili aici și, în cele din urmă, în secolul al XV-lea, de duci italieni florentini. La un moment dat pe parcursul acestei perioade, Partenonul a fost transformat din biserică ortodoxă în catedrală catolică; monumentală intrare în Acropole, Propileele, într-un palat ducal. Un turn înalt de treizeci de metri, construit în stilul tipic celor care definesc panorama unor orașe și târguri italiene, de exemplu Bologna și San Gimignano, a fost ridicat pentru a păzi această intrare. „Turnul Francilor“, așa cum a devenit acesta cunoscut, avea să fie cea mai înaltă clădire din Atena până la demolarea sa, în anii 1870. Aceasta este acea Atenă care avea să apară în paginile operelor *Decameronul* de Boccaccio (scris în 1350), *Povestea Cavalerului* de Chaucer și *Visul unei nopți de vară* de Shakespeare.²

Ducatul Atenei a fost doar unul dintre nenumăratele state lăsate în urmă în estul Mediteranei odată cu retragerea valului cruciat. Istoricii moderni consideră de cele mai multe ori că aceste state au fost precursorii inițiativelor coloniale ale Europei Apusene din secolele următoare.³ Din prisma istoriei coloniale, această teorie este cât se poate de logică — există nenumărate similitudini în comportamentul conducătorilor. Cu excepția venețienilor însă, noii stăpâni nu acționau în numele și în interesul unei puteri coloniale. Aveau mai degrabă comportamentul unor aventurieri de rang înalt care acționau pe cont propriu. Mai degrabă am putea înțelege mai bine ce se întâmpla într-o bună parte a lumii vorbitoare de greacă în acest moment printr-o comparație cu Europa Apuseană și evoluțiile care aveau loc în țările natale ale „coloniștilor“. În aceeași perioadă, în Europa se puneau bazele acelor concepte care aveau să devină ulterior cunoscute sub numele de identități *naționale*, în contextul în care credințele, identitățile și loialitățile politice începeau să fuzioneze și să ia forma care ne este cunoscută astăzi.⁴ În Estul vorbitor de greacă, pe fundalul prăbușirii a ce mai rămăsese din vechiului Imperiu Bizantin, putem găsi indicii asemănătoare care atestă că și aici se formau și se experimentau noi identități politice și culturale.

În biologia evoluționistă, organismele care nu au reușit să devină specii de succes sunt cunoscute sub numele de mutanți. Estul Mediteranei a avut la rândul său parte de state mutant pe parcursul secolelor ce au urmat momentului 1204 — și nu numai printre așa-zisele posesiuni coloniale ale Europei Apusene. Se pare că până și în acele regiuni în care vorbitorii de greacă erau încă (sau din nou) la putere ar fi avut loc un proces foarte asemănător.

În extremitatea estică a statului bizantin de odinioară, pe țărmul sud-estic al Mării Negre, orașul-port Trapezunt (Trabzon) și hinterlandul său deveniseră din ce în ce mai izolate de restul imperiului, atât geografic, cât și prin alegerile sale politice. Descendenții familiei Comnenilor își proclamaseră independența față de Constantinopol chiar înainte de 1204. Miniimperiul Trapezuntului devenise acum ultimul punct de pe ruta terestră a Drumurilor Mătăsii care duceau până departe în China. Încheind aranjamente independente cu musulmanii turci de la sud și cu negustorii venețieni și genovezi, ale căror galere făceau legătura între

Trapezunt și Mediterana și Europa Apuseană, abilitii bizantini din această regiune aveau să-și păstreze statul în stare de funcționare până în 1461.⁵

La celălalt capăt al spectrului geografic se afla Epirul, în vestul muntos al peninsulei grecești, dincolo de incredibila barieră a munților Pind. Aici, un individ cu un nume grandios, Mihail Ducas Comnen Angelos, a profitat la maximum de pe urma arborelui său genealogic — el fiind urmașul (nelegitim) a nu mai puțin de trei foste familii imperiale — și și-a clădit un alt miniimperiu, de această dată cu capitala la Arta. La momentul potrivit, acesta avea să devină „Despotatul Epirului“. La scurt timp, conducătorii Epirului au reputat câteva victorii împotriva latinilor din nordul Greciei de astăzi și în 1224 au cucerit Salonicul, ajungând astfel suficient de aproape de Constantinopol cât să lanseze un atac.⁶

La jumătatea distanței dintre aceste două extremități geografice se afla cea mai vastă regiune a fostului teritoriu imperial care încă aparținea bizantinilor. Situat la câțiva kilometri mai la est de Bosfor și coborând un pic spre sud, spre Marea Marmara, acest teritoriu cuprindea o bună parte a țărmului egeean al Anatoliei și hinterlandul acestuia. Pe acest teritoriu s-a stabilit o nouă capitală provizorie, nu departe de Constantinopol, la Niceea. În mod ironic, acesta era impenetrabilul oraș-fortăreață construit pe malul lacului Iznik, pe care îl recuperase Alexios I de la selgiucizi cu ajutorul Primei Cruciade. Tot aici a fost încoronat împărat și Teodor Lascaris, rudă a dinastiei Angelizilor, în anul 1208. Din acel moment, curtea imperială recent reconstituită la Niceea avea să aibă un singur scop cât se poate de clar: să recupereze capitala și să redea împăratului autoritatea de care se bucurase odinioară.⁷

Dar în lumea vorbitoare de greacă fragmentată a secolului al XIII-lea nici nu intra în discuție ca aceste trei state bizantine succesoare să facă o cauză comună pentru a-și atinge scopul. Un eveniment tipic realității momentului a fost faptul că bătălia decisivă, al cărei rezultat avea să hotărască soarta ultimelor secole ale imperiului, nu s-a purtat între bizantini și latini, ci între „împărații“ greci rivali ai imperiului de la Niceea și din Epir pentru a decide care dintre ei urma să reintre în stăpânirea capitalei imperiale. Bătălia de la Pelagonia a avut loc în iulie 1259 în apropierea orașului modern Bitola, din Republica Macedonia de Nord, între împuterniciții lui Mihail al II-lea Ducas, din Arta, și un nou uzurpator care fusese încoronat la Niceea, Mihail al VIII-lea Paleologul. Imperiul de la Niceea a câștigat. Astfel, ultima mare dinastie a împăraților bizantini, Paleologii, a ajuns să domnească de la Constantinopol.⁸

La acest moment, era evident că orașul Constantinopol aștepta să fie cucerit. Un împărat latin, Balduin al II-lea, încă domnea de la palatul Vlaherne. Însă privat fiind de veniturile obținute din hinterland, nemaiavând la dispoziție sursele de alimente și de bani de care dispunea odinioară și fără ajutor material din partea Europei Apusene, Constantinopolul cădea efectiv în ruină sub conducerea latinilor. Populația ortodoxă vorbitoare de greacă fugise. În capitală, străzile și casele erau pustii. Autorităților locale nu le mai rămăsese decât să scoată lemnăria și tabla de pe acoperișurile bisericilor pentru a strânge bani. În acea epocă de

fervoare religioasă, Balduin al II-lea a trebuit să-și vândă chiar unele dintre cele mai prețuite bunuri dintre toate moaștele sfinte care scăpaseră jafului din 1204.⁹

Și când a sosit în sfârșit momentul recuceririi, evenimentul a fost o mare dezamăgire. O mică forță expediționară care a pornit din Niceea pentru a supraveghea zidurile orașului de pe țărmul european al Bosforului a primit un pont. Flota venețiană și cea mai mare parte a trupelor latine de apărare porniseră într-o expediție pe Marea Neagră. Orașul fusese lăsat practic neapărat. Cu ajutorul unor localnici, contingentul din Niceea a pătruns la scurt timp în oraș. Mihail al VIII-lea Paleologul a reușit să intre pentru prima dată triumfător în capitală pe 15 august 1261, de Adormirea Maicii Domnului.¹⁰

Următorii douăzeci de ani trebuie să fi părut multor observatori o adevărată întoarcere în timp. Absolut totul putea continua ca înainte. Mai mult ca sigur așa gândea Mihail Paleologul. Iar dacă cineva putea îndeplini această viziune, acesta era Mihail Paleologul, căci avea personalitatea și acea determinare fără scrupule de care era nevoie. Mihail a luat toate măsurile pe care le luaseră și împărații Comneni înaintea sa. Situația geopolitică pe care a moștenit-o, odată cu restaurarea capitalei, deși gravă, era în fond una bine cunoscută. Statul bizantin era înconjurat de inamici reali și potențiali: așa cum fusese întotdeauna, de la bun început. Așa că Mihail a reconstruit flota de război, ale cărei ultime rămășițe fuseseră distruse de venețieni în Cornul de Aur în vara lui 1203. Luând din nou calea mării, bizantinii au început să recâștige controlul în Egee. Mihail a recrutat mercenari și marinari din rândurile puterilor rivale — o politică în continuare riscantă, așa cum li se dovedise prea bine lui Alexios I și succesorului său, dar, cum teritoriul imperiul se micșorase atât de mult, nu exista nicio sursă alternativă de mână de lucru sau (în cazul flotei) de expertiză. A negociat acorduri comerciale cu orașele-stat în plină ascensiune din Italia, în primul rând cu Veneția și cu Genova, și a exploatat rivalitatea acerbă dintre acestea. Aceasta era o politică și mai riscantă, după cum avea să dovedească urmarea acestei decizii; dar funcționase în trecut, iar dacă bizantinii aveau să-și mențină avantajul, ar fi putut funcționa din nou.

Mihail a exercitat arta diplomației cu la fel de multă dibăcie ca oricare alt împărat bizantin care l-a precedat sau care avea să-i urmeze pe tron — a fost de fapt atât de abil, încât nimeni nu a reușit vreodată să afle ce rol au jucat agenții săi în organizarea masacrului armatelor franceze reunite în 1282 la Palermo, în Sicilia, cu scopul de a-i distruge imperiul. Acest episod este cunoscut în istorie sub numele de „Vecerniciile Siciliene“. Pe modelul practicat de majoritatea predecesorilor săi după marea schismă dintre Biserica Răsăriteană și cea Apuseană, și Mihail al VIII-lea a adresat propuneri oficiale mai multor papi care s-au succedat la conducerea Bisericii Catolice. Dacă Biserica Ortodoxă avea să accepte jurisdicția papei, puterile rivale din Apus nu mai puteau invoca pretextul că bizantinii erau „eretici“ și, ca atare, o țintă clară. În plus, astfel se puteau din nou recruta armate formate din creștini din Europa Apuseană pentru a susține războiul împotriva turcilor musulmani din est. La acest capitol, Mihail a mers

mai departe decât toți predecesorii săi. În orașul francez Lyon, o delegație bizantină a semnat cu prilejul unui conciliu organizat în 1274 un act de uniune cu Biserica Apuseană.¹¹

Însă lumea se schimbase. Niciuna dintre aceste inițiative care funcționaseră atât de bine în secolul al XII-lea nu s-a dovedit sustenabilă în noul univers al secolului al XIII-lea. Doar printr-un „regim al terorii“ și nimic mai puțin de atât, un regim dezlănțuit împotriva clerului ortodox la toate nivelurile ierarhiei bizantine, se putuse impune uniunea dintre cele două biserici. Una dintre primele măsuri luate de fiul și succesorul lui Mihail, Andronic al II-lea, la finele anului 1282, după moartea tatălui său, a fost repudierea acestei uniuni, cedând astfel în fața presiunii aproape universale cu care se confrunta pe plan intern.¹² Lupta dintre susținătorii și oponenții uniunii celor două biserici avea să se prelungească pe toată durata de viață a statului bizantin. Iar această luptă avea să fie purtată cu toată înflăcărea care alimentase odinioară „lupta cu privire la imagini“, iconoclasmul. De această dată, problema era de nerezolvat. Pe de o parte, supraviețuirea statului secular depindea de bunele relații cu puterile apusene în ascensiune; pe de altă parte, acceptarea autorității străine a papei de la Roma, chiar dacă numai în chestiunile spirituale, era văzută de majoritatea „romanilor“ vorbitori de greacă și ortodocși ca o trădare a propriei identități.¹³

Între timp, în Anatolia se pierdeau din ce în ce mai multe teritorii în fața turcilor. Bizantinii trebuie să fi avut o ocazie extraordinară în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, când sultanatul selgiucid s-a prăbușit presat de mongolii care soseau din est. Însă nici Mihail al VIII-lea și nici Andronic al II-lea nu au reușit să profite de pe urma haosului ce a urmat. În schimb, a apărut un amalgam de noi state instabile, aflate sub conducerea mai multor emiri turci rivali, care din acel moment au început să pătrundă din ce în ce mai adânc în interiorul fostelor teritorii bizantine. Se pare că, în centrul tradițional al Anatoliei, creștinii vorbitori de greacă nu erau câtuși de puțin nostalgici când venea vorba de Imperiul Bizantin. Iar cei care s-au trezit peste noapte sub stăpânirea turcilor musulmani au ales în număr mare să se convertească la islam și să nu se opună noii religii și se pare că ar fi fost absorbiți de bunăvoie în aceste societăți musulmane emergente. De ce au ales acest drum când în restul regiunilor bizantine opoziția față de catolicismul apusean era atât de viscerală și de puternică rămâne de văzut. Și în aceste regiuni se formau state mutant din amestecul vorbitorilor de greacă cu nou-sosiții. Dar din moment ce oamenii care și-au schimbat religia și-au uitat de regulă și limba pe parcursul unei generații sau două, nu au mai fost menționați nici în izvoarele istorice ca greci.¹⁴

Mai era vorba și de bani. Diplomația folosită atât de dibaci de Mihail fusese întotdeauna costisitoare. Același lucru era valabil și pentru lucrările de reconstrucție și de restaurare, desfășurate în capitală după ce aceasta fusese jefuită și neglijată de cruciați. Veniturile secătuiau. Andronic a luat o decizie cu efecte dezastruoase și a demobilizat flota bizantină pentru a economisi bani. În consecință, Constantinopolul nu numai că a rămas fără apărare pe mare; adăugând acestei decizii și concesiile făcute negustorilor venețieni și genezezi,

întregul comerț maritim și veniturile realizate din acesta aveau să ajungă pe această cale în mâinile antreprenorilor și bancherilor italieni. Până în 1328, când a murit Andronic, statul bizantin redus ca dimensiune căzuse încă o dată pradă unui război civil care a durat șapte ani cu întreruperi și l-a slăbit și mai mult.

Singurul domeniu în care a avut rezultate convingătoare restaurația Paleologilor a fost cel artistic. Istoricii Griorgios Akropolites, Griorgios Pachymeres și Nikephoros Gregoras au adus pe rând mărturii elocvente și ferme despre epoca în care au trăit. Primul dintre aceștia, un confident al lui Mihail al VIII-lea Paleologul, care condusesese delegația bizantină la Conciliul de la Lyon din 1274, a jucat un rol important și în restaurarea sistemului oficial de educație din capitală. Teologi cu studii înalte, denumiți „filosofi“, au continuat să testeze limitele dintre interpretarea doctrinei creștine și tradiția filosofică antică. Începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea și urmând exemplul cărturarului și călugărului Maximos Planoudes, savanții de la Constantinopol au învățat pentru prima dată în șapte secole să citească scrierile latinești ale celor mai strălucite minți ale creștinătății apusene, de la Sfântul Augustin din secolul al V-lea și până la Toma d'Aquino în vremurile contemporane lor.¹⁵

Arta mozaicurilor bisericești ornamentale a revenit spectaculos când biserica cunoscută în greacă sub denumirea de Chora (astăzi Kariye Camii) a fost redecorată pe cheltuiala personală a polimatului, autorului și funcționarului public de rang înalt Teodor Metochites, între 1315 și 1321. Seria de imagini care prezintă viața Fecioarei Maria se bucurase de mare admirație încă de când au fost redescoperite mozaicurile în secolul XX. Dar unii istorici de artă au remarcat rigiditatea și artificialul unei renașteri mult prea căutate. Bineînțeles că se poate spune același lucru și despre programul de educație restaurat sub îndrumarea lui Akropolites. În esență, acesta era același sistem folosit încă pe vremea celei de-a doua sofistice, cu o mie de ani în urmă. Scriitorii bizantini de elită cultivau o formă neschimbată de greacă, mai îndepărtată ca niciodată de limba de zi cu zi, căci limba vorbită evoluase pe parcursul secolelor scurse de atunci.¹⁶

Calitatea artistică și intelectuală a „Renașterii Paleologe“, așa cum este aceasta denumită uneori, este cu atât mai impresionantă ținând cont de sărăcia terminală prin care trecea statul în care avea loc. Dar tocmai aceste calități scot probabil la iveală faptul că statul fie nu putea, fie nu își dorea cu adevărat să se adapteze la o lume în schimbare. Un detaliu al mozaicului din Chora ne oferă un indiciu în acest sens. Într-unul dintre mozaicuri, binefăcătorul Metochites este înfățișat în genunchi, oferind o replică miniaturală a bisericii în dar lui Hristos, care șade pe un tron. Ideea și compoziția mozaicului sunt suță la suță tradiționale. Însă pălăria binefăcătorului nu este, căci se aseamănă cu un turban. Acest accesoriu exotic este de câteva ori mai mare decât capul celui care îl poartă și chiar un pic mai voluminos decât biserica miniaturală pe care acesta o ține în mână. Este clar că moda curții bizantine se schimba, iar pentru acest oficial de rang înalt conta foarte mult ca artistul anonim să redea demnitatea funcției sale în deplină glorie. Printre splendorile unei forme reînviată de artă, care pare să privească în trecut pe toate zidurile bisericii, pălăria este o rară gură de aer proaspăt.

Cel mai mare dintre toate eșecurile imperiului restaurat a fost faptul că nu a putut să oprească fragmentarea lumii vorbitoare de greacă, aceasta fiind principala cauză a dezastrului din 1204. Se pare că și după restaurație, în toate acele teritorii din afara capitalei în care grecii erau încă la conducere, aceștia nu mai doreau să subscie la imperiul la construcția căruia contribuiseră strămoșii lor. Iar în teritoriile conduse de latini, în pofida deosebirilor adesea intens resimțite dintre cele două biserici, cel puțin unii dintre supușii greci erau acum interesați de noi începuturi, în loc să tânjească nostalgici după un trecut pierdut.

Peloponesul, mai bine cunoscut în acea epocă după denumirea sa grecească colocială, Morea, era condus la comun de doi cavaleri francezi din provincia Champagne, aflată în nordul Franței: Geoffroi de Villehardouin și Guillaume de Champlitte. Un secol mai târziu, un text remarcabil ce poartă numele de *Cronica Moreei* povestește cum au cucerit cei doi respectivul teritoriu și cum l-a alungat Geoffroi pe partenerul său pentru a întemeia o dinastie a prinților de Villehardouin. Povestea avea să fie relatată și actualizată în mai multe limbi pe parcursul următoarelor două secole. Dar în cea mai veche versiune a sa în limba greacă, cronica este o adevărată inovație. Spre deosebire de toate cronicile de până atunci, istoria Moreei nu este scrisă în „stilul înalt” favorizat la Constantinopol, ci într-un dialect mult mai asemănător cu greaca vorbită în zilele noastre. Într-o oarecare măsură, cronica trebuie să fi redat chiar felul în care vorbeau oamenii din Peloponesul acelor vremuri. În plus, este scrisă în versuri, într-un stil care imită probabil tradiția locală a narațiunii orale.¹⁷

Cronica Moreei, a cărei cea mai lungă versiune are aproape zece mii de versuri, aduce la viață o lume în care „francii” vorbitori de franceză, susținători ai Bisericii Apusene latine, fac cauză comună cu cel puțin o parte a supușilor lor ortodocși, vorbitori de greacă. În deschidere, autorul anonim pare a imita un interpret, care se adresează direct celor două grupuri în același timp:

*Ascultați aici, voi franci și romani [adică greci],
voi toți care credeți în Hristos și purtați însemnele botezului,
Adunați-vă și dați ascultare unei chestiuni importante.*¹⁸

Cronica promovează un sentiment puternic al unei identități comune, regionale. Cele două popoare și cele două ramuri rămase nereconciliate ale credinței creștine sunt reunite sub eticheta de „moreoți” — locuitorii Moreei. Un pasaj de o importanță crucială este discursul imaginar adresat de prințul Guillaume de Villehardouin cavalerilor săi în ajunul bătăliei de la Pelagonia, din 1259. Ei sunt pe cale să lupte *alături* de grecii din Epir și *împotriva* grecilor din Niceea (conduși de Mihail al VIII-lea, cel care avea să restaureze la scurt timp conducerea bizantină în Constantinopol). Morea, patria lor, se află departe, le spune Guillaume. Dar ei trebuie să lupte pentru a-și păstra reputația în lume. Alegând să ignore întru totul stânjenitorul fapt (pentru mulți dintre soldații greci) că forțele raliat împotriva lor aparțin împăratului bizantin legitim, Guillaume scoate în schimb în evidență faptul că armata bizantină este formată din

mercenari care vorbesc puzderie de limbi diferite. Câteva versuri mai târziu, subliniază diferența:

*Căci chiar dacă noi suntem puțini față de ei,
Avem o legătură comună, căci suntem plămădiți din același trup,
Astfel că voi ca frații trebuie să vă iubiți unii pe alții.¹⁹*

Termenul bizar care face notă discordantă aici, cel de „trup“, este aparent împrumutat din limbajul teologic, la fel ca versul care pare să aducă aminte de porunca „să vă iubiți unul pe altul“ din Evanghelia după Ioan. Există ceva aproape sacru în legătura care îi unește pe acești ostași, loiali patriei lor, Peloponesul, și conducătorul acesteia, ceva care înfrânge chiar și ultima frântură de loialitate pe care ar fi putut unii dintre ei să o mai aibă față de statul insurgent vorbitor de greacă al Bizanțului.

Este greu de spus cât de realist descrie *Cronica* viața din Peloponesul secolului al XIII-lea. Autorul ei ridică în slăvi marile familii aristocrate (atât pe cele franceze, cât și pe cele grecești), care trăiau în castelele ce încă domină peisajul în multe părți ale regiunii și astăzi. Dar trece sub tăcere realizările țăranilor și meșteșugarilor locali, care trebuie să fi construit aceste castele cu sudoarea frunții. Același lucru este valabil și pentru orășenii, pedestrașii, fermierii și crescătorii de animale, de care trebuie să fi depins întregul sistem. Comparat cu instituțiile publice ale Imperiului Bizantin, universul Moreei conduse de franci, așa cum este acesta zugrăvit de cronicarul anonim, pare a fi mai primitiv, mai eroic, chiar homeric s-ar încumeta unii să spună.²⁰

De fapt, actorii principali ai acestui univers par mai mult ca sigur să reînvie legăturile avute cu legendele unei epoci de mult apuse. La scurt timp după cucerire, primul conducător din familia Villehardouin a adoptat titlul de „prinț de Ahaia“, readucând la viață un nume care trimitea la epoca Imperiului Roman și, înainte de acesta, la „aheei“ din războiul troian. Miturile țeșute în jurul legendarului conflict antic au început să circule din nou în Morea — și, asemenea *Cronicii*, și acestea erau scrise atât în franceză și în greaca vorbită a vremii. Se cultivau noi gusturi. Se pare că atât conducătorii, cât și supușii lor își puteau găsi modele în funcție de care să-și ghideze viața printre războinicii legendari greci și troieni. Până când a început acest proces să dea înapoi, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, în Morea se formau o nouă cultură și identitate *moreotă* hibride.²¹

În extremitatea estică a Mediteranei, în anii 1180, Cipru fusese una dintre primele regiuni vorbitoare de greacă ce ieșise de sub controlul bizantinilor; în 1192, chiar înainte să aibă loc a Patra Cruciadă, Cipru intrase sub stăpânirea cruciaților francezi. Până să se formeze Regatul Ciprului și Ierusalimului, ca să-i dăm numele complet, Ierusalimul fusese definitiv pierdut în fața cruciaților. Timp de aproape trei sute de ani după acest eveniment, până în 1489, Cipru avea să fie condus de familia aristocrată franceză Lusignan, care domnise până atunci

peste Ierusalim. Aici, ortodocșii vorbitori de greacă majoritari au fost tratați ca niște cetățeni de rangul doi, având mai mult ca sigur parte de un tratament chiar mai rău decât cel aplicat ortodocșilor din Morea. Ortodocșii nu au fost însă persecutați; încercările de a-i converti cu forța la Biserica Latină au fost puține și respinse cu succes.

Pe parcursul celor câteva secole de domnie lusignană, Cipru s-a bucurat de un sistem politic stabil. Au apărut noi instituții și s-au format noi alianțe. Localnicii trebuie să fi fost încă o dată recrutați în număr mare pentru a construi catedrala gotică din Nicosia, abația din Bellapais aflată în dealurile de mai sus de Kyrenia, semețele castele Sfântul Ilarion și Buffavento din apropiere și „turnul lui Othello” din Famagusta, unde avea să-și plaseze mai târziu Shakespeare acțiunea din piesa sa. Toate marile biserici din Ciprul epocii medievale târzii au fost construite și sfințite de conducătorii credinței apusene catolice; populația locală a trebuit să se descurce cu clădirile mai modeste ale căror interioare extraordinar decorate încă pot fi admirate în sate ascunse pe culmile munților Troodos din sudul insulei.

Chiar și în aceste împrejurări mai puțin favorabile, vorbitorii de greacă tot au avut un rol de jucat în Ciprul lusignan, deși nu tocmai la cel mai înalt nivel. Până să-și găsească o voce pe care o putem auzi și astăzi, lumea greacă ajunsese să se fragmenteze și din punct de vedere lingvistic în anii 1430. Pentru prima dată după epoca întunecată postmicieniană, limba greacă se împărțise din nou în mai multe dialecte regionale cât se poate de diferite. La o sută de ani după ce deschisese noi drumuri cronicarul anonim al Moreei prin alegerea sa de a scrie într-o formă a limbii grecești care se aseamănă cu greaca vorbită astăzi, Leontios Machairas din Cipru a început să scrie istoria insulei sale natale, de această dată în proză și într-un dialect care îi deosebește și astăzi pe grecii ciprioți de restul grecilor.²²

Machairas era un supus ortodox al regilor Lusignan. După spusele sale, îndeplinise funcția de secretar pe lângă un reprezentant local al nobilimii franceze. În iulie 1426, când regele Ianus Lusignan se pregătea să apere Ciprul de o armată de mameluci care, sosind din Egipt, debarcase pe coasta sudică a insulei, Machairas a fost însărcinat să aprovizioneze armata cu vin. Bătălia ce a urmat, purtată într-un loc cu numele Choroikoitia, pe drumul ce leagă Limassol, paralel cu marginea țărmului, de capitala Nicosia, marchează punctul culminant al narațiunii pe care avea să înceapă să o scrie la scurt timp după aceea. Regele a fost luat prizonier, armata sa pusă pe fugă, iar orașele jefuite. După ce s-au retras invadatorii, supușii ortodocși vorbitori de greacă ai regatului s-au răsculat. Dar regele s-a întors, după ce s-au strâns banii pentru plata unei recompense necesare eliberării sale. Uzurpatorul Alexios, cel care organizase revolta, a fost executat în aceeași zi. Machairas, care relatează aceste evenimente în timpul domniei fiului lui Ianus, Ioan al II-lea Lusignan, arată cât se poate de clar cui îi este el loial. Rebelii locali greci fuseseră niște „țărani blestemați”, iar faptele lor, „ticăloși”; conducătorul lor, autoproclamatul „rege Alexios”, nu merită decât câteva cuvinte în relatare. Pentru istoricul care scrie în greaca cipriotă, regii Lusigneni sunt garanții stabilității și veghează asupra intereselor supușilor. Ori de câte ori apare

vreo disensiune sau vreo revoltă, Machairas se pronunță de partea regelui.²³

Dar termenul pe care îl folosește Machairas când vorbește de rege este un cuvânt recent apărut în limba greacă — *regas*, derivat din latinescul *rex*. Titlul grecesc mai vechi, cel de *basileus*, îl păstrează pentru împăratul de la Constantinopol. La momentul la care scria Machairas, zilele capitalei imperiale erau numărate; regelui-împărat (*basileus*) ortodox îi rămăsese doar un mic, dar prețios teritoriu imperial peste care să domnească. Istoricul scrie însă cu respect și cu nostalgie despre această rămasă a unei vechi ordini care aproape că s-a stins. La fel cum crease și *Cronica Moreei* o nouă categorie de oameni pe nume „moreoți“, Machairas vorbește consecvent, pentru prima dată și în consemnările istorice, și cât se poate de solidar despre „ciprioți“. Este cât se poate de limpede că acești ciprioți sunt atât conducători, cât și supuși.²⁴ *Ciprioții* — de la regele Ianus Lusignanul, cavalerii săi vorbitori de franceză, stolnicul și viitorul lor cronicar și până la țărani de rând, vorbitori de greacă, care aveau să se răscoale după această confruntare — sunt cei care au fost înfrânți și umiliți în bătălia de la Choirokoitia din iulie 1426. Termenul este folosit cu sens colectiv. În felul său, deși foarte diferit de efemerul „Principat Ahaia“ din Pelopones, Regatul Ciprului și Ierusalimului progresase până la jumătatea secolului al XV-lea, ajungând și mai departe pe o scară evoluționistă asemănătoare.

Probabil că aceste evoluții care au avut loc în diferite regiuni ale lumii vorbitoare de greacă nu au fost foarte diferite de amalgamarea etnică, culturală și lingvistică care avusese loc în Anglia cu puțin timp în urmă, la două secole și jumătate după cucerirea normandă din 1066. Moreea și Ciprul sunt cel mai bine documentate exemple care atestă acest proces din lumea vorbitoare de greacă. Dar nu sunt singurele.²⁵ Dintre toate aceste state mutant, cel mai impresionant exemplu este cel al Cretei venețiene, care avea să-și cunoască apogeul la un moment dat în viitor.

În tot acest timp, puținul care mai rămăsese din Imperiul Bizantin începea să dispară treptat, dar sigur. În 1347, Constantinopolul a fost devastat de Moartea Neagră, boală care a cuprins mai apoi vestul Europei, unde a nimicit chiar o treime din populație. La acel moment, Bizanțul mai avea în stăpânire doar o mână de insule, orașe și fâșii dispartate de linii de coastă. Aproape tot teritoriul Greciei de astăzi era împărțit între latini la sud și un regat sârb extins care luase în stăpânire cea mai mare parte a regiunilor nordice. Constantinopolul cu teritoriile adiacente din Tracia, era din nou doar un alt oraș-stat, care se distingea doar prin zidurile sale fortificate masive și printr-un sentiment exagerat al propriei importanțe. Adevărul era însă că „regina orașelor“ rămăsese undeva în urmă, mult în spatele Veneției sau Genovei, la capitolul importanță militară și comercială.

Deși premiul râvnit era acum mult mai mic, puterile rivale nu s-au dat înapoi de la a încerca în repetate rânduri să strângă armate pentru a obține titlul imperial. În 1346, nu mai puțin de trei autoprocamați „împărați ai romanilor“ au domnit simultan. Această dispută s-a încheiat în 1347 cu victoria reputată de Ioan al VI-lea Cantacuzino împotriva susținătorilor lui Ioan al V-lea Paleologul.

Victoria avea să se dovedească însă prea costisitoare. Pe 21 mai, când a fost încoronat noul împărat la Constantinopol, coroana și bijuteriile cu care a fost însăunat au fost niște falsuri ieftine, căci cele adevărate fuseseră amanetate Veneției de facțiunea rivală cu patru ani în urmă. Nu aveau să fie niciodată înapoiate. Chiar și Hagia Sophia era într-un asemenea hal de decădere încât încoronarea nu a putut avea loc aici, ci într-o biserică de lângă palatul Vlaherne.²⁶

Ce era mai rău abia avea să vină. Până la acel moment, timp de mai multe decenii, mai mulți împărați la rând încercaseră să profite de pe urma disputelor dintre vecinii de la est și sud ai Bizanțului, emiratele turcești. Din moment ce nu mai exista o posibilitate reală de a recupera teritoriile pierdute în Asia, armatele turcești puteau fi închiriate pe post de mercenari. Un emir obișnuia să fie recrutat ca aliat tactic pentru a ajuta la slăbirea unui rival. Ioan Cantacuzino a întreținut o relație deosebit de calduroasă cu Orhan, fiul lui Osman, emirul Bitiniei, căruia i-o oferise chiar pe fiica sa în căsătorie. Orhan avea în stăpânire întreaga coastă sudică a Mării Marmara, ceea ce însemna că, dintre toate emiratele, al său se afla cel mai aproape de Constantinopol. Împăratul nu avea cum să știe cât de glorioasă avea să devină dinastia Osmanli, sau otomană, în epocile următoare. Dar probabil că nu ar fi trebuit să rămână surprins în momentul în care, convocându-i încă o dată pe mercenarii turci să traverse de această dată Hellespontul înspre Gallipoli pentru a-l ajuta într-un nou război civil izbucnit în 1352, fiul lui Orhan, Süleyman, a refuzat pur și simplu să se întoarcă acasă după această misiune. Süleyman a ocupat în acel an câteva mici orașe din peninsula Gallipoli, moment care marchează prima instalare permanentă a turcilor pe pământ european.

Ioan al VI-lea Cantacuzino, poreclit „împăratul șovăitor“ de către singurul său biograf din epoca modernă, plătise fără să vrea un preț enorm pentru ascensiunea sa. Acest lucru nu avea să-i aducă nici cine știe ce câștiguri, căci, la scurt timp după aceea, avea să cedeze presiunilor și să abdice în favoarea rivalului pe care îl înfrânsese cu ceva vreme în urmă, Ioan al V-lea Paleologul.²⁷ Până la sfârșitul secolului, otomanii își mutaseră capitala de la Bursa, pe țărmul asiatic al Mării Marmara, la Adrianopol, în Tracia, și cotropiseră regatele Bulgariei și Serbiei. Chiar și Constantinopolul a fost asediat de conducătorul otoman Baiazid, care fusese între timp ridicat, în 1394, la rangul de sultan.

În fața acestor presiuni, secțiuni întregi ale societății bizantine, oameni care aveau statutul necesar să facă acest lucru, au apelat la instanțe care mai de care mai contradictorii în căutare disperată de soluții. O inițiativă a venit din partea călugărilor și mănăstirilor. Pe parcursul secolului al XIV-lea a luat naștere o mișcare care îmbina contemplarea mistică cu rugăciunea mentală și o atitudine resemnată față de lucrurile lumești. Isihasmul, așa cum a devenit cunoscută această mișcare, împărtășește cel puțin la prima vedere elemente comune cu sufismul islamic și, în termeni de azi, cu yoga și cu meditația transcendențială. Termenul de isihasm înseamnă în traducere mai mult sau mai puțin exactă „arta liniștii“. Într-o lume în care era clar că ordinea politică se prăbușea era posibil ca

retragerea pe cât de departe posibil de aceasta să aibă sens. Dar din punct de vedere politic, isihasmul era menit să dea naștere unei forme de desemnare care se învecina cu fatalismul.²⁸

O abordare foarte diferită a sosit din partea membrilor mai pragmatici ai clasei conducătoare bizantine care încă își puneau speranțele în salvarea *statului*. Aceasta presupunea elaborarea unui compromis politic cu Biserica Apuseană în schimbul întăririlor militare din vest. În acest scop, pe parcursul unei lungi domnii ce a urmat abdicării rivalului său, Ioan al V-lea Paleologul i-a făcut o umilitoare vizită papei de la Roma. A ajuns aici în octombrie 1369 și a stat cinci luni. În consecință, tot ce putea oferi un împărat bizantin era promisiunea unei subordonări pur personale în fața autorității papei. Poate din convingere sau mai degrabă într-o încercare disperată de a grăbi lucrurile, Ioan al V-lea a fost primit în Biserica Latină. Din punct de vedere ecleziastic, această subordonare nu avea mare relevanță, căci Ioan nu a putut nici măcar să se prefacă a-și aduce clerul cu el, așa cum încercase să facă predecesorul său Mihail al VIII-lea cu aproape un secol în urmă. Iar din punct de vedere strategic, chiar dacă ar fi putut oferi mai multe, la acel moment puterea papei de a mobiliza o cruciadă, așa cum făcuse papa Urban în anii 1090, era limitată. Prin urmare, în practică, vizita lui Ioan la Roma nu a avut niciun rezultat.²⁹

Fiul și succesorul său, Manuel al II-lea, a încercat o altă abordare. Manuel a pornit spre vest în decembrie 1399. La acel moment, armatele lui Baiazid asediau în continuare capitala sa. Dacă ultima redută a creștinătății din est trebuia salvată, nici că existase vreodată moment mai critic ca acesta. Manuel nu a pierdut vremea cu papa și conciliile ecleziastice și de această dată nu s-au făcut promisiuni ambigue despre unificarea bisericilor. Descris ca un „om de oraș, erudit, o prezență mai fină și mai impunătoare decât tatăl său“, acest împărat a traversat Europa pentru a le cere direct susținere militară lui Carol al VI-lea al Franței și lui Henric al IV-lea al Angliei.

Pe parcursul unui turneu care a durat trei ani, Manuel a fost primit cu mari onoruri la Londra la sfârșitul anilor 1400 și a fost invitat la cina de Crăciun și la un turnir organizat la palatul Eltham. Trecuseră mai puțin de optsprezece luni de când Henric îl înlăturase pe predecesorul său, Richard al II-lea, preluând conducerea Angliei — fenomen mult mai puțin obișnuit în Anglia decât era în Bizanț. Manuel ar fi fost încântat să afle că gazda sa avea toate intențiile de a conduce o cruciadă în est, probabil fără să-și dea seama că Henric nu-și dorea decât să distragă atenția de la lipsa sa de legitimitate și să liniștească opoziția pe plan intern. În cele din urmă, așa cum știu toți studenții care au studiat Shakespeare și istoria Angliei, Henric al IV-lea avea să-și petreacă restul domniei purtând războaie civile în propriul regat, în timp ce fiul său, Henric al V-lea, avea să-și direcționeze eforturile împotriva învecinatei Franțe. Deși Manuel își făcuse mari speranțe, în acest colț al Europei Apusene spiritul cruciat murise.³⁰

Ajutorul așteptat de ce mai rămăsese din Imperiul Bizantin avea să sosească din est, și nu din vest, după cum s-a dovedit. În iulie 1402, în timp ce Manuel era încă la Paris, o armată mongolă condusă de Timur Lenk i-a înfrânt pe

otomani lângă Ankara și l-a luat prizonier pe sultanul Baiazid. Pentru moment, turcii se aflau la mila mongolilor. Europeanii și în special locuitorii Constantinopolului au rămas cu impresia că statul otoman era pe cale să se prăbușească, la fel cum se întâmplase și cu sultanatul selgiucid care îl precedase. Rezultatul a fost că bizantinii au primit un răgaz de încă cincizeci de ani, timp pe care l-au folosit discutând în contradictoriu despre mijloacele necesare salvării lor.³¹

Până la acel moment, pe masa de discuții ajunseseră, cel puțin în mod explicit, doar două strategii mari și late — cea dintâi menită să mențină integritatea Bisericii Ortodoxe; cealaltă direcționată înspre păstrarea statului și a instituțiilor acestuia. În al doilea deceniu al secolului al XV-lea însă, s-a făcut un prim apel limpede și foarte clar formulat ca *o parte* a statului să-și continue drumul separat, alegând o cale fără precedent în secolele anterioare de domnie bizantină. Totul a pornit de la un centru provincial care, în ultimele sute de ani, începuse să recâștige treptat teren. Era vorba de Morea, sau Pelopones. Principatul franc Ahaia dispăruse de mult. În 1430, întregul Pelopones se afla din nou sub conducere bizantină. În spiritul epocii, Despotatul Moreei, așa cum era acesta cunoscut, nu era guvernat direct de la Constantinopol, ci din capitala provincială Mystra, acel oraș medieval construit pe un vârf abrupt de deal care domina valea râului Eurotas și situl de mult abandonat al Spartei antice. „Despotul” era numit de împărat, numărându-se de regulă printre rudele apropiate ale acestuia, și putea acționa destul de independent în jurisdicția sa.³²

Pe parcursul primei jumătăți a secolului al XV-lea, curtea de la Mystra a funcționat ca un centru politic și cultural de sine stătător. Mărturiile acestei perioade încă sunt vizibile în ruinele palatelor și bisericilor, unele dintre ele în prezent restaurate, care se ridică în șiruri întrerupte de străzi șerpuitoare de unde poți arunca câte o privire fugitivă fie înspre crângurile de măslini ale Laconiei, fie înspre piscurile stâncoase ale lanțului muntos Taygetos, aflat de cealaltă parte. Acesta a fost locul în care le-a oferit Giorgios Gemistos — unul dintre cei mai originali și mai străluciți gânditori ai momentului, care prefera să fie cunoscut după numele de Plethon — grecilor nici mai mult, nici mai puțin decât o modalitate nouă-nouă de a se reinventa pe sine în noile împrejurări impuse de epoca în care trăiau.

Despre viața lui Plethon nu știm prea multe. S-a născut la scurt timp după 1360, probabil la Constantinopol; a avut parte de beneficiile oferite de un sistem bizantin de educație de cel mai înalt nivel și a deținut ulterior mai multe funcții administrative, mai întâi în capitală, iar apoi, din 1400, la Mystra. Astăzi, Plethon a rămas în primul rând în istorie pentru încercarea de a reabilita ideile filosofului antic Platon, al cărui nume pare să-l copieze intenționat prin alegerea propriului pseudonim, și pentru influența avută asupra Renașterii italiene. Dar programul politic elaborat în două note diplomatice, una adresată despotului Teodor al II-lea de la Mystra și cealaltă tatălui acestuia, Manuel al II-lea Paleologul de la Constantinopol, avea rădăcini adânci în realitățile politice din

Peloponesul respectivei epoci (programul a fost redactat la un moment dat între 1416 și 1418).

Morea, a susținut Plethon, este suficient de mare și de fertilă pentru a produce suficient pentru nevoile locuitorilor ei. Separată de restul continentului, cu excepția îngusteia fâșii de pământ ce formează istmul Corint, Morea „este în același timp o insulă și un continent” și „cu minim efort de pregătire dispune de mijloacele necesare apărării”. În plus, „se pare că acest teritoriu a fost dintotdeauna locuit de eleni, care au rămas aceiași de când lumea”. Așa cum i-a spus Plethon împăratului într-o frază adesea citată: „Noi cei pe care îi conduci și peste care guvernezi suntem eleni de obârșie, după cum confirmă limba și educația noastră tradițională”.³³

Această afirmație inversa termenii raționamentului folosit de contemporanul lui Platon, Isocrate, cu aproape două mii de ani în urmă, în 380 î.Hr., raționament aproape universal acceptat din acel moment, anume că grecii se defineau ca greci în primul rând prin limbă și educație, și nu prin obârșie. În accepțiunea lui Plethon, limba și educația încă erau importante, dar „descendența” sau rudenția (*genos* în greacă, același termen folosit și de Isocrate) se afla pe primul loc. Înainte de Plethon, bizantinii readuseseră foarte rar la viață vechiul termen de „eleni” când vorbeau despre ei înșiși și niciodată atât de serios. Proiectul pe care îl concepe Plethon pentru Morea anticipează din mai multe puncte de vedere conceptul de identitate națională, așa cum avea să se dezvolte acesta într-o bună parte a Europei în secolele următoare.³⁴

După ce a construit cazul Moreei „elenice”, autonomă și cu adevărat independentă de Constantinopol, Plethon a continuat prin a înainta propuneri detaliate pentru a reforma administrația acesteia potrivit unor principii derivate din lucrările lui Platon. Din prisma standardelor moderne, unele dintre acestea par a fi de natură clar totalitară. Plethon nu îl admira doar pe Platon, ci era impresionat și de varianta antică a orașului Mystra, statul corporatist al Spartei, care înflorise odinioară în valea ce se întindea mai jos de orașul său. Proprietățile private, îi scrie Plethon împăratului, trebuie confiscate și redistribuite persoanelor celor mai capabile, care se arată cu adevărat doritoare să le cultive. Plethon își păstrează cele mai usturătoare critici pentru mănăstiri și călugări („o gloată de trântori”). Avuția și privilegiile ce le sunt acordate (aceasta este și o palmă dată influenței isihasmului) secătuesc inutil resurse care ar trebui să revină statului și ajută în acest fel doar inamicului turc.³⁵

Din punct de vedere politic, propunerea făcută de Plethon pentru guvernarea Peloponesului era de departe cea mai stranie dintre toate fundăturile evoluționiste sau statele mutant, create pe parcursul acestor secole. Aceasta nu a existat însă decât pe hârtie. Nici despotul Teodor și nici împăratul Manuel nu au băgat-o în seamă. Spre sfârșitul vieții sale, nemaifiind apăsător de necesitatea pragmatică de a convinge un binefăcător imperial să-i adopte și să-i implementeze ideile, Plethon avea să-și extindă modelele teoretice dincolo de politică. Ultima sa lucrare, *Legile*, avea să fie descoperită după moartea sa, la începutul anilor 1450. Se pare că prezentase conținutul acestei lucrări doar unui cerc restrâns de prieteni apropiați

și discipoli de încredere din Mystra. În *Legile*, Plethon se desparte nu numai de Imperiul Bizantin, ci și de creștinism, și propune ca lumea să venereze din nou zeii antici ai Greciei — la fel cum făcuse și Iulian Apostatul cu un pic mai mult de un mileniu în urmă. Dar acest experiment, pe care îl putem considera cel mai radical dintre toate, nu a supraviețuit nici măcar pe hârtie — cu excepția câtorva fragmente chinuitoare păstrate doar pentru a arăta cât de scandaluoasă era această lucrare. Manuscriptul în sine a fost ars în public la ordinele patriarhului Bisericii Ortodoxe.

Până în a doua jumătate a anilor 1430, supraviețuirea Constantinopolului atârna din nou de un fir de ață. Pe tron se afla fiul lui Manuel, Ioan al VIII-lea Paleologul. Statului bizantin îi mai rămăsese de urmat o singură politică, anume o uniune deplină între biserici. Chiar și această politică putea da greș, iar împăratul și consilierii săi erau pe deplin conștienți de cât de puternică era opoziția printre credincioșii ortodocși, indiferent din ce clasă socială ar fi făcut aceștia parte. Situația a părut a se rezolva când papa Eugeniu al IV-lea a căzut de acord cu o condiție prealabilă impusă cu multă vreme în urmă de bizantini, și care nu fusese până atunci întrunită: doar un conciliu al Bisericii creștine unite, la care să fie prezente și ramura răsăriteană și cea apuseană, putea să soluționeze termenii uniunii. Bineînțeles că supremația papei nu era supusă discuției. Aceasta trebuia recunoscută.

În martie 1438, o delegație formată din aproximativ șapte sute de reprezentanți ai întregii comunități ortodoxe a sosit în orașul italian Ferrara pentru promisiul conciliu ecumenic. Aceasta era condusă de împărat și de patriarh. Din câte se părea, la Ferrara sosiseră toate mințile ecleziastice strălucite din Constantinopol, teritoriile periferice și Despotatul Moreei. Plethon, acum trecut bine de optzeci de ani, se afla bineînțeles printre delegați — cu toate că, în secret, își întorsese cel mai probabil spatele ambelor părți litigioase. Conciliul de la Ferrara s-a prelungit până când în oraș a izbucnit ciuma, iar delegații au fost nevoiți să se mute la Florența. Un istoric modern scrie că „teologi bine pregătiți din ambele tabere își etalau mărunțel discordiei cu intensitatea înflăcărată a unor academicieni obsedați”.³⁶

În cele din urmă, pe 6 iulie 1439, la Florența a fost proclamată uniunea oficială a bisericilor. Papa Eugeniu avea să anunțe la schimb lansarea unei cruciade pentru a salva Constantinopolul de turci. Și deși climatul politic din Europa se schimbasesc, cruciada chiar a avut loc, cinci ani mai târziu. Cruciada de la Varna avea să se dovedească ultima. O armată recrutată din Burgundia și Veneția în vest și din Serbia, Ungaria și Țara Românească în est a fost zdrobită înjositor pe 10 noiembrie 1444 lângă orașul cu același nume aflat pe țărmul Bulgariei la Marea Neagră. Speranța bizantinilor, care încă credeau că vor obține, într-o formă sau alta, sprijin militar din vest, nu se năruise cu desăvârșire. Acum însă, slabe șanse să mai beneficieze de o intervenție la o asemenea scară. Constantinopol era singur în fața pericolului.³⁷

La începutul anilor 1450 existau două motive pentru care era inevitabil ca „orașul cel mai râvnit din lume“ să cadă în mâinile otomanilor, în primul rând poziția geografică și în al doilea rând invenția prafului de pușcă. Otomanii luaseră în stăpânire regiuni extinse din Balcani, teritoriul lor întinzându-se pe sute de kilometri la vest și nord în interiorul Europei continentale. Protejat de ziduri imense, Constantinopolul era o insulă înconjurată din toate părțile de un inamic chitit să cucerească. Zidurile care fuseseră construite în timpul lui Teodosiu al II-lea, la începutul secolului al V-lea, rezistaseră atacurilor de orice tip vreme de o mie de ani. Dacă bizantinii reușeau să păstreze controlul căilor navigabile din jurul orașului și să țină inamicul departe de refugiul Cornului de Aur, orașul era impenetrabil. Fusesse cucerit doar de două ori până atunci: în 1204, când venețienii își croiseră drum cu forța armelor până în interiorul Cornului de Aur, și în 1261, când rămăsese practic neapărat, fapt ce îi permisesese lui Mihail al VIII-lea să-l alunge pe ultimul împărat latin.

Însă tânărul și hotărâtul sultan otoman Mehmed al II-lea, cunoscut de atunci în limba turcă sub numele de Fatih (Cuceritorul), avea o nouă armă. Cândva, demult, bizantinii fuseseră avansați la capitolul tehnologie militară: misteriosul „foc grecesc“ îi salvase de nenumărate ori în trecut. De această dată însă, rămăseseră în urmă. Praful de pușcă, originar din China, la care se adăuga acum tehnologia tunului, importată de otomani direct din Vestul creștin, a fost factorul decisiv. În toamna lui 1452, în timp ce Mehmed își aduna armatele, zidurile de apărare construite în secolul al V-lea s-au confruntat cu cea mai nouă și mai mortală invenție a secolului al XV-lea.

Asediul final a început pe 6 aprilie 1453. Era săptămâna de după Paște. Tunurile turcești au bombardat zidurile. La conducerea forțelor de apărare se afla Constantin al XI-lea Paleologul. În vârstă de patruzeci și opt de ani (de două ori mai bătrân decât adversarul său Mehmed), Constantin se aflase în slujba fratelui său mai mare, Ioan al VIII-lea, îndeplinind cu abilitate funcția de despot al Moreei înainte de a deveni împărat în 1449. Ultimul „împărat al romanilor“ își primise titlul și onorurile regale la Mystra, dar nu avea să fie niciodată încoronat oficial în propria capitală. Opoziția clerului ortodox față de uniunea bisericilor a fost atât de puternică, încât nu s-a putut găsi niciun patriarh care să fie de acord cu oficierea ceremoniei vechi de secole în Hagia Sophia. Grăitoare pentru atitudinea multora dintre apărătorii orașului a fost afirmația foarte des citată, atribuită unuia dintre comandanții de rang înalt ai lui Constantin, dar care ar fi putut la fel de bine să fie neadevărată: „mai bine turban turcesc decât o mitră papală“.³⁸

În pofida unor mentalități ca aceasta, apărătorii orașului au primit întăriri din Genova și Veneția. O flotă de război din Veneția era așteptată cu nerăbdare. Dar până la jumătatea lunii mai, o navă care plecase în recunoaștere în toial asediului s-a întors în oraș, transmitând că nu se întrezărea niciun ajutor la linia orizontului. Un oficial, trimis pentru a număra războinicii prezenți în oraș, avea să consemneze ulterior că numărase cu propriii ochi 4 773 de soldați imperiali și 200 de străini. Alte surse estimează că numărul apărătorilor se ridica la circa șase

sau șapte mii de oameni, care urmau să se confrunte cu o armată otomană de cel puțin optzeci de mii de soldați.³⁹

Pe 21 mai, Mehmed a trimis o delegație care să ofere termenii păcii. Dacă oferta ar fi fost acceptată, orașul ar fi fost salvat de acele tradiționale trei zile de jaf și de măcel. Constantin a respins de la bun început oferta. În noaptea de luni, 28 mai, la Hagia Sophia s-a organizat o ultimă slujbă nocturnă. Toți cei care puteau lipsi de la datorie, abandonând apărarea orașului, au luat de această dată parte la slujbă, latini și ortodocși deopotrivă. Turcii și-au demarat atacul a doua zi înainte de răsărit. Zidurile fuseseră grav afectate după săptămânile în care se trăsese cu tunul în ele. Acum, sub acoperirea tunurilor turcești, valuri de ieniceri, forța otomană de elită, avansau neîntrerupt. Până să răsară soarele, primul rând de ieniceri escaladase meterezele. Timp de câteva ore s-au purtat lupte corp la corp în interiorul orașului. Foarte mulți venețieni și genovezi au reușit să se salveze, îmbarcându-se pe navele lor. Locuitorii orașului au fost lăsați pradă sorții. Constantin a fost văzut ultima dată luptând pe metereze printre soldați de rând. Trupul său nu a fost găsit niciodată. Mai târziu avea să circule o legendă cum că „nemuritorul împărat” fusese purtat de un înger într-un loc secret, ascuns undeva adânc în interiorul zidurilor orașului, și transformat în piatră, urmând să aștepte momentul potrivit pentru a reveni triumfător și a revendica Constantinopolul pentru credincioșii ortodocși.⁴⁰

După ce a fost ocupat orașul, au început crimele și jafurile. Aproximativ patru mii dintre locuitori au fost probabil uciși în primele douăsprezece ore. Aproape cincizeci de mii de oameni au fost luați mai mult ca sigur în sclavie. La începutul după-amiezii, Mehmed a intrat cu un alai fastuos. Potrivit unui martor ocular venețian, sultanul era călare pe un cal alb „iar pe străzi sângele curgea șiroaie ca apa de ploaie după o furtună neașteptată”. Alaiul și-a croit imediat drum spre Hagia Sophia, unde cu o noapte înainte se ținuse pentru ultima dată liturghia creștină. Un preot s-a urcat în amvon și a cântat chemarea musulmană la rugăciune.⁴¹ Marea catedrală a creștinătății răsăritene construită de Iustinian, clădirea care reușise să reziste aproape un mileniu, devenise acum cea mai mare moschee a lumii musulmane.

Din punctul de vedere al grecilor, a doua cucerire a Constantinopolului, din anul 1453, este adesea văzută ca punctul culminant al unui proces de disoluție declanșat de cruciați și de venețieni cu două secole și jumătate în urmă. Dintr-o altă perspectivă, mai largă, cucerirea Constantinopolului de către otomani a avut de fapt drept consecință *inversarea* acestui proces. Centrul imperial fusese treptat marginalizat începând cu secolul al XII-lea, căci lumea vorbitoare de greacă se fărâmița, iar cursul istoriei lăsase în bătaia vântului ce mai rămăsese din Imperiul Bizantin. Dintre toate noile proiecte politice speculative, sau dintre toate statele mutant care apăruseră pe parcursul haosului declanșat în secolul al XIII-lea, cel care a ajuns în cele din urmă să domine ecologia umană a întregii regiuni s-a dovedit micul emirat întemeiat în Bitinia de Osman, emirat care fusese alimentat — și exploatat — spre propriul interes de împăratul bizantin Ioan al VI-lea Cantacuzino în 1340 și 1350. Prin victoria sa, urmașul lui Osman,

Mehmed al II-lea, nu a făcut decât să reofere Constantinopolului locul deținut până atunci, sub noul nume de Istanbul, ca oraș capitală al unui imperiu mondial, așa cum și avea să rămână în cea mai mare parte a următorilor cinci sute de ani.

ÎN TRE DOUĂ LUMI

1453–1669

După ce au pierdut orașul Constantinopol, grecii au rămas stăpâni pe propriul destin doar în Despotatul Moreei, cu capitala la Mystra, și în Imperiul Trapezuntului, pe coasta Mării Negre. Mehmed nu a pierdut timpul și a distrus și aceste ultime avanposturi. Mystra a căzut în 1460, Trapezuntul, în anul ce a urmat. Vreme de trei sute de ani, toți cei care vorbeau greaca ca primă limbă aveau să intre fie sub stăpânirea sultanului otoman, fie sub a unei administrații europene apusene, de regulă romano-catolică. În majoritatea cazurilor, aceasta nu a fost atât o alegere, cât o realitate geopolitică. Pentru cei care optau să-și părăsească regiunea natală, și aveau mijloacele necesare să facă acest lucru, alegerea era una clară.

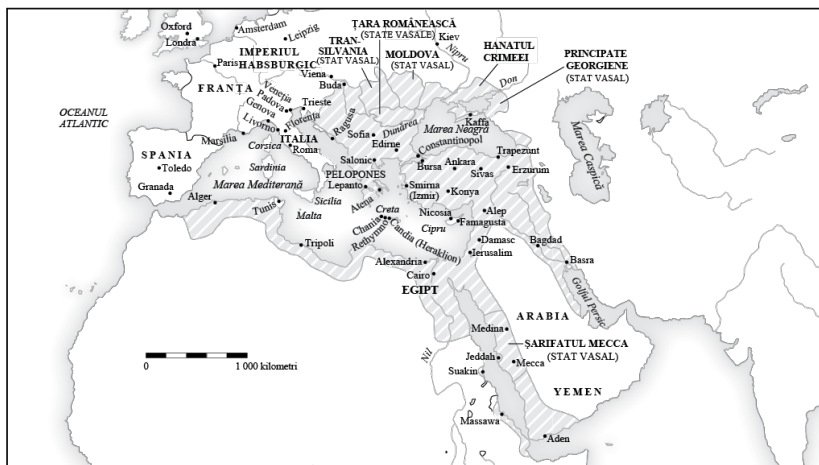
Supraviețuitorii familiei imperiale și elita bizantină s-au refugiat în Vest, în Italia, plecând adesea pe rute ocolite, prin Creta sau prin alte insule care încă se aflau sub conducere latină. Dar deși uneori se discuta intens despre lansarea de noi cruciade împotriva turcilor, renașterea politică a Imperiului Bizantin pe pământ străin nu a fost niciodată o posibilitate reală. Ultimul împărat murise fără moștenitori. Ultimul descendent al dinastiei Paleologilor care avea o pretenție legitimă la tronul bizantin avea să sfârșească falit la Roma. Nemaiaivând din ce să trăiască, avea să-și predea toate titlurile, mai întâi regelui Franței, iar mai apoi monarhilor catolici Ferdinand de Aragón și Isabela de Castilia. Nici măcar acest lucru nu avea să fie suficient pentru a-l salva. Andrei Paleologul a murit de sărăcie în Spania în 1502.¹ Grecii care aveau să-și lase amprenta asupra Europei Apusene pe parcursul primelor decenii de la căderea Constantinopolului nu au fost soldați sau conducători politici, ci învățați și oameni de litere. Prin intermediul acestor fugari, Bizanțul avea să lase în ultima clipă moștenire restului lumii sistemul său educațional deosebit de prețuit, care încă se baza pe o cunoaștere minuțioasă a textelor lui Homer și a autorilor greci clasici din secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr. Aceasta a fost poarta prin care au revenit limba greacă și tot ce însemna Grecia antică în Europa Apuseană după o absență de aproape un mileniu.

Terenul fusese foarte bine pregătit, nu în ultimul rând pe parcursul reuniunilor neoficiale organizate pe lângă conciliile bisericești de la Ferrara și

Florența în 1438 și 1439. După cum s-a dovedit, seria de întâlniri adiacente dintre delegații ambelor tabere avea să aibă efecte mai de durată decât rezoluțiile emise de oricare dintre aceste concilii. Ideile neconformiste ale unui Plethon sau manuscrisele de istorie, poezie și filosofie colecționate de discipolul acestuia, Bessarion, care avea să devină ulterior cardinal al Bisericii Romano-Catolice, aveau să fie mai interesante pentru cercurile intelectuale italiene ale momentului decât orice discuție despre natura Sfântului Duh.

Și asta pentru că mințile curioase ale Italiei se aflau de ceva vreme în căutarea artelor și teoriilor pierdute sau date uitării ale Antichității. Mișcarea intelectuală și artistică ce și-a atins apogeul pe parcursul deceniilor ce au urmat căderii Constantinopolului este astăzi cunoscută sub numele de Renaștere.² În mod firesc, redescoperirea a început cu Roma antică. Însă de îndată ce au început italienii să-i citească și recitească pe autorii romani antici, de exemplu pe Cicero, le-a devenit evident cât de multe învățaseră la rândul lor romanii de la greci. Dacă romanii antici fuseseră „ținuți captivi“ (în cuvintele adesea citate de poetul roman Horațiu în secolul I d.Hr.) de civilizația greacă pe care o cuceriseră, același lucru se putea întâmpla și cu italienii, un mileniu și jumătate mai târziu.

Elitele care au emigrat din Constantinopol sau Mystra și care cunoșteau în profunzime Grecia clasică prin educația de care beneficiaseră în regiunile lor de baștină au fost primite cu brațele deschise de gazdele lor din Italia. Orașele-stat din peninsula erau, în fond și la urma urmei, republici. Exact ca *polisurile* Greciei antice, se aflau într-o veșnică stare de război unele cu celelalte. Pe conducătorii lor îi preocupau acum mai mult ca niciodată acele chestiuni ce țineau de guvernare și de responsabilitate civică, chestiuni care fuseseră pentru prima dată dezbătute în *polisurile* Greciei antice și fuseseră consemnate și immortalizate în paginile lui Platon și Aristotel. Italienii, și la momentul potrivit și alți europeni, își doreau cu aviditate să afle de la prima mână ce se spunea în aceste comori de mult dispărute, cunoscute până la acel moment doar prin rezumatele sau comentariile păstrate în latină, despre acele chestiuni presante pentru epoca și regiunea în care trăiau. Pe această cale a luat naștere filosofia politică cunoscută astăzi sub denumirea mai convențională de „umanism civic“ — o moștenire distinctivă a *polisului* Greciei antice, care a pătruns în lumea modernă prin Renașterea italiană.³

Imperiul Otoman la momentul morții lui Süleyman I (Soliman Magnificul) în 1566, după „Territorial Changes of the Ottoman Empire 1566”, Wikipedia, 24 noiembrie, 2017, https://en.wikipedia.org/wiki/Territorial_evolution_of_the_Ottoman_Empire#/media/File:Ottoman_Empire1566.png.

Pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea, catedre universitare de greacă au început să prolifereze în universitățile italiene. Majoritatea primei generații de profesori, dar și următoarele, a fost formată din imigranți greci — condiția fiind ca aceștia să dorească să se despartă de Biserica Ortodoxă și să adopte romano-catolicismul. La Roma, papa Nicolae al V-lea a început în 1448 colecționarea de manuscrise grecești în Biblioteca Vaticanului; până la finalul secolului, Roma avea să devină centrul învățaturii grecești, atrăgând o serie întreagă de convertiți bizantini de renume. Lumea nu avea să se sature niciodată de asemenea imigranți erudiți. Însă ei nu au fost *inițiatorii* Renașterii, ci mai degrabă un soi de catalizator care a facilitat apariția acestei perioade. Și deși contribuția lor a fost fără îndoială esențială, pentru gazdele lor a contat în realitate faptul că ei cunoșteau limba *antică* și comorile acesteia, de la poemele lui Homer și Hesiod până la predicile Părinților Bisericii, scrise în secolele al IV-lea și al V-lea d.Hr. În secolul al XV-lea, *puțini* europeni occidentali își doreau să învețe să vorbească greaca contemporană acelei perioade și chiar și mai puțini voiau să afle despre trecutul apropiat sau despre perspectivele comunităților pe care le lăseseră profesorii lor în urmă.

Pe de altă parte, impactul avut de acești profesori și învățăturile pe care le-au adus cu ei nu s-a limitat doar la domeniul artelor și studiului secular. La scurt timp, talentele dobândite prin intermediul unei educații umaniste, și mai ales învățând limba greacă, aveau să exercite o influență profundă asupra viitorului religiei creștine în Europa Apuseană. Pentru prima dată după nenumărate secole, clerul din Vest învăța să citească textele originale grecești ale Vechiului Testament. Erasmus din Rotterdam, una dintre cele mai de văz personalități ale Reformei protestante de la începutul secolului al XVI-lea, studiasse greaca la Universitatea din Padova. Acest lucru le-a permis lui Erasmus și altora să conteste autoritatea

Vulgatei, traducerea latinească a Bibliei pe care fusese Biserica Apuseană nevoită să se bazeze întotdeauna. Nu după mult timp, și protestanții au început să traducă scripturile creștine direct din greacă și din ebraică în limbile moderne europene — iar furia de nestăvilit a Reformei, Contrareformei catolice și „războaielor religioase“ europene avea să se dezlănțuie.

Într-un domeniu complet diferit, printre nou descoperitele cărți traduse din greacă s-a numărat și *Geografia* lui Strabon, scrisă în secolul I d.Hr. Citind două fragmente ale acestei cărți, exploratorul genovez Cristofor Columb și-a dat seama că era posibil să navigheze spre vest pentru a ajunge din Europa în India — asta cel puțin dacă este să ne încredem în mărturia de mai târziu a fiului său. În mod ironic, potrivit sistemului bizantin de numerotare a timpului istoric, anul 1492, când a pornit Columb în prima sa călătorie peste Atlantic, ar fi marcat sfârșitul celui de-al șaptelea mileniu de la Geneză. Generații întregi de creștini ortodocși fuseseră crescuți în ideea că Judecata de Apoi și sfârșitul lumii aveau să aibă loc în anul 7000.⁴ La Constantinopol, apocalipsa sosise prematur, dar numai cu câteva decenii. În timp ce o lume se sfârșea, o alta era pe cale să ia naștere. Exact în momentul în care fusese distrusă autodeterminarea politică a vorbitorilor de greacă pe propriile lor teritorii, o mișcare externă începea să ia ființă, o mișcare care avea să le răspândească limba, dar și concepțiile exprimate odinioară prin aceasta, nu numai în restul Europei, ci și în jurul întregii lumi.

Pentru marea majoritate a populației, realitățile vieții cotidiene însemnau acceptarea noilor condiții de viață. Una dintre acestea era pacea. De când începuse Imperiul Bizantin să se scindeze, cu două secole și jumătate în urmă, majoritatea fostelor sale teritorii fuseseră măcinate aproape neîntrerupt de războaie. Unii istorici moderni vorbesc despre o *pax ottomanica*, echivalentă acelei *pax romana* care fusese la un moment dat impusă de Roma. Statul otoman era islamic și teocratic, dar, la momentul cuceririi, musulmanii încă reprezentau o minoritate printre supușii acestuia. Trebuiau găsite modalități de a integra populația ortodoxă în noul statu-quo.

Constantinopol fusese un oraș fantomă când îl declarase pentru prima dată Mehmed capitala sa imperială. Mehmed și-a propus să-l repopuleze aproape imediat. Se pare că aplicase cu bună știință politica de a importa *familii grecești*, strămutate forțat din alte regiuni cucerite, pentru a umple străzile și casele rămase goale. La douăzeci și cinci de ani după cucerire, aproape o treime din populația inițială de aproximativ șaiszeci de mii de locuitori era formată din greci ortodocși. Diferența era ca de la cer la pământ față de numărul înregistrat în perioada de glorie a lui Iustinian, când orașul adăpostise circa patru sute de mii de oameni. Dar era un început. Iar pe măsură ce orașul s-a dezvoltat, pe parcursul secolelor următoare, și numărul creștinilor ortodocși vorbitori de greacă avea să crească.⁵

Se face adesea o distincție între aparenta toleranță manifestată de otomani față de supușii lor non-musulmani și persecuțiile religioase notorii în această perioadă, dar și mult timp după aceea, practicate în Europa Apuseană. Cât timp s-a extins Imperiul Otoman, pe teritoriul Porții nu a avut loc niciun eveniment echivalent

expulzării evreilor și musulmanilor din Peninsula Iberică, în 1492, după căderea ultimului regat islamic din Spania, sau exceselor comise de Sfântul Oficiu sau Inchiziția în Europa catolică pe parcursul secolelor ce au urmat. Chestiunile ce țineau de viața privată a cetățenilor nu erau de interes pentru autoritățile otomane — la fel cum nu fuseseră nici pentru romani în primele zile ale creștinismului. Ceea ce conta era loialitatea față de stat. Lovitura de geniu a lui Mehmed a fost transformarea Bisericii Ortodoxe într-o instituție a Imperiului Otoman islamic.

Iar la conducerea acesteia a ales să numească un călugăr pe nume Gennadios Scholarios. Cunoscut ca un critic al latinilor, care spunea exact ceea ce gândea, și o personalitate de vază în rândul acelei facțiuni a clerului bizantin care se opusese futilei uniuni a bisericilor, de la Scholarios te puteai aștepta să-i ghideze pe credincioșii ortodocși pe un drum cât mai îndepărtat de orice fel de urmă de nostalgie pe care ar fi simțit-o față de autoritatea religioasă rivală a papalității sau față de intervenția militară a Europei Apusene. Scholarios fusese destul de greu de găsit, deoarece călugării mănăstirii sale fuseseră vânduți ca sclavi. În cele din urmă, agenții lui Mehmed, scotocind țara în lung și în lat, l-au găsit muncind într-o gospodărie din Edirne și l-au adus înapoi la Constantinopol. Odată ajuns aici, Scholarios a fost investit așa cum se cuvenea de către sultan ca Gennadios al II-lea, patriarhul ecumenic al Bisericii Ortodoxe, respectând ritualul practicat vreme de secole de împărații bizantini.

Din acest moment, cea mai înaltă funcție din cadrul Bisericii creștine din statul otoman urma să fi acordată în dar de sultan. Și acest aranjament era, la fel ca toate celelalte, unul financiar: patriarhul și oficialii săi erau însărcinați cu strângerea și plata impozitelor comunității creștine (sarcină care bineînțeles că nu le mai fusese atribuită până atunci). Având în vedere cât de numeroasă era populația creștină din imperiul sultanului, această idee era mult mai productivă decât persecuția. Aceste politici nu aveau practic nicio legătură cu conceptul care avea să poarte numele de toleranță într-o epocă viitoare. Mehmed își făcuse un calcul politic. Iar acest calcul funcționa. Chiar din 1466, curtea i se adresa sultanului în greacă folosind vechiul titlu bizantin de „*basileus* al romanilor“. Și cam în aceeași perioadă, Kritovoulos din Imbros, unul dintre ultimii istorici greci care a scris în tradiția bizantină, și-a flatat noul suveran printr-o favorabilă comparație cu „Alexandru Macedon“.⁶

Pe de altă parte, realitatea nu putea fi evitată: grecii, la fel ca restul non-musulmanilor, erau cetățeni de rangul doi. Trebuiau să plătească taxe discriminatorii. O practică ce inspira o teamă deosebită familiilor creștine din districtele rurale ale provinciilor europene ale imperiului era *devşirme* — o taxă percepută la intervale regulate, prin care copii creștini de sex masculin erau luați cu forța din sânul familiilor pentru a fi convertiți la islam. Pentru că li se interzicea să se căsătorească, erau obligați să servească pe viață în corpul de elită al ienicerilor. Nu toți acești recruți sfârșeau prin a fi soldați. Unii erau aleși pentru a îndeplini funcții de rang înalt în administrația civilă sau pentru a intra în serviciul personal al sultanului. Pe această cale, în pofda cruzimii sale arbitrară,

sistemul oferea șanse spectaculoase unora dintre cei mai săraci supuși imperiali. Și, în mod paradoxal, *devşirme* nu ar fi putut exista în absența comunităților creștine care o aprovizionau cu tineri recruți. Încă din primă fază, administratorii otomani ajunseseră la concluzia că acești convertiți, care prin definiție nu puteau nutri loialități familiale care să rivalizeze cu loialitatea lor față de sultan, puteau fi mai de încredere decât musulmanii de rang înalt care se luptau între ei pentru a-și păstra statutul la curtea imperială.⁷

Prin mecanisme ca acestea, comunităților vorbitoare de greacă, și implicit și limbii grecești, li s-a permis să supraviețuiască în regiunile natale după cucerirea otomană. Inițiativa a aparținut însă inevitabil cuceritorilor. Grecii nu aveau niciun cuvânt de spus. Din acest motiv, nu este suficient să repetăm o teorie pe care o auzim adesea, anume că grecii au rămas uniți pe parcursul secolelor stăpânirii otomane prin limba și biserica lor. Da, au rămas uniți — dar asta numai din cauza interesului politic egoist al statului otoman, care a facilitat acest lucru. Soarta evreilor și a musulmanilor din Spania ne aduce cât se poate de bine aminte de ce ar fi putut să se întâmple.

Acestea fiind spuse, grecii au profitat pe dată, individual, dar și colectiv, de șansele oferite de sistem. O modalitate de a avansa în viață era întotdeauna convertirea, fie ea forțată, ca în cazul *devşirme*, fie voluntară. Iar unii dintre grecii convertiți la islam puteau deveni foarte influenți în statul otoman. Până la sfârșitul secolului al XV-lea, cel puțin doi mari viziri (un rol în principiu echivalent funcției de prim-ministru pe lângă sultan) fuseseră la origini, înainte de cucerire, membri ai elitei bizantine.⁸ Dar în majoritatea teritoriilor imperiale, și cu siguranță în capitală, cei care se converteau aveau să-și piardă la scurt timp limba, respectiv greaca. Grecii continuau să rămână o prezență vizibilă și pe deplin acceptată în cadrul Imperiului Otoman ca *creștini*. Non-musulmanii puteau fi angajați în diferite funcții, fără să li se ceară să se convertească. Armatele otomane, de exemplu, recrutau greci ortodocși în număr mare și le acordau privilegiile care le reveneau prin rangul deținut. Acest lucru a însemnat că, pe parcursul anilor, numărul vorbitorilor de greacă care au luptat în rândurile armatei otomane a fost probabil la fel de mare ca numărul celor care au luptat împotriva acestora în armatele din statele creștine apusene.⁹

Timp de mai multe secole după cucerire, instanțele în care grecii au opus rezistență sau au sfidat activ guvernarea otomană au fost puține la număr. Revoltele erau o raritate, izbucneau la nivel local și erau înăbușite rapid. Chiar și fenomenul „neo-martiriului” — creștini care refuzau să se convertească și mureau pentru credința lor, la fel cum făcuseră primii martiri creștini — era de mică anvergură, cu toate că poveștile acestor creștini sunt o mărturie chinuitoare a brutalității pedepselor otomane. De cele mai multe ori, victimele erau foști creștini care cedaseră inițial presiunii și se convertiseră la islam, după care reveniseră la religia lor — atrăgându-și în acest fel tradiționala pedeapsă islamică pentru apostazie.¹⁰ Pentru marea majoritate a grecilor supuși otomani din secolul al XVI-lea, dar și de mai târziu avea sens să găsească o cale de a se integra într-un imperiu care se extindea energic în toate direcțiile, înghițind state musulmane și

creștine deopotrivă pe parcursul evoluției sale aparent de nestăvilit.

Pe parcursul domniei lui Selim al II-lea (1512–1520), otomanii i-au înfrânt pe conducătorii mameluci ai Siriei și Egiptului, extinzându-și imperiul pe teritoriul Peninsulei Arabiei, până în Yemen, și luând în stăpânire locurile sfinte ale islamului de la Mecca și Medina și lansând atacuri împotriva dinastiei Safavizilor, recent urcată pe tronul Persiei. Sultanul otoman se afla acum în punctul în care putea revendica titlul de calif, conducătorul suprem al musulmanilor de pretutindenii. Următorul sultan, Süleyman I, avea să moștenească toate bogățiile ce îi reveneau prin luarea în stăpânire a rutelor comerciale din Mediterana și Orientul Mijlociu și avea să continue seria de cuceriri care i-au extins granițele imperiului. Süleyman, care a rămas în amintirea Europei Apusene ca „Magnificul” și a musulmanilor ca „Legiuitorul”, a pătruns și mai adânc pe teritoriul continentului european și mai în vestul bazinului mediteraneean decât oricare alt sultan înaintea lui.

Belgradul a căzut în 1521, urmat de o bună parte a Ungariei și România, Republica Moldova și Ucraina de astăzi. În 1529, forțele lui Süleyman au asediat Viena, deși capitala Imperiului Habsburgic avea să se dovedească o țință mult prea greu de atins. Între timp, în 1522, în lumea vorbitoare de greacă, cavalerii Ordinului Ospitalier al Sfântului Ioan fuseseră obligați să predea otomanilor fortăreața lor de pe insula Rodos. Pe parcursul următoarelor două decenii, flota otomană a întrecut pentru prima dată flota venețiană, devenind cea mai puternică din Mediterana. Până în 1540, aproape toate insulele din Egee intraseră sub stăpânire otomană. Apoi, în 1565, otomanii au asediat pe mare Malta, noul centru al cavalerilor Ordinului Sfântului Ioan, dar nu au reușit să o cucerească. Süleyman a murit anul următor într-o campanie zadarnică în Ungaria. Chiar dacă puterea otomană nu mai era tocmai invincibilă, în primăvara lui 1566, armatele lui Süleyman tot au reușit să ocupe insula Chios de la genezei.¹¹

Astfel că La Serenissima, Republica Venețiană, a rămas singura rivală a otomanilor din estul Mediteranei. Veneția reușise să ia Cipru în stăpânire în 1489, după ce murise ultimul rege din dinastia Lusignan, care lăsase conducerea regatului în mâinile văduvei sale — din întâmplare venețiană. Din acel moment, principalele bastioane ale puterii venețiene pe teritoriu străin fuseseră Cipru și Creta. Iar următorul sultan, Selim al II-lea, a pus ochii pe Cipru. În vara lui 1570, o armată otomană numeroasă a debarcat pe coasta sudică a insulei, nu departe de orașul Larnaca de astăzi. Capitala Nicosia a fost asediată și prădată în luna septembrie. O garnizoană venețiană staționată la Famagusta a rezistat timp de aproape încă un an, dar nu după multă vreme întreaga insulă avea să intre sub stăpânire otomană. Grecii din Cipru au avut și de profitat, și de pierdut de pe urma schimbării conducerii insulei: una dintre primele măsuri luate de noua administrație otomană a fost abolirea ierarhiei catolice și re acordarea dreptului Bisericii Ortodoxe de a-și numi proprii episcopi. Aceasta era o politică atent calculată și aplicată de otomani ori de câte ori eliminau o administrație catolică: ei considerau Biserica Catolică, pe bună dreptate de altfel, brațul politic al

papalității și al curților influente ale Europei Apusene, în timp ce ierarhia ortodoxă se afla sub controlul lor.¹²

Numărul grecilor care au luptat de ambele tabere în bătălia pentru Cipru, purtată în 1570 și 1571, trebuie să fi fost unul mare. Același lucru avea să se întâmple și la câteva luni după căderea orașului Famagusta, când flota otomană s-a confruntat cu navele reunite ale Veneției, Spaniei și Statelor Papale la intrarea în Golful Patras, lângă orașul fortificat Nafaktos, cunoscut și după numele italian de Lepanto. Flota otomană, formată din două sute treizeci de galere, a fost distrusă aproape complet. Privind retrospectiv, bătălia de la Lepanto, purtată pe 7 octombrie 1571, poate fi înțeleasă ca un punct de cotitură care a oprit expansiunea maritimă a Imperiului Otoman în Europa. Pentru majoritatea grecilor însă, abia dacă a consolidat o realitate trăită de părinții și bunicii lor vreme de mai bine de un secol. După 1571, excepție făcând orașele-garnizoană izolate din regiunile de coastă, doar grecii din insulele ionice — din dreptul țărmului vestic al Greciei continentale — și din Creta mai trăiau sub stăpânire apuseană, venețiană. Iar Creta venețiană își intră în rol abia după ce pierd venețienii Cipru.

Dintre culturile hibrid sau statele mutant care au apărut după a Patra Cruciadă, cea cretană a înflorit târziu. Asta pentru că Veneția începuse să impună un sistem colonial strict în posesiunile sale de peste mări. Politicile erau elaborate și direcționate de centrul metropolitan. Cei mai înalți oficiali, inclusiv *Provveditore Generale*, care răspundeau direct în fața senatului venețian, erau trimiși să-și îndeplinească obligațiile în provincii pe perioade de cel mult doi ani. În primă fază, pământul, proprietățile și privilegiile fuseseră acordate coloniștilor care proveneau din familii venețiene nobile. Între nobilimea venețiană și cretanii autohtoni, indiferent de clasa socială din care făceau parte, inclusiv aristocrația locală care pretindea a se trage din familii nobile care existau încă de pe vremea bizantinilor, se crease o segregare rigidă. Cel puțin la nivel teoretic, această segregare avea să marcheze societatea încă vreme de câteva secole, având la bază diferențe de ordin religios. Rigiditatea acestui sistem a fost cea care a alimentat o serie de revolte, care au continuat și în secolul al XVI-lea. Toate au fost înăbușite cu o violență care, în amintirea colectivă a grecilor, rămâne asociată cu turcii otomani. În timp, revoltele au avut drept consecință câștigarea anumitor concesii limitate de la autoritățile venețiene pentru populația ortodoxă.¹⁴

Chiar și într-o societate atât de polarizată, și în pofida încercărilor repetate ale Veneției, coloniștii permanenți au început să adopte la scurt timp felul de a fi al populației autohtone. Căsătoriile mixte între venețieni și aristocrația locală erau frecvente. Deși cei care se aflau pe treptele cele mai înalte ale ierarhiei sociale erau obligați să-și reafirme credința catolică cu fiecare generație care trecea — aceasta fiind condiția necesară reînnoirii titlurilor lor —, foarte multe ramuri de mai mică importanță ale aceluiași familii au adoptat la scurt timp ortodoxia, sau cel puțin au ajuns să se adapteze ușor la religia majorității. Această evoluție a fost cu atât mai firească deoarece, la câteva generații după sosirea venețienilor în Creta în

1211, toți locuitorii permanenți ai insulei ajunseseră să vorbească greaca. În Creta, la fel cum s-a întâmplat și în restul regiunilor pe parcursul acestor secole, din greaca vorbită în restul regiunilor s-a scindat un dialect local, încorporând în acest caz cuvinte și sunete caracteristice limbii italiene așa cum era aceasta vorbită la Veneția.¹⁵ Până la mijlocul secolului al XV-lea, poeții cultivau o formă scrisă a dialectului regional al limbii grecești, folosind-o pe post de canal de expresie pentru creații literare sofisticate, așa cum făcuseră Dante în italiană, Chaucer în engleză sau Cervantes în spaniolă.

Schimbarea decisivă a avut loc la mijlocul secolului al XVI-lea. Amenințarea reprezentată de turcii otomani devenea din ce în ce mai serioasă. După căderea Ciprului, a devenit acută. Statul venețian era decis să investească puternic în întărirea ultimului bastion al imperiului său maritim extern. În practică, acest lucru însemna consolidarea drastică a zidurilor fortificate ce înconjurau capitala cunoscută la acel moment sub numele de Candia sau Kastro, Heraklionul de astăzi. Unul dintre cei mai buni ingineri militari ai epocii, Michele Sanmicheli, a fost chemat de la Veneția pentru a elabora un sistem de bastioane, diguri și poligoane care să păzească orașul de cea mai puternică artilerie grea care ar fi putut fi folosită împotriva Cretei. Creta venețiană avea să fie ocrotită de cea mai nouă tehnologie disponibilă; nu exista riscul ca orașul Candia să aibă soarta pe care o avusese Constantinopolul cu un secol în urmă. Cheltuielile trezoreriei venețiene trebuie să fi întrecut cu mult orice venituri directe realizate de insulă pentru orașul-mamă. Istoricii moderni consideră că acesta este momentul în care a avut loc tranziția de la o relație de tip colonial la una dintre un oraș capitală și o provincie.¹⁶

Investițiile nu s-au limitat la piatră și mortar. Venețienii și-au propus de asemenea, târziu însă, să câștige inimile și mințile oamenilor. Rezultatele aveau să fie spectaculoase — dar bineînțeles că, la fel cum se întâmpla și în Imperiul Otoman, grecii nu ocupau cele mai înalte funcții de stat nici în Creta venețiană. Stimulentul inițial a venit de undeva de sus, de la conducători, chiar dacă grecii, care în cea mai mare parte a timpului scriau și lucrau în propria limbă, aveau să fie părinții puțin cunoscutului miracol pe care îl numim astăzi „Renaștere greacă”.

Nu se mai practica segregarea religioasă. Ordinul catolic misionar, Societatea lui Iisus (cunoscut și sub numele de iezuiți) a fost alungată de pe insulă la scurt timp după anul 1600, când autoritățile și-au dat seama că activitățile acestora marginalizau nespus populația autohtonă. O clasă de mijloc în plină evoluție înflorește în orașele cretane — Candia, Rethymos și Chania — și câștiga o cotă din ce în ce mai mare din comerțul maritim, care până la acel moment fusese rezervat negustorilor venețieni, care îl păzeau cu invidie. Educația era în principiu domeniul tutorilor privați, nefiind o chestiune care cădea în sarcina statului. Dar se pare că orașele cretane nu duceau lipsă de profesori calificați. Documente juridice care au supraviețuit în arhivele venețiene ne confirmă nivelul impresionant de alfabetizare înregistrat la acel moment printre locuitorii din zonele urbane ale insulei.¹⁷

În acest nou climat, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, pictorii cretani au cultivat un stil care îmbina de o manieră subtilă imagistica tradițională bizantină religioasă cu noi elemente, de exemplu perspectiva, preluate de la pictorii renascentiști italieni. Operele lor au ajuns în teritorii îndepărtate — în mănăstiri și biserici din Imperiul Otoman și câteodată chiar și la Veneția. Domenikos Theotokopoulos, născut în Candia în 1541, a deprins arta picturii pe insula sa natală, unde, înainte de a pleca să-și caute norocul în Italia, percepea prețuri colosale pentru lucrările sale. Mai întâi la Veneția și apoi la Roma, Theotokopoulos și-a dezvoltat propria versiune idiosincronică față de stil renascentist înalt. Iar cum oamenilor li se părea prea complicat numele său, îi spuneau pur și simplu „il Greco“ (Grecul). „El Greco“ — forma hibridă spaniolo-italienească a numelui său — este pseudonimul prin care avea să devină cunoscut posterității unul dintre cei mai faimoși dintre toți pictorii specializați în teme religioase ai Renașterii, odată ce s-a mutat în orașul Toledo din Spania, în 1755. Din volumele expuse în biblioteca sa ne dăm seama că El Greco cunoștea bine greaca antică, dar și latina și italiana. Și spre sfârșitul vieții, avea să-și semneze lucrările cu numele său real, scris în alfabetul grecesc, după care avea să adauge „Cretanul“.¹⁸

Ca să apreciezi însă la maximum anvergura fuziunii culturale dintre Est și Vest care avea loc în Creta venețiană la începutul secolului al XVII-lea, trebuie să analizezi poeziile și piesele de teatru scrise în dialectul cretan contemporan al limbii grecești. În principiu, de peste o mie de ani, nu se mai puseseră în scenă piese de teatru în limba greacă nicăieri în lume. În Candia — începând din anii 1580 și până în ultimii ani de domnie venețiană, când orașul era asediat, iar tunurile turcești aruncau cu proiectile în interiorul zidurilor fortificate ale lui Sanmicheli — se scriau și interpretau noi opere. Multe dintre aceste lucrări s-au pierdut pentru că nimeni nu se gândise să aducă o tiparniță din Veneția. Majoritatea au circulat doar sub formă de manuscris. Doar câteva lucrări au ajuns în metropolă, unde au fost publicate. Din manuscrisele care au supraviețuit însă, aflăm un alt detaliu bizar despre această fuziune. În loc să folosească alfabetul grecesc tradițional, autorii care scriau în dialectul cretan contemporan foloseau alfabetul latin, oferind literelor aceleași corespondent sonor pe care îl aveau și în italiană. La prima vedere, cuvintele așternute pe hârtie par a fi scrise în italiană, dar de îndată ce le auzi rostite recunoști sunetele distinctive ale limbii cretane, așa cum o auzi vorbită și astăzi pe insulă.

Dramaturgul Georgios Chortatsis a fost cu doar câțiva ani mai tânăr decât El Greco. Piesele sale au fost probabil scrise și puse pentru prima dată în scenă în anii 1590, fix în aceeași perioadă în care își începea mai tânărul său contemporan William Shakespeare cariera la Londra. În tragedia lui Chortatsis *Erophile*, o fiică de rege se îndrăgostește de unul dintre curtenii tatălui său, cu care se și căsătorește în secret. Regele, chitit să-și îndeplinească ambiția de a o căsători cu un membru al unei case regale și de a înființa pe această cale o dinastie de viță nobilă, se răzbuună îngrozitor. Prefăcându-se că dorește iertarea, o invită pe Erophile să deschidă cadoul de nuntă pe care i l-a pregătit. Acesta conține, după cum se

dovedește, trupul ciopârțit al iubitului ei. La sfârșitul piesei, aproape toate personajele mor — chiar și regele, care, printr-o decizie destul de îndrăzneță din partea dramaturgului, este asasinat pe scenă de corul format din slujitoarele lui Erofile.

Comediile cretane scrise de Chortasis, dar și de alții, respectă convenții care fuseseră readuse la viață de reprezentanții Renașterii italiene și care, prin intermediul comediei romane, își găsesc originile în epoca Comediei Noi din Atena secolului al IV-lea î.Hr. Iubiți provenind din medii diferite depășesc obstacole de neconceput, rude de mult pierdute se regăsesc, iar personaje stereotip stărnesc, așa cum este și normal, râsul.¹⁹ Unul dintre aceste personaje este maestrul căruia, în mai multe piese de teatru, îi fug ochii după discipolii săi de sex masculin și se laudă constant cu faptul că știe latina și italiana la perfecție. În piesele *Katzarapos*, de Chortatsis, și *Fortounatos*, scrisă de Markos Antonios Foskolos jumătate de secol mai târziu, în anii 1650, enunțurile docte ale dascălului sunt întotdeauna eronat înțelese de celelalte personaje ca niște afirmații neadecvate, dar hilare, sau chiar obscene, rostite în limba greacă.

Pentru cititorii de astăzi, aceste jocuri de cuvinte nu sunt doar o sursă de amuzament neînțeles; nici nu putem spera la un indiciu mai bun când vine vorba de mediul pe care trebuie să-l fi avut în comun dramaturgii cu publicul lor. La fel cum se întâmpla și în realitate, în universul imaginar al comediei cretane, italiana este limba vorbită de cele mai înalte clase ale ierarhiei sociale, iar latina, limba celor educați. S-a demonstrat însă că în greaca *antică* nu se fac astfel de glume.²⁰ Dramaturgii cretani par să cunoască lumea Greciei antice și realizările acesteia doar prin intermediul latinei și italienei —, deci, filtrate prin prisma Renașterii, care interpreta Antichitatea într-o manieră proprie. Pe vremea lui Chortatsis, foarte muți cretani știau să citească lucrările lui Aristotel și Eschil în original, iar noi știm că operele scrise de acești autori erau în circulație în Creta. Dar se pare că oamenii care studiaseră limbile Antichității făceau parte din cercuri diferite de cele ale autorilor care confereau tradiției seculare gura de aer proaspăt a limbii vernaculare — la fel cum făceau Shakespeare și contemporanii săi, care primiseră la rândul lor o educație clasică limitată, în aceeași perioadă în Anglia.

Capodopera literară a Cretei venețiene, romanul cavaleresc sau romanul în versuri *Erotokritos* de Vitsentsos Kornaros a fost probabil finalizat cu câțiva ani înainte sau după 1600. Numele Kornaros trădează identitatea autorului — acesta fiind probabil unul dintre nenumărații descendenți cretani ai faimoasei familii venețiene aristocratice Corrèr. Uneori considerat în mod eronat „un poem epic“, *Erotokritos* este o poveste de iubire romantică, care se întinde pe aproximativ zece mii de versuri și este împărțită în echivalentul a cinci acte dramatice. Este o lucrare cel puțin la fel de bună ca *The Old Arcadia* de Sir Philip Sidney, scrisă exact în aceeași perioadă în Anglia elisabetană, operă cu care se și aseamănă într-o oarecare măsură. Spre deosebire de romanul în proză scris de Sidney, *Erotokritos* a continuat să fie citit chiar și odată cu trecerea timpului. În plus, din secolul al XVII-lea și până în secolul XX, poemul avea să-și cunoască „viața de apoi“, o etapă pe care autorul nu ar fi avut cum să și-o imagineze vreodată — *Erotokritos* a

început să fie cântat pretutindeni în munții Cretei de „poeți minori“ fără școală sau care urmaseră doar câteva clase, versificatori care ținuseră în viață pasajele lor preferate din roman ca parte a tradiției orale a insulei. Astăzi, numele personajului principal de sex masculin al poemului, Erotokritos, este venerat în Creta la fel ca regele Minos. Probabil că nici în prezent nu ai cum să dai peste vreun cretan care să nu poată recita sau măcar recunoaște versurile prin care își ia eroul la revedere de la mult iubita sa Aretousa, prin gratiile închisorii în care este închisă.²¹

Intriga se petrece în „vremuri din bătrâni, în care domneau elenii“, înainte de sosirea creștinismului; iar acțiunea are loc:

*La Atena, doica învățăturii,
Tronul puterii și fântâna cunoașterii.*

Indiferent dacă avea sau nu cunoștințe despre Atena antică, Kornaros se mulțumește să se rezume doar la aceste versuri. Personajele venerază mai degrabă Soarele și Luna decât zeii Antichității. La scurt timp, se dovedește că lumea imaginară din *Erotokritos* nu este chiar atât de îndepărtată de epoca și de locul în care trăiește autorul.²²

În al doilea „act“, un turnir (la acea vreme, turnirul încă era un sport popular în Creta, bineînțeles importat din Europa Apuseană medievală) reunește concurenți sosiți în Creta din întregul spațiu egeean al vremii. Printre participanți se numără și un „prinț al Bizanțului“ și un cretan, personaje pe care se și concentrează mult timp acțiunea romanului, până în momentul în care premiul îi este în final acordat eroului romanului, așa cum și trebuie să se întâmple. Charidimos, cretanul, trebuie să-și măsoare forțele cu un turc nemilos, care, ne spune autorul, „era ca un animal sălbatic... și purta mare dușmănie insulei Creta“. Regulile cavalerismului sunt date uitării, iar cei doi se luptă până la moarte. Mulțimea își ține răsuflarea, temându-se pentru viața cretanului, care prin „virtutea, înțelepciunea și rapiditatea-i grațioasă“ devine favoritul tuturor.²³ Lupta mortală dintre cretan și turc, care are chipurile loc în Atena antică, soldată cu victoria sângeroasă a cretanului pare a fi o replică, la nivel de microcosmos, la conflictul dintre Creta venețiană și Imperiul Otoman. Simpatia pe care i-o poartă mulțimea cavalerului Charidimos face aluzie la solidaritatea dintre vorbitorii de greacă pentru care a fost scris romanul și statul venețian care luptă pentru supraviețuire.

Pentru foarte mulți cretani, în special pentru cei care trăiau la oraș și dețineau proprietăți în zonele rurale, această solidaritate era un sentiment cât se poate de real și de profund. Când toate acestea au luat sfârșit, unul dintre acești cretani a pus mâna pe peniță și, din orașul italian Padova, unde era exilat, și-a amintit cu lux de amănunte lumea pe care o cunoscuse în primi cincizeci de ani ai vieții sale. Zuanne Papadopoli (Ioannis Papadopoulos în greacă) provenea dintr-o familie de moșieri care avea probabil origini bizantine și se convertise la un moment dat la catolicism. El însuși slujise ca funcționar în administrația venețiană. Scrie în

italiană, astfel încât să-l poată înțelege și noii săi conaționali — și se așteaptă ca aceștia să considere o bună parte a poveștii sale „ieșită din comun“, dacă nu „chiar pură ficțiune... deși absolut toate experiențele descrise... sunt perfect adevărate“²⁴.

Creta pe care și-o amintește Papadopoli este o țară a belșugului. Își amintește cu plăcere de marea varietate de specii de pește și de cărnuri disponibile în toate anotimpurile. În Creta se creșteau chiar și curcani, ne povestește Papadopoli — în mod evident un prim produs de import din Lumea Nouă —, „mari și grași ca niște porci“ și existau atât de mulți melci, încât nimeni nu se mai obosea să-i vândă, iar cei mai săraci locuitori se puteau delecta cu o delicată foarte apreciată de cretani și astăzi, care exista din abundență.²⁵ Vinul de Malmsey, numit astfel după districtul viticol Malevizi din apropierea capitalei, era la mare căutare în regiuni îndepărtate, de exemplu în Anglia. În acea epocă, din Creta se exportau atât de multe dulciuri, încât numele de „Candia“, folosit adesea pentru a desemna întreaga insulă, nu numai orașul, se află la rădăcina cuvântului „candy“ („bomboană“) din engleza americană de astăzi.

Papadopoli este nostalgic, lucru evident și de înțeles. Dar și Papadopoli era conștient de crăpăturile care se căscău pe temelia societății pe care o descrie cu atâta afecțiune. La vârful piramidei sociale se aflau urmașii de sânge albastru ai primelor familii de coloniști, pe care și-i amintea ca niște moșieri leneși și incompetenți. Aceștia aveau la dispoziție averi imense, pe care le acumulaseră în timp, și nu își foloseau moșiile de o manieră eficientă. Angajau bodyguarzi, cunoscuți sub numele de *bravi*, notorii pentru crimele pe care le comiteau în slujba stăpânilor, de cele mai multe ori fără să se teamă de urmări. Relatarea lui Papadopoli, care ne povestește despre serile de vară caniculare din capitală, când formații de muzicieni cântau, iar tineri din familii nobile se plimbau ținându-și împreună cu grupările lor armate, căutând de cele mai multe ori prilej de încăierare, pare a fi o scenă desprinsă din *Romeo și Julieta* lui Shakespeare.²⁶

La baza piramidei, și cu mult mai serioasă, se afla agonia mult mai gravă a țăranilor din zonele rurale:

Pentru țăranii din aceste teritorii sentința la moarte era munca pe galere, căci sătenii erau obligați să fie pregătiți să slujească drept văslași de fiecare dată când dorea Provveditore Generale să echipeze galerele printr-un ordin al Senatului. În acest scop, se elabora un registru oficial sau se făcea un recensământ al tuturor sătenilor și se trăgeau la sorți doi sau trei oameni din fiecare sat.²⁷

Această practică nu era mult mai umană decât recrutarea otomană, *devşirme*. Tot potrivit lui Papadopoli, speranța de viață a bărbaților recrutați în acest scop nu trecea de doi sau trei ani. Și spre deosebire de cei luați în slujba sultanului, nici măcar cei mai norocoși dintre aceștia nu aveau vreo șansă să fie promovați. Cu un secol în urmă, în Creta se practicaseră recrutări asemănătoare pentru mâna de lucru necesară construirii fortificațiilor pentru orașe. Un *Provveditore Generale* mai deschis la minte își avertizase în 1589 stăpânii din Veneția că „acești

nenorociți ridică cu sudoarea frunții și cu sângele lor tocmai acele ziduri care îi vor lăsa pe afară, la mila inamicului, când vor avea nevoie“. Același observator arătase de asemenea că, în Cipru, invadatorii otomani primiseră ajutor doar din partea țăranimii nemulțumite care nu mai avea nimic de pierdut.²⁸

Avertismentul avea să se dovedească unul profetic. Dar chiar dacă venețienii erau conștienți de această problemă, nici Senatul de la Veneția, nici autoritățile din Candia nu aveau să găsească vreodată o modalitate de a o soluționa. Venețienii aveau nevoie disperată de mână de lucru, pe care o obțineau din rândurile țăranimii cretane. Deși oferiseră în cele din urmă drepturi și privilegii celor mai înalte pături sociale cretane, se pare că legiuitorilor nu le trecuse niciodată prin minte să facă același lucru și pentru țărani. Sau poate că pur și simplu se temeau să pună arme în mâinile unor oameni ai căror strămoși se răsculasera deseori în trecut împotriva lor. Prin urmare, cea mai mare parte a populației din afara orașelor fortificate nu numai că a rămas neprotejată, dar nu a mai avut niciun stimulent să se alăture sistemului clădit de stat. Acesta a fost principalul motiv pentru care acest stat mutant care avea cele mai mari șanse de reușită, și care întrecuse de departe orice încercare anterioară de fuziune dintre Estul grecesc și Vestul latin, a fost sortit eșecului și a dispărut la fel ca restul.

Acum, grecii erau din nou în mișcare — și poate că se deplasau chiar mai mult decât o făcuseră din Antichitate până la acel moment. Începând din secolul al XV-lea, mulți dintre ei își clădiseră noi case sau aleseseră să locuiască temporar la Veneția. În 1478, aproximativ patru sute de mii de greci se stabiliseră aici. Un secol mai târziu, numărul acestora crescuse de aproape patru ori. Aproape toți erau oameni de origini mult mai modeste decât profesorii care aduseseră beneficiile educației bizantine în Europa Apuseană. Printre meșteșugurile practicate de grecii stabiliți la Veneția la începutul secolului al XVI-lea se numărau croitoria, fierăria, frizeria, tâmplăria și construcțiile, dar grecii erau și soldați mercenari, marinari și negustori. Femeile sunt trecute în registre ca fiind croitorese, doici și, în mod inevitabil, „casnice“.²⁹

Pentru că soseau în număr atât de mare, acești artizani și negustori puteau să-și formeze propriile comunități. Profesorii singuratici fuseseră nevoiți să ia calea catolicismului pentru a-și putea practica meseriile, dar acest grup mult mai numeros a înaintat o petiție, aprobată cu succes, cu scopul de a construi o biserică ortodoxă pentru membrii săi. După mai multe amânări, în 1573, San Giorgio dei Greci și-a deschis porțile primelor congregații. Astăzi, cu clopotnița ușor aplecată deasupra canalului care o mărginește, biserica ortodoxă rămâne un bine-cunoscut reper al cartierului Castello.

Într-o epocă în care europenii porneau pe mare pentru a explora întreg mapamondul, pentru unii greci Veneția reprezenta o rampă de lansare pentru aventurile care îi așteptau în regiuni mai îndepărtate. Pedro de Candia provenea, așa cum ne dă de înțeles chiar numele lui, din Creta și a fost unul dintre cei treisprezece tovarăși de drum ai lui Francisco Pizarro, care a cucerit Peru în anii 1530. Ioannis Fokas, născut în aceeași perioadă pe insula Chefalonia, aflată sub

stăpânire venețiană, a intrat în slujba unuia dintre regii Spaniei, respectiv Filip al II-lea. Fokas a plecat în mai multe călătorii pe mare, navigând spre est pe lângă Capul Bunei Speranțe și traversând Oceanul Indian înspre China, iar mai apoi Pacificul, înspre apele vestice ale Americilor. Cunoscut în spaniolă sub numele de Juan de Fuca, se pare că a fost primul european care a navigat pe canalul care separă insula Vancouver din Canada de extremitatea nord-vestică a statului Washington din SUA, canal care îi poartă astăzi numele.³⁰

În 1545, Nikandros Noukios — un grec care călătorise extraordinar de mult — a sosit din Corfu în Anglia, ca parte a unei misiuni trimise de împăratul Sfântului Imperiu Roman, Carol al V-lea, la curtea lui Henric al VIII-lea. Cu acest prilej, Noukios credea că deschidea noi drumuri — și se pare că a fost primul grec care a consemnat în scris o vizită în Insulele Britanice, această relatare supraviețuind și astăzi. Însă unul dintre cele mai impresionante detalii ale poveștii sale este întâlnirea cu un contingent de mercenari greci aflați în slujba armatei britanice, cu al căror conducător, Tomas din Argos, s-a și împrietenit. În stilul pretențios pe care îl împrumută de la Herodot, Noukios îi atribuie noului său prieten următoarele cuvinte de încurajare, rostite când se pregătește să-și conducă armata, aflată în slujba regelui Angliei, în luptă împotriva francezilor:

Noi suntem fiii elenilor și nu ne temem de o turmă de barbari... Să știe toată lumea că niște bărbați din Grecia, găsindu-se în cele mai izolate regiuni din Europa, s-au arătat a fi viteji în luptă.

Este foarte probabil ca acest discurs să nu fi fost rostit niciodată. În mod sigur, nu a fost ținut în aceste condiții. Noukios se arată însă ferm convins în încapățânarea sa de a renaște acea distincție veche de două mii de ani dintre „eleni“ și „barbari“ — distincție care își găsește manifestarea în cuvintele unui căpitan de armată care își îmbărbătează compatrioții să lupte pentru un grup de barbari (englezii) împotriva altora (francezii) într-o țară îndepărtată.³¹

Bineînțeles că respectivii mercenari erau niște indivizi excepționali — deși se pare că, în perioada aceea, puteai întâlni mercenari asemenea celor peste care dăduse Noukios în toate armatele din Europa Apuseană. Pe parcursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, numeroase călătorii întreprinse de greci au avut în primul rând un scop comercial. Epicentrul acestei noi explozii comerciale nu a fost Veneția, nici măcar Candia, ci Constantinopolul. Până la începutul anilor 1600, capitala otomană ajunsese să numere între două și trei sute de mii de locuitori. Dintre aceștia, s-a estimat că un incredibil procent de 40 la sută era format din greci. Constantinopol era din nou „capitala lumii grecești“³².

Exact în momentul în care își câștigau întreprinzătorii greci care trăiau sub domnie venețiană dreptul de a-și deține propriile vase și de a-și cumpăra și vinde propriile încărcături, compatrioții lor de la Constantinopol aproape că ajunseseră să dețină monopolul comerțului maritim din Imperiul Otoman. Otomanii eliminaseră cu mult timp în urmă privilegiile pe care le cedaseră bizantinii rivalilor comerciali italieni. De atunci, grecii care se stabiliseră aici umpluseră

gradual locul rămas liber. Familii deosebit de mobile de greci, ale căror ramuri se estindeau de așa manieră încât să creeze o punte de legătură peste marea linie de demarcație dintre Est și Vest, dintre islam și creștinătate, au înființat noi rețele comerciale. Casele negustorești cu sediul la Constantinopol colaborau cu rudele stabilite strategic în Veneția, Candia sau Corfu pentru a controla schimbul de bunuri pe distanțe mari. Pe coasta egeeană a Anatoliei, ascensiunea orașului Smirna (astăzi Izmir), devenit unul dintre cele mai mari centre comerciale din estul Mediteranei, a început pe parcursul primului deceniu al secolului al XVII-lea odată cu un mare influx de greci, dar și de armeni și de evrei, care gestionau înfloritorul comerț european. Avea să vină o vreme în care vorbitorii de greacă de religie ortodoxă aveau să fie mult mai numeroși decât populația musulmană din orașul care a primit porecla de „Smirna infidelă” în limba turcă.³³

În timp ce „Renașterea cretană” își cunoștea perioada de glorie sub domnie venețiană, rețelele comerciale ale grecilor se estindeau din nou în bazinul Mediteranei și în Marea Neagră. Limba greacă putea fi din nou auzită indiferent unde te-ai fi aflat pe rutele comerciale inaugurate cu circa două mii de ani în urmă de cei care întemeiaseră orașele-stat grecești în timpul „epocii experimentului”. Grecii învățau să descopere avantajul de a locui între două lumi complet diferite. Și pe parcursul acestui proces s-au pus și bazele dinastiilor armatorilor greci ai secolelor al XIX-lea și XX.

Actul final al Cretei venețiene a început aproape întâmplător. În vara lui 1644, un vas otoman care transporta pelerini în direcția Mecca a fost capturat în Marea Egee de o flotilă trimisă din Malta, sediul cavalerilor ospitalieri. Otomanii erau ferm hotărâți să pedepsească acest act fâțiș de piraterie. Dar ultima încercare de a trimite o flotă împotriva Maltei, cu aproape un secol în urmă, se sfârșise prost. Malta, care se afla undeva departe în vest, oricum nu le-ar fi fost de mare folos turcilor. Creta, pe de altă parte, era mult mai aproape, iar locuitorii ei fuseseră convertiți cu mult timp în urmă. Practic, autoritățile venețiene din Creta erau implicate în această situație căci atacatorii și premiul furat de aceștia făcuseră un scurt popas în Candia pe drumul spre casă. Nici în Creta și nici în Veneția nu exista absolut nicio persoană care să fi bănuie că flota otomană ar fi putut debarca o armată imensă în vestul Cretei la sfârșitul lunii iunie 1645. Chania a capitulat după un asediu de două luni. Anul următor a căzut și Rethymno.³⁴

Exact așa cum prevestiseră consilieri mai înțelepți, țărănimea autohtonă nu a opus cine știe ce rezistență invadatorilor. Prin urmare, în 1648, întreaga insulă, excepție făcând Candia și o mână de fortărețe, a căzut sub stăpânire otomană. Noii stăpâni au acționat rapid și au pus bazele unei ierarhii ortodoxe conduse de un arhiepiscop ortodox. Dintr-o singură mișcare, toate restricțiile menținute de venețieni vreme de patru secole și jumătate au fost eliminate. Pentru țărani ortodocși, „turbanul turcesc” era în mod sigur preferabil „mitrei papale” pe care o detestau de atât de mult timp. Unii dintre aceștia au mers chiar mai departe: ura înăbușită pe care o purtau venețienilor era atât de puternică, încât foarte mulți săteni cretani au luat calea islamului și au ales să lupte de partea invadatorilor care

asediau acum Candia, împotriva foștilor stăpâni. Potrivit unei cronici apusene contemporane, șaiszeci de mii de cretani se convertiseră până în 1657 — respectiv, aproape un sfert din populația înregistrată pe insulă înainte de război și un număr mult mai mare decât al celor care se arătaseră vreodată pregătiți să se lepede de tradiția lor ortodoxă în favoarea ramurii rivale, catolice, a propriei religii creștine.³⁵

În toate regiunile din afara capitalei, „Renașterea cretană” își trăia sfârșitul. Dar zidurile fortificate ale Candiei, consolidate de Sanmicheli cu un secol în urmă, își demonstrau adevărata valoare. Timp de douăzeci și unu de ani, orice atac lansat asupra Candiei a fost zadarnic. Și din moment ce flota otomană nu a reușit niciodată să impună o blocadă eficientă, apărătorii s-au putut aproviziona pe mare, chiar dacă liniile terestre de comunicare cu restul Cretei au fost complet blocate. La sfârșitul asediului, majoritatea puterilor catolice ale Europei veniseră în apărarea acestui ultim bastion al influenței apusene în estul Mediteranei. Spania a trimis bani și provizii; mai multe contingente franceze au sosit aici în diverse momente ale asediului, dar fie au fost ucise, fie au făcut cale înapoi. La un moment dat, venețienii chiar au sperat să primească ajutor din partea Angliei protestante. „Soldați ai destinului”, mercenari din toate colțurile lumii, inclusiv englezi și scoțieni, și-au croit drum spre Candia pentru a veni în ajutorul cauzei cretane.³⁶

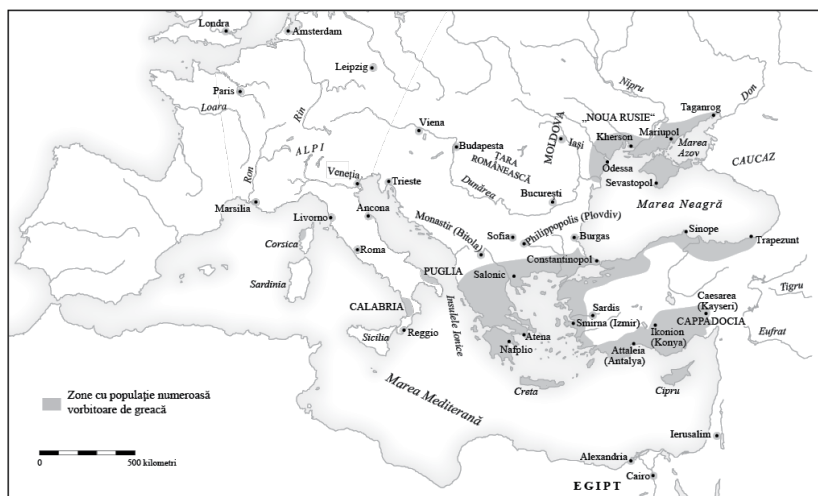
Cretanii neaoși au luptat cu curaj alături de aceștia. Marea lor majoritate era formată din orașeni, cei care investiseră cel mai mult în modul de viață venețiano-cretan. Cronicarul războiului, Marinos Tzane Bounialis, cel care a relatat povestea în versuri, în greaca cretană, la scurt timp după încheierea asediului, s-a dat peste cap pentru a scoate în evidență loialitatea acestor „romani” autohtoni (vorbitori de greacă ortodoxă) care au făcut cauză comună cu „francii” (catolici, fie ei venețieni sau alții). Dar nici măcar Bounialis nu a putut trece peste faptul că unii indivizi cu funcții înalte au dezertat în momentul în care presiunile asediului au început să-și facă resimțite efectele. Și evident că atacatorii au descoperit că merita să investească sume mari de bani în mite, încurajând și mai multe persoane să aleagă acest drum.³⁷

Ultimul act nu a fost o bătălie, ci o negociere. Turcii nu puteau sparge zidurile. Asediații tocmai suferise o lovitură grea odată cu plecarea ultimului contingent care tocmai sosise din Franța. Se săturaseră. La sfârșitul lui august 1669, doi reprezentanți din ambele tabere s-au întâlnit în secret pentru a redacta condițiile predării. Ultimul *Provveditore Generale*, Francesco Morosini, se afla la comanda asediaților; atacatorii erau conduși de formidabilul mare vizir Fazil Ahmed Köprülü. Morosini a fost reprezentat de un scoțian și de un grec din aristocrația locală cretană, iar vizirul, de un turc și de un alt grec, de această dată din insula Chios, pe nume Panagiotis Nikousios.

Vorbind aceeași limbă și traducând discuția dintre scoțian și turc (care se presupune că s-ar fi desfășurat în italiană), se pare că cei doi greci au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a servi intereselor taberei pe care o reprezentau. În absența acestei punți lingvistice de legătură și a talentelor de negociere

perfecționate de-a lungul generațiilor care făcuseră afaceri în întregul spațiu mediteraneean dezbinat, asediul nu s-ar fi putut încheia pe cale pașnică. Este mult mai greu de apreciat ce trebuie să fi crezut unii despre ceilalți vorbitorii de greacă care reprezentau fiecare tabără. Bounialis, de exemplu, nu nutrește decât dispreț pentru acei membri ai taberei sale care s-au alăturat dușmanilor. Dar în scris îi poartă cel mai profund respect reprezentantului grec al otomanilor („Panagiotakis romanul“, așa cum îl numește el), chiar dacă nu se îndoiește câtuși de puțin că acest grec este cel mai înverșunat dintre dușmanii săi.³⁸

Astfel că, în ultimele zile ale lunii septembrie 1669, venețienii s-au îmbarcat la bordul galerelor și au plecat. Odată cu aceștia au plecat și războinicii străini și majoritatea celor care rămăseseră până în ultima clipă în oraș. Mulți dintre ei aveau să-și găsească un nou cămin în Insulele Ionice, în Veneția sau pe alte teritorii venețiene din Italia, așa cum a făcut de exemplu Zuane Papadopoli la Padova. Numărul locuitorilor greci ortodocși ai Veneției avea să crească din nou, ajungând de ordinul miilor. Granițele dintre Estul islamic și Vestul creștin fuseseră mutate. Vorbitorii de greacă au continuat să aibă rădăcini adânci, așa cum avuseseră întotdeauna, în fiecare dintre aceste două lumi complet opuse și, la scurt timp, aveau să găsească diverse căi de a profita de pe urma acelui unic talent al lor de a naviga între ele.

Lumea greacă la sfârșitul secolului al XVIII-lea, după Thomas Gallant, *The Edinburgh History of the Greeks, 1768–1913* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), xii.

„RENAȘTEREA GREACĂ“ 1669–1833

Creta venețiană nu mai exista. Dar ultimul dintre marile conflicte armate dintre Imperiul Otoman și statele creștine ale Europei avea să aibă loc peste alți cincizeci de ani. Aproape toți vorbitorii de greacă care au trăit în această perioadă trebuie să fi fost afectați de aceste tulburări. Și de această dată, grecii, fie că au fost înrolați cu forța, fie că au fost plătiți ca mercenari, au luptat și pentru o tabără, și pentru cealaltă. Și de această dată, cele mai strălucite minți grecești ale epocii aveau să fie puse la încercare, lovindu-se de provocarea de a negocia termenii păcii — în numele unor stăpâni care aveau o religie și o limbă diferite.

În 1683, la paisprezece ani de la capitularea orașului Candia, îmbărbătate de succesul reputat în Creta, armatele otomane terestre au traversat Balcanii, îndreptându-se spre nord și vest pentru a asedia pentru a doua oară Viena. La sfârșitul verii lui 1683, timp de două luni, capitala habsburgică a părut a o lua pe urmele Candiei. Întăririle trimise de alte state catolice au sosit din nou la timp, intervenția lor fiind și de această dată decisivă. Retragera de la Viena și o serie de înfrângeri suferite în Balcani pe parcursul anilor următori au marcat momentul de cotitură al viitorului otoman în Europa continentală.¹

Venețienii nu au zăbovit în a prelua avantajul. Deși Creta s-a dovedit prea departe și prea puternică pentru a fi cucerită, între 1685 și 1687 armatele venețiene, aflate din nou sub comanda lui Francesco Morosini, au luat în stăpânire aproape tot teritoriul Greciei continentale de sud, inclusiv tot Peloponesul. Atena a fost cucerită pentru o scurtă perioadă de timp la sfârșitul lui 1687 — deși nu înainte ca o ghiulea lansată în Partenon de o baterie venețiană să aprindă praful de pușcă depozitat în interior. Explozia ce a urmat a aruncat în aer acoperișul, iar cea mai mare parte a clădirii de două mii de ani vechime s-a prăbușit.

Veneția nu mai avusese niciodată în stăpânire o suprafață atât de mare din Grecia continentală. Însă populația autohtonă vorbitoare de greacă nu era câtuși de puțin entuziasmată de această schimbare impusă a stăpânirii — căci venețienii catolici erau mult mai puțin toleranți în ce privea credința și ritualurile ortodoxe decât fuseseră otomanii. La acel moment, nimeni nu mai discuta despre o uniune

între Biserica Catolică și cea Ortodoxă. În 1714, când ostilitățile au izbucnit din nou, venețienii au fost nevoiți să renunțe la tot ce câștigaseră și, anul următor, au părăsit pentru totdeauna Grecia continentală. Veneția nu avea să-și mai revină niciodată de pe urma acestei ultime și efemere campanii din Grecia.

Și Imperiul Otoman se schimba la rândul lui. Secolele de cuceriri luaseră sfârșit. În contextul în care imperiul se schimba, și conducătorii acestuia se trezeau în postura în care aveau nevoie de persoane iscusite în domenii pe care nu se pusese mare preț până la acel moment. Acesta a fost momentul în care și-au intrat în rol cei mai educați creștini ortodocși vorbitori de greacă din Constantinopol. Panagiotis Nikousios, care fusese unul dintre cei doi negociatori ai taberei otomane în ultimele etape ale asediului de la Candia, studiasse medicina la Universitatea din Padova. Nikousios câștigase pentru prima dată încrederea marelui vizir în slujba căruia se afla în calitate de doctor. La fel ca mulți alți copii care proveneau din familii grecești înstărite din capitală, Nikousios stăpânea șase limbi, moderne și antice, pe lângă turca otomană. Recompensa primită a fost promovarea în nou-înființata funcție de mare dragoman, sau interpret. Din acel moment, marele dragoman avea să devină cel mai important diplomat din administrația otomană. Timp de mai bine de un secol, această funcție avea să fie deținută exclusiv de supuși ortodocși vorbitori de greacă cu studii înalte ai imperiului.²

Lui Alexandru Mavrocordat, al doilea mare dragoman, i-a revenit sarcina de a-l reprezenta pe sultan într-o misiune diplomatică și mai solicitantă. În 1688, otomanii suferiseră înfrângeri catastrofale în fața austrieilor și ungurilor. De această dată, negocierile nu au funcționat. Unsprezece ani mai târziu însă, în 1699, meritul de a fi elaborat primul tratat de pace încheiat vreodată între Imperiul Otoman și o alianță formată din mai multe puteri europene, semnat la Karlowitz (astăzi Sremci Karlovski în Serbia) i-a fost atribuit în mare măsură lui Mavrocordat. Cu un talent desăvârșit, Mavrocordat a câștigat încrederea reprezentanților Rusiei, Austriei și Franței, dar și a propriei tabere. S-a tot speculat că marele dragoman ar fi acționat ca agent cvadruplu; pe de altă parte, la fel cum făcuse și Nikousios în Creta, Mavrocordat a reușit cel puțin să obțină cele mai bune condiții cu puțință pentru stăpânii săi otomani.³ Tratatul de la Karlowitz avea să fie încălcat la scurt timp. Dar se crease un precedent. Iar după ce otomanii i-au înfrânt pe venețieni în Pelopones, și au fost la rândul lor înfrânți de austriei în Balcani, pe 21 iulie 1718 un al doilea tratat s-a semnat la Passarowitz, astăzi Požarevac, nu departe de Belgrad. De această dată pacea avea să reziste (în principiu) cincizeci de ani.⁴

Acum, și alți greci sus-puși puteau călca pe urmele lui Nikousios și Mavrocordat. Educația, desăvârșită de regulă într-o universitate din Europa Apuseană, era cheia succesului. Nu după mult timp, nu numai funcția de mare dragoman, ci și alte poziții de încredere din cadrul administrației otomane aveau să devină privilegiiile grecilor. Pe această cale, din rândurile elitei otomane s-a ridicat o aristocrație semioficială vorbitoare de greacă. Acești oameni aveau să

devină cunoscuți sub denumirea de „fanarioți“, preluând numele cartierului în care își avea (și încă își are) sediul Patriarhatul Ecumenic de la Constantinopol — Phanari în greacă, astăzi cartierul Fener din Istanbul. Creștinilor ortodocși li se interzicea bineînțeles în continuare să dețină funcții la cel mai înalt nivel guvernamental (grecii puteau ajunge în asemenea funcții doar prin convertire la islam); dar pe parcursul secolului al XVIII-lea, închegata comunitate de vorbitori de greacă a fanarioților avea să devină o componentă din ce în ce mai indispensabilă a sistemului otoman.⁵

Oamenii se evidențiau și ajungeau pe culmile gloriei printr-o combinație de inițiative comerciale de succes, privilegii de stat și studii în străinătate. Acest ciclu continua neîntrerupt fără niciun ajutor din exterior. Profiturile realizate din comerț puteau fi investite în educația generației următoare. Prin educație și avere și se deschidea calea către o funcție privilegiată în cadrul administrației de stat, funcție care trebuia cumpărată. Funcțiile de stat aduceau profituri și mai mari deținătorului acestora, profituri care puteau fi investite în același sistem pentru a reînnoi ciclul. Pentru această aristocrație vorbitoare de greacă, mobilitatea era cheia succesului. Existența acesteia era una adesea precară: mandatul în cadrul căruia puteau exercita cele mai râvnite funcții se întindea de regulă pe o perioadă scurtă de timp, și nenumărate persoane își vedeau ilustrele cariere încheiate în sărăcie sau cu execuția. Dar sistemul nu era cu circuit închis. Din moment ce unii cădeau în dizgrație, nou-sosiții aveau mereu posibilitatea de a-și începe ascensiunea de jos.⁶

Centrul gravitațional al fanarioților era bineînțeles capitala. De la începutul secolului al XVIII-lea însă, multe dintre aceste familii au fost exportate în teritoriile nordice, în zonele-tampon care separau Poarta Otomană de Imperiul Țarist și de cel Habsburgic. Provinciile Țara Românească și Moldova, care cuprindeau împreună două treimi din suprafața României de astăzi și se aflau la nord de Dunăre, au rămas în teorie teritorii otomane după tratatul de la Passarowitz. Întrucât aproape toată populația principatelor era formată din creștini ortodocși, o serie de sultani care s-au succedat la conducerea Porții au delegat sarcina de a governa aceste provincii nu localnicilor, strămoșii românilor de astăzi, ci unor membri ai aristocrației fanariote grecești. Astfel, pe parcursul secolului al XVIII-lea, nu numai familiile conducătoare, ci și o întreagă rețea birocratică de vorbitori de greacă au ajuns să fie transferați de la Constantinopol la București și la Iași, unde au și prins rădăcini.

În același timp, vorbitorii de greacă din clasele sociale mai modeste deveneau mai mobili ca niciodată. În căutare de oportunități comerciale, din ce în ce mai mulți greci au ales să se mute în afara granițelor Imperiului Otoman. Primele cafenele de la Londra au fost deschise în anii 1660 de „Nicholas the Grecian“ („Nicholas Grecul“) și de un anume Georgios Konstantinos, a cărui prăvălie era cunoscută sub numele de „The Grecian“. La scurt timp după aceea, nucleul acestei comunități se stabilise în cartierul Soho din capitala britanică, cartier în care s-a păstrat și astăzi numele de „Greek Street“. Prima biserică ortodoxă din Londra și-a deschis porțile pe Greek Street în 1681. Pe parcursul următorului

secol, aveau să apară și altele în majoritatea celor mai importante centre comerciale din Europa — Viena, Trieste, Livorno, Marsilia, Paris, Amsterdam. Până la sfârșitul secolului, grecii aveau să-și înființeze comunități și în regiuni mai îndepărtate, pe de o parte în Calcutta și Dacca, în Bengal, și, de cealaltă parte a mapamondului, în Argentina.⁷

În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea au apărut noi oportunități extraordinare, care au dus la un exod și mai puternic al creștinilor ortodocși vorbitori de greacă. Pe parcursul acestui secol caracterizat de o pace relativă între sultani și vecinii lor de la vest, s-a asistat și la începutul unei serii de războaie cu Rusia. Pe parcursul unuia dintre aceste conflicte, care a avut loc între 1768 și 1774, o flotă rusească a plecat pentru prima dată din Sankt-Petersburg ajungând în estul Mediteranei prin Atlantic. Încurajate de propaganda rusească, regiunile vorbitoare de greacă din Creta și din Pelopones s-au răsculat în 1770. Acestea au fost primele revolte cu adevărat grave lansate împotriva domniei otomane la mai bine de trei sute de ani după cucerirea Constantinopolului. Au fost brutal suprimate. Niciun soldat rus nu a debarcat pentru a face cauză comună cu frații lor ortodocși. Tot Rusia a ieșit cel mai bine din această situație, reușind să anexeze de la Imperiul Otoman întreaga linie nordică a țărmului Mării Negre și regiunile limitrofe acestuia.

Mai târziu, Ecaterina cea Mare, faimoasa împărăteasă a Rusiei, și-a asumat politica de a popula „Noua Rusie“ (Novorusia), așa cum au devenit cunoscute aceste teritorii, cu creștini din Imperiul Otoman. Mii și mii de greci își compromiseseră relația cu autoritățile otomane pe parcursul celor mai recente revolte, indiferent dacă participaseră sau nu activ la acestea. Oferta de a primi parcele de pământ arabil într-o patrie nouă ortodoxă s-a dovedit irezistibilă. Pentru prima dată de la capitularea Imperiului Trapezuntului în fața lui Mehmed al II-lea, în 1461, vorbitori de greacă aveau posibilitatea de a trăi în cadrul unei administrații creștin-ortodoxe, ca supuși ai țarului Rusiei. Potrivit estimărilor, aproximativ un milion de oameni au răspuns pozitiv acestui apel.⁸ Comunități urbane au înflorit în Taganrog, la Marea Azov, și în nou-întemeiatele orașe Odessa, Mariupol și Sevastopol (ultimele două localități având nume grecești ușor rusificate). Noua Rusie, o regiune roditoare în care se cultiva grâu, dar care fusese neglijată vreme de secole, a redevenit o sursă a prosperității, așa cum fusese și în Antichitate.

Grecii imigranți au început ca fermieri, dar cu proxima ocazie au renunțat la pământurile lor și s-au orientat spre comerț. În această activitate, au primit un ajutor neprețuit prin legăturile de familie întreținute de mulți dintre ei, fie de la rudele din Imperiul Otoman, fie de la cele care locuiau mai în vest, în Europa, sau de la ambele. Aceste rețele aveau să reziste în timp și să ajungă să domine comerțul internațional cu grâu rusesc până târziu în secolul al XIX-lea. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, navele negustorești deținute de greci formau cea mai numeroasă flotă din estul Mediteranei, aceștia deținând o mie de vase care navigau la mare depărtare, multe dintre ele sub pavilion otoman.⁹ Văzute pe hartă, comunitățile mercantile grecești care înfloreau la acel moment — din

Marea Azov în est până la Marsilia în vest — păreau să recreeze, printr-un capriciu al istoriei, tocmai imaginea heleșteului din secolului al VII-lea î.Hr. Bineînțeles că, de această dată, contextul istoric era complet diferit, după cum ne confirmă tacit și limba greacă. Termenul folosit pentru a desemna aceste comunități moderne nu este cel de *apoikia* („casă departe de casă“ în lumea antică), ci cel de *paroikia*, care în traducere mai mult sau mai puțin exactă înseamnă „casă într-o țară străină“.

De această dată, nu doar activitatea comercială maritimă era concentrată în mâinile grecilor. Marile fluvii din sud-estul Europei și din Rusia — Dunărea, Donul și Niprul — permiteau transportul unei cantități mai mari ca niciodată de bunuri pe calea apei. Grecii, inițial cei din Creta și din insulele Mării Egee, comercializau vin până departe în nord, în Polonia. În același timp, chiar dacă probabil la o scară mai mică, și comerțul terestru se dezvoltă, atât în interiorul Imperiului Otoman, cât și dincolo de granițele acestuia. Din centrele urbane din nordul Greciei de astăzi, caravane cu cămile traversau lanțul muntos al Balcanilor pentru a se uni cu marea arteră formată de Dunăre.¹⁰

Până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, la Constantinopol, în Principatele Dunărene (nume colectiv sub care erau cunoscute Țara Românească și Moldova), în Insulele Ionice, în sudul Rusiei, dar și în multe orașe din Europa Centrală și de Vest s-au stabilit elite grecești mai mult sau mai puțin numeroase, bogate și influente politic. Dintre toate aceste teritorii, doar Insulele Ionice, care încă făceau la acel moment parte dintr-o Republică Venețiană ce își dădea ultima suflare, aveau să fie, în cele din urmă, incluse în statul grec așa cum îl cunoaștem astăzi; cea mai mare parte a acestor teritorii se află undeva departe de granițele Greciei.

Este adevărat că lumea vorbitoare de greacă a secolului al XVIII-lea nu se aseamăna câtuși de puțin cu un stat modern. Chiar și populația majoritară relativ sedentară — țărani fermieri, ciobani și pescari despre care se vorbește arareori în cărțile de istorie — trăia pe o suprafață geografică foarte întinsă. Începând din vest, din Insulele Ionice, această suprafață cuprindea peninsula grecească, un arc care se întindea prin Balcani, ajungând în punctul în care peninsula se învecina cu țărmul nordic al Mării Egee, toate insulele până departe în sud, în Creta, zone din țărmul vestic al Anatoliei și câteva enclave izolate din Cipru, Cappadocia în centrul Anatoliei și Pont, în nord-vest. În mare parte a acestor regiuni, în special în zonele din afara orașelor, vorbitorii de greacă formau fără îndoială majoritatea populației. Dar nu exista un nucleu unic în care *toată lumea* să vorbească greaca drept limbă principală. Indiferent unde te-ai fi dus în aceste regiuni, auzai și alte limbi vorbindu-se pe străzi și vedeai și inscripții în alte limbi, scrise în diferite alfabete, în locurile publice. Majoritatea oamenilor trebuie să fi reușit să se descurce cu o spioală de una sau două limbi, pe lângă cea maternă.

Lumea grecească mai largă care s-a format pe parcursul secolului al XVIII-lea a fost adesea descrisă ca o *diaspora* — termen grec care are sensul de „dispersare“ și care desemnase inițial comunitățile evreiești. Conceputul de dispersare

presupune însă și existența unui centru. În cazul grecilor din secolul al XVIII-lea, acest centru *nu* exista.¹¹ Avem de-a face cu o lume care se aseamăna mai degrabă cu lumea elenistică creată prin cuceririle lui Alexandru — de această dată, diferența fiind că vorbitorii de greacă nu erau conducători, ci supuși.

Mai exista un punct comun cu lumea elenistică, deși, și în acest caz, motivele istorice de la baza acesteia erau relativ diferite. În Imperiul Otoman, educația era lăsată în grija diferitelor comunități religioase, care se puteau organiza independent. Biserica Ortodoxă de la Constantinopol începuse să înființeze școli la scurt timp după cucerirea otomană. În secolul al XVIII-lea a avut loc o extindere masivă a programului de învățământ dedicat populației creștine, program administrat de Biserică în centrele urbane în care comunitatea era suficient de numeroasă ca școala să fie o instituție viabilă. Încă de la început, limba de predare a fost greaca. În esența ei, aceasta era o prelungire modestă a vechiului program bizantin de învățământ. Limba greacă nu își pierduse niciodată prestigiul; rămăsese limba administrativă a Patriarhatului Ecumenic, și, prin urmare, a clerului de rang înalt din întregul imperiu. În secolul al XVIII-lea, pe măsură ce școlile începeau să prolifereze, cei care aveau menirea de a deveni negustori sau doctori, birocrați, preoți și câteodată chiar oficiali cu funcții importante în sistemul otoman obișnuiau să învețe să scrie și să citească în greacă — chiar dacă familia din care proveneau vorbea acasă o limbă slavă, sau albaneză, sau română.¹² În provinciile europene ale Imperiului Otoman era din nou la modă *să devii grec*, iar acest lucru aducea încă o dată beneficii practice, dar și intelectuale.

Modul de gândire și obiceiurile grecești erau la modă și se bucurau mai mult ca niciodată de apreciere în foarte multe regiuni ale Europei creștine. Secolul al XVIII-lea a fost caracterizat de neoclasicism în arte și de Iluminism în filosofie și știință. Secolul Luminilor a fost numit și Epoca Rațiunii, deoarece noile idei promovate și puse pentru prima dată în practică, deschizând pe această cale noi drumuri, mai ales în Franța, se bazau de regulă pe principiile rațiunii. Iar acestea datau la rândul lor din perioada de început a filosofiei grecești.

Deși în majoritatea statelor europene mai mari guvernarea urma o direcție autocrată, oameni cu educație începeau să facă schimb de idei, discutând care ar fi putut fi cea mai bună și mai *rațională* formă de guvernare pentru societățile omenești — exact cum se întâmplase la un moment dat, cu mult timp în urmă, în orașele-stat din Grecia antică. Inevitabil, acest dialog i-a adus pe foarte mulți dintre noii teoreticieni în conflict direct sau indirect cu Biserica Catolică — o instituție care bineînțeles că nu avea echivalent în lumea antică. Din acest tumult de idei a luat naștere „contractul social” al lui Jean-Jacques Rousseau, filosoful născut la Geneva, care a început să formuleze pentru prima dată conceptul de națiune, înțelegându-l ca o asociație voluntară formată din indivizi și din grupuri care își cedează o parte din libertăți în schimbul unor drepturi. Aceste concepte aveau să modifice peisajul politic din regiuni extinse ale lumii pe parcursul următoarelor trei secole.¹³

Enciclopedia (Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers) publicată la Paris în mai multe volume între 1751 și 1772 a devenit manifestul extins al Epocii Rațiunii. *Enciclopedia*, așa cum a explicat și redactorul-șef al lucrării, Denis Diderot, era un termen modern inspirat dintr-un concept al Antichității grecești care trebuia să însemne „cunoștințe acumulate”. Scopul declarat al proiectului, a continuat Diderot, era nici mai mult, nici mai puțin decât cel de „a schimba modul obișnuit de gândire”. În altă parte a lucrării, *civilizația*, un alt termen nou, care continua să fie o raritate în limba franceză, era prezentată ca darul lăsat de „morții iluștri, înțelepții Antichității... spiritele sacre, care făceau obiectul venerației”. Socrate era primul pe o lungă listă de filosofi și de legiuitori aleși din Grecia antică: acesta „s-a ridicat curajos împotriva furiei tiranilor, fără să se teamă pentru viața sa, fără să se teamă de moarte, nerecunoscând niciun alt stăpân în afară de legile sacre ale epocii luminate”¹⁴.

Aceste cuvinte au fost publicate în 1756. Cu un an înainte, istoricul german de artă Johann Joachim Winckelmann își publicase lucrarea *Istoria artei antice*. Această lucrare deosebit de influentă a postulat o nouă teorie curajoasă, potrivit căreia apogeul artei europene și al spiritului omenesc fusese atins nu de romanii din Antichitate, ci de grecii care îi precedaseră. Potrivit lui Winckelmann, care nu vizitase niciodată Grecia, acest lucru se datora faptului că Grecia fusese binecuvântată cu o climă perfectă. Prin urmare, a susținut el, nu numai artele, ci și libertatea politică se perfecționaseră în orașele-stat grecești. În cuvintele faimoase ale lui Winckelmann, „pentru noi [oamenii moderni], singura modalitate de a atinge măreția este să-i imităm pe antici”. În timp ce civilizația modernă care tocmai căpăta formă în Europa începea să se definească și să capete încredere în sine însăși, moștenirea intelectuală, artistică și politică primită de la orașele-stat din Grecia antică, dar și de la republica romană s-a înrădăcinat adânc în acest proiect. Din acel moment înainte, construirea unei civilizații moderne „occidentale” avea să aibă la bază redescoperirea — dar adesea și distorsionarea sau reinventarea — moștenirii grecilor din Antichitate.¹⁵

Pe parcursul ultimelor decenii ale secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, nebunia declanșată pentru toate lucrurile de proveniență greacă începea să-și lase amprenta asupra esteticii orașelor nu numai în Europa, ci și în toate regiunile în care se stabileau coloniști europeni pe alte continente. În planificarea urbană, planul hippodamic, în grilă, care data din secolul al V-lea î.Hr., de pe vremea lui Hippodam din Milet, și care fusese adoptat de toate noile orașe grecești construite după cuceririle lui Alexandru, a revenit la viață în regiuni îndepărtate, de exemplu în cartierul „New Town” din Edinburgh, a cărui construcție a început în a doua parte a secolului al XVIII-lea, și, câteva decenii mai târziu, în mai multe orașe din America de Nord, dar și în Melbourne și Adelaide din Australia. În primii ani ai secolului al XIX-lea, capitala scoțiană a început chiar să se mândrească cu faptul că era cunoscută ca „Noua Atenă” sau „Atena Nordului”.¹⁶

În aceeași perioadă, curentul neoclasic a cunoscut un apogeu întârziat odată cu „Renașterea greacă”, care avea să-și lase la scurt timp amprenta asupra unui stil

arhitectonic impresionant îmbrățișat de mai multe continente. Între 1819 și 1822, când s-a construit o nouă biserică parohială într-un cartier aflat la acel moment la periferia Londrei, arhitectura acesteia a reprodus cu exactitate caracteristicile templului cunoscut ca Erechtheion de pe Acropola Atenei — inclusiv cariatidele care susțin cornișa templului, reprezentând femei înveșmântate în robe. Acum înnegrite, căci au fost expuse decenii la rând poluării londoneze, cariatidele noii biserici Saint Pancras privesc solemn peste capetele trecătorilor și peste aglomerația din oraș, iar lumea este atât de ocupată, încât nici nu le bagă în seamă în timp ce traversează Euston Road. Îndemnul lui Winckelmann de „a-i imita pe antici“ căzuse pe teren fertil.

Cunoscătorii înstăriți de artă din întreaga Europă Apuseană rivalizau unii cu ceilalți încercând să aducă în țările natale modele mult râvnite de sculpturi grecești antice. Oricât de șocantă ar părea această practică văzută dintr-o perspectivă modernă, la acel moment lumea considera acest lucru de la sine înțeles, la fel ca întemeierea de colonii europene în țări străine. În cazul antichităților, oamenii erau mânați de un nou sentiment, în plină formare, cel al înțelegerii valorii culturale a obiectelor colecționate. Cel mai notoriu dintre acești colecționari, Thomas Bruce, al șaptelea conte de Elgin, a importat, între 1801 și 1803, aproximativ jumătate din blocurile sculptate care formează friza Partenonului. Inițial, Elgin avusese de gând să le folosească pe post de elemente decorative de mare valoare în reședința sa rurală din Scoția. Doar printr-o conjunctură neprevăzută sculpturile au ajuns să fie expuse public la Londra, iar în cele din urmă să fie achiziționate de British Museum în 1816.

Deciziile lui Elgin au fost deosebit de controversate pentru acea perioadă și au continuat să trezească pasiuni înflăcărâte. Însă sosirea „Marmurelor Elgin“ la Londra și raționamentele artistice ale cunoscătorilor momentului au pecetluit în cele din urmă declarația curajoasă a lui Winckelmann. Pentru prima dată, cea mai elaborată operă de artă care făcuse la un moment dat parte din proiectul de reconstrucție a Acropolei Atenei din anii 530 î.Hr. putea fi admirată în original într-un oraș occidental. Și existau suficiente persoane convinse că..., iată, această lucrare era net superioară celor mai bune realizări artistice ale Romei antice, iar părerea lor nu a fost de fapt niciodată contestată cu adevărat. Statuile din marmură au ajuns într-o țară îndepărtată, cu o climă mohorâtă, dar țara lor natală și artiștii care le produsese rău nu se bucuraseră niciodată de un prestigiu mai mare, cel puțin de pe vremea împăratului roman Hadrian și până la acel moment.¹⁷

Din ce în ce mai mulți oameni se întorceau în Europa de Nord din călătoriile în care admirau rămășițele civilizației grecești din Imperiul Otoman și publicau relatări despre lucrurile văzute și experiențele trăite. Tânărul George Gordon, Lord Byron, a devenit dintr-odată faimos când și-a publicat jurnalul de călătorie în versuri, *Childe Harold's Pilgrimage*, în 1812. Byron s-a întrebat dacă nu cumva era posibil ca o civilizație antică să se întoarcă din morți, reîncarnată prin moștenitorii ei moderni. Folosind termeni mai puțin poetici, alți călători își puneau aceeași întrebare, pe care o adresau de altfel și cititorilor.¹⁸ Mulțumită

incredibilului succes al lucrărilor sale din tinerețe (Byron avea doar douăzeci și patru de ani când i-a fost publicat poemul), posibilitatea speculativă a unei renașteri grecești propriu-zise a pătruns nu numai în casele oamenilor din Marea Britanie. Prin traducerea lucrării, această idee a ajuns cunoscută în toate colțurile continentului european. Până în 1821, o Grecie cu granițe vagi și nedefinite ocupa un prim loc în conștiința publică a întregii Europe, dar și în tinerele State Unite ale Americii.

Grecii contemporani erau cât se poate de conștienți de aceste evoluții, indiferent unde ar fi trăit, în Imperiul Otoman sau în comunități răzlețe din Europa. Odată cu extinderea rapidă a școlilor grecești și cu transportul de bunuri realizat de antreprenorii greci, ideile au început să călătorească și ele cu viteză și să ajungă în regiuni îndepărtate. Pe măsură ce creștea nivelul alfabetizării în rândul populației, se înregistra o cerere din ce în ce mai mare de cărți tipărite. La Constantinopol nu au existat tiparnițe (cu excepția unor experimente rapide și efemere) până în secolul al XIX-lea, iar în restul Imperiului Otoman erau folosite doar în Țara Românească și în Moldova, principate în care erau finanțate de conducătorii fanarioți și de Biserica Ortodoxă. Tipografiile grecești au înflorit însă în nenumărate orașe europene. Cel mai important dintre acestea a fost Veneția, unde au fost tipărite lucrări în limba greacă la începutul secolului al XV-lea. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, la Viena, Leipzig, Budapesta, Trieste, Moscova și Sankt-Petersburg fuseseră înființate tipografii care tipăreau cărți în greacă. Aceste tipografii au pus în circulație aproximativ 120 000 de volume pe parcursul a o sută de ani, până în 1821, majoritatea fiind traduceri din limbi occidentale. Pe teritoriile otomane cărțile nu erau interzise; cea mai mare parte, dacă nu chiar majoritatea cititorilor acestor volume trebuie să fi fost supuși otomani. Pe această cale, noile idei seculare ale Iluminismului european și-au croit drum spre inimile și mințile vorbitorilor de greacă, indiferent unde s-ar fi aflat aceștia. Și, în replică, pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului, a apărut un curent „iluminist grec”.¹⁹

Grecii educați citeau acum aceleași lucrări pe care le citeau și omologii lor din Europa Apuseană. Dacă Socrate și alți zece „eroi” ai intelectului și ai bătăliilor de la Termopile și Salamis puteau stârni venerația redactorilor lucrării *Enciclopedia*, atunci înseamnă că nu fuseseră dați uitării nici de cei care continuau să vorbească și să scrie într-o variantă a limbii grecești pe care o vorbiseră și ei. În fond și la urma urmei, în Estul vorbitor de greacă, lumea nu uitase niciodată de „clasicii” antici. Dacă țările europene începeau să-și definească propria identitate în termeni care datau de pe vremea orașelor-stat din Antichitate, nu cumva sosise vremea ca grecii iluminați să revendice o parte din această moștenire în interes propriu?²⁰

Această propunere nu era atât de simplă precum ar fi părut. Cea mai mare parte a vorbitorilor de greacă încă se considerau „romani”: *romioi* în limbajul vremii, pronunțat *romyi*. Să fii *romios* sau *romia* (la feminin) însemna să fii în primul rând creștin ortodox. În Imperiul Otoman, răspândirea educației seculare

fusesse în mare parte finanțată de Biserica Ortodoxă. Acest lucru însemna că în Estul ortodox nu exista pic de tensiune între religia oficială și noile idei promovate de Iluminism, tensiune caracteristică acestei mișcări în Vest — cel puțin până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Pe de o parte, ori de câte ori scriau străinii despre „Grecia“ și „greci“ în propriile limbi, o făceau de o manieră pur seculară. Și pentru a complica și mai mult lucrurile, străinii foloseau aceste nume și când se refereau la epoca antică, și când vorbeau despre modernitate. Acest lucru era cu neputință în greacă deoarece anticii încă erau cunoscuți ca „eleni“. Încă de pe vremea lui Iulian Apostatul în secolul al IV-lea î.Hr., această denumire desemnase nu numai un popor antic, ci și unul păgân. Se prea poate ca romanii moderni și elenii antici să fi fost uniți prin limba vorbită, dar legăturile religioase erau la fel de profunde, și, din acest punct de vedere, elenii păgâni erau un popor aproape la fel de străin ca turcii musulmani sau catolicii și protestanții din Vest.

Ideea de obârșie nu contase mai deloc pe parcursul secolelor care se scurseseră de atunci (în secolul al XV-lea, Plethon făcuse o excepție de la această regulă). Acum, când acești eleni de mult dispăruți erau venerați în termeni care mai de care mai înflăcărați în lucrările străine pe care le citeau și le traduceau grecii în propria limbă, sosise momentul ca această percepție să se schimbe. Soluția pe care au găsit-o a fost să înceapă să se considere fiii, sau copiii, elenilor din Antichitate. A ajutat și faptul că expresia care întrupa această idee în cel mai firesc mod cu putință în dialectul semioficial al limbii grecești scrise a vremii era identică strigătului de război al grecilor de pe câmpul de luptă de la Salamis, așa cum a fost acesta consemnat în drama lui Eschil *Perșii*: „Fii ai elenilor, înainte“. Începeau să se mândrească cu faptul că elenii din Antichitate fuseseră *strămoșii* lor; romanii de astăzi erau descendenții lor.²¹

Și pentru că atât de multe dintre lucrările scrise în alte limbi îi descriau pe grecii antici ca o națiune, oare nu se putea spune același lucru și despre grecii moderni? În anii 1780, eseistul și reformatorul sistemului de învățământ Dimitrios Katartzis, aflat la curtea fanariotă din București, așterne pe hârtie următorul îndemn: „Putem deveni din nou o națiune, civilizată și invidiată, în așa măsură încât să devenim egali strămoșilor noștri în educație“. Câțiva ani mai târziu, o carte intitulată *Geografia modernă*, publicată la Viena în 1791, împrumută numele antic de „Elada“ extremității sudice a Peninsulei Balcanice și insulelor din Marea Egee, în timp ce pe locuitorii de aici îi descrie ca „eleni moderni“ și urmașii unei „națiuni antice“.²²

Acesta era începutul unui proces care avea să modifice în decursul a trei decenii, din 1790 și până în 1820, felul în care se raportau cei mai mulți, dacă nu chiar toți vorbitorii de greacă la ei înșiși. Pentru grecii *contemporani*, „fiii elenilor“ sau „elenii moderni“ puteau ajunge doar printr-un mic pas la denumirea de „eleni“ și atât. În același timp încep să apară nume precum Temistocle, Pericle sau Odiseu pentru băieți și Penelopa, Calliope sau Aspasia pentru fete. S-au inventat noi nume de familie inspirate de modelul antic, adăugând sufixul *-ides* sau *-ades* unui prenume — în *Odiseea*, de exemplu, Odiseu, fiul lui Laerte, era cunoscut sub numele de Laertiades.

Acesta era un indiciu cât se poate de clar că și oamenii obișnuiți, nu numai intelectualii, începeau să creadă că anticii făceau parte din aceeași *familie* ca și ei. „Elenizarea *romioi*“, așa cum a fost denumită această perioadă, a fost cel mai important proces de reinventare demarat de vorbitorii de greacă după procesul mult mai gradual care avusese loc pe parcursul guvernării romane, cu circa o mie cinci sute de ani în urmă. Procesul a fost alimentat de idei care soseau din vestul Europei. Și a mers mână în mână cu o altă serie de schimbări literalmente revoluționare.²³

În iulie 1776, pe țărmul îndepărtat al Oceanului Atlantic, Declarația de Independență a Statelor Unite ale Americii stabilea „adevărurile de la sine înțelese“ cum că „toți oamenii sunt egali“ și se bucură de drepturile „inalienabile“ la „viață, libertate și căutarea fericirii“. Șapte ani mai târziu, Statele Unite ale Americii au fost recunoscute ca republică independentă după ce au înfrânt în luptă puterea colonială, Marea Britanie. Mai apoi, în 1789, tot în iulie, căderea fortăreței Bastilia de la Paris a pus în mișcare evenimentele pe care le cunoaștem astăzi sub numele de Revoluția Franceză. Sub sloganul *Liberté, Egalité, Fraternité*, revoluționarii au continuat prin a înlătura seculara monarhie autocrată franceză, abolind rolul și privilegiile Bisericii Catolice și transformând Franța într-o „republică“ formată din „cetățeni“. Unele dintre organizațiile politice înființate cât timp a funcționat republica revoluționară franceză și o bună parte a retoricii asociate cu aceasta s-au bazat intenționat pe nume și ritualuri readuse la viață din perioada Romei republicane. Dacă francezii revoluționari puteau fi urmașii unei republici antice, atunci poate că și grecii cu o gândire similară puteau reînvia perioada de glorie a unei alte republici — în cazul lor, Atena democratică. În unele cartiere, mai ales în rândurile comunităților de negustori emigranți din străinătate, și în cercurile intelectuale din Principatele Dunărene, entuziasmul declanșat de această idee se răspândea suficient de repede cât să alarmeze autoritățile otomane și ierarhia de vârf a Bisericii Ortodoxe.²⁴

În Insulele Ionice, vara lui 1797 a fost momentul cel mai agitat. La sfârșitul lunii iunie, o forță expediționară franceză a debarcat aici pentru a lua teritoriile în posesie. Napoleon Bonaparte, la acel moment „prim-consul“ al Republicii Franceze, obligase cu puțină vreme în urmă Veneția să se predea și trimisese o flotă de nave franceze de război să ia în stăpânire dominioanele externe care aparținuseră răposatei „La Serenissima“. Timp de doi ani după aceste evenimente, locuitorii greci ortodocși ai Insulelor Ionice au aflat pe propria piele ce însemna să fi „cetățean“ și să te bucuri de drepturi, cel puțin oficial. În alte regiuni, intelectuali idealști, educați în spiritul tradiției iluministe — Rigas de Velestino la Viena, Adamantios Korais (cunoscut și sub numele de Coray) la Paris —, și-au imaginat din punct de vedere filosofic cum ar fi arătat o Grece recent eliberată. Vocile lor făceau parte dintr-un cor, format în mare parte din anonimi, care își îndemna confracții greci, prin poeme patriotice și broșuri, să se ridice împotriva stăpânilor otomani și să se elibereze. În anumite teritorii ale Imperiului Otoman, dar și în orașe europene, au început să fie compuse imnuri revoluționare grecești,

cântate în ritmul Marseillezei.²⁵

Nu toți grecii împărtășeau acest entuziasm. În 1789, Patriarhatul Ecumenic al Bisericii Ortodoxe a emis o aspră enciclică în care a condamnat „programul politic al eliberării, de care să făcea atâta caz“. Dumnezeu însuși „ridicase de la zero mărețul imperiu al otomanilor“ cu scopul de a domni peste credincioșii ortodocși înspre propriul lor bine și pentru a garanta „mântuirea popoarelor alese“²⁶. Deși unii greci priveau nerăbdători înspre Vest și se considerau „noi eleni“, potențiali cetățeni ai unui stat modern pe modelul Franței revoluționare, majoritatea romanilor ortodocși, de la patriarhul Constantinopolului până la cel mai umil păstor din munți sau pescar din insule, aveau mult mai multe de pierdut decât de câștigat de pe urma unei schimbări revoluționare.

Însă indiferent care ar fi fost preferințele majorității, atât în rândul grecilor, cât și în alte regiuni din Europa luase naștere un fenomen declanșat odată cu Revoluția Franceză, fenomen care nu avea să plece nicăieri. Acest spirit a rezistat aproape douăzeci de ani, pe parcursul războaielor napoleoniene, când Republica Franceză a devenit imperiu, iar prim-consulul Napoleon, împărat. Nicio regiune a Europei nu a rămas neafectată de aceste războaie. După înfrângerea lui Napoleon, prima dată în 1814, iar mai apoi decisiv în bătălia de la Waterloo din iunie 1815, reprezentanții puterilor europene s-au reunit la Viena pentru a hotărî viitoarea configurație a continentului. Revoluția Franceză și consecințele acesteia își trăiau ultimele zile. Așa ceva nu trebuia să se mai repete niciodată.

Astfel a luat naștere „Concertul European“, o alianță de state în mare parte autocrate, decise să impună o nouă ordine internațională, de pe țărmul Atlanticului și până în Urali. Dar ideile care se răspândiseră pe continent nu puteau fi suprimate atât de ușor; deja își găsiseră un loc al lor dincolo de Atlantic. Între 1811 și 1825, posesiunile coloniale ale spaniolilor și portughezilor din America de Sud au urmat exemplul vecinelor de la nord și și-au obținut independența prin războaie de eliberare. Chiar și în Europa existau curente de mai mică importanță care începeau să răzbată dincolo de suprafață. Până în 1820, în nenumărate state se formaseră societăți secrete; existau activități clandestine din belșug. În vara aceluiași an, mai întâi în Spania, iar mai apoi la Napoli, capitala Regatului celor Două Sicilii, au izbucnit revoluții pașnice prin care regii au fost obligați să le ofere supușilor constituții parlamentare. Regiunea de nord a Italiei, cea mai mare parte a căreia era la acel moment condusă de Austria, a planificat o revoltă de amploare pentru începutul anului 1821. În Franța, bătrânul marchiz de Lafayette, un veteran al ambelor revoluții, și cea americană și cea franceză, a consemnat: „Prietenii libertății nici că s-au înțeles vreodată mai bine decât în acest moment de criză la nivel european“²⁷.

Toate aceste proiecte revoluționare aveau să se dovedească zadarnice. Și vorbitorii de greacă înființaseră societăți. Majoritatea erau la prima vedere culturale, nu politice. Membrii lor profitaseră de pe urma tipografilor grecești deschise în mai multe orașe din Europa pentru a face schimb și a disemina idei care, în linii mari, puteau fi descrise ca liberale. Una dintre aceste societăți acționa însă clandestin, iar scopurile ei erau clar agresive: Societatea Prietenilor, cunoscută

și după numele ei grecesc de *Philiki Etairia*, era o societate secretă dedicată unui război de eliberare. Se spunea că ar fi fost înființată de negustori greci din orașul (la acel moment rusesc) Odessa, în 1814, deși această teorie des repetată a fost pusă sub semnul întrebării. Se prea poate ca Eteria să-și fi început de fapt activitățile trei ani mai târziu în capitala otomană.

Asemenea tuturor societăților clandestine, și Eteria avea ritualuri inspirate din cele ale francmasoneriei. Din registrul de activități al Eteriei reiese că membrilor ei le plăcea foarte mult faptul că ceremoniile aveau un caracter secret și mistic, aproape la fel de mult precum îndrăgeau și mijloacele extreme cu care erau chitiți să-și îndeplinească scopurile. Pe parcursul ultimelor luni ale anului 1820, s-a pus la cale un plan ambițios: să dea o lovitură puterii otomane la centru, incendiind flota ancorată în Cornul de Aur și aprinzând în același timp focuri pe străzile Constantinopolului. Pe parcursul panicii generalizate ce avea să urmeze, locuitorii ortodocși aveau să se răscolească și să preia controlul în capitală.²⁸

În realitate, lucrurile aveau să se desfășoare cu totul altfel. La începutul anilor 1820 însă, fervoarea revoluționară atingea cote maxime cel puțin în unele regiuni ale lumii vorbitoare de greacă și printre anumite păături sociale — atât din interiorul, cât și din afara Imperiului Otoman. Probabil că, la începutul anilor 1820, foarte puțini oameni, indiferent de unde ar fi provenit ei, ar fi pariat că o revoluție greacă ar fi putut repurta mai mult succes decât multe alte revoluții care dăduseră greș. Chiar și mai puțini ar fi putut estima eventualele consecințe ale acesteia, dacă revoluția ar fi avut din întâmplare succes. După cum s-a dovedit, nici conducerea secretă a Eteriei nu a avut habar de acest lucru. Dar o revoluție realizată de niște bărbați și femei care se considerau acum *eleni/eleni*, în numele unei națiuni antice în care credeau atât de mulți progresiști europeni și, de fapt, și americani, presupunea o miză — o miză care avea să se dovedească o cu totul altă discuție.

Aceasta a început pe 6 martie 1821 (sau 22 februarie potrivit calendarului folosit în sud-estul Europei la acea vreme). Un ofițer de rang înalt din cadrul serviciului imperial rus a traversat Prutul, însoțit de o mână de servitori, din Chișinău (capitala de astăzi a Republicii Moldova), aflat atunci pe teritoriu rusesc, în Moldova controlată de otomani. Asemenea multor alți ruși de rang înalt din acea perioadă, limba sa maternă era greaca. Numele său era Alexandru Ipsilanti și devenise de curând liderul Eteriei. Două zile mai târziu, la Iași, capitala Moldovei, Ipsilanti a emis o proclamație intitulată „Lupta pentru credință și pentru patrie“.

A sosit momentul, bărbați ai Eladei... Popoarele iluminate ale Europei... pline de recunoștință pentru beneficiile pe care strămoșii noștri le-au oferit, așteaptă cu nerăbdare eliberarea elenilor.

O lună mai târziu, la Kalamata, în apropierea extremității sudice a Peloponesului, „un manifest adresat Europei de Petros Mavromichalis,

comandantul-șef al trupelor spartane și al senatului din Messenia“, a anunțat că, „nefericiți, grecii din Pelopones“ au luat calea armelor, luptând împotriva „jugului de nesuportat al tiraniei otomane“ și a continuat spunând:

Așadar, cerem ajutorul tuturor națiunilor civilizate ale Europei, ajutor pe care să-l obținem cât mai repede pentru a desăvârși scopul unei misiuni sacre și juste, de a ne recupera drepturile și de a ne reface poporul asuprit. Grecia, mama noastră, a fost farul care v-a luminat; din acest motiv, se bazează pe filantropia voastră activă.²⁹

Pentru prima dată în secole, grecii erau gata să-și ia destinul politic și viitorul în propriile mâini. În martie și aprilie 1821, Principatele Dunărene, cea mai mare parte a Greciei continentale de astăzi, din dreptul Salonicului în nord până în sudul Peloponesului, și nenumărate orașe și insule din Egee s-au răsculat răspunzând la acest apel. Niciodată nu mai avusese loc o mișcare de asemenea anvergură. Statul otoman se confrunta de ceva ani cu provocări la adresa autorității sale pe plan intern, lovindu-se nu în ultimul rând și de amenințările unor lideri războinici musulmani din Balcani care încercaseră să se separe de imperiu și să meargă pe propriul drum. Dar acestea fuseseră în esența lor revolte locale; niciuna dintre ele nu avea să aibă vreun impact de durată asupra integrității statului otoman. Revoluția Greacă, după cum arată aceste proclamații, era diferită — pentru că intenția ei nu fusese niciodată cea de a se rezuma doar la greci.

Chiar și așa, pe parcursul primelor luni, represaliile temătoare ale otomanilor aproape că au înăbușit revolta. În Moldova și în Țara Românească, în pofida succesului repurtat în primă fază, mii de greci și alți voluntari din Balcani care răspunseseră apelului lui Ipsilanti au fost puși în luna iunie pe fugă de o armată otomană. Ipsilanti însuși a căutat refugiu pe teritoriul Austriei, unde a fost arestat și ținut închis restul scurtei sale vieți. Mulți dintre susținătorii săi au luptat până la moarte sau au fost luați prizonieri și executați. Mult mai la sud, în Macedonia, în Tessalia și pe țărmul Anatoliei, revolta a fost suprimată violent. În pofida planurile ambițioase ale Eteriei, în capitală nu a izbucnit nicio revoltă. Dar acest lucru nu a salvat aristocrația fanariotă, care aproape că a fost anihilată.

După câteva săptămâni, în lunile aprilie și mai, aproape toți fanarioții care nu reușiseră să fugă la timp din Constantinopol au fost arestați și decapitați în piața publică. Grigore al V-lea, patriarhul Bisericii Ortodoxe în vârstă de șaptezeci și cinci de ani, a fost arestat la sfârșitul liturghiei ținute în Duminica Paștelui, pe 22 aprilie, și spânzurat de poarta de la intrarea în biserică. Nu a contat că Grigore fusese unul dintre cei care condamnaseră simpla idee de libertate sau de revoluție cu mai bine de două decenii în urmă și că de curând îi excomunicase pe toți creștinii ortodocși care îndrăzniseră să se revolte împotriva sultanului, *basileus* legitim. Pe același model, în Cipru, unde nu avuseseră loc revolte, arhiepiscopul și cei mai de vază membri ai clerului au fost condamnați oricum la moarte, aparent pentru a servi drept exemplu.

Într-o singură provincie a lumii vorbitoare de greacă revoluția a avut totuși un

rol important. Provincia era Peloponesul. Bine cunoscuta poveste cum că stindardul revoltei ar fi fost ridicat de episcopul din vechiul Patras în mănăstirea Agia Lavra, aflată deasupra orașului Kalavryta, de Buna Vestire, pe 25 martie, este mai mult ca sigur îndoielnică. Dar de îndată ce a izbucnit violența în întreaga peninsulă, la începutul lui aprilie (sau la sfârșitul lui martie, potrivit calendarului în uz la acea vreme), nici că a mai existat cale de întoarcere. Liderii locali, susținuți de foști tâlhari și de bande de nelegiuți formate din discipoli înarmați, au profitat de moment și au măturat țara în lung și-n lat.

Musulmanii care au supraviețuit masacrului au căutat refugiu în garnizoanele otomane rămase în orașele mai mari și într-o serie de fortărețe construite pe vremea cruciaților sau a venețienilor. Un moment decisiv a avut loc în octombrie, când orașul principal din Pelopones, Tripolitsa (astăzi Tripoli), a fost supus prin înfometare, iar majoritatea populației a fost masacrată, deși grecii victorioși le promiseseșă siguranța. Din Pelopones, revolta s-a răspândit în câteva insule din apropiere, cele mai importante fiind Hydra și Spetses, aflate în apropierea țărmului de nord-est, și Psara, de cealaltă parte a Mării Egee. Aceste mici insule se puteau lăuda cu partea leului din navigația deținută de greci în estul Mediteranei. Negustori înarmați au început să repurteze victorii împotriva flotei otomane. Alte insule mai importante li s-au alăturat, printre care Samos și Creta, deși multe au ales să rămână neutre.

La sfârșitul anului, o primă „adunare națională” a reunit reprezentanți din toate zonele eliberate pentru a redacta o constituție. S-a hotărât ca reuniunea să aibă loc în nord-estul Peloponesului, lângă ruinele unui amfiteatru antic și templul dedicat zeului tămăduirii, Asclepios, de la Epidaur. Prima constituție provizorie, redactată la acel moment, a fost și rămâne cunoscută sub numele de Constituția de la Epidaur. Acest document s-a inspirat puternic din constituțiile efemerei Franțe revoluționare. Din constituția Statelor Unite a preluat conceptul separării stricte a puterilor în stat, între legislativ și executiv. Stabilea de asemenea în premieră faptul că nou eliberatul teritoriu avea să fie cunoscut după numele antic de „Elada”, iar cetățenii săi urmau să aibă numele de „eleni”. Această decizie colectivă de reinventare a fost atât de eficientă, încât noi, cei de astăzi, trebuie să facem un efort de imaginație ca să ne dăm seama că a fost o inovație cu adevărat radicală pentru momentul respectiv. Foarte mulți greci aveau să continue să se considere romani (*romioi*), în contextele de zi cu zi și în mediile neoficiale, când vorbeau între ei, cel puțin un secol și jumătate după acest moment. Dar denumirile *oficiale*, reînviată din lumea antică și adaptate la noua realitate politică în formare, nu au fost niciodată puse sub semnul întrebării.

Una era să vorbești despre adunări naționale, drepturi politice și separarea puterilor, dar la fața locului, în realitate, eliberarea arăta diferit. Majoritatea celor care au luat calea armelor a făcut acest lucru în numele credinței creștine ortodoxe. Dușmanul, denumit de regulă pur și simplu „turcii” în greacă, era identificat în funcție de religie, nu în funcție de un concept pe care l-am denumi astăzi etnie. La nivel local, acest război a fost unul religios.³⁰ Noua conversație despre eleni, Elada și eroii de la Maraton și Termopile nu ajunsese încă în mediul

rural, rămăsese necunoscută chiar și căpeteniilor de aici, care nu învățaseră să citească. Odată ce a penetrat aceste medii, nu avea să fie decât o spoială o perioadă îndelungată de timp. Cel mai popular slogan sub care luptau oamenii era cel de „Libertate sau Moarte“.

Însă odată desăvârșită, „libertatea“ a însemnat două lucruri relativ diferite pentru arhitecții primei constituții, pe de o parte, și seniorii războiului, pe de altă parte, aceștia rivalizând acum unii cu ceilalți și cu guvernul provizoriu oficial pentru a-și impune vrerea în teritoriile eliberate. Pe parcursul unui moment relativ de respiro pe frontul extern, în 1823 și 1824, Revoluția Greacă s-a lovit de primul său test *politic*.

Alexandru Mavrocordat, cel care prezidase adunarea națională și fusese ales primul președinte al executivului — devenind, cu alte cuvinte, președintele Greciei independente —, făcea parte din una dintre tabere. Mavrocordat era urmașul tizului său care îndeplinise, la sfârșitul secolului al XVII-lea, funcția de mare dragoman și întemeiase una dintre cele mai de succes dinastii fanariote. Mai tânărul Alexandru, unul dintre pușinii bărbați din Grecia revoluționară care se îmbrăca în redingotă după moda din vestul Europei, nu te impresiona prin prezența sa, căci nu avea mai mult de un metru și jumătate înălțime, și purta ochelari cu lentile groase, căci suferea de miopie. Însă Mavrocordat era un politician desăvârșit, fluent în opt limbi străine, dedicat ideilor umanitare și seculare ale Iluminismului european și foarte priceput la teorie politică și la situația geopolitică a momentului. Prima versiune a Constituției de la Epidaur i se datorează în primul rând lui Mavrocordat, care a reușit să prezinte cu succes clauzele acesteia în cadrul adunării.

Din tabăra adversă făcea parte unul dintre cei mai puternici seniori ai războiului din Pelopones, Theodoros Kolokotronis, fost tâlhar și soldat plătit de mai multe dintre guvernele străine care s-au succedat la conducerea Insulelor Ionice. Poreclit „Bătrânul din Morea“ (avea cincizeci de ani când a început revoluția), Kolokotronis era un lider incredibil peste forțele de gherilă. În al doilea an de revoluție, i se putea atribui meritul de a fi reputat o serie de victorii. Printre acestea, și anihilarea unei armate otomane care încercase fără succes să elibereze garnizoana asediată de la Nafplio, după care, în iunie 1822, fusese blocată de ostașii lui Kolokotronis în trecătoarea îngustă de la Dervenakia, lângă Corint. Istoricul scoțian George Finlay, care a asistat personal la foarte multe dintre evenimentele descrise în lucrările sale, a fost autorul uneia dintre cele mai definitorii istorii timpurii a Revoluției Grecești, în care îi face și portretul lui Kolokotronis:

Un cap mare, o mină îndrăzneță, privire fixă și o claie de păr negru conferă o oarece demnitate unei înfățișări care nici că încerca să ascundă aerul viclean și înclinația spre cruzime... Crescut ca tâlhar, nu a putut niciodată să separe cum se cuvine binele de rău, dreptatea de nedreptate; avea o aversiune instinctivă față de lege și de ordine.³¹

Era inevitabil să se iște un conflict între două personalități atât de diferite. Și

bineînțele că nu a fost doar un conflict între doi indivizi, ci și între două concepte diferite referitoare la ce avea să însemne, din acel moment înainte, libertatea pentru greci. Pe parcursul anului 1824, de două ori au izbucnit conflicte armate între guvernul provizoriu și o alianță formată din seniorii războiului conduși de Kolokotronis. De ambele părți, forțele guvernamentale au ieșit învingătoare, iar consecințele au fost decisive pentru viitorul stat grec. Dar atât conflictele, cât și personalitățile protagoniștilor au lăsat în urmă o moștenire profundă, care nu a dispărut niciodată în întregime și care avea să iasă la suprafață ca o linie de falie în multe alte crize viitoare din istoria Greciei.³²

La acel moment, evenimentele din Grecia începeau să-și lase amprenta și asupra restului lumii. Acele prime apeluri adresate Europei fuseseră ignorate, așa cum era de așteptat. Chiar dacă guvernele continuau să-i evite pe insurgenți, nu se putea spune același lucru și despre anumite persoane și grupuri de presiune din mai multe țări. Voluntari soseau din toate colțurile continentului european și din regiuni îndepărtate, ca America. Erau cunoscuți sub denumirea de „filoeleni“ (cei care îndrăgeau tot ce ținea de Grecia). Cel mai faimos a fost Lord Byron. Foarte mulți dintre ei au murit în Grecia, fie în luptă, fie de boli, așa cum s-a întâmplat cu Byron în aprilie 1824. Adesea, acești voluntari trebuiau să scape de privirea vigilentă a propriilor guverne, care făceau tot ce le stătea în putință pentru a-i împiedica să plece. În total, între 1821 și 1827, în Grecia au sosit aproximativ o mie două sute de filoeleni. Însă filoelenii care au rămas în patriile lor pentru a organiza comisii, grupuri de presiune și campanii de presă, făcând lobby pe lângă guverne și strângând fonduri pentru ajutorarea cauzei grecilor, au fost mult mai numeroși și, în final, au avut o influență mult mai puternică asupra rezultatului revoluției.³³

Tocmai ca urmare a unor activități ca acestea, au început guvernele din străinătate să-și revizuiască, treptat și de regulă șovăitor, atitudinea față de Grecia. Marea Britanie a fost prima dintre țările care au abandonat conceptul de echilibru al puterii. La începutul anului 1823, George Canning, de curând numit secretar de stat pentru afaceri externe, i-a recunoscut pe căpitani și echipajele acestora de pe navele grecești din largul mării ca o tabără beligerantă legitimă (și nu piraiți). La sfârșitul aceluiași an, în Statele Unite ale Americii, președintele James Monroe aproape că a recunoscut independența Greciei într-un faimos discurs adresat Congresului. Discursul prezidențial din data de 2 decembrie, discurs care rămâne în istorie în primul rând pentru formularea Doctrinei Monroe și definirea sferelor de influență ale Europei și Lumii Noi, a inclus și următoarele cuvinte: „Avem motive întemeiate să credem... că Grecia va redeveni o națiune independentă. Una dintre dorințele noastre cele mai arzătoare este ca ea să obțină acest titlu“. Un an și un pic mai târziu, în Congres a fost introdusă o propunere de lege, care, dacă ar fi fost aprobată, ar fi avut același rezultat. Cu toate că a fost respinsă, susținerea populară din America a rămas suficient de tare cât să permită construirea fregatei de război *Hellas* pe un șantier naval din New York, navă care a fost expedită guvernului grec la sfârșitul anului 1826.³⁴

Niciun guvern european nu era încă dispus să meargă atât de departe. În 1824, țarul Aleksandru a tatonat în secret terenul cu francezii și britanicii, discutând despre o eventuală conturare a unor „zone de influență” pentru fiecare dintre aceste țări într-o Greceie autonomă care avea să fie în continuare oficial supusă otomanilor. Când propunerea țarului a fost dezvăluită, majoritatea liderilor greci au considerat-o o trădare și au apelat în schimb la Marea Britanie. Deși guvernul britanic a refuzat să le ofere protecție insurgenților, iar facțiunile grecești rivale au căutat să exploreze atât relația cu Franța, cât și pe cea cu Rusia, un dialog diplomatic a început să prindă contur. Grecia era un punct important pe agenda principalelor puteri maritime ale vremii.

Din punctul de vedere al grecilor, momentul nici că putea fi mai potrivit. Până la momentul emiterii apelului către guvernul britanic, pe 1 august 1825, otomanii își lansaseră contraatacul. Armate terestre otomane care soseau din nord și-au unit forțele cu o flotă recent modernizată din Alexandria, condusă de Ibrahim Pașa, fiul vasalului sultanului, Muhammad Ali din Egipt. Ibrahim a debarcat pe coasta sudică a Peloponesului în februarie 1825. Pe parcursul următorilor doi ani și jumătate, armata otomană și flota egipteană au redus la zero aproape tot ce câștigaseră grecii din 1821 până în acel moment. Până la începutul verii lui 1827, Elada eliberată aproape că dispăruse.

Însă grecii erau prea mulți și se străduiseră o perioadă prea îndelungată de timp pentru a da înapoi. Ibrahim Pașa, căruia i se promisese Peloponesul ca recompensă pentru contribuția sa, amenința să ucidă sau să ia în sclavie toți locuitorii rămași aici, urmând să repopuleze teritoriul cu musulmani aduși din Africa de Nord. Nu numai grecii au intrat în priză la auzul acestor amenințări. Filoeleni din întreaga lume se mobilizaseră, convinși că aceasta nu era doar o altercație îndepărtată dintr-o țară străină, ci un concept a cărui miză era crucială pentru propriile civilizații. Guvernelor străine le era din ce în ce mai greu să-i ignore pe filoeleni — iar acest lucru se întâmpla într-un moment în care soarta Greciei devenea o chestiune de importanță geopolitică clară.

Începând cu primăvara anului 1826, cele trei Mari Puteri care aveau interese în estul Mediteranei — Marea Britanie, Franța și Rusia — s-au lansat într-o serie sensibilă de negocieri, nu cu grecii, ci unele cu celelalte. Dacă puterea otomanilor avea să sufere o lovitură gravă în Europa, atunci pentru fiecare dintre aceste trei țări era deosebit de important ca niciuna dintre rivalele ei să nu câștige un avantaj geopolitic de pe urma acestei situații. Aceasta era dilema diplomatică majoră care avea să devină la momentul potrivit cunoscută sub numele de „chestiunea orientală”; nu avea să fie soluționată decât după Primul Război Mondial. Un an mai târziu, în 1827, în timp ce Canning îndeplinea pentru o scurtă perioadă de timp funcția de prim-ministru al Marii Britanii, cele trei puteri au căzut de acord să trimită un grup operativ naval comun în Marea Egee, însărcinat cu impunerea unui armistițiu între taberele beligerante. Nu este de mirare că grecii au primit cu brațele deschise acest semn de intervenție militară; otomanii au respins inițiativa considerând-o un amestec nejustificat în politicile lor interne. O consecință neplanificată a acestui demers a fost bătălia din Golful Navarino, pe țărmul sud-

vestic al Peloponesului, din 20 octombrie 1827. Flota reunită a otomanilor și egiptenilor aproape că a fost distrusă, iar Ibrahim a fost la scurt timp nevoit să părăsească Peloponesul.

În acest moment, succesul revoluției grecilor era într-un anume fel asigurat. Însă aranjamentele finale fuseseră luate din mâinile grecilor. Sarcina de a găsi o rezolvare revenea acum celor trei Mari Puteri — deși acest lucru nu s-a întâmplat imediat. Între timp, guvernul provizoriu al Greciei, și nu un oarecare agent extern, a fost cel care a numit un șef interimar de guvern la conducerea statului a cărui existență nu fusese încă recunoscută oficial. Numele acestuia a fost Ioannis Kapodistrias, cunoscut și drept contele Ioan Capo d'Istria. La origini un aristocrat din Corfu, Kapodistrias intrase în slujba Imperiului Rus, unde a fost promovat, deținând funcția de coministru de externe al Rusiei din 1814 până în 1822. Kapodistrias a ajuns în Pelopones la începutul anului 1828, primind titlul de *kyvernitis*, care se traduce exact prin „guvernator“, derivat din limba latină.

Kapodistrias era deopotrivă străin — nu mai fusese niciodată în Grecia continentală — și grec. Numirea sa a fost acceptată de reprezentanții Marilor Puteri, care se ocupau acum de negocierile pentru viitorul Greciei, deși, din diferite motive, niciunul dintre cele trei guverne nu avea încredere în el. Din punctul lor de vedere, aveau măcar de-a face cu un om de stat ale cărui merite erau recunoscute pe teritorii extinse — în fond și la urma urmei, Kapodistrias contribuise la reprezentarea Rusiei în cadrul Congresului de la Viena. Sosirea sa a fost un alt pas important în apariția Greciei pe scena europeană.

Noul guvernator a început prin a înființa instituțiile viitorului stat național și a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a negocia cei mai favorabili termeni pentru Grecia în discuțiile cu reprezentanții celor trei Mari Puteri. Se pare că momentul decisiv nu i s-a datorat însă lui Kapodistrias, ci mai degrabă înfrângerii suferite de Imperiul Otoman în fața Rusiei într-un alt război ruso-turc care a avut loc în septembrie 1829. Războiul fusese purtat în primul rând în Caucaz; viitorul grecilor nu fusese principalul motiv de luptă. Însă când armatele ruse au ajuns suficient de aproape de capitala otomană, respectiv Edirne (Adrianopol), chiar și ducele de Wellington, prim-ministrul de la acel moment al Marii Britanii, care nu simpatiza deloc cu revoluționarii în general și cu grecii în special, a remarcat dintr-odată importanța cauzei grecești: dacă Imperiul Otoman intra în declin, doar o Grecia independentă putea contrabalansa puterea Rusiei în Balcani și în spațiul egeean. Momentul decisiv a sosit pe 3 februarie 1830. Un protocol semnat la Londra în acea zi, în numele guvernelor Marii Britanii, Franței și Rusiei, stipula pentru prima dată, oferind garanții comune din partea celor trei state, că: „Grecia va forma un stat independent și se va bucura de toate acele drepturi — politice, administrative și comerciale — care i se cuvin odată cu independența deplină“³⁵.

În octombrie 1831, Kapodistrias a fost asasinat de doi oponenți politici pe când intra în biserica din Nafplio. Marile puteri decisese că noul stat trebuia să fie o monarhie, nu o republică așa cum se declarase în constituția provizorie. În mai 1832, un nou tratat a hotărât ca prințul Otto, al doilea fiu al regelui filoelen

al Bavariei, Ludwig I, avea să fie primul rege al țării. În același timp au fost trasate și frontierele regatului. Acesta includea numai Peloponesul, mai puțin de jumătate din Grecia continentală de astăzi și acele insule din Marea Egee care se aflau cel mai aproape de țărmul Greciei. Restul teritoriului încă făcea parte din Imperiul Otoman, mai puțin Insulele Ionice, care fuseseră acordate cu titlul de protectorat Marii Britanii în 1815. Nici grecii, nici otomanii nu au avut niciun cuvânt de spus în aceste decizii.

La acel moment, mult timp după aceea și chiar astăzi, mulți greci continuă să fie dezamăgiți de acest rezultat. Câștigurile obținute nu s-au ridicat la înălțimea idealului absolut „Libertate sau moarte“, pentru care luptaseră și muriseră atât de mulți dintre ei. Pe de altă parte, revoluția începuse cu acele apeluri adresate conștiinței europene. Chiar dacă rezultatul nu a avut nimic de-a face cu conștiința, fiind mânat de un calcul strategic, a integrat totuși foarte bine acest nou stat independent în geopolitica în plină dezvoltare a continentului și, de fapt, a întregului mapamond. Pe 6 februarie 1833, când a sosit la Nafplio viitorul rege, prințul Otto, la bordul unei nave britanice, Grecia (*Elada* în greacă) era pregătită să-și ia locul printre statele politice ale Europei — pentru prima dată în îndelungata istorie a grecilor.

STAT EUROPEAN, NAȚIUNE GLOBALĂ 1833–1974

Grecia nu era numai un nou *stat* pe harta Europei; era un nou *fel* de stat, primul dintre multele care aveau să fie create după chipul și asemănarea unei *națiuni*. Modelul fusese testat în Lumea Nouă, atât în America de Nord, cât și în cea de Sud. În Europa fusese probat pentru prima dată în Franța pe parcursul revoluției, însă fără succes. Conceptul pe care îl numim astăzi autodeterminare națională existase încă din perioada Iluminismului. Europeni de pretutindeni erau conștienți de posibilitățile oferite prin autodeterminare; însă momentul ei nu avea să sosească decât mai târziu în secolul al XIX-lea, odată cu unificările „naționale” ale Italiei și Germaniei. Grecia însă, recunoscută oficial ca independentă în 1830, a fost primul experiment funcțional din Lumea Veche.

Aveau să treacă zece ani până să primească noul regat un parlament sau o constituție. Dar chiar și pe parcursul celor zece ani de „bavarocrație”, în care nici Otto, nici consilierii săi germani nu au răspuns în fața nimănui, asta dacă nu erau cumva trași la răspundere de tatăl lui Otto aflat la München, majoritatea portofoliilor guvernamentale și funcțiilor administrative au fost ocupate de greci. Aceștia au fost cei care au început să pună bazele unui stat care avea să devină cu adevărat modern, european și mai presus de toate *național*.¹

Să fii național însemna să fii „elenic”. Ca punct de plecare au ales „Renașterea greacă”, care prin exemplul oferit contribuise atât de mult la formarea statului. La câteva luni după sosirea lui Otto și formarea primului său guvern, s-a decis mutarea capitalei de la Nafplio la Atena. Citadela în ruine a Acropolei, peste care trona Partenonul, încă domina câmpia Attica așa cum făcea încă de pe vremea lui Pericle. Orașul modern de la poalele Acropolei adăpostea la acel moment nu mai mult de douăsprezece mii de oameni. Dar în ochii oricărui străin care îi studiaseră pe clasici, ruinele și reputația Atenei din Antichitate întruchipau tocmai ideea de Grecia. Atena trebuie să devină din nou un oraș și o capitală demnă de un stat modern.

Expansiunea statului grec (1832–1947)

Pe parcursul anilor 1830 s-a proiectat un întreg nou plan stradal. Liniile lui drepte și modelele geometrice urmau principiul iluministe, care se inspiraseră la rândul lor din planurile elenistice și, în cele din urmă, din lucrările lui Hippodama din Milet. Pe parcursul deceniilor ce au urmat au fost trasate bulevardele largi și drepte din centrul Atenei — străzi care sunt astăzi sugrumate de trafic — direct prin casele abandonate și terenul viran. Punctul central avea să fie Acropola de sus, iar noul oraș avea să fie construit în onoarea celui vechi. Și aproape orice urmă de activitate omenească, întreprinsă pe parcursul secolelor scurse între declinul lumii antice și formarea noului stat, a fost eliminată sistematic — inclusiv toate clădirile medievale sau cele construite în epocile de mai târziu pe Acropole. Mai toate clădirile noi, în Atena și în foarte multe regiuni ale Greciei, au fost construite în stil neoclasic, readucând la viață și perpetuând detalii arhitectonice tipice orașelor-stat din Antichitate. Noua Grecie avea să fie pe nesimțite sudată pe ruinele predecesoarei sale antice.²

Însă instituțiile care au facilitat toate aceste lucruri și care au permis statului să funcționeze nu aveau nimic în comun cu Antichitatea, chiar dacă unele *au primit* denumiri antice. În anii 1830, s-au creat în mod susținut instituții publice care nu se asemănau câtuși de puțin cu nimic din ce existase până atunci în acest colț al lumii. A fost creată o armată națională. La conducerea sistemului național de justiție se afla o curte supremă, denumită Areopag, după o altă instituție relativ diferită din Atena antică. S-a introdus o monedă națională, numită drahmă, după o monedă antică, dar sistemul monetar era organizat pe baza unor principii moderne. S-a trasat șablonul unui sistem național de învățământ. Universitatea din Atena și-a deschis porțile în 1837, fiind inițial numită în onoarea monarhului, iar ulterior din 1862 primind numele de Universitatea Națională. Pe vârful Dealului Nimfelor, care domina situl Agorei antice, s-a ridicat în 1842 Observatorul Astronomic Național — știința modernă și-a făcut de timpuriu

cunoscute teoriile. S-a construit și o versiune națională a Bisericii Ortodoxe. Biserica Autocefală a Greciei a rupt mai mulți ani la rând toate legăturile cu patriarhatul de la Constantinopol, care era bineînțeles obligat să rămână o instituție otomană, dar și creștină.

Acest sistem s-a lovit de obstacole enorme. Noul stat avea o populație de doar vreo șase sute de mii de locuitori, nu dispunea de resurse naturale și avea doar o economie agricolă care fusese distrusă în peste zece ani de conflicte. Era puternic îndatorat puterilor care îi garantau existența. În 1827, guvernul provizoriu nu a reușit să-și îndeplinească obligațiile de plată asumate în vederea achitării a două împrumuturi obținute în 1824 și în 1825 de la persoane fizice care speculasera la bursa londoneză de valori pentru a ține guvernul pe linia de plutire. Niciunul dintre centrele grecești de învățământ care înflorisera pe parcursul secolului anterior nu se afla în cadrul frontierelor noului stat; foarte puțini dintre cetățenii săi, cu excepția elitelor, știau să scrie și să citească. În majoritatea orașelor și satelor nu găseai clădire care să fi scăpat de pagubele produse în timpul revoluției; foarte multe erau abandonate.

Ținând cont de aceste provocări, este cu atât mai remarcabil cât de multe lucruri s-au realizat pe parcursul domniei lui Otto, care s-a întins pe trei decenii. Problemele endemice au rămas. Foarte multe dintre instituțiile „naționale” păreau a fi în continuare un strat de vopsea, dat de spoială de europeni peste niște comportamente tradiționale, care aveau să se schimbe doar peste câteva decenii. În zonele rurale, tâlhăria era la ordinea zilei. Dacă ieșai din centrul Atenei, întâlneai mult mai multe persoane care se îmbrăcau în stil tradițional otoman, și nu *a la franka* (adică după moda europeană). Un detaliu grăitor este faptul că moneda națională, drahma, nu a scos sută la sută din circulație moneda otomană până în anii 1870. Constituția adoptată cu întârziere în 1844 era mult prea avansată pentru epoca ei, cel puțin în plan teoretic, în ce privea drepturile electorale oferite cetățenilor.³ Dar o mare parte a acestor propuneri nu aveau să se materializeze până la intrarea în vigoare a următorului document constitutiv, douăzeci de ani mai târziu —, iar femeile aveau să fie nevoite să aștepte până în 1952 pentru a vota în alegerile parlamentare din Grecia. Noile datorii externe cumulate la momentul obținerii independenței, dar și intervențiile uneori ostentative din partea puterilor „protectoare” aveau să afecteze puternic, și până târziu în secolul XX, suveranitatea care le fusese promisă grecilor prin tratatele constitutive.

Otto își iubea țara adoptivă, dar supușii săi s-au apropiat arareori de el. L-au înlăturat printr-o a doua lovitură de stat, în 1862. Regele Otto I (de fapt, ultimul Otto) al Greciei a plecat așa cum a venit, la bordul unui vas al Marinei Regale Britanice, pentru a-și petrece ultimele zile în Bavaria natală. Dar în pofida frustrărilor provocate de domnia lui Otto, statul grec s-a dovedit „un nou regat model în est”, în cuvintele celui de-al doilea monarh al său, prințul danez al elenilor, care avea să fie încoronat anul următor cu numele de George I.⁴

Răzbușarea a sosit o generație mai târziu. În anii 1890, Jocurile Olimpice au fost readuse la viață sub forma unui concurs internațional modern de atletism.

Inițiativa nu a sosit din Grecia, ci a aparținut unui francez entuziasmat de sport și reformator al învățământului, cunoscut sub numele de baronul Pierre de Coubertin. Cu sprijinul familiei regale grecești (care bineînțeles că nu avea nici ea origini grecești) și al unor intelectuali de vază din Grecia, orașul ales pentru a găzdui primele Jocuri Olimpice moderne a fost Atena. În aprilie 1896, concurenți și spectatori din întreaga lume au fost fascinați de splendidele clădiri neoclasice și vastele spații deschise. Stadionul Panathenaic, construit inițial pe vremea lui Licurg în secolul al IV-lea î.Hr., a fost restaurat, îmbrăcat în blocuri de marmură nouă și strălucitoare, tăiate din aceleași cariere din care se extrăsese piatră pentru construcția originală. Moralul grecilor s-a ridicat și mai mult cu prilejul evenimentului de închidere, cursa de maraton, concepută special pentru respectiva ocazie cu scopul de a recrea marșul forțat de patruzeci și unu de kilometri al armatei ateniene după bătălia din 490 î.Hr. Cursa a fost câștigată de un fost soldat grec pe nume Spiridon Louis.⁵

În contextul în care secolul al XIX-lea se apropia de final, grecii știau prea bine că regatul cu care mulți dintre ei se mândreau nu era decât o parte a unei lumi vorbitoare de greacă mult mai largi. La momentul obținerii independenței, numărul celor care puteau fi socotiți greci și care trăiau în afara granițelor țării era de cel puțin de trei ori mai mare decât al celor care locuiau în interiorul Greciei. De atunci, statul se extinsese modest. Insulele Ionice fuseseră cedate de Marea Britanie în 1864; otomanii renunțaseră la Tessalia și la o parte din Epir în 1881. Populația crescuse de patru ori în acest răstimp, ajungând să numere aproape două milioane și jumătate de locuitori în 1896. Și deși nu existau mijloace statistice exacte, probabil că numărul celor care trăiau în Imperiul Otoman, în sudul Rusiei și în comunitățile de emigranți de pe patru continente se situa undeva între trei și patru milioane.⁶

Chiar dacă statul avea acum o capitală națională proprie, în secolul al XIX-lea foarte multe persoane din interiorul, dar și din afara Greciei continuau să considere Constantinopolul, și nu Atena, adevărata capitală a națiunii lor. O modalitate de a soluționa această dilemă putea fi o expansiune mult mai ambițioasă a statului. Și astfel a luat naștere conceptul care a ajuns să fie cunoscut drept „Marea Idee” („Megali Ideea”).

Deși se spune adesea că ar fi fost invenția lui Ioannis Kolettis, un politician veteran care jucase un rol crucial în Revoluția Greacă și care ar fi vorbit pentru prima dată despre acest concept într-un discurs ținut în 1844, Megali Ideea era de fapt o idee la fel de veche ca însuși statul grec, și de fapt inseparabilă de existența acestuia. Ce ar fi putut însemna de fapt mai precis Megali Ideea și prin ce mijloace ar fi putut fi ea realizată au făcut subiectul unor inepuizabile dezbateri; existau mai multe versiuni rivale. În versiunea sa cea mai completă, Megali Ideea propunea restaurarea Imperiului Bizantin, cu capitala la Constantinopol. Dar la baza ei, Megali Ideea aspira la extinderea statului grec de așa manieră încât să aducă în interiorul granițelor sale cât de multe dintre teritorii locuite de etnici greci se putea. Într-o formă sau alta, această aspirație a ajuns să

stea la baza celei mai mari părți a politicilor externe și interne implementate de mai toate guvernele grecești de la sfârșitul anilor 1830 până la începutul anilor 1920. Și nu doar elitele gândeau astfel; Ideea pare să fi fost împărtășită de grecii din toate păturile sociale, cel puțin de cei care trăiau în Grecia.⁷

Dincolo de granițele statului, părerile variau. În Creta și pe alte insule în care grecii reprezentau populația majoritară, unirea cu regatul grec de peste mări era un scop pentru care merita să-ți dai viața. Începând din 1821, în fiecare deceniu al secolului al XIX-lea, în Creta au izbucnit revolte sub stindardul „Unire sau Moarte”. În alte regiuni însă, comunitățile grecești păreau a fi mai ambivalente. În Macedonia și în Epir, care se învecinau cu Grecia la nord, și mai la est, în Tracia, vorbitorii de greacă trăiau în armonie cu vorbitorii de sârbă, bulgară, română și albaneză, dar și cu turcii musulmani. Descălcirea legăturilor dintre aceste populații mixte avea să se dovedească o afacere de durată și adesea sângeroasă; în secolul al XIX-lea, conceptul pe care îl numim astăzi „conștiință națională” abia dacă era în fașă. Mai departe, dacă trăiai în Trapezunt sau în Cezareea (astăzi Kayseri) în Cappadocia, aflai de regulă într-o școală grecească că tu și familia ta erai „eleni” și aparțineai unei națiuni antice, a cărei soartă începea acum să surâdă. Dar ținând cont de simpla realitate geografică, era cât se poate de puțin probabil ca regiunea ta natală să devină vreodată parte a unui stat politic guvernat de la Atena.

Deținem mult prea puține informații despre părerile grecilor de rând care trăiau în Imperiul Otoman la acel moment. Știm însă că, pe parcursul secolului al XIX-lea, indivizi și rețele de familie grecești, aflate foarte departe de regatul Greciei, își lăsau amprenta asupra lumii de o manieră relativ independentă de statul grecesc. Navele și rețelele negustorești grecești, care își au originile în secolul al XVI-lea, când a explodat activitatea comercială în orașele Constantinopol, Smirna, Veneția și Creta, se extinseseră puternic pe parcursul secolului al XVIII-lea, iar acum ajungeau și mai departe. S-a tot susținut că metodele folosite de acestea și modelul lor de afaceri aveau să joace un rol formator în modelarea sistemului internațional comercial pe care îl numim astăzi „global”.⁸

Un exemplu tipic pentru această nouă specie de antreprenori au fost cei trei frați Vagliano, născuți pe insula ionică Cefalonia. Unul dintre ei locuia în Taganrog pe Marea Azov, celălalt, la Londra, iar un al treilea, în portul francez de la Mediterana Marsilia. Astfel, ei supravegheau o rețea comercială care exporta bunuri din Rusia și Asia Centrală prin intermediul porturilor rusești de la Marea Azov și Marea Neagră, traversând întreaga Mediterană și ajungând până departe la Paris, Rotterdam, Londra, Manchester și aducând înapoi bunuri fabricate. Până când a murit ultimul dintre frați (Panagi Vagliano, la Londra, în 1902), valoarea averii lor cumulate totaliza aproape jumătate din întregul produs național brut al Greciei.⁹

Alte firme de familie au ajuns și mai departe. Cei cinci frați Ralli, născuți într-o familie care provenea din Chios, înființaseră pe parcursul Revoluției Grecești din 1823 filiale la Londra. Pandia Ralli, descris ca fiind „creierul” companiei, a

rămas la Londra; mai târziu în viață avea să devină Sir Pandia, cunoscut cu admirație și afecțiune ca „Zeus“. La mijlocul secolului al XIX-lea, familia Ralli deținea birouri pe patru continente și devenise cea mai cunoscută dintre cele circa șazeci de familii înstărite de greci stabilite la Londra, toate provenind la bază din Chios. Insula lor fusese distrusă în 1822 în timpul revoluției; majoritatea își clădiseră cariera de afaceri din aproape nimic. Pe parcursul ultimei jumătăți a secolului al XIX-lea și mai târziu, aceste familii au format o comunitate foarte bine încheată, majoritatea trăind la câțiva metri distanță unele de altele în cartierul Finsbury Park din Londra, căsătorindu-se de cele mai multe ori între ele, dar integrându-se în înalta societate britanică de o manieră neobișnuită pentru niște imigranți. Mormintele lor din cimitirul West Norwood din sudul Londrei — o bună parte mausolee mărețe construite în stil neoclasic — sunt o mărturie veșnică și impresionantă a succesului public și a durerii intime ale unei lumi altminteri dispărute.¹⁰

Și în alte regiuni se făcea avere. În a doua jumătate a secolului, la Constantinopol trăiau un pic mai mult de un milion de oameni, dintre care aproximativ un sfert erau greci. La numai o generație după lichidarea fanarioșilor în 1821, reforme de amploare implementate în Imperiul Otoman creaseră noi oportunități pentru non-musulmani: aceștia puteau lua parte la viața publică, își puteau organiza sistemul de învățământ în propriile comunități și — iar acest lucru era valabil pentru greci în special — puteau avansa și mai mult pe baza succesului comercial al generațiilor anterioare. Până în anii 1870, grecii din Constantinopol creaseră cea mai mare parte a sistemului bancar otoman; chiar și sultanul își ținea banii în firme grecești. În a doua parte a secolului, bancherii greci de la Constantinopol au fost principala sursă de investiție din cadrul statului grec. Unul dintre aceștia, Andreas Syngros, avea să intre mai târziu în istorie ca binefăcător și filantrop al Greciei, după mutarea sa la Atena în anii 1870. Dar Syngros a fost excepția; majoritatea preferau să rămână unde erau — anume unde se aflau oportunitățile.¹¹

O altă poveste de succes a perioadei a fost Egiptul. De la începutul secolului, antreprenori greci se mutaseră în Egipt în număr mare pentru a exploata posibilitățile oferite de comerțul cu bumbac, care tocmai lua amploare. Când Războiul Civil American din anii 1860 a dus la închiderea comerțului cu bumbac în zona Atlanticului, afacerile grecești cu sediile la Alexandria și la Cairo au început să facă bani la o scară de neînchipuit în peisajul limitat al Greciei independente. Unul dintre cei mai cunoscuți oameni de afaceri greci din Egipt a fost Emmanuel Benakis, cel care prezida peste comunitatea din Alexandria la începutul secolului XX. La fel ca Syngros, lumea își aduce mai bine aminte astăzi de Benakis decât de alți contemporani ai săi pentru că acesta a ales să se mute cu familia la Atena, devenind primarul orașului în 1914. Fiul lui Benakis, colecționarul de artă Antonis, avea să-și împrumute numele și colecția Muzeului Benaki din Atena.¹²

Nu doar în domeniul afacerilor și în finanțe reușeau grecii din afara regatului să realizeze lucruri pe care puțini dintre cetățenii țării ar fi putut măcar visa să le

facă acasă. La începutul secolului XX, și timp de câteva decenii după aceea, unele dintre cele mai influente publicații periodice din lumea vorbitoare de greacă se publicau la Alexandria. Între 1890 și 1933, când a murit, aici și-a perfecționat Constantin Kavafis acea unică voce poetică ce avea să-l consacre drept cel mai cunoscut și mai des tradus dintre toți poeții „Greciei moderne“.

Kavafis s-a născut la Alexandria, într-o familie greacă având origini la Constantinopol, care făcuse avere — bani pe care ulterior îi și pierduse — din comerțul cu bumbac. Mergea arareori în vizită în Grecia, iar când o făcea nu-i plăcea prea mult ce vedea. De fapt, își petrecuse o parte a tinereții la Liverpool și la Londra, în apropierea nucleului comunității dominate de Sir Pandia Ralli. Realizarea lui Kavafis a fost faptul că și-a imaginat o lume a grecilor cu centrul în orașul său natal, care fusese întemeiat de macedoneni pe pământ egiptean cu mai bine de două mii de ani în urmă. Mai bine de jumătate dintre poemele sale publicate evocă momente rupte din acea istorie, perioade în care limba și cultura greacă fuseseră răspândite în estul Mediteranei și în Orientul Mijlociu. Felul în care înțelege Kavafis această întreagă perioadă istorică este, în esența sa, total opus unei istorii naționale care, începând din 1820, a oferit prioritate statului grec. Cu multă imaginație, în versurile sale, Kavafis sărbătorește și își aduce cu ironie de sine aportul la povestea superiorității *culturale* a Greciei, istorie care datează din epoca lui Tucicide și Isocrate.

Cuvintele frecvent citate prin care îl descrie romancierul englez E.M. Forster pe Kavafis în 1917 la Alexandria pătrund în esența unei identități care trebuie să fi fost împărtășită de mulți greci educați ai vremii. Orizonturile lor mentale fuseseră modelate undeva departe de Grecia. Cu toate acestea, ei tot obișnuiau să se mândrească foarte mult, de o manieră chiar patriotică, cu faptul că aparțineau unei națiuni elene care locuia pe o suprafață mult mai extinsă:

Era un grec loial, dar Grecia pentru el nu era un teritoriu... Puritatea rasială îl plictisea, la fel și idealismul politic. Și putea fi tăios când vorbea de tăcuta mică peninsula de peste mări... Civilizația pe care o respecta era un copil din flori a cărui genă grecească era cea predominantă și în care, cu fiecare epocă ce trecea, cei din afară făceau presiuni pentru a o modifica și a fi modificată.¹³

În primăvara lui 1897, Grecia a pornit la război împotriva Imperiului Otoman. Timp de câteva săptămâni, în primă fază, mulțimile entuziasmate adunate la Atena au ovaționat desăvârșirea Megali Ideea. Grecii aveau să recupereze Constantinopolul; împăratul „preschimbat în marmură“, Constantin al XI-lea, care murise luptând pe meterezele capitalei sale, avea să se întoarcă la viață și să-și conducă oamenii spre victorie; turcii aveau să fie trimiși pachet înapoi în Asia Centrală de unde veniseră. În realitate însă s-a întâmplat exact opusul. Într-o lună, întreaga armată greacă bătea în retragere, pusă pe fugă de forțele otomane care ar fi putut să ajungă la Atena fără probleme, dacă puterile garante nu ar fi intervenit pentru a pune în vigoare termenii independenței Greciei. Rușinea provocată de această înfrângere s-a resimțit în întregul regat.

Chiar și regele George și familia regală, care se bucurau de mare respect din partea grecilor, au devenit țintele unor abuzuri fără precedent. Ulterior însă, după cum a insistat un apologet al campaniei militare la scurt timp după ce aceasta a luat sfârșit, „*Statul a fost cel care a fost înfrânt, nu națiunea*“.¹⁴

Megali Ideea trebuia acum regândită. Ce conta mai mult: păstrarea integrității statului sau eliberarea națiunii? Chestiunea devenise acum mai complicată, căci restul popoarelor care locuiau în Peninsula Balcanică începuseră să urmeze exemplul grecilor și să creeze noi state naționale independente. România, Serbia și Muntenegru fuseseră recunoscute oficial în 1878; un principat bulgar era acum pe cale să devină stat, obținând drepturi depline în 1908; Albania avea să urmeze la scurt timp. Toate aceste noi state aveau propria versiune de Megali Ideea, deoarece comunitățile care vorbeau limbile respective erau împrăștiate pe suprafețe extinse în sudul Balcanilor. Între timp, teritoriile contestate, cunoscute după numele antice de Epir, Macedonia și Tracia, încă făceau parte din Imperiul Otoman. Așa că scena era pregătită pentru o luptă între trei, patru sau chiar cinci actori.

Primul Război Balcanic a izbucnit în octombrie 1912. Grecia avea un nou prim-ministru, un avocat care câștigase experiență de viață în Creta sa natală, al cărei scop de mult râvnit, cel de a se uni cu Grecia, tot nu fusese realizat. Numele său era Eleftherios Venizelos și avea să se dovedească unul dintre cei mai de succes, dar și cei mai controversați lideri din istoria Greciei moderne. Un admirator care l-a cunoscut cu puțin timp înainte de Primul Război Balcanic și-a notat prima impresie pe care i-a făcut-o premierul:

Părea să strălucească, era transparent, ca alabastrul, avea tenul unei tinere fete din țările nordice, chipul încadrat de o barbă brăzdată de primele fire răzlețe cărunte. Ochelarii parcă îl făceau să strălucească și mai tare, dar nici nu se comparau cu cei doi ochi albaștri-verzui fosforescenți, care păreau a ieși din spatele lor pentru a te țintui cu privirea.¹⁵

Venizelos a fost probabil singurul politician grec din epoca modernă care a câștigat pe plan extern respectul cuvenit unui om de stat de talie mondială. Pe plan intern, pentru susținătorii săi, era nici mai mult, nici mai puțin decât Mesia. Pentru dușmanii săi (și avea mulți dușmani), era un „profet mincinos“, inspirat de diavolul însuși. Foarte multe persoane, și la acel moment, dar și după aceea, l-au considerat pe Venizelos personal responsabil pentru dezastrul ce avea să se abată asupra statului grec.¹⁶

După ce a devenit pentru prima dată prim-ministru în 1910, Venizelos și-a propus să facă din Megali Ideea o realitate, în pofida regresului din deceniul anterior. Sub comanda sa, economia și-a revenit din plin și s-au putut face investiții în forțele armate, dar și în infrastructură și în serviciile publice. Noile deschideri diplomatice dintre statele naționale rivale din Balcani au dus la formarea unei alianțe neașteptate împotriva Imperiului Otoman. Prima lovitură a venit din partea micului stat Muntenegru, de pe coasta Adriaticii, pe data de 8

octombrie 1912. După câteva zile, i-au urmat Grecia, Bulgaria și Serbia. O armată greacă sub comanda prințului moștenitor Constantin a intrat în Salonic pe 8 noiembrie, cu doar câteva ore înaintea unei forțe bulgare care se grăbise să ajungă la aceeași destinație, având același scop. Otomanii au fost respinși până la câțiva kilometri distanță de capitala lor.

Niciun an mai târziu, această alianță fragilă s-a fragmentat. Un al Doilea Război Balcanic, izbucnit în iulie 1913, a rearanjat piesele pe tablă: Grecia și Imperiul Otoman au obținut câștiguri în detrimentul Bulgariei, care ieșise cea mai câștigată din prima rundă. Până la sfârșitul anului 1913, frontierele Greciei fuseseră extinse la nord, est și sud (incluzând și Creta), ajungând aproape de granițele de astăzi. Pe uscat, teritoriul regatului era mai mult decât dublu; numărul de locuitori aproape că se dublase, ajungând la 4,8 milioane. Care avea să fie următoarea oprire? Constantinopol?¹⁷

În 1914 însă, a izbucnit un alt război. Acesta a început tot în Balcani cu asasinarea moștenitorului tronului austriac în timp ce se afla în vizită în capitala bosniacă, Sarajevo, pe 28 iunie. La începutul lui august, mai multe țări au intrat în război. Cel mai recent conflict din Balcani avea să devină Marele Război sau „războiul care să pună capăt tuturor războaielor“, iar ulterior Primul Război Mondial. Una dintre tabere era formată din Tripla Antantă, respectiv imperiile Marii Britanii, Franței și Rusiei; iar cealaltă, din Puterile Centrale, anume Reichul german, Imperiul Austro-Ungar și, din luna octombrie, și Imperiul Otoman.

Ce putea face guvernul grec? Dacă Grecia avea să intre în război de partea Antantei, atunci aproximativ două milioane de greci, care trăiau pe teritoriile otomane ca supuși otomani, aveau să devină în realitate prizonieri. Pe de altă parte, dacă Antanta avea să câștige, iar Grecia contribuia la înfrângerea celui mai mare dușman al ei, acești greci otomani puteau fi eliberați, iar teritoriile lor natale încorporate într-o Grecie mare. Premierul Venizelos era pentru intrarea în război de partea Antantei; fostul prinț moștenitor, devenit acum regele Constantin I și căsătorit cu sora kaizerului german Wilhelm, dorea ca țara să rămână neutră.

În 1915, Marea Britanie și Franța au început să facă presiuni detașând trupe la Salonic pentru a-și apăra aliata balcanică, Serbia. Au urmat o serie de acțiuni care au încălcat și mai mult suveranitatea Greciei. Grecii din toate păturile sociale erau mai dezbinați și mai înverșunați unii împotriva celorlalți decât fuseseră de pe vremea conflictelor interne din timpul revoluției. Aceste dezacorduri erau atât de înverșunate pentru că subiectul disputei nu era reprezentat de alianțele internaționale și nici măcar de războiul mondial, ci de diferența dintre interesele națiunii și interesele statului. Vechea linie de falie a anilor 1820 reapăruse sub o nouă înfățișare pentru a asmuți diferitele versiuni ale patriotismului grec unele împotriva altora.

În septembrie 1916, Venizelos l-a sfidat pe rege și a format un guvern alternativ la Salonic. Și-a justificat acțiunile prin următoarea declarație:

naționale... Întrucât *Statul* și-a trădat obligațiile, *Națiunii* îi revine sarcina de a acționa pentru a soluționa sarcina atribuită *Statului*.¹⁸

Timp de opt luni, țara a funcționat cu două guverne rivale, unul condus de rege, de la Atena, altul de Venizelos, de la Salonic. În acest context tensionat, în decembrie 1916 pe străzile Atenei a izbucnit războiul civil. Șase luni mai târziu, cu sprijinul trupelor franceze, Venizelos a reușit în cele din urmă să iasă învingător. Regele Constantin a fost obligat să plece în exil, Venizelos s-a întors la Atena la conducerea guvernului Greciei reunificate, iar trupele grecești au contribuit la luptele finale purtate pe frontul din Macedonia, lupte care au ajutat la încheierea războiului în 1918.

Odată ce s-a încheiat războiul, cu o Antantă într-adevăr victorioasă, Venizelos și-a pus în valoare talentul desăvârșit de om de stat cu prilejul Conferinței de pace de la Paris. Aceasta avea să se încheie cu două câștiguri imense pentru Grecia. Prima victorie a fost dreptul de a detașa trupe la Smirna și de a ocupa districtul administrativ limitrof în mai 1919. Apoi, prin tratatul de la Sèvres, semnat în orașul francez cu același nume în august 1920, Grecia a primit suprafețe vaste din teritoriile otomane în Tracia Răsăriteană și din vestul Anatoliei. Cum viitorul pe termen lung al orașului Constantinopol încă trebuia lămurit, exista chiar o posibilitate ca, într-o bună zi, capitala întemeiată de Constantin, oraș care nu încetase niciodată să fie capitala simbolică a lumii vorbitoare de greacă, să fie din nou guvernată de greci.

Această idee s-a dovedit o tragică greșală de calcul. Venizelos și politica sa au suferit o dublă înfrângere: una pe plan intern, în cadrul alegerilor parlamentare organizate în noiembrie 1920, și alta, mai critică, în Anatolia, după lovitura dată de recent creată mișcare naționalistă turcă condusă de Mustafa Kemal, mai târziu cunoscut sub numele de Atatürk, fondatorul republicii moderne a Turciei. Rezultatul alegerilor din Grecia l-a readus înapoi pe tron pe regele exilat Constantin. Din cauza poziției adoptate de acesta în timpul războiului mondial, Marea Britanie și Franța au retras toate ajutoarele diplomatice și financiare pe care le oferiseră cât timp se aflase Venizelos la conducere. Noul guvern trebuia să se descurce singur. În 1921, armatele grecești din Anatolia au înaintat spre est, într-un atac preventiv lansat asupra capitalei provizorii a lui Kemal de la Ankara. Mai târziu, în septembrie 1922, turcii au rupt liniile de apărare grecești, iar armata grecilor s-a retras în zona de coastă, de unde a fost evacuată și transportată în Grecia. Locuitorii greci din Anatolia erau acum lăsați în voia sorții. Smirna, oraș în care grecii formaseră cea mai mare parte a populației decenii la rândul, a fost devastată de un incendiu la câteva zile după sosirea armatei lui Kemal.

Înfrângerea suferită de armata greacă în Anatolia, după o campanie care s-a întins pe trei ani, a intrat din acel moment în amintirea grecilor sub numele de „Catastrofa din Asia Minor“ (după numele antic al subcontinentului, care încă este folosit în greacă) sau pur și simplu „Catastrofa“. Statul grec își extinsese granițele, dar mult mai puțin decât își imaginaseră susținătorii Megali Ideeă. Prețul plătit fusese strămutarea permanentă a *națiunii* grecești din Tracia

Răsăriteană, din jurul Mării Marmara, de pe țărmul de la Marea Neagră al Trapezuntului și din regiunile limitrofe și de pe țărmul egeean până în sud, în dreptul Smirnei, și din Cappadocia în centrul Anatoliei. Aceste „regiuni natale” pierdute, așa cum rămân și astăzi în amintirea grecilor, fuseseră vreme de secole, dacă nu chiar de milenii, patria grecilor și formaseră la un moment dat nucleul Imperiului Bizantin.¹⁹

Pe parcursul următoarelor luni, mii de greci au fost fie uciși, fie luați prizonieri. Ca urmare a acestui conflict, între 1,3 și 1,4 milioane de creștini ortodocși, aproape toți vorbitori de greacă, și-au pierdut pentru totdeauna locuințele. Cei care nu fugiseră pe parcursul ultimelor luni ale anului 1922 au fost trimiși în Grecia ca parte a unui schimb obligatoriu de populații negociat sub auspiciile Ligii Națiunilor la Convenția de la Lausanne din ianuarie 1923. Sarcina de a oferi cazare și de a asimila un număr atât de mare de refugiați, cu sprijinul unor instituții internaționale ca Liga Națiunilor și Crucea Roșie, a fost adesea recunoscută, pe bună dreptate, ca una dintre cele mai răsunătoare victorii repurtate de statul grec în cei două sute de ani de existență. Dar a fost inevitabil și o tragedie, o poveste despre pierderi omenеști și suferințe adânci. Dacă criza imediată a fost în linii mari aplanată până în 1930 — când, lucru și mai surprinzător de altfel, un guvern condus și de această dată de Venizelos a reușit să normalizeze relațiile cu noua Turcie a lui Kemal —, nou-veniții aveau să fie pe deplin asimilați abia peste alte cinci decenii.²⁰

După această tragedie, artiștii și intelectualii au suferit cumplit pentru natura și înțelesul a ceea ce ei numeau „caracter grec” sau „elenism”. O întreagă generație de poeți, romancieri, pictori, filosofi și istorici s-a ocupat de următoarea provocare: cum se putea să fii deopotrivă *grec* și *modern* în această lume nouă? „Grecia călătorește, călătorește mereu”, a scris poetul George Seferis în 1936:

*Și nu ne dăm seama, nu ne dăm seama că toți suntem marinari eșuați pe țărm
Nu ne dăm seama cât de trist este portul, când toate navele pornesc pe mare;
Rădem de cei care își dau seama.*

Seferis, care fusese la rândul său exilat din Smirna natală, se simțea jignit când auzea simplul termen de „elenism”, considerând că era o modalitate de a crea stereotipuri. Într-un eseu publicat în 1938, a îndemnat generațiile viitorului „să caute adevărul... nu întrebându-se *cum* să fie elene, ci știind clar că, din moment ce *erau* elene, lucrurile pe care aveau să le creeze nu aveau cum să fie altcumva decât elene”.²¹

Romanul scris de Nikos Kazantzakis la începutul anilor 1940, cunoscut în traducere sub titlul *Zorba Grecul*, vine cu aceeași întrebare (cu toate că vorbește și despre multe alte aspecte). „Mulți oameni sunt patrioți pentru că pot obține ceva din asta”, spune personajul principal. „Eu nu sunt patriot, și cu atât mai rău e dacă nu obțin nimic din asta... Să aud că grecii ocupă Constantinopolul pentru mine e același lucru ca și cum aș auzi că turcii ocupă Atena.”²² Fictivul Zorba este

orice numai un „grec modern“ tipic nu, așa cum au presupus mai multe generații succesive de cititori care au citit romanul în traducere. Prin romanele sale, la fel cum face Seferis prin eseuri, Kazantzakis explorează terenul pentru a descoperi o *nouă* identitate greacă, contribuind pe parcursul acestui proces și la crearea acesteia.

Seria de guverne care s-au succedat la conducerea statului în anii 1920 și 1930 a avut și mai puțin succes în îndeplinirea unei misiuni care rămăsese la bază neschimbată. Cu excepția mandatului de patru ani deținut de Venizelos din 1928 până în 1932, guvernele au venit la putere așa cum au plecat, instalate la fel de frecvent prin intervenția uneia dintre facțiunile armatei dezbinată, cât și prin votul popular. Din punct de vedere politic, tensiunile deceniului precedent refuzau cu încăpățănare să se vindece. Nici măcar Venizelos, care de regulă se comporta ca orice om de stat, nu s-a arătat mai presus de a se folosi de acestea când, la începutul anilor 1930, a simțit cum îi scapă puterea printre degete. În 1924, monarhia fusese înlocuită cu o republică. Unsprezece ani mai târziu fusese însă reinstaurată. În 1936, un impas politic a permis unui fost general, Ioannis Metaxas, să impună un regim dictatorial. Pe parcursul următorilor cinci ani, cultul statului a devenit un fetiș. Retorica regimului Metaxas se aseamăna adesea discursului practicat în cel de-al Treilea Reich condus de Hitler sau în Italia fascistă a lui Mussolini. S-a proclamat o „a Treia Civilizație Greacă“, iar tinerilor greci li s-a cerut să imite nu gândirea și realizările Atenei democratice, pasionată de artă, ci ale statului militarist ținut sub supraveghere atentă al Spartei antice. În timp ce Europa se îndrepta spre Al Doilea Război Mondial, existau unii care speculau că Metaxas ar fi putut să se alăture Axei germano-italiene.²³

Chiar și după catastrofa din 1922 și în pofida discursului adoptat de unii membri ai guvernului de la Atena, povestea statului grec nu ar fi putut fi niciodată echivalentă istoriei *națiunii* grecești. În ciuda primitivismului brutal al schimbului obligatoriu de populații, în anumite regiuni din Balcani și din estul Mediteranei, teritorii care făcuseră vreme de secole parte din lumea vorbitoare de greacă, mai existau zone necurățate demografic, și, prin urmare, și afaceri neîncheiate. Se făcuseră anumite excepții pentru grecii din Istanbul, care numărau la acel moment aproximativ o sută de mii de oameni, și pentru micile comunități de pe insulele Imbros și Tenedos (Gökçeada și Bozcaada), care păzesc în mod strategic intrarea în strâmtoarea Dardanele și fuseseră cerute de Turcia ca parte a înțelegerii. În schimb, unei comunități formate din musulmani, care în cea mai mare parte nu vorbeau limba turcă, i se permisesse să rămână în provincia grecească a Traciei Apusene — și reprezintă și astăzi singura minoritate etnică recunoscută oficial în Grecia.

În ce privește restul teritoriilor care ieșiseră de sub stăpânire otomană înaintea schimbului de populații, grecii au rămas în continuare populația majoritară, fără să fie bineînțeles afectați de acest lucru. În această situație se aflau epiroții nordici care trăiau (așa cum încă fac unii dintre urmașii lor și astăzi) în sudul Albaniei. Insulele Dodecanesului fuseseră anexate de Italia în 1912 și aveau să fie nevoite să

ăștepte până după Al Doilea Război Mondial pentru a deveni parte din statul grec. Cea mai mare și de fapt cea mai importantă din punct de politic era insula Cipru. Administrată de Marea Britanie din 1878, insula devenise oficial o colonie a coroanei britanice în 1925. Optzeci la sută dintre locuitori erau greci ortodocși care vorbeau dialectul cipriot al limbii grecești și cultivau de multă vreme ideea că, într-o zi, Ciprul avea să devină parte din Grecia. Însă, pentru mai multe guverne care s-au succedat la putere în Atena, menținerea bunelor relații cu Marea Britanie a contat mai mult, așa că unificarea a trebuit pusă pe tușă până în anii 1950, când ciprioții au luat inițiativa în propriile mâini.

Între timp, grecii care își extinseseră tentaculele pentru a înființa comunități în alte regiuni ale lumii își consolidau pozițiile. În Egipt, aflat efectiv sub conducere britanică din 1882 până după Al Doilea Război Mondial, comunitatea greacă a atins un apogeu demografic în anii 1930, când a ajuns să numere aproximativ o sută de mii de persoane. Nu numai datorită rolului de primă importanță deținut în comerțul cu bumbac, dar și pentru că îndeplineau funcția de piloți pe navele care traversau Canalul Suez, „egiptioților“, așa cum sunt cunoscuți egiptenii-greci în limba greacă, li s-a atribuit meritul de a fi avut o contribuție importantă la modernizarea țării lor gazdă. În Egipt, grecii aveau un statut de mijloc, situându-se pe plan social undeva între conducătorii britanici și egiptenii nativi vorbitori de arabă, și într-o oarecare măsură aflându-se în postura de a acționa ca mediatori între aceste două grupuri.²⁴

Dincolo de Europa și Marea Mediterană, grecii începuseră să plece încă din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea în Statele Unite ca să-și clădească noi locuințe și noi vieți. Până la începutul anilor 1920, când legislația americană a pus capăt imigrației la scară largă, peste un milion de greci traversaseră Atlanticul. Marea majoritate erau tineri bărbați necăsătoriți; mulți au sperat să facă rapid avere și să se întoarcă acasă, în Grecia, ca să se căsătorească și să se așeze la casa lor. La scurt timp însă, viitoare mirese din Grecia se urcau la bordul navelor pentru a se alătura unor soți pe care nu-i văzuseră niciodată, încheind căsătorii aranjate de rude prin scrisori și fotografii. Deși mulți chiar se întorceau, câteodată după ce își petreceau o viață întreagă muncind în Statele Unite, numărul celor care rămâneau și își făceau casa în noua lor țară era mai mare. Aproape toți acești imigranți au început prin a munci fizic, adesea ca mineri sau lucrători feroviar. O generație mai târziu însă, demonstrând o extraordinară capacitate de a urca pe scara socială, aceștia se mutau în orașe mici și mari, unde își gestionau propriile afaceri și profitau la maximum de oportunitățile educaționale oferite de noua lor patrie.²⁵

America a fost și ultimul dintre continentele unde s-au dezvoltat afaceri multinaționale deținute de greci, în prima jumătate a secolului XX, dar și mai târziu, în pofida tulburărilor care asaltau Grecia pe plan intern. Ca urmare a Primului Război Mondial și a Revoluției Ruse din 1917, nucleul operațiilor comerciale grecești se mutase din Marea Neagră și din Mediterana în Atlantic. Până la sfârșitul anilor 1930, grecii ajungeau să se așeze la masa liderilor mondiali din domeniul transporturilor navale de containere, fiind pe locul nouă și

întrecând mari națiuni maritime, precum Japonia și Norvegia.²⁶

Până atunci însă, o figură nouă reușise să pătrundă în cercurile închise și competitive ale armatorilor greci: legendarul Aristotel Onassis. Strămutat în Grecia din Smirna natală în 1922, tânărul Onassis s-a mutat rapid în cealaltă parte a lumii. A pus bazele imperiului său în Argentina, unde de mai bine de un secol se dezvoltă o comunitate de imigranți greci. Mai târziu, avea să-și mute sediul operațiilor navale în Statele Unite, iar mai apoi în Monaco, dar nu în Grecia. Povestea sa de viață avea să se dovedească una dintre cele mai spectaculoase istorii ale unui om sărac lipit care a ajuns deosebit de bogat. Și, la fel ca multe ale povești de succes ale grecilor din lumea afacerilor, și mai ales din lumea transporturilor navale, nici aceasta nu a avut mari legături cu statul grec. În secolul XX, așa cum se întâmplase și în secolul al XIX-lea, grecii făceau avere în alte regiuni.

Grecia a intrat în Al Doilea Război Mondial pe 28 octombrie 1940. Dictatorul italian Benito Mussolini anexase cu un an în urmă Albania. La acel moment, aliat fiind cu Germania hitleristă, care tocmai cucerise cea mai mare parte a Europei continentale, Mussolini i-a trimis o telegramă lui Metaxas cerându-i ca armatele sale să poată intra nestingherite pe teritoriul Greciei. În realitate, Metaxas era mai mult patriot decât fascist (cu toate că era și una, și alta). La primele ore ale dimineții, pe 28 octombrie, Metaxas a spus „nu” — *ochi* în greacă —, o decizie sărbătorită și astăzi de ziua națională, cunoscută sub numele de *Ziua Ochi*. Au urmat șase luni marcate de violență, timp în care diviziunile profunde din cadrul statului grec au fost lăsate deoparte. Luptând în condiții îngrozitoare, în zăpadă, la temperaturile de sub zero grade din munții Albaniei, armata terestră și forțele aeriene grecești i-au obligat pe italieni să se retragă. Până în luna martie 1941, grecii repurtaseră prima victorie împotriva puterilor Axei din tot cel de Al Doilea Război Mondial. În aprilie însă, Hitler a venit în ajutorul aliatului său ajuns la ananghie. Neputând să facă față celui de-al Treilea Reich, armata greacă a capitulat. Grecia a fost împărțită între forțele de ocupație ale Germaniei, Italiei și Bulgariei, aliata lui Hitler din Balcani.

Metaxas, în vârstă de șaptezeci și ceva de ani, cu sănătatea șubrezită, murise cu trei luni în urmă. Ce mai rămăsese din guvernul grec, condus de regele George al II-lea, a fugit în exil, mai întâi la Londra, apoi la Cairo. Autoritățile de ocupație au numit un general de armată la conducerea unui guvern-marionetă instalat la Atena; însă acesta nu a putut face nimic pentru a-i împiedica pe naziști să jefuiască țara în timp ce mai tot aparatul de stat se prăbușea. Tot castelul de cărți de joc, migălos ridicat după dezastrul din 1922, se năruia. Piețele, moneda și mecanismele de distribuție și de aprovizionare s-au prăbușit. Pe parcursul primei ierni a perioadei de ocupație, se prea poate ca aproape patruzeci de mii de civili să fi murit de foame doar în Atena și Pireu. Potrivit estimărilor, între 1941 și 1943, aproximativ două sute cincizeci de mii de oameni, aproape cinci la sută din totalul populației, ar fi suferit de inaniție.²⁷

Odată cu prăbușirea societății civile, Grecia a revenit la o stare de violență

extremă, o brutalitate de care nu se mai lovise din primele zile ale revoluției din anii 1820. În 1942, în zonele muntoase de pe continent au început să apară grupări organizate de rezistență. Încă de la bun început a devenit însă clar că scopul acestora nu era doar cel de a lupta împotriva invadatorilor. Până în 1944, Armata Populară de Eliberare a Greciei, cunoscută și după acronimul grec ELAS, avea nu mai puțin de cincizeci de mii de oameni în subordinea ei. Conducătorul politic din spatele acestei mișcări era Partidul Comunist, care fusese scos în afara legii de Metaxas. Însă nu toți cei care hotărâseră să ia calea armelor și să lupte pentru libertate erau pregătiți să adere la agenda comunistă. La fel cum se întâmplase în anii 1820, și acum existau mai multe viziuni incompatibile despre libertate, fapt ce a generat conflicte între facțiuni rivale. Grupări rivale de gherilă au luat și ele calea munților.

Toate taberele foloseau tactici teroriste, atât împotriva forțelor de ocupație, cât și unele împotriva celorlalte. În același timp, la ordinele comandanților italieni și germani, oamenii erau executați pe loc sau sate întregi erau distruse, lucru care nu făcea decât să intensifice și mai tare ciclul violențelor. Spre sfârșitul anului 1943 a avut loc o schimbare bizară de situație: mii de greci au pus mâna pe arme, ridicându-se *împotriva* rezistenței organizate de ELAS și ajungând să îndeplinească ordinele naziștilor. Și-au atacat apoi conașionalii pe motiv că erau comuniști. Este mai mult ca sigur că acești oameni, acuzați la acel moment de a fi „fasciști” și „colaboratori”, nu erau atrași ideologic de doctrinele lui Hitler și Mussolini, cum nici majoritatea membrilor obișnuiți ai ELAS nu știau și nu acordau mare atenție comunismului. Toate taberele implicate luptau pentru a supraviețui într-un stat eșuat, pentru a apăra ce se mai putea din lucrurile pe care le prețuiau chiar și în acele momente în care forțele de ocupație abia dacă mai puteau păstra ordinea în afara orașelor principale, și asta doar terorizând cetățenii cu arestări arbitrare și cu execuții în masă.²⁸

Ultimii soldați germani au părăsit Grecia continentală în octombrie 1944. Guvernul în exil s-a întors, dar s-a dovedit incapabil să guverneze o țară divizată, chiar și cu sprijinul militar al britanicilor. Războiul civil a izbucnit pe străzile Atenei în decembrie. Pentru jumătate de secol, vechea linie de falie care brăzdase societatea greacă s-a aliniat la noua diviziune geopolitică a lumii postbelice, între un Vest capitalist și un Est comunist. Comuniștii greci au fost obligați să depună armele în ianuarie 1945, dar „bătălia pentru Atena” fusese una strânsă și ambele tabere comiseseră atrocități. Nici măcar sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial nu a fost îndeajuns pentru a opri izbucnirea unui război civil la scară mare. Una dintre tabere a fost formată de Armata Democratică condusă de comuniști, succesoarea ELAS; cealaltă din forțele guvernamentale susținute de Marea Britanie, iar apoi, din 1947, de SUA.²⁹

Războiul civil a luat sfârșit în octombrie 1949, când au fost înfrânte ultimele redate ale Armatei Democratice în munții de la granița Greciei cu vecinele de curând devenite comuniste, Iugoslavia și Albania. Guvernul de la Atena câștigase în mare parte parte mulțumită sprijinului economic și armamentului primite de la americani. În consecință, în loc să urmeze restul Europei de Est care a intrat în

blocul comunist dominat de Rusia sovietică, și oarecum sfidând geografia, Grecia a devenit parte din „Vest“ în timpul Războiului Rece, alăturându-se alianței NATO (alături de Turcia) în 1951.

Pe parcursul „deceniului traumatic“ al anilor 1940, aproximativ patru sute de mii de greci și-ar fi pierdut, potrivit estimărilor, viața sau ar fi fost obligați să plece în exil — în acest calcul nu sunt incluși cei optzeci de mii de evrei care au căzut victime Holocaustului, respectiv cetățeni ai statului grec deportați și uciși de naziști în 1943 și 1944.³⁰ În ultimele faze ale războiului civil, mii de greci, foarte mulți copii, fie au fugit, fie au fost trecuți cu forța dincolo de granița nordică a țării. Catalogați drept comuniști în țara lor, ei și copiii lor aveau să fie nevoiți să-și construiască noi case în Europa de Est, dincolo de Cortina de Fier. Mulți dintre cei care au sfârșit în Rusia aveau să fie strămutați de autoritățile sovietice în Tașkent, în Uzbekistan. Unii dintre descendenții lor trăiesc și astăzi în aceste țări.

Odată ce a luat sfârșit războiul, grecii au plecat în număr și mai mare și de bunăvoie din țara lor în căutare de noi oportunități și un climat sigur cât mai departe de casă — în emisfera sudică. Cei mai mulți, aproximativ un sfert de milion, au pornit spre Australia. Mulți s-au stabilit în provinciile New South Wales și Victoria. Ca urmare a Războiului Civil Grec, începând cu anii 1950, Melbourne se află pe locul trei în lume în topul celor mai mari orașe populate de greci.³¹

La sfârșitul anilor 1940, statul grec era în ruine. Totul trebuia reconstruit de la zero. Remarcabil este că așa s-a și întâmplat. Inițial, meritul acestei realizări trebuie să-i fi revenit în mare parte programului pentru recuperare economică europeană aprobat de Congresul american în aprilie 1948, cunoscut sub numele de Planul Marshall. Pe parcursul următorilor patru ani, s-a cheltuit peste un miliard de dolari — sub formă de ajutoare pentru Grecia. În timpul Războiului Rece, Grecia a fost văzută ca un bastion est-european împotriva blocului comunist și a beneficiat de pe urma unui consistent ajutor militar și economic de la americani până în anii 1970. În anii 1950 și 1960 s-au pus bazele unor noi industrii, iar domenii mai vechi de activitate, inclusiv cele de bază, agricultura, au fost modernizate. Produsul intern brut a crescut în medie cu 6,5 la sută pe an. Se prea poate ca americanii să fi dat primul imbold, însă aceasta a fost o adevărată poveste de succes realizată de greci cu mâinile lor.³²

Acestea au fost deceniile pe parcursul cărora și-au intrat în drepturi Onassis și o nouă generație de armatori. Al Doilea Război Mondial decimase complet flota navală greacă din întreaga lume. Navele fuseseră fie rechiziționate, fie scufundate, sau chiar ambele variante. În 1946, când Grecia era îngenunchată, pe cale să pornească în ultima și cea mai sângeroasă rundă a războiului său civil, nici companiile grecești deținătoare de vase nu se aflau într-o formă mai bună. Au fost salvate printr-o serie de împrumuturi oferite de un guvern american doritor să se descotorosească de o flotă de cargoboturi produse în masă la preț derizoriu în timpul războiului. Rezultatul a fost o investiție care avea să se amortizeze de

nenumărate ori. Dar Onassis ținea și mai sus. În anii 1950, a lansat o flotă formată din unele dintre cele mai mari tancuri petroliere din lume.³³

În doar câțiva ani, Onassis nu numai că a reușit să devină „regele petrolierelor“ și unul dintre cei mai bogați oameni din lume, dar în 1968 s-a căsătorit cu văduva președintelui american John Kennedy, aceasta devenind Jacqueline Kennedy Onassis. Deși locuia acum la Monaco și avea o serie de locuințe în întreaga lume, Onassis deținea și o mică insulă privată în arhipelagul ionic, Skorpios, unde avea să fie de altfel îngropat în 1975, când a murit. Împreună cu un alt nou-sosit în grupul armatorilor greci, cumnatul și cel mai înverșunat rival al său, Stavros Niarchos, Onassis s-a inspirat din practicile antreprenoriale dezvoltate de dinastiile grecești pe parcursul secolelor pentru a crea un imperiu comercial care era deopotrivă global, dar și, în felul său unic, grecesc.³⁴

De regulă, navele navigau sub alte pavilioane decât cel grec, anume crucea alb-albastră cu dungi. Aceasta era o moștenire care data de pe vremurile în care steagul național grec nici nu exista — deci această practică nu apăruse odată cu primele dinastii de armatori din secolul al XVIII-lea, ci data de mult, din secolul al XVI-lea, când negustori și căpitani greci începuseră să-și negocieze itinerarele între cele două lumi complet opuse ale Imperiului Otoman și Europei creștine. Onassis nu a fost în niciun caz singurul armator grec a cărui flotă comercială a navigat după Al Doilea Război Mondial sub pavilioanele altor state din lume care percepeau impozite mici, mai ales Panama și Liberia.

Pe de altă parte, la fel ca poetul Kavafis care trăise în Alexandria la începutul secolului, și armatorii erau „greci patrioți“, mândri de moștenirea lor elenică. Afaceri de anvergură globală cu profit anual uriaș erau administrate strict în familie. Funcțiile de încredere erau acordate doar membrilor familiei apropiate, iar străinii erau integrați cu prudență în rețea prin căsătorii aranjate. Administrația și echipajele navelor erau formate în mare parte din greci, adesea recrutați de pe insula de proveniență a familiei de armatori. Loialitatea angajaților față de compania Onassis a fost o componentă la fel de trainică a legendei precum pavilioanele alese de conveniență și petrolierele uriașe. Cândva, demult, familia Vagliano, care vizita arareori Cefalonia, construisese un întreg sistem neoficial de asistență socială pe insula natală în perioada în care statul nu putea oferi nimic de acest gen. În învecinata Itaca, mai multe generații își datorau locul de muncă și prosperitatea lui Onassis. Toate acestea se datorau unui sentiment profund, deosebit de tradițional, al apartenenței la o comunitate. Dar comunitatea era un concept foarte diferit de cel de *stat*. Averile realizate de armatorii greci au fost ținute întotdeauna în conturi străine sigure, inaccesibile statului grec.³⁵

Grecia înflorea în anii 1960 și cultural. O nouă industrie cinematografică dezvoltată la nivel local de mici întreprinderi private distribuia pe marile ecrane filme alb-negru în serie, realizate cu bugete mici. Dacă raportăm numărul de filme produse în Grecia la numărul de locuitori, atunci putem spune că producția

grecească rivaliza cu producția hollywoodiană a vremii. Cinematografele de vară, în aer liber, au devenit atât de populare, încât în Grecia s-a înregistrat cel mai mare număr de persoane care mergeau la filme. Multe dintre aceste filme sunt prețuite și astăzi, considerate adevărate clasice de telespectatorii și cumpărătorii greci de DVD-uri. Două filme realizate parțial și în limba engleză și-au păstrat poziția în repertoriul internațional: *Never on a Sunday*, regizat de Jules Dassin, născut în America, cu Melina Mercouri în rolul principal, și *Zorba Grecul*, inspirat din romanul lui Kazantzakis și regizat de Michael Cacoyannis, care se născuse în Cipru și fusese educat în Anglia. Anii 1960 au fost momentul de glorie al muzicii populare grecești, iar *bouzouki*, un instrument îndrăgit prin tradiție de cele mai sărace pături sociale din zonele urbane, a fost promovat de compozitorii Manos Hadjidakis și Mikis Theodorakis și transformat în canalul de distribuție al unui curent muzical care avea să devină caracteristic grecesc pentru întreaga lume. În 1963, Grecia a primit primul Premiu Nobel pentru Literatură, acordat poetului George Seferis.³⁶

Dar și de această dată, la fel cum se întâmplase în anii 1930, inovația din domeniul economic și artistic a mers mână în mână cu impasul politic. Până la mijlocul deceniului, demonstrații stradale și greve motivate politic paralizau viața din orașe. Foarte multă lume se aștepta ca alegerile planificate pentru aprilie 1967 să se soldeze cu o victorie pentru centru-stânga. Pe 21 aprilie, cu nouă zile înainte de data programată a alegerilor, un grup format din ofițeri de armată de rang mijlociu a preluat puterea printr-o lovitură de stat. Aceștia s-au bazat pe un plan care fusese elaborat de americani cu scopul de a asigura securitatea în țară în cazul unui război cu sovieticii. Planul a funcționat aproape fără probleme. Tâncurile au înlocuit traficul de pe străzi. Parlamentul a fost dizolvat și drepturile civile, suspendate. Disidenții au devenit țintele unor arestări arbitrare și torturii și au fost condamnați la ani de închisoare. Muzica lui Theodorakis, un cunoscut susținător al Partidului Comunist interzis, a fost scoasă în afara legii; un alt comunist, Yannis Ritsos, cel mai prolific și probabil și cel mai cunoscut poet grec al secolului, a petrecut mai mulți ani în exil intern pe insulele din Marea Egee, arestat la domiciliu. Potrivit unei metafore stângace, îndrăgită de conducătorii militari, Grecia era acum ca un pacient internat într-un spital, învelită în ghips, această măsură fiind necesară pentru a se recupera. După șase ani și jumătate, Războiul de Yom Kippur izbucnit în toamna lui 1973 a perturbat întreaga economie occidentală. Perioada de avânt economic a Greciei luase sfârșit în cele din urmă.³⁷

În luna noiembrie a anului respectiv, o manifestație organizată de studenții Facultății de Politehnică din Atena a atras mii de oameni în centrul orașului pentru a protesta față de regim. La primele ore ale dimineții de sâmbătă 17 noiembrie, manifestația a fost înăbușită violent. Tancuri, polițiști înarmați și soldați au fost trimiși în stradă împotriva studenților și simpatizanților acestora, a căror singură armă era un post de radio pe unde scurte, care transmitea apeluri pentru înlăturarea regimului și, în final, cerea cu disperare donații de sânge și bandaje. În acea noapte au fost uciși douăzeci și patru de protestatari; și probabil

că tot atâtea au fost uciși pe stradă de trăgătorii de elită ai armatei pe parcursul următoarelor zile. Sute de persoane au fost rănite. Mii de oameni au fost arestați ori s-au ascuns. O săptămână mai târziu, o altă lovitură de stat a adus la putere o facțiune și mai conservatoare din cadrul armatei.³⁸

Noii conducători și-au fixat niște obiective prea ambițioase când au încercat să-și extindă influența dincolo de estul Mediteranei, în Cipru. La începutul anilor 1950, când Marea Britanie începuse să renunțe la rolul imperialist în teritoriile de peste mări, grecii din Cipru ceruseră ca insula lor să devină parte din Grecia. Când această propunere a fost respinsă de un guvern britanic conservator, grecii ciprioți luaseră această sarcină în propriile mâini. Un conflict complex, câteodată brutal, care a implicat trei tabere — Grecia, Marea Britanie și Turcia — se încheiase cu un rezultat pe care nimeni nu și-l dorise, cu atât mai puțin grecii ciprioți, în momentul în care o nou-creată republică cipriotă a devenit membru independent al Commonwealthului britanic, în august 1960. Primul ei președinte a fost arhiepiscopul Makarios, carismaticul lider al Bisericii Ortodoxe de pe insula care condusesese aripa politică a luptei împotriva britanicilor și pentru uniunea cu Grecia.³⁹

În iulie 1974, conducătorii militari ai Greciei au organizat o lovitură de stat împotriva guvernului ales din Cipru. Timp de câteva ore, Makarios a părut a fi mort. Aceste acțiuni încălcau flagrant tratatul de independență, care trebuia să fie garantat de Marea Britanie, Grecia și Turcia. După ce a reușit să evadeze curajos din ruinele palatului prezidențial din Nikosia, Makarios a fost urcat la bordul unui avion și dus la Londra de vechii săi prieteni, britanicii. Ulterior însă, guvernul britanic condus de Harold Wilson a refuzat să se implice în conflict.⁴⁰ În loc să vină cu o inițiativă diplomatică pentru a restaura guvernul legitim din Cipru, în noaptea de 19 spre 20 iulie 1974 Turcia a lansat un atac de amploare, aerian și maritim, asupra țărmului nordic al insulei. Confruntându-se cu perspectiva unui război pe care chiar ei îl provocaseră, și pe care nu aveau cum să-l câștige, conducătorii militari din Atena s-au panicat și au dat înapoi. Democrația a fost restaurată patru zile mai târziu. Primele alegeri parlamentare organizate în aproape un deceniu au avut loc în noiembrie. La scurt timp după aceea, pentru a doua oară în istoria țării, monarhia a fost abolită printr-un plebiscit, iar Regatul Greciei a devenit Republica Elenă, așa cum este și astăzi.

Pentru a doua oară după nefericita ofensivă din Anatolia din 1921, o escapadă militară a statului grec provocase daune ireparabile unei regiuni din lumea vorbitoare de greacă mai largă. Peste o sută de mii de greci ciprioți au fost fie uciși, fie obligați să-și abandoneze casele în iulie și august 1974; soarta multora va rămâne pe veci necunoscută. De această dată nu s-au organizat schimburi de populație; zeci de mii de greci ciprioți au fugit pentru a-și salva viețile în sudul insulei, iar turcii ciprioți au plecat în nord. Niciun tratat de pace elaborat la nivel internațional nu a pus capăt războiului din vara aceluiași an. Linia de demarcație, care încă traversează insula Cipru de la est la vest, marchează armistițiul, nu frontiera dintre două state. Acesta a fost prețul plătit pentru a vindeca ultimele răni ale Greciei divizate, răni care datau din al doilea deceniu al secolului XX.

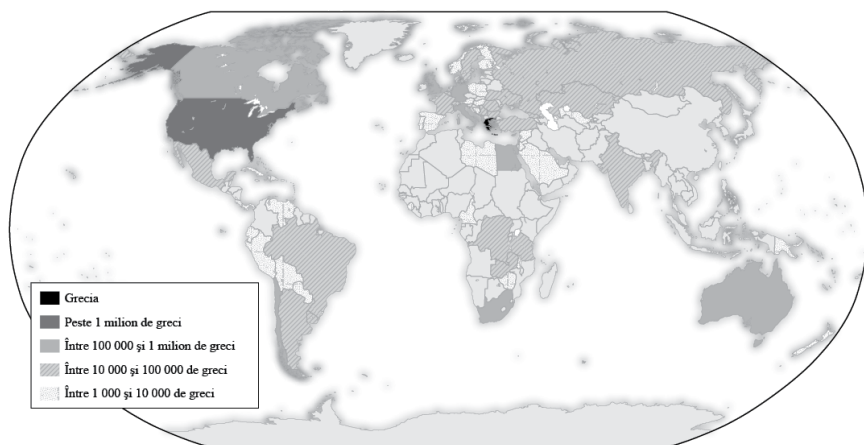
NOI LESPEZI, NOI LEGENDE 1974–2021

O urmare nedorită și neprevăzută a evenimentelor din 1974 a fost faptul că, începând din acel moment, au existat nu unul, ci două state naționale grecești: Republica Elenă, cu capitala la Atena, și Republica Cipru, cu capitala la Nicosia. Deși constituția Ciprului din 1960 este în continuare în vigoare din punct de vedere legal și se aplică pe întreaga insulă, începând cu 1974 realitatea a fost următoarea: Republica Cipru recunoscută internațional, care controlează partea de sud a insulei, este un stat vorbitor de greacă, în timp ce autoproclamata Republică Turcă a Ciprului de Nord, din nordul insulei, este recunoscută doar de Turcia. Timp de treizeci de ani, ciprioților le-a fost interzis, indiferent din ce zonă ar fi făcut parte, să traverseze linia de demarcație a armistițiului; de la deschiderea punctelor oficiale de trecere, în 2004, comunitățile grecilor și turcilor ciprioți, mai izolate ca niciodată, nu prea s-au amestecat.¹

Ambele republici (Grecia și Cipru) au aceeași zi națională și același imn național. În Republica Cipru este un lucru la fel de obișnuit să vezi steagul național al Greciei arborat pe clădiri publice sau chiar pe biserici, căci acesta este steagul oficial conceput pentru independența insulei. Anumite diferențe subtile de accentuare, deosebiri la nivelul sistemului de guvernare și un accent cipriot distinctiv separă cele două state naționale. În ce privește politica însă, din 1974 (și în contrast puternic cu anii 1960), cele două guverne au acționat de regulă în tandem.

Imediat după evenimentele anului respectiv, atât Atena, cât și Nicosia au făcut mari progrese în dezvoltarea și împământinirea instituțiilor democratice. De atunci, diverse facțiuni au preluat la intervale regulate puterea în stat, câștigând campanii electorale care erau adesea pe bună dreptate contestate (așa cum se întâmplase foarte rar până atunci în Grecia), la care participau partide politice ce reprezentau întregul spectru ideologic. La Atena a apărut un sistem bipartit stabil. De la sfârșitul anilor 1970 și până în 2012, guvernele au alternat aproape întotdeauna între Noua Democrație, de centru-dreapta, înființată de Konstantinos Karamanlis, devenit prim-ministru în 1974, și Mișcarea Socialistă Pănelenică (cunoscută după acronimul grec PASOK), condusă de Andreas Papandreou. În primii ani de la înființare, PASOK a fost o mișcare populistă cu

convingeri ferme de stânga, după care s-a metamorfozat într-un partid de centru-stânga, apropiat principalelor curente de la nivel european, care aproape că a fost tehnocratic pe parcursul mandatului celui de-al doilea lider al său, Kostas Simitis, prim-ministru între 1996 și 2004. În Grecia, șeful statului este ales de parlament și rolul său este în mare parte ceremonial. În Cipru, pe de altă parte, președintele are o putere executivă semnificativă și este ales prin vot direct. De la moartea lui Makarios în 1977, președinții aleși au provenit din medii politice care mai de care mai diferite, de la stânga comunistă la dreapta naționalistă, nefiind neapărat aliniați la ideologia partidului care deținea majoritatea în Camera Reprezentanților.

Țări din lume cu cel mai mare procentaj de greci

Țări din lume cu cel mai mare procentaj de greci, după „Greek Diaspora“, Wikipedia, ultima actualizare 26 ianuarie, 2021, https://en.wikipedia.org/wiki/Greek_diaspora#/media/File:50_largest_Greek_diaspora.svg.

Atât Grecia, cât și Cipru și-au revenit repede după criza economică de la mijlocul anilor 1970, iar în cazul Ciprului, după dezastrul mult mai mare provocat de invazia turcă. Guvernele care s-au succedat la putere în Atena au supervizat o creștere impresionantă din anii 1980 până în primul deceniu al noului secol. Privind retrospectiv însă, o bună parte a acestei creșteri avea să se dovedească condusă de stat. Patronajul și scutiurile de la taxe oferite de trei guverne PASOK succesive în anii 1980 și 1990 sunt adesea învinovățite pentru criza financiară care avea să izbucnească în 2010. Timp de mai multe decenii însă, grecii din Grecia au cunoscut experiența prosperității, iar rata anuală a creșterii a fost impresionantă. Nivelul de trai nici că fusese vreodată mai ridicat.²

Toate acestea au mers mână în mână cu o schimbare geopolitică ce a afectat ambele țări. Pentru că intraseră în sfera de influență a Statelor Unite pe parcursul

Războiului Rece, de la sfârșitul anilor 1940, în cazul Greciei, și de la proclamarea independenței în 1960, în cazul Ciprului, cele două state au luat în primul rând exemplul Americii la capitolul relații internaționale. Mai mult sau mai puțin întemeiat, începând din 1974, opinia publică din Grecia a învinovățit de regulă politica americană pentru dictatura de șapte ani instituită în Grecia și „dezmembrarea” — așa cum este adesea numită invazia turcă — Ciprului. În consecință, la mijlocul anilor 1970, ambele țări au întors spatele Statelor Unite și s-au apropiat de organizația care purta la acel moment numele de Comunitatea Economică Europeană, precursora Uniunii Europene de astăzi. Grecia a intrat în CEE în 1981, devenind al zecelea membru al organizației, și în zona euro, în care se folosește moneda unică, în 2001. Cipru a fost unul dintre statele europene mai mici care s-au alăturat Uniunii Europene în valul de aderare din 2004 și a adoptat moneda euro patru ani mai târziu.

Această integrare a însemnat mult mai mult decât respectarea chestiunilor de amănunt ce țineau de cooperarea cu o administrație supranațională cu sediul la Bruxelles și Strasbourg sau gestionarea monedei unice și a obligațiilor presupuse de aceasta. În anii 1980, stilul de viață al grecilor se modificase rapid. Oamenii stăteau acasă și se uitau la televizor, care tocmai devenise mai libertin odată cu introducerea canalelor comerciale care până atunci fuseseră interzise. Tradiționalele *kapheneion*, destinate exclusiv bărbaților, în care cetățenii mai bătrâni jucau table, beau cafea și discutau articolele din cotidiane, au început să fie înlocuite cu baruri moderne, în care obișnuiau să se întâlnească tineri de ambele sexe. Bineînțeles că nu toată lumea agreea aceste schimbări și cert este că vechile obiceiuri nu au dispărut deloc. Dar din acel moment Grecia a devenit în mod vizibil mai „europeană”, și nu într-o manieră pur superficială.

Și infrastructura se schimba la rândul ei. Proiectele apărute la sfârșitul anilor 1980 și finanțate prin programe europene aveau să fie finalizate pe parcursul următorilor cincisprezece ani. În anul 2000, la Atena s-a inaugurat un mult așteptat sistem subteran de transport, iar noul Aeroport Internațional Eleftherios Venizelos s-a deschis în 2001. Mulțumită unei noi rețele de autostrăzi, construite prin viaducte și tunele, acum puteai ajunge din Atena în provincii sau din portul Igoumenitsa de la Adriatică, de o parte a munților Pind, în Salonicul aflat de cealaltă parte, în doar câteva ore și nu într-o zi întreagă, cum se întâmplase înainte. Cel mai spectaculos proiect este podul suspendat Charilaos Trikoupis, care se întinde pe aproape trei kilometri lungime, peste Golful Corint. A fost deschis traficului în 2004.

În anii 1980, societatea greacă a început să se schimbe și din alte puncte de vedere. Aceste schimbări nu au avut atât de-a face cu integrarea europeană, ci mai degrabă cu sosirea la putere a primului guvern socialist al Greciei, condus de Andreas Papandreou, în 1981. Ironic este faptul că, deși a fost ales pe baza unui program populist antieuropean pe care avea să-l și abandoneze la scurt timp, Mișcarea Socialistă Pănelnică (PASOK) a lui Papandreou avea să guverneze țara timp de șaptesprezece din următorii douăzeci și trei de ani. Mai ales pe parcursul primului său mandat, PASOK a introdus reforme mult mai ample decât

schimbările legislative necesare pentru eliminarea acelor prejudecii sociale care rămăseseră neschimbate de ani buni, dacă nu cumva de secole. Pentru prima dată, o mișcare a femeilor juca un rol vizibil în viața publică. Adulterul a încetat să mai fie o infracțiune. Egalitatea între sexe a fost introdusă în aproape toate aspectele societății civile. Au fost permise căsătoriile civile, în pofida protestelor Bisericii Ortodoxe, al cărei monopol în chestiuni civile avea să fie contestat în repetate rânduri, chiar dacă adesea fără rezultat, de o serie de guverne care s-au succedat la putere. În 1983 s-a înființat un sistem național de sănătate. Guvernul și-a crescut cu aproape 50 la sută cheltuielile dedicate programelor de asistență socială. S-au făcut investiții imense în educație, mai ales în noile și variatele universități și colegii tehnice din întreaga Grecia. Nu după multă vreme, aproape toți tinerii greci aveau să intre într-o formă sau alta în contact cu sistemul de învățământ superior.³

În 1989, sfârșitul Războiului Rece a adus cu sine schimbări de alt tip. Pentru prima dată în cincizeci de ani, Grecia era din nou pe deplin conectată cu restul teritoriului balcanic. La acel moment, nivelul de trai era mult mai ridicat în Grecia decât în oricare dintre țările fostului bloc sovietic. În timp ce vecinele sale de la nord făceau eforturi să ajungă din urmă economiile capitaliste occidentale, mediul de afaceri din Grecia descoperea că avea un avantaj natural. Pe de altă parte, în Grecia începeau să sosească imigranți economici în număr mare, în special, și adesea ilegal, albanezi. Problemele sociale apărute pe plan intern amenințau să depășească beneficiile de care se bucura Grecia pe plan extern.

Grecii au fost scutiți de războaiele interetnice (de fapt, interreligioase) care au răvășit fosta Iugoslavie pe parcursul anilor 1990. Asta nu înseamnă că nu au fost la rândul lor afectați de acestea. Distanțându-se, așa cum li se întâmpla rareori, de opinia generală a UE și NATO, opinia publică din Grecia și câteodată chiar și politica guvernamentală colaborau regulat cu sârbii ortodocși împotriva croaților catolici și musulmanilor din Bosnia și Herțegovina. Cea mai litigioasă chestiune, care a apărut prima dată la sfârșitul lui 1991 și nu avea să fie rezolvată până în 2019, avea să fie reprezentată de numele republicii independente care s-a separat de Iugoslavia și a cerut recunoașterea internațională sub numele de „Macedonia”.

Cât timp făcuse parte din federația iugoslavă, existența „Republicii Socialiste Macedonia” la granița de nord a țării lor nu fusese un motiv deosebit de preocupare pentru greci. Dar faptul că un stat străin își asuma un nume pe care până la acel moment aproape toți grecii ajunseseră să-l considere fundamental și inalienabil grec era ca și cum ai fi fluturat o pânză roșie sub ochii unui taur. Mai rău era că guvernele din anii 1990 ale noii republici au adoptat un steag inspirat din motivul soarelui arzând, asociat cu monumentele macedonene antice și zugrăvit în mod memorabil pe urna mortuară în care fuseseră ținute rămășițele incinerate ale lui Filip al II-lea. Statui înfățișându-l pe Alexandru cel Mare au început să apară în Skopje, capitala republicii; purtătorii de cuvânt ai guvernului au emis declarații lipsite de tact, chiar dacă nerealiste, sugerând că se aruncau priviri pizmașe către Salonic, oraș considerat poartă către Egee. Toate acestea au

fost percepute imediat de majoritatea grecilor drept o amenințare existențială.

În 1992, grecii și-au manifestat mânia organizând demonstrații de amploare în orașe. Ulterior, aceste proteste aveau să fie organizate periodic, ori de câte ori apărea o nouă situație care readucea respectiva chestiune în atenția grecilor. Salonic, al doilea oraș ca mărime din Grecia, aflat la doar cincizeci de kilometri de graniță, a asistat la cele mai zgomotoase proteste. Iar revolta populară nu s-a limitat doar la Grecia. Nicăieri nu era această chestiune mai controversată decât în Australia, unde urmașii imigranților iugoslavi, inclusiv mulți care se identificau acum ca macedoneni, au intrat în conflict cu grecii australieni pe străzile din Melbourne și din alte orașe. Problema nu era existența sau independența republicii separatiste, ci *numele* acesteia. Acest sentiment și-a croit drum până la cel mai înalt nivel din stat, unde a și creat o diviziune suficientă pentru a înlătura, în 1993, guvernul Noii Democrații. Abia în anul 2018 avea să se găsească o soluție de compromis, care să fie ratificată un an mai târziu de ambele tabere. Vecina de la nord a Greciei este acum cunoscută oficial sub numele de „Macedonia de Nord”.⁴

„Macedonia este grecească. Citiți istoria“, scria pe micile insigne purtate de personalul de la sol staționat pe aeroporturile grecești în anii 1990. Bineînțeles, strămoșii tuturor limbilor — sau dialectelor — slave vorbite în sudul Balcanilor în epoca modernă au apărut pe scena istoriei la aproape o mie de ani după Filip al II-lea și Alexandru. Cert este că oratorul atenian Demostene nu ar fi fost cătuși de puțin de acord cu oamenii care purtau aceste insigne sau cu protestatarii și politicienii care aduceau această problemă în prim-plan internațional în anii 1990 și în primele două decenii ale secolului XXI. O consecință a acestei dispute a fost faptul că, din anii 1990, punerea sub semnul îndoielii a identității etnice a macedonenilor antici — fix acea chestiune care provocase dezbateri atât de tensionate la Atena cu aproape două mii și jumătate de ani în urmă — a devenit o chestiune delicată pentru foarte mulți greci.

În august 2004, Jocurile Olimpice au fost organizate pentru a doua oară la Atena. După o sută și ceva de ani, statul grec se etala din nou în văzul întregii lumi. Deși la început s-au făcut auzite critici și îndoieli din plin, statul grec și organizațiile private s-au dovedit mai mult decât capabile să se ridice la înălțimea extraordinarei provocări logistice de a găzdui jocuri olimpice moderne. Infrastructura a fost gata la timp, chiar dacă la limită. În întreaga țară, spații publice, hoteluri și locații în care urmau să se desfășoare jocurile au fost puse la punct special pentru acest prilej. În centrul Atenei, sub Acropole, străzi au fost închise traficului și amenajate peisagistic; clădiri neoclasiche din secolul al XIX-lea care scăpaseră de buldozerele secolului XX au fost restaurate cu gust și zăgrăvite. Spectacolul grandios organizat în deschiderea jocurilor a prezentat o serie de viniete din istoria grecilor, de la misterioasele statui de marmură descoperite în Ciclade cu mult timp înainte de apariția celei mai vechi mărturii a limbii grecilor până la instrumentul tradițional *bouzouki* și la tablourile artistului de secol XX Yannis Tsarouchis. Undeva la înălțime, peste toate acestea, plutea un înger

înari pat. Acesta era spiritul greu de surprins al „elenismului“, cel a cărui căutare provocase atâtea neliniște în anii 1930 și care căpăta acum o formă clară și era prezentat pe scena lumii folosind cele mai noi tehnici din domeniul divertismentului.

Dar Grecia, așa cum scrisese poetul Seferis la vremea sa, „călătorea încă“. Cu trei ani înainte de primele Jocuri Olimpice organizate la Atena în 1896, țara își declarase falimentul. La șase ani după a doua ediție a jocurilor, guvernele și băncile europene se clătinau din temelii resimțind consecințele de lungă durată ale crizei financiare globale din 2007 și 2008. În primăvara lui 2010, guvernul PASOK condus de Giorgios Papandreou nu se mai putea împrumuta suficient pentru a-și achita datoriile acumulate. În mod normal, în asemenea împrejurări, un guvern ajungea în imposibilitate de plată. Dacă s-ar fi întâmplat acest lucru, atunci Grecia s-ar fi declarat în incapacitate de plată pentru a șaptea oară în istoria ei. Dar țara făcea acum parte din zona euro; falimentul Greciei ar fi avut consecințe și pentru restul statelor din Uniunea Europeană, și chiar pentru întregul sistem bancar mondial, consecințe efectiv inimaginabile — căci nimeni nu se gândise ia în calcul o astfel de eventualitate până la acel moment.⁵

În timp ce criza lua cu asalt piețele internaționale, caricaturiștii presei internaționale se delectau luându-i în derâdere pe lacomii și incompetenții moștenitori ai unei civilizații odinioară mărețe. Dacă moștenirea clasică le fusese cândva de folos grecilor, respectiv în primele etape, cele formative, de construire a statului național, acum avea efectul opus, întorcându-se, și nu pentru prima dată, ca un bumerang și aplicându-le lovituri. Temple antice mâncate de crăpături, un disc în forma unei monede de un euro aruncat într-un coș de gunoi de un atlet dezbrăcat cocoțat pe o coloană dorică, o caricatură a unui *symposion*, așa cum era acesta zugrăvit pe vasele antice: acestea erau ținte ușoare și atât de ușor de recunoscut.⁶

Pentru a evita falimentul oficial, s-a conceput un sistem de planuri de salvare care a fost oferit guvernului grec asaltat din toate părțile. Politicienii și oficialii greci aleși prin vot direct nu au avut niciun cuvânt de spus în aranjamentele gândite în grabă pentru „a-i salva“, la fel cum nu avuseseră nici la începutul anilor 1830, când se stabiliseră termenii independenței Greciei. Cunoscute tehnic sub denumirea de „memorandum de înțelegere“, o serie de împrumuturi salvatoare acordate de o troică formată din două instituții europene și Fondul Monetar Internațional au prevenit falimentul și au făcut în așa fel încât Grecia să nu se prăbușească și să iasă din zona euro, lucru care ar fi atras probabil prăbușirea întregului edificiu european. Mai multe guverne care s-au succedat la conducerea Greciei au primit trei asemenea planuri de salvare, în 2010, 2012 și 2015. Dar prețul plătit avea să fie contractarea economiei grecești cu 25 la sută; timp de mai mulți ani, rata șomajului a depășit 25 la sută, fiind mai mult decât dublă în rândul tinerilor. Între 2010 și 2015, Grecia a trăit cea mai puternică scădere a activității economice cunoscută de o țară dezvoltată pe timp de pace oriunde în lume. Nici Cipru nu a rămas imun, în mare parte întrucât băncile de aici erau afectate de datoriile Greciei. Guvernului din Cipru i s-au impus condiții

chiar și mai grele în schimbul unui plan de salvare acordat în 2013, deși economia insulei avea să-și revină mult mai repede decât cea a Greciei.

În orașele grecești, rata sinuciderilor a crescut, iar magazine și întreprinderi comerciale s-au închis. S-au format cozi lungi în fața cantinelor sociale deschise de Biserica Ortodoxă și de organizații de caritate. Șantierelor abandonate și pereții caselor sau birourilor erau acoperiți de graffiti — desene câteodată usturător de caustice, altele exprimând o disperare profundă sau sfidare. Pentru că nu reușeau să-și găsească de lucru în Grecia, tineri absolvenți plecau cu miile din țară căutând locuri de muncă în alte state din Uniunea Europeană. În primul an, populația a fost atât de furioasă, încât și-a vărsat de mai multe ori frustrările în stradă. În iunie 2011, trei angajați ai unei bănci din centrul Atenei au murit după ce protestatarii au incendiat clădirea în care se aflau. Alte proteste violente au urmat după semnarea celui de-al doilea plan de salvare în februarie 2012.

Un timp, chiar și instituțiile democratice au părut fragile. Alegerile parlamentare organizate în luna mai a anului respectiv s-au încheiat cu un rezultat neconcludent, așa că șase luni mai târziu au fost organizate alte alegeri. Partidul de centru-dreapta Noua Democrație a reușit să formeze un guvern doar prin susținerea primită de la rivalul său PASOK și de la un partid minor de stânga. Însă apăruse o nouă forță la conducerea opoziției, o mișcare care putea distruge consensul sistemului bipartit care își păstrase stabilitatea vreme de patruzeci de ani. Această mișcare era Coaliția Stângii Radicale, cunoscută după acronimul grec SYRIZA, un partid de extremă stânga care avea o platformă populistă declarată. Singurul partid fascist sau neonazist din Grecia, Zorii Aurii, apela la rândul său la tactici populiste. Zorii Aurii întreținea legături directe cu bande armate și se deda la intimidare. Membrii săi purtau insigne și uniforme în stil nazist. De un rasism pur în declarațiile sale publice, Zorii Aurii a intrat pentru prima dată în parlament în 2012, obținând aproape un milion de voturi.⁷

Retorica populistă a dat lovitura trei ani mai târziu, în ianuarie 2015, când Alexis Tsipras a fost ales la conducerea unui guvern SYRIZA. Guvernul a format o coaliție cu un alt partid de mică importanță care împărtășea același tip de platformă populistă, dar a cărui ideologie aparținea familiei de extremă dreapta (cu toate că era departe de poziția extremistă deținută de Zorii Aurii, poziție evitată de toate celelalte partide). Timp de șase luni, în 2015, bazându-se pe sloganurile sfidătoare ale programului politic pe care fusese ales, guvernul condus de SYRIZA a pornit un atac împotriva instituțiilor europene și Fondului Monetar Internațional, care erau singurele plase de salvare economică pentru Grecia. În iunie, când băncile erau închise, iar Grecia se afla la doar câteva zile distanță de falimentul oficial și de o ieșire devastatoare din zona euro, Tsipras a cerut organizarea unui referendum în nu mai mult de o săptămână. Acesta a fost momentul în care guvernul populist a văzut prăpastia căscându-se în fața sa și s-a oprit în ultima clipă de la dezastru. Un al treilea plan de salvare (și ultimul, după cum s-a dovedit) a fost semnat câteva zile mai târziu. În septembrie, Tsipras a câștigat alegerile anticipate, după ce se lepădase de cele mai extremiste elemente din partidul său. Experimentul efemer al Greciei cu politicile populiste luase

sfârșit. Pe parcursul următorilor trei ani și jumătate, SYRIZA condusă de Tsipras avea să se îndrepte — chiar dacă dezordonat — către curentul principal de centru-stânga.⁸

În alegerile parlamentare din iulie 2019, balanța și-a înclinat din nou sorții în favoarea Noii Democrații, care a reputat o victorie cât se poate de clară sub conducerea noului său lider, Kyriakos Mitsotakis. Sistemul bipartit care se potrivise atât de bine Greciei vreme de patru decenii a fost restaurat — fostul partid de extremă stânga SYRIZA luând acum locul PASOK și formând o opoziție mai mult sau mai puțin de centru-stânga. Zorii Aurii, partidul extremist, nu a reușit să treacă pragul necesar reprezentării în parlament. Un an mai târziu, în octombrie 2020, procesul de cinci ani deschis împotriva liderului și celor mai importanți membri ai Zorilor Aurii s-a încheiat cu condamnarea acestora pentru administrarea unei organizații criminale deghizate în partid politic. Șase dintre ei au fost condamnați la treisprezece ani de închisoare — nu pentru convingerile lor politice, ci pentru acte dovedite de violență și de intimidare, inclusiv complicitate la faimosul asasinat al artistului rap Pavlos Fyssas în 2013.⁹

Între 2012 și 2019, prin nu mai puțin de cinci alegeri generale și un referendum, alegătorii greci au apelat la aproape toate mijloacele democratice cu putință pentru a soluționa criza economică și socială a deceniului. Probabil că rămâne de văzut în ce măsură i se poate acorda unuia sau tuturor acestor guverne meritul de a fi găsit „soluția“ la această problemă. La începutul anului 2020 însă, criza a părut în cele din urmă a se fi încheiat. Și în pofida previziunilor sumbre din nenumărate regiuni, ordinea publică nu a cedat. Grecii întorseseră spatele acelui tip de populism care câștigase teren în alte regiuni ale lumii — de la Turcia și Rusia până la Statele Unite și chiar și Marea Britanie. Reușiseră să iasă din criză — mulțumită sprijinului oferit de o resursă profund tradițională, familia, și unei puteri lăuntrice care se poate traduce cel mai bine prin termenii de „anduranță“ sau „resemnare răbdătoare“.¹⁰

Și pe parcursul acestui proces nici nu se întorseseră împotriva Uniunii Europene sau instituțiilor acesteia. Deși sondajele de opinie realizate în Grecia din 2015 până în prezent au indicat o scădere a susținerii populare pentru apartenența la zona euro, chiar și în punctul cel mai dramatic al crizei, în 2017, aceasta nu a scăzut sub 50 la sută. În cadrul alegerilor europene din mai 2019, doar partidele minore au susținut o distanțare de UE, iar acestea au obținut foarte puține voturi.¹¹ Nici în Grecia, nici în Cipru, poporul nu a avut mare apetit pentru exemplul Brexit, cu toate că trecuse printr-o serie de provocări care ar fi putut fi considerate cele mai grave din Uniunea Europeană. Avantajele geopolitice ale solidarității europene continuă să cântărească mai greu în mințile alegătorilor decât revendicarea unei suveranități mai riguros definite.

În pofida presiunilor intense resimțite pe parcursul deceniului crizei, în Grecia nu au avut loc niciun fel de mișcări separatiste, asemenea celor care se dezvoltaseră în ultimii ani în unele regiuni ale Europei. Dacă mai există vreun apetit pentru o eventuală unificare între Republica Cipru și Grecia, rămâne de văzut. Dar în acele regiuni ale Greciei aflate departe de centru, regiuni care se pot

lăuda cu o puternică identitate regională, de exemplu Creta, Macedonia sau Epir, dorința coplesitoare a ultimilor două sute de ani a fost cea de a se alătura statului național și, odată alăturate, de a rămâne împreună. Grecia nu are un echivalent al Cataloniei sau Țării Bascilor din Spania sau al Scoției din Marea Britanie.

Chiar și când criza era la apogeu, au existat alte știri mult mai optimiste (și în mare parte ignorate de mass-media mondială). Peste mări, extraordinara poveste de succes a armatorilor greci continua neabătută, chiar dacă nu mai avea acum farmecul asociat cu un Onassis sau Niarchos. Flota de transport deținută de greci este acum considerată cea mai mare din lume, deținând 17,3 la sută din tonajul mondial înregistrat în 2018 — o cifră remarcabilă dacă o raportăm la cât reprezintă grecii din totalul demografic al lumii, un simplu 0,13 la sută.¹² Și chiar dacă aceste afaceri deținute de greci rămân multinaționale, așa cum au fost întotdeauna, ele aduc beneficii spectaculoase grecilor de pretutindeni și infrastructurii statului grec. Fundații caritabile subvenționate din moștenirile mai multor deținători importanți de nave din perioada postbelică, instituții care le și poartă numele, trimit sume mari pentru a-i sprijini pe grecii nevoiași și a promova cultura și educația greacă, dar și în scopuri filantropice mai largi — în timp ce activele lor rămân, așa cum au fost dintotdeauna, neaccesibile statului grec.¹³

Un spital specializat în tratamentul bolilor de inimă, numit în onoarea lui Alexander S. Onassis, fiul magnatului, mort într-un accident aviatic în 1973, a fost inaugurat în 1992. În 2010, exact când începeau să se facă simțite efectele crizei financiare, Fundația Onassis a inaugurat un centru ultramodern dedicat artelor spectacolului la Atena. Centrul Cultural al Fundației Stavros Niarchos, finanțat din averea marelui rival al lui Onassis, a fost un cadou oferit statului grec, fiind inaugurat în 2017, pe faleza de lângă portul Phaleron, folosită în Antichitate pentru execuții publice și, mai recent, ca pistă de curse. Un parc frumos amenajat, cu heleșteie și fântâni, oferă un cadru splendid recent construitului și generos echipatului sediu al Operei Naționale și al noii Biblioteci Naționale a Greciei.

Aceste realizări au devenit posibile datorită afacerilor deținute de greci în regiuni îndepărtate ale lumii. Investițiile au venit însă și din exterior: companii chinezești investiseră sume mari în infrastructura din Cipru și din Grecia deopotrivă. O parte din portul Pireu este acum deținută de chinezi, iar în noiembrie 2019 Grecia s-a alăturat controversatei inițiative *Belt and Road*, pe care mulți o consideră o încercare de a răspândi influența economică și politică chineză în lume. În Cipru, oameni de afaceri ruși cu bani au primit drept de cetățenie, lucru care le oferă beneficiile liberei circulații în cadrul Uniunii Europene în schimbul investițiilor direcționate către economia cipriotă — cu toate că în toamna lui 2020 au fost anunțate unele restricții. Pe terminalul sosiri al Aeroportului Internațional Larnaca au apărut în ultimii ani afișe bățătoare la ochi, care fac chipurile reclamă la imobiliare și oportunități de afaceri, cu texte scrise numai în rusă sau în chineză. Aceste ultime manifestări ale globalizării nu

sunt primite cu brațele deschise chiar de toată lumea. Dar arată cum grecii continuă să interacționeze cu toți actorii nou-sosiți, oriunde s-ar afla aceștia pe scena lumii, așa cum au făcut pe parcursul întregii lor lungi istorii.

Mai puțin controversată a fost industria turistică, deși și aceasta a avut propriile dificultăți. De la începuturile sale modeste din anii 1960, când turismul în masă abia lua formă, numărul anual al turiștilor sosiți în Grecia a trecut până în 2018 de treizeci de milioane — o cifră de trei ori mai mare decât populația țării. Spre deosebire de afacerile din domeniul transporturilor navale sau al investițiilor sosite din Rusia sau China, turismul este o activitate care se desfășoară în principiu pe litoral. Beneficiile sunt imediate și vizibile în infrastructura locală, în oportunitățile de angajare și în veniturile puse la dispoziția statului grec prin impozitare. Pe de altă parte, impactul pe care îl are turismul asupra peisajului, ecologiei și (așa cum s-au plâns unii greci încă din anii 1960 când au apărut hipioții) asupra standardelor comportamentale poate fi mai puțin benefic. Turismul în masă și proiectele imobiliare asociate acestuia au ruinat mai mult ca sigur frumusețea naturală a multor insule și linii de coastă din Grecia — deși în măsură mult mai mică decât în alte regiuni ale bazinului mediteranean.

Până la începutul anului 2020, când a izbucnit pandemia de COVID-19, economiile Greciei și Ciprului și afacerile deținute de greci pe plan internațional se bucurau de cele mai strălucite perspective din ultimii zece ani.

În 2021, când Grecia și grecii de pretutindeni sărbătoresc două sute de ani de la izbucnirea revoluției prin care s-a proclamat independența primului stat grec, pandemia este doar una dintre nenumăratele provocări cu care se confruntă poporul grec. Și toate aceste provocări sunt în egală măsură globale, dar și locale.

Până la sfârșitul lui 2020, când al doilea val al pandemiei a început să ia cu asalt Europa, cele două state vorbitoare de greacă se descurcaseră puțin mai bine decât restul continentului. Unii au pus acest lucru pe seama climei — repetând poate fără să-și dea conștient seama explicația lui Winckelmann din secolul al XVIII-lea, care atribuisse gloriile sculpturii clasice temperaturilor din Grecia. Alții — iar explicația lor este mai plauzibilă — au acordat acest merit guvernelor care au acționat prompt și decisiv în fazele de început ale pandemiei, după care au reușit, prudenți fiind, să salveze o parte a sezonului estival turistic și, odată cu acesta, și economiile naționale, fără să importe în acest răstimp nivelul periculos de mare al infectărilor din alte state. Poate că este relevant și faptul că atât populația Greciei, cât și cea a Ciprului au experimentat pe propria piele restricții mult mai aspre și mai vigurose aplicate în ce privește interdicția de a ieși din casă după o anumită oră și libertățile civile decât carantina impusă în Occident pentru a combate COVID-19.

Există însă și alte amenințări mai vechi. De când au fost descoperite zăcăminte de țiței sub fundul mării, în nordul insulei Thasos din Marea Egee, la sfârșitul lui 1973, Grecia s-a împotrivit tentativelor statului vecin, Turcia, de a-și revendica jurisdicția în apele Mării Egee, precum și în spațiul aerian de deasupra acesteia.

Mai multe guverne care s-au succedat la putere în ambele state au alternat între perioade caracterizate de tensiune și intervale în care relațiile au fost mai mult sau mai puțin destinsse. În mare, din 1976, când liderul opoziției oficiale din Grecia a cerut torpilarea unei ambarcațiuni turce de explorare în Marea Egee, perspectiva izbucnirii unui conflict armat între cele două aliante NATO a revenit cam o dată pe deceniu.

În 2011, descoperirea câmpului petrolifer Aphrodita, în apropierea liniei de țărm a Ciprului, a crescut mizele și a atras în joc și alți actori, printre care Israel și Egipt. În anul 2019 au fost descoperite și alte zăcămintele de petrol și de gaze. Mai târziu în același an, guvernul cipriot a autorizat exploatarea acestora în apele sale teritoriale, decizie care a determinat Turcia să vină cu noi revendicări. Din acel moment, ambele republici, Grecia și Cipru, au urmărit din ce în ce mai neliniștite politicile implementate de președintele turc Recep Tayyip Erdoğan cu scopul de a-și extinde influența geopolitică în regiune, politici care le amenințau direct interesele. Guvernele de la Atena și Nicosia continuă să insiste asupra unei poziții internaționaliste și pe găsirea de soluții în cadrul dreptului maritim, tratatelor existente și al unui sistem internațional guvernat de legi clare. Bineînțeles că, în spatele acestei abordări, există un raționament evident pragmatic, dat fiind dezechilibrul strategic dintre cele două tabere; dar principiile fundamentale pot fi regăsite în contextul mai vechi în care și-au dobândit independența Grecia și, mult mai târziu, Cipru. Aceste principii sunt probabil mai importante pe termen lung decât rezultatul unei dispute punctuale cu privire la exploatarea zăcămintelor de petrol și gaze într-un moment în care majoritatea guvernelor mondiale, și chiar și cele mai de vază companii petroliere, se îndepărtează de dependența de sursele de energie pe bază de carbon în contextul amenințărilor din ce în ce mai mari pe care acestea le reprezintă la adresa schimbărilor climatice.¹⁴

O altfel de amenințare, relativ nouă cel puțin pentru epoca modernă, este reprezentată de migrație. Vreme de secole — de fapt, este foarte posibil ca această practică să dateze încă de pe vremea micenienilor Epocii Bronzului — tinerii greci și-au părăsit regiunile natale în număr mare pentru a-și căuta norocul în alte părți ale lumii. De la începutul anilor 1990 însă, această lume a venit înspre greci.

Deschiderea granițelor după Războiul Rece, la sfârșitul lui 1989, nu a fost decât începutul. În primii ani ai noului secol, imigranți și azilanți din întregul Orient Mijlociu, din Asia de Est și unele zone din Africa ajungeau în Grecia, prin Turcia. Astfel au apărut probleme legate de cazarea, integrarea refugiaților, exploatarea acestora de către grupări criminale și escaladarea cazurilor de infracționalitate mărunță, comise mai ales la Atena și Salonic — probleme care probabil au și contribuit la ascensiunea Zorilor Aurii ca forță politică. Deoarece o mare parte a acestor noi imigranți era formată din musulmani, Grecia, o țară care luptase pentru independență sub stindardul creștinismului ortodox, s-a trezit încă o dată în postura în care trebuia să adăpostească o populație musulmană din ce în ce mai numeroasă. După ani de discuții, în noiembrie 2020, după aproape două secole de tăcere, prima moschee oficială funcțională din Atena și-a deschis porțile

credincioșilor musulmani.

Însă nicio măsură luată de autorități nu avea cum să pregătească Grecia pentru exodul masiv de refugiați care au sosit aici fugind din calea războaielor și tulburărilor din Afganistan, Siria, Irak, Sudan și chiar și din Africa subsahariană. Această nouă criză și-a atins apogeul în 2015, exact în momentul în care Grecia era încercată de cele mai grave probleme pe plan intern. Numai în 2015, în insulele grecești aflate cel mai aproape de Turcia au sosit peste opt sute de mii de refugiați, majoritatea traversând Mediterana la bordul unor ambarcațiuni neacoperite și nesigure. Pentru marea majoritate, scopul nu era cel de a se stabili în Grecia, ci de a cere azil în țările mai mari și mai prospere ale Uniunii Europene. Ulterior, în 2016, statele europene au început să-și închidă granițele și să nu mai primească imigranți. Pentru Grecia, dar și pentru refugiați, problema a devenit mult mai acută. Când am scris această carte, niciuna dintre încercările UE de a cere statelor membre să primească o cotă parte de refugiați, nici negocierile purtate cu Turcia nu s-au soldat decât cu soluții temporare și limitate. Pe insula Lesbos se află îngrozitoarea tabără Moria, construită pentru a adăposti trei mii de azilanți, dar care a adăpostit de cinci ori mai mulți până în septembrie 2020, când a ars din temelii.¹⁵

Poveștile despre tradiționala ospitalitate cu care i-au primit grecii pe cei nou-sosiți pe țărmurile lor au lăsat loc unor resentimente de rău augur în fața unei probleme pe care guvernele naționale sau locale nu o pot soluționa. S-au înregistrat din ce în ce mai multe acte de violență vizându-i pe refugiații sosiți în Lesbos sau în alte insule; proteste publice, demonstrații și alte forme de acțiuni au luat cu asalt cele mai afectate dintre aceste insule încă de la mijlocul deceniului precedent. Astăzi, Grecia și grecii se află pe linia frontului (sau una dintre liniile de front), confruntându-se cu o problemă globală care nu dă semne că s-ar rezolva.

EPILOG

Au trecut mai bine de trei mii cinci sute de ani de la imaginata dimineață în care răsare soarele peste Marea Egee, imagine cu care am început această istorie. De atunci, vorbitorii de greacă nu au încetat nicio clipă să se reinventeze. Avem toate motivele să credem că vor continua să facă acest lucru în diferite forme pe care nu ni le putem imagina și pe care nu le vom putea prevedea pentru multă vreme în viitor.

Astăzi, grecii duc o existență înfloritoare pe toate continentele în care s-au stabilit. Potrivit celui mai recent recensământ, în 2011 Grecia adăpostea aproape unsprezece milioane de cetățeni. În același an, populația republicii vorbitoare de greacă a Ciprului număra puțin peste opt sute de mii de persoane. Nimeni nu știe cu exactitate câți oameni mai există în întreaga lume care să vorbească greaca ca primă limbă sau ca limbă moștenită de la părinți sau care se consideră greci de obârșie. În Statele Unite, Australia, Africa de Sud, Argentina, Brazilia, răspândite pe teritoriile fostelor republici sovietice sau în Marea Britanie (grecii de aici fiind îndeosebi de origine cipriotă) trăiesc comunități de peste o sută de mii de greci. S-a aproximat că diaspora ar număra șapte milioane de oameni, stabiliți în o sută patruzeci și unu de țări. Chiar dacă aceste cifre sunt umflate, este foarte probabil ca numărul grecilor care trăiesc în afara granițelor țării să reprezinte jumătate din populația care locuiește pe teritoriul Republicii Elene.¹ Acest raport este foarte diferit de raportul trei la unu, existent când fusese pentru prima dată creat statul grec. Totuși, are un rol important, cel de a ne aduce aminte că istoria grecilor nu este doar istoria Republicii Elene de astăzi. Și, începând din secolul al XIX-lea, lumea dispersată a vorbitorilor de greacă are din nou un centru geografic și emoțional cu care majoritatea, dacă nu chiar toți grecii, indiferent unde ar locui ei, se pot identifica.

Constantinopolul văzut drept centru al unui imperiu mondial (care a existat odinioară) și al unei Biserici universale (care încă există) își păstrează influența asupra imaginației majorității grecilor, care încă își păstrează legăturile cu ramura ortodoxă a creștinismului și rămân loiali acestui oraș. Dar centrul politic al lumii vorbitoare de greacă a fost, începând din anii 1920, capitala națională de la Atena — care adăpostește și aproape jumătate din populația întregii Grecii. Comunitățile grecești din întreaga lume fac regulat lobby pe lângă propriile guverne pentru a susține interesele grecilor în materie de politică externă (de regulă, fără să țină cont de partidul care deține puterea în Grecia la momentul respectiv.) Această practică a devenit cât se poate de evidentă prin lobbyul grecilor americani din Statele Unite, care au raportat succese notabile mai ales în anii 1970 și 1980. Această poziție a avut ecouri în repetate rânduri în întreaga lume, iar influența ei a fost atât de mare, încât atât guvernele din Grecia, cât și cele din Cipru au ajuns să se bazeze pe sprijinul comunităților de emigranți din țări

străine.²

Acestea sunt motivele pentru care, astăzi, are sens să vorbim despre o diaspora greacă — mai exact, despre urmașii oamenilor care au emigrat din „vechea” lume vorbitoare de greacă, așa cum era aceasta conturată în secolul al XVIII-lea, pentru a crea noi comunități pe întinsul întregii lumi în secolele al XIX-lea, XX și — cine știe — poate și în secolul XXI. Indiferent unde s-ar afla acești oameni și ce cetățenie ar deține, continuă să se considere înaintea de toate greci și să se identifice, în măsură mai mică sau mai mare, cu ideea unui stat grec de care simt că aparțin la rândul lor. Oricât de divizată a fost Grecia pe plan intern în diferite momente ale istoriei ei statale de două sute de ani, diaspora greacă nu a format niciodată vreo alternativă sau o versiune rivală a statului grec — și nici nu pare că are să o facă. Și deși vechea denumire prin care se autoidentificau grecii, cea de *romioi*, poate fi încă auzită în anumite contexte, toți grecii, oriunde în lume s-ar afla, își spun astăzi *eleni* când vorbesc în propria limbă.

În prezent, cartierul Astoria din Queens, New York, este probabil cel mai mare cartier grecesc din lume. Grecii americani trebuie să fie acum la a cincea sau a șasea generație de imigranți și nu vorbesc greaca neapărat foarte bine. Unii nu o vorbesc deloc. În anii 1970 și 1980, în provinciile australiene New South Wales și Victoria, politica guvernamentală a încurajat predarea în limbile moștenite din familie. Copiii imigranților greci puteau învăța și da examene la școală în greacă; la cursurile universitare de greacă modernă se ocupau toate locurile. Dar în anii 1990, când această politică a suferit modificări, aceste posibilități au dispărut. Șansele ca a treia generație de greci australieni să mai vorbească limba părinților sau a bunicilor ori să-și dorească să o învețe s-au diminuat.

Lucrurile nu au stat întotdeauna așa. În trecut, unii greci sau comunități întregi ale acestora puteau renunța la limba lor maternă, greaca, în favoarea latinei, arabei, limbilor slave, limbii turce sau francezei. Engleza este cea mai recentă adăugire pe această listă. Dar în fiecare generație, numărul persoanelor care își păstrau limba vorbită în copilărie era relativ egal cu al celor care renunțau la ea. Iar procesul de „a deveni grec” care s-a întins pe secole întregi nu a luat niciodată sfârșit cu adevărat. Cel puțin pentru unii dintre cei care au sosit aici, fugind din calea persecuțiilor sau a greutăților din regiunile natale, debarcarea pe o insulă grecească nu a fost doar o etapă trecătoare dintr-o călătorie disperată și fără de sfârșit. Hiva Panahi este o refugiată iraniană care s-a stabilit permanent în Grecia din 2000. Un deceniu mai târziu, scria și publica poezii atât în greacă, cât și în limba ei maternă, kurda. Poezia de mai jos poartă numele *Răsuflarea măslinului*.

*Noi, cei care hoinărim,
noi, cei care suntem desculți,
noi, cei fără un loc al nostru, cei fără de țară,
noi, vânturile învrăjbite și arzânde,
noi te-am văzut, cu aceste ultime răsuflări,
care au ars o bucată din mare.³*

Acestea sunt cuvintele prin care surprinde o refugiată de secolul XXI prima ei întâlnire cu peisajul egeean — un peisaj zugrăvit de călători, de poeți și de artiști încă din perioada în care cântase Homer despre „marea întunecată ca vinul“, cu aproape treizeci de secole în urmă — alegând să se exprime în nicio altă limbă decât în *greaca* ei de adopție.

Această carte nu ar fi fost niciodată scrisă dacă nu ar fi existat două persoane: agentul meu, regretata Felicity Bryan, și Alex Bowler, care coordonează în prezent activitatea editorială la Faber. În 2016, Felicity căuta un editor pentru o altă carte a mea. Printre scrisorile de respingere pe care mi le-a înaintat s-a numărat una în care mi se spunea (și chiar în aceste cuvinte) „De ce nu scrie *toată* istoria grecilor?” Mi se aruncase provocarea. Nici nu ajunsese bine la tipografie cartea pe care abia o terminasem, că am și început să creez conceptul din spatele volumului *Grecii*. Nu reținusem cine scrisese acea scrisoare. Dar Felicity a ținut minte. Autorul ei era Alexander Bowler, care la acel moment tocmai își prelua postul la Faber. Ne-am întâlnit toți trei o singură dată, la scurt timp după semnarea contractului. Această carte este rezultatul acelei întâlniri.

Felicity a fost cel mai bun agent pe care și l-ar putea dori un scriitor. Întreaga lume editorială a resimțit pierderea ei. A pierdut lupta cu cancerul la vârsta de șaptezeci și patru de ani, în iunie 2020. De atunci, i s-au adus nenumărate omagii potrivite în scris. Am ajuns să o cunosc pe Felicity destul de târziu în carierele noastre. Ne întâlneam destul de rar (chiar și înainte ca pandemia să ne țină în casă). Dar când a murit, am știut că pierd o prietenă. Pentru Felicity, să fii agent literar era mai mult decât o afacere. Iubea cărțile și oamenii; știa ce-i plăcea și avea darul de a-i face pe alții la fel de entuziasmați cum era și ea.

Alex a stat lângă mine de la început până la final, în pofida responsabilităților unei funcții care întrece cu mult atribuțiile unui editor. A fost prima persoană care a citit prima versiune a cărții cap-coadă, iar observațiile și remarcile de pe marginea capitolelor de început au fost pline de recomandări care m-au ajutat să străbat nenumăratele impasuri cu care aveam să mă confrunt. Am fost de asemenea norocos să pot apela la prieteni care au fost amabili și au citit mai multe capitole, oferindu-mi cu generozitate acces la experiența și la expertiza lor mult mai bogată: profesorul John Bennet, specialist în perioada miceniană și în epoca întunecată; profesorul Paul Cartledge, specializat în Grecia antică; asistentul universitar Dionysios Stathakopoulos, specializat în mileniul bizantin și dr. John Kittmer, care a îndeplinit funcția de ambasador al Marii Britanii în Grecia din 2013 în 2016 și m-a ajutat cu ultimele capitole.

Pregătind lucrarea pentru tipar, am avut parte de mare încurajare și sprijin din partea lui Brian Distelberg, director editorial la Basic Books, care s-a ocupat de ediția americană a cărții. Colega sa Emma Berry a contribuit prin feedback bine gândit. Varianta aproape finală a textului a fost citită pentru Faber de Eleo Carson, meticolos și înțelegător, nu o dată, ci de două ori. Doar eu pot fi vinovat pentru orice omisiune sau orice neajuns ar fi trecut neobservat.

Am acumulat prea multe datorii la capitolul sprijin moral și practic pentru a le putea enumera. John Bennet nu numai că mi-a dat sfaturile unui expert în

domeniu, dar, pentru că a fost directorul British School of Athens (BSA) cât timp am lucrat la acest proiect, el și colegii săi mi-au oferit timpul, prietenia și, în nenumărate rânduri, înainte de începutul pandemiei de Covid-19, un acoperiș deasupra capului în atmosfera prietenoasă și plăcută a BSA, situată într-o încântătoare grădină, ascunsă undeva în centrul Atenei prăfuite și zgomotoase. Administratorul școlii, dr. Tania Gerousi; arhivistul Amalia Kakissis; Vicki Tzavara de la recepție; și Penny Wilson, bibliotecară până în 2019 — toți s-au dat peste cap pentru a-mi fi de ajutor cât am scris această carte.

Am avut de asemenea noroc să mă pot bucura de ospitalitatea Ambasadei Britanice din Atena, unde Kate Smith, în funcție în perioada 2017–2021, mi-a devenit o bună prietenă. Mulțumesc persoanei care a îndeplinit funcția de ambasador al Greciei la Londra cea mai mare parte a acestei perioade, domnul Dimitrios Caramitsos-Tziras, pentru amabilitatea sa. Profesoara Maria Georgopoulou și profesorul David Holton m-au ajutat cu recomandări exacte în timpul pandemiei, așa cum au făcut și Society for Promotion of Hellenic Studies și bibliotecarii colecției pe care aceasta o împarte cu Roman Society și Institute for Classical Studies de la Universitatea din Londra.

La Kings College London, Gonda Van Steen, succesoarea mea ca profesor Koraes, mi-a oferit cu generozitate sprijin moral și instituțional ori de câte ori am avut nevoie. Mulți alții, ale căror nume apar printre sursele menționate în *Notele* de la sfârșitul cărții, au contribuit la rândul lor nu numai prin lucrările publicate, dar adesea prin discuții și dialoguri purtate de-a lungul mai multor ani, care m-au ajutat să-mi formeze gândirea despre greci și lumea vorbitoare de greacă.

Lucrarea, în forma ei finală, datorează foarte multe extraordinarului profesionalism al mai multor persoane: capabila și înțeleghătoare Cecilia Mackay, care s-a ocupat de obținerea materialului iconografic al cărții și cu care a fost o plăcere să colaborez a doua oară; Fred Courtwright, care s-a ocupat de obținerea permisiunilor pentru utilizarea textelor aflate sub copyright; Patti Isaacs, care a desenat hărțile; și Christina Palaia, redactorul meu de la Basic Books. Mulțumiri speciale lui Carrie Plitt de la Felicity Bryan Agency din Oxford și omoloagei sale Zoe Pagnamenta de la New York. A fost o plăcere, și câteodată chiar o lecție, să lucrez cu fiecare dintre ei. Cele mai profunde mulțumiri merg către soția mea, Fran — căreia îi mulțumesc, ei bine, pentru tot și nu în ultimul rând pentru faptul că a citit cu răbdare și cu ochi de vultur atât de multe versiuni ale lucrării *Grecii*.

RODERICK BEATON
Whitstable, Kent
Martie, 2021

Listă de ilustrații și credite foto

1.

Mască funerară de aur din Mormântul IV (Cercul A de morminte) de la Micene, secolul al XVI-lea î.Hr. Muzeul Național de Arheologie, Atena, Colecția de antichități preistorice, egiptene, cipriote și din Orientul Apropiat. Ministerul Elen al Culturii și Sporturilor, Fondul de finanțare pentru proiecte arheologice (NAM inv. nr. P 253).

2.

Frescă din Epoca Bronzului din Akrotiri, Thera (Santorini). Aripa de vest, camera 5 (detaliu), secolul al XVI-lea î.Hr. Eforatul Antichităților din Ciclade. Foto: Picture Art Collection/Alamy.

3.

Frescă înfățișând un cântăreț la liră și o pasăre din Sala Tronului, Palatul lui Nestor din Pylos, cca 1300 î.Hr. Reconstituire în acuarelă realizată de Piet de Jong. Ilustrații din Mabel L. Lang, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia II: The Frescoes* (Princeton, NJ: University of Cincinnati and Princeton University Press, 1969). Reprodusă prin amabilitatea Facultății de Limbi Clasice, Universitatea din Cincinnati.

4.

Tabletă de lut PY Eq 213 inscripționată în Linear B, găsită în palatul din Pylos cca 1200–1800 î.Hr. Muzeul Național de Arheologie, Atena, Colecția de antichități preistorice, egiptene, cipriote și din Orientul Apropiat. Foto: DEA/G. Dagli Orti/De Agostini/Getty Images. Mulțumiri pentru legendă lui John Bennet. Reprodusă grație permisiunii oferite de Ministerul Elen al Culturii și Sporturilor, Fondul de finanțare pentru proiecte arheologice.

5.

Statuie funerară din marmură Kore Phrasikleia, 550–540 î.Hr., Muzeul Național de Arheologie, Atena, Colecția de sculptură. © Ministerul Elen al Culturii și Sporturilor, Fondul de finanțare pentru proiecte arheologice (NAM inv. nr. 4889).

6.

Phrasikleia Kore. Restaurată în întregime, policromie, expusă în cadrul expoziției *Gods in Color*, Legion of Honor, San Francisco, 2017. Foto: Wikimedia Commons/R. Mathaler, CC BY-SA 4.0.

7.

Statuie funerară din marmură Kouros Kroisos, găsită la Anavysos, Attica, cca 530 î.Hr. Muzeul Național de Arheologie, Atena, Colecția de sculptură. © Ministerul Elen al Culturii și Sporturilor, Fondul de finanțare pentru proiecte arheologice (NAM inv. nr. G 3851).

8.

Skyphos pe care este înfățișată o scenă de curtare, realizată de pictorul Amasis, cca 540 î.Hr, Musée du Louvre, Paris. Foto: © RMN — Grand Palais (Musée du Louvre)/Les frères Chuzeville.

9.

Războinic Riace, bronz, Statuie A, cca 460 î.Hr., Museo Archeologico Nazionale, Reggio Calabria, Italia, Foto: Luisa Ricciarini/Bridgeman Images.

10.

Salamis văzută din Propilee, Acropole, Atena (Lucky/Alamy)

11.

Basorelief în marmură (Bloc V) de pe Friza Estică a Partenonului. © Administratorii fiduciari ai British Museum, Londra.

12.

Cap al lui Filip al II-lea, regele macedonenilor, sculptură în fildeș găsită în Marele Tumul, Muzeul de Arheologie, Salonic. Foto: G. Dagli Orti/De Agostini/Bridgeman Images.

13.

Cap al lui Alexandru, 325–300 î.Hr., găsit la Giannitsa. Muzeul de Arheologie, Pella. Eforatul de Antichități din Pella, Ministerul Elen al Culturii și Sporturilor. Foto: Ministerul Elen al Culturii și Sporturilor, Fondul de finanțare pentru proiecte arheologice.

14.

Alexandru îl înfruntă pe Darius al III-lea în bătălia de la Issos (mozaic găsit la Pompeii, secolul I d.Hr.) Museo Archeologico Nazionale, Napoli. Foto: Zev Radovan/Bridgeman Images.

15.

Panou pe care ar fi zugrăvită istoria calului troian, Școala Gandhara, Pakistan, secolele al II-lea/al III-lea d.Hr. © Administratorii fiduciari ai British Museum.

16.

Bust al Cleopatrei a VII-a, cca 40–30 î.Hr., Altes Museum, Berlin. Foto: Bridgeman Images.

17.

Sfinx descoperit în apartamentele regale scufundate din portul estic al Alexandriei, secolul I î.Hr. Muzeul Național din Alexandria, Egipt (283, SCA 450). Foto: Christoph Gerigk © Franck Goddio/Hilti Foundation.

18.

Arcul lui Hadrian, Atena, foto de Braun, Clément & Cie, negativ cca 1869; tipărit cca 1890. J. Paul Getty Museum, Malibu, California 87.Xm.99.3.

19.

Jerash, Iordania, foto: Autorul.

20.

Basorelief în marmură reprezentând o parte dintr-un picior și o inscripție prin care acesta îi este oferit ca jertfă de către Tyche lui Asclepios și Hygiei. © Administratorii fiduciari ai British Museum.

21.

Papirus 46, cca 175–225 î.Hr., conținând fragmente din Prima Epistolă a Sfântului Pavel către corinteni. Folio 40, începând 1 *Cor.* 2:3–3:5. Imagine obținută prin amabilitatea University of Michigan Papyrology Collection.

22.

Împăratul Constantin, cap monumental, secolul al IV-lea. Muzeele Capitoline, Roma. Foto: Peter Horree/Alamy.

23.

Interiorul Hagia Sophia, Constantinopol, galeria vestică. Imagine © Dumbarton Oaks, Image Collections and Fieldwork Archives, Washington, DC. Foto: Robert Ousterhout, BF. S. 1979.10232.

24.

Împăratul Iustinian, detaliu dintr-un mozaic din secolul al VI-lea, biserica S. Apollinare

Nuovo, Ravenna. Foto: Bible Land Pictures/Alamy.

25.

Mozaic înfățișând-o pe împărăteasa Teodora și suita ei, 547, San Vitale, Ravenna. Foto: Wikimedia Commons/Petar Milošević.

26.

Cruce din mozaic din perioada iconoclasmului, absida bisericii Sfânta Irina, Constantinopol. Foto: Yasin Karabacak.

27.

Icoană bizantină târzie (cca 1400), înfățișând „Triumful Ortodoxiei”, detaliu. © Administratorii fiduciari ai British Museum.

28.

Alexios I Comnenul, școală bizantină, secolul al XII-lea. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican. Foto: Granger/Bridgeman Images.

29.

Ioan al II-lea Comnenul, școală bizantină, mozaic, secolul al XII-lea, aripa estică, Galeria Sudică, Hagia Sophia, Istanbul. Foto: G. Dagli Orti/De Agostini Picture Library/Bridgeman Images.

30.

Manuel I Comnenul, școală bizantină. Facsimil dintr-un manuscris din Biblioteca Apostolica Vaticana. Bibliothèque des Arts Decoratifs, Paris. Foto: De Agostini Picture Library/Bridgeman Images.

31.

Jefuirea Constantinopolului, aprilie 1204, miniatură din *Croniques abrégées commençans au temps de Hérode Antipas* de David Aubert, 1401–1500, Bibliothèque de l'Arsenal, Paris. Ms-5090 réserve fol 205r (foto: BnF).

32.

Teodor Metochites, portret în mozaic al donatorului, cca 1316–1321, mozaic din Kariye Camii (fosta biserică Chora), Istanbul. Foto: Gezmen/Alamy.

33.

Războinici franci în Pelopones, detaliu dintr-un manuscris cu anluminuri în care sunt înfățișate scene din Juan Fernández de Heredia, *Cronica Moreei*, cca 1393. Biblioteca Nacional de España, Madrid, MS 10131, fol. 183r.

34.

Gemistos Plethon, detaliu din fresca *Cavalcada Magilor*, 1459, de Benozzo Gozzoli. Palazzo Medici Riccardi, Florența. Foto: Bridgeman Images.

35.

Sultan Mehmed al II-lea. Școală otomană, secolele al XV-lea–al XVI-lea. Biblioteca Palatului Topkapı, Istanbul. Foto: Werner Forman/UIG/Leemage/Bridgeman Images.

36.

Asediul Candiei din *Atlas Van Der Hagen*, publicat de N. Visscher, cca 1680. Foto: Koninklijke Bibliotheek, Haga.

37.

Fanariot în costum armenesc, 1818–1820, de Gerasimos Pizzamanos. Arhivele istorice, Muzeul Național de Istorie, Atena.

38.

Cariatidele, biserica Saint Pancras, Euston Road, Londra. Foto: Michael Jenner/Alamy.

39.

Întâmpinarea regelui Otto în fața Tezeionului, Atena, Peter von Hess, 1839. Neue Pinakothek, München. Foto: Leonard de Selva/ Bridgeman Images.

40.

Ziua Independenței Greciei, Sydney Opera House, Australia. Foto © Nick Bourdo.

41.

The Parthenon Eurozone, caricatură, 2012. © Andy Davey.

42.

I wish you could learn something useful from the past, artă stradală de Dimitris Taxis, 2013, în Kerameikos, Atena. Foto: Julia Tulke, <http://aestheticsofcrisis.org>.

43.

Noua Bibliotecă Națională a Greciei, Fundația Centrului Cultural Stavros Niarchos, Atena, deschisă în 2017. Foto: Biblioteca Națională a Greciei © NLG Nikos Karanikolas.

Permisiuni de publicare

- Hesiod, fragmente din *Works and Days*, traduse de A.E. Stallings. Copyright @ 2018 A.E. Stallings. Folosite prin acordul Penguin, imprint al Penguin Random House MB.
- Homer, fragmente din *The Iliad of Homer*, traduse de Richmond Lattimore. Copyright 1951, © 2011 The University of Chicago. Retipărit cu permisiunea The University of Chicago Press. Fragmente din *The Odyssey*, traduse de Emily Wilson, Copyright © 2017 Emily Wilson. Folosită cu permisiunea W.W. Norton & Company, Inc.
- Robin Lane Fox, fragmente din *Pagans and Christians*. Copyright © 1986 Robin Lane Fox. Folosită cu permisiunea Alfred A. Knopf, imprint al Knopf Doubleday Publishing Group, divizie a Penguin Random House LLC și Penguin, divizie a Penguin Random House MB. Toate drepturile rezervate.
- Fragment din Romanos the Melodist de Paul Magdalino, „The history of the future and its uses: Prophecy, policy and propaganda“ în Roderick Beaton și Charlotte Roueché (ed.), *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol* (Aldershot: Ashgate, 1993). Retipărit cu permisiunea lui Paul Magdalino.
- Hiva Panahi, „The Breath of the Olive Tree“ tradus de Karen Emmerich, în Karen van Dyck (ed.), *Austerity Measures: The New Greek Poetry* (Londra: Penguin, 2016). Retipărit cu permisiunea autoarei, traducătoarei și editorilor.

Capitolul 1: Despre lespezi și legende

1. Salt peste taur: Andrew Shapland, 'Jumping to Conclusions: Bull-Leaping in Minoan Crete', *Society and Animals* 21 (2013), 194–207. Bazine lustrale: Ellen Adams, *Cultural Identity in Minoan Crete: Social Dynamics in the Neopalatial Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 54–62. Sacrificii umane: Yannis Sakellarakis și Efi Sapouna-Sakellarakis, *Archanes: Minoan Crete in a New Light* (Athens: Ammos, 1997), 268–311. Ritualuri de canibalism: S. Wall, J. H. Musgrave, și P. M. Warren, 'Human Bones from a Late Minoan IB House at Knossos', *Annual of the British School at Athens* 81 (1986), 333–338.
2. În vederea datării acestui eveniment, rămasă încă controversată, vezi Oliver Dickinson, 'The Aegean', în *The Cambridge World Prehistory*, 3 vol., ed. Colin Renfrew și Paul Bahn (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 3.1860–1886 (vezi 1861); Cynthia Shelmerdine, 'Background, Sources, and Methods', în *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, ed. Cynthia Shelmerdine (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 6; Adams, *Cultural Identity*, 4–8.
3. Jan Driessen și Colin Macdonald, *The Troubled Island: Minoan Crete Before and After the Santorini Eruption* (Liège și Austin: Université de Liège și University of Texas, Austin, 1997). Despre geologia erupției vezi Christos Doumas, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean* (Londra: Thames & Hudson, 1983) și W. L. Friedrich, *Fire in the Sea, the Santorini Volcano: Natural History and the Legend of Atlantis*, trad. A. R. McBirney (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Dickinson, 'Aegean', 1873.
4. Louise Schofield, *The Mycenaeans* (Londra: British Museum Press, 2007), 28.
5. Cel mai succint în Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and Its Speakers*, ed. II (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 21. Vezi și Daniel Pullen, 'The Early Bronze Age in Greece', în Shelmerdine, *Aegean Bronze Age*, 19–46 (vezi 38–41 pentru rezumatul principalelor teorii).
6. Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (Londra: Jonathan Cape, 1987); Paul Heggarty și Colin Renfrew, 'Western and Central Asia: Languages', în Renfrew și Bahn, *Cambridge World Prehistory*, 3.1678–1699.
7. Schofield, *The Mycenaeans*, 32–47.
8. Vezi 'Palace of Nestor Excavations, Pylos, Greece, Featuring the Grave of the Griffin Warrior', <http://www.griffinwarrior.org>.
9. Pia de Fidio, 'Mycenaean History', în *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and their World* [în continuare CLB], 3 vol., ed. Yves Duhoux și Anna Morpurgo-Davies (Louvain-la-Neuve, Belgia: Peeters, 2008, 2011, 2014), 1.81–114 (vezi 88).
10. Jack Davis, 'Minoan Crete and the Aegean Islands', în Shelmerdine, *Aegean Bronze Age*, 186–208; Adams, *Cultural Identity*, 225–227.
11. Philip Betancourt, 'Minoan Trade', în Shelmerdine, *Aegean Bronze Age*, 209–229 (vezi 217); Janice Crowley, 'Mycenaean Art and Architecture', în același volum, 258–288 (vezi 260–261); Jack Davis și Sharon Stocker, 'The Gold Necklace from the Grave of the Griffin Warrior at Pylos', *Hesperia* 87, nr. 4 (2018), 611–632.

12. Christos Doumas, *The Wall-Paintings of Thera* (Atena: The Thera Foundation, 1992), 47 și tabletele 26–29.
13. Vezi (mai precis) James Clinton Wright, 'Early Mycenaean Greece', în Shelmerdine, *Aegean Bronze Age*, 230–257 (vezi 251).
14. Adams, *Cultural Identity*, 54–62; J.A. MacGillivray, J. Driessen și L.H. Sackett, *The Palaikastro Kouros. A Minoan Chryselephantine Statuette and Its Aegean Bronze Age Context* (Londra: British School la Athens, 2000); John Younger și Paul Rehak, 'Minoan Culture: Religion, Burial Customs, and Administration', în Shelmerdine, *Aegean Bronze Age*, 165–185 (vezi 170).
15. Yannis Galanakis, Efi Tsitsa și Ute Güntel-Maschek, 'The Power of Images: Re-examining the Wall Paintings from the Throne Room at Knossos', *Annual of the British School at Athens* 112 (2017): 47–98; funeralii după moda miceniană la Knossos: Laura Preston, 'A Mortuary Perspective on Political Changes in Late Minoan II–IIIB Crete', *American Journal of Archaeology* 108 (2004): 321–348; Lesley Fitton, *Minoans* (Londra: British Museum, 2002), 189–191. Obiceiuri minoice: Adams, *Cultural Identity*, 219–221; Younger și Rehak, 'Minoan Culture', 170–173.
16. Laura Preston, 'Late Minoan II to IIIB Crete', în Shelmerdine, *Aegean Bronze Age*, 310–326; de Fidio, 'Mycenaean History', 90.
17. J. Driessen, 'Chronology of the Linear B Texts', *CLB* 1.69–79 (vezi 71–72, 76); J. Bennet, 'The Geography of the Mycenaean Kingdoms', *CLB* 2.137–168 (vezi 150). Vezi și Ester Salgarella, *Aegean Linear Script(s): Rethinking the Relationship Between Linear A and Linear B* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).
18. John Bennet, 'Linear B and Homer', *CLB* 3.187–233 (vezi 203).
19. Driessen, 'Chronology', 77; C. Shelmerdine, 'Iklaina Tablet IK XI', în Pierre Carlier, *Études mycéniennes 2010* (Pisa: Fabrizio Serra, 2012), 75–77.
20. Shelmerdine, 'Background', 13.
21. Crowley, 'Mycenaean Art', 259; Stefan Hiller, 'Mycenaean Religion and Cult', *CLB* 2.169–211 (vezi 180 cântăreții la liră din Teba); Bennet, 'Linear B', 216–219.
22. Younger și Rehak, 'Minoan Culture', 169–170, 181, 183 n.11; Schofield, *Mycenaeans*, 89, 151, 168–169; Crowley, 'Mycenaean Art', 280.
23. Paul Halstead și John Barrett, ed., *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece* (Oxford: Oxbow, 2004); Barbara Olsen, *Women in Mycenaean Greece: The Linear B Tablets from Pylos and Knossos* (Londra: Routledge, 2014).
24. Schofield, *Mycenaeans*, 78–79 (citată); vezi și Sigrid Deger-Jalkotzy, 'Decline, Destruction, Aftermath', în Shelmerdine, *Aegean Bronze Age*, 387–414 (vezi 388–389); Oliver Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age* (Londra: Routledge, 2006), 36, 42.
25. Cynthia Shelmerdine și John Bennet, 'Mycenaean States: Economy and Administration', în Shelmerdine, *Aegean Bronze Age*, 289–309 (vezi 298–303). Sisteme defensive la Pylos: Deger-Jalkotzy, 'Decline', 388, 408 n. 9. Despre Teba vezi Vassilis Aravantinos, 'Mycenaean Thebes: Old Questions, New Answers', *Actes des journées d'archéologie et de philologie mycéniennes* 54 (2010): 51–72 (despre fortificații vezi 54).
26. John Bennet, 'Palaces and Their Regions: Geographical Analysis of Territorial Exploitation in Late Bronze Age Crete and Greece', *Pasiphae: Rivista di Filologia e Antichità Egee* 11 (2017): 151–173 (vezi 159–160, 168); vezi și Bennet, 'Geography', 148–157.
27. Gary Beckman, Trevor Bryce și Eric Cline, *The Akkadian Texts* (Atlanta, GA: Society of Biblical Literature, 2011), 61 (citată), 63, 67–68, 101–122; Joachim Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery* (Oxford: Oxford University Press, 2004),

28. E. Cline și S. Stannish, 'Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III's «Aegean List» from Kom el-Hetan, Once More', *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3, nr. 2 (2011): 6–16; Latacz, *Troy*, 128–133; de Fidio, 'Mycenaean History', 96–98; Bennet, 'Geography', 158–162.
29. Pentru prima posibilitate vezi Jorrit Kelder, *The Kingdom of Mycenae* (Bethesda, MD: CDL Press, 2010). Pentru „confederație“ vezi alternativa lui Christopher Mee, vezi Beckman et al., *Abhiyawa Texts*, 4–6. Pentru mai multe opinii vezi Jorrit Kelder și Willemijn Waal, ed., *From 'Lugal.gal' to 'Wanax': Kingship and Political Organisation in the Late Bronze Age Aegean* (Leiden: Sidestone, 2019).
30. Beckman et al., *Abhiyawa Texts*, 269–270.
31. Beckman et al., *Abhiyawa Texts*, 270–271, vezi 81, 95 ('Indictment of Madduwatta'); Kelder, *Kingdom*, 23–25.
32. Schofield, *Mycenaeans*, 102–115; Christopher Mee, 'Mycenaean Greece, the Aegean, and Beyond', în Shermundine, *Aegean Bronze Age*, 362–386 (364–365 citat).
33. de Fidio, 'Mycenaean History', 93; L. García Ramón, 'Mycenaean Onomastics', *CLB* 2.213–251 (vezi 219–229).
34. Mee, 'Mycenaean Greece', 371–372; Latacz, *Troy*, 105–110, 118, 301.
35. Beckman et al., *Abhiyawa Texts*, 269–270.
36. Teba: Duhoux, 'Mycenaean Anthology', 381–389. Pylos: Sharon R. Stocker și Jack L. Davis, 'Animal Sacrifice, Archives, and Feasting at the Palace of Nestor', *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 73, nr. 2 (2004): 179–195; Paul Halstead și Valassia Isaakidou, 'Faunal Evidence for Feasting: Burnt Offerings from the Palace of Nestor at Pylos', în Halstead și Barrett, *Food*, 136–154. Documente alternative despre neliniștea și pregătirile de la Pylos, vezi Schofield, *Mycenaeans*, 143, 172–174; Deger-Jalkotzy, 'Decline', 389; Duhoux, 'Mycenaean Anthology', 335.
37. Colin Renfrew, 'Systems Collapse as Social Transformation: Catastrophe and Anastrophe in Early State Societies', în *Transformations: Mathematical Approaches to Culture Change*, ed. Colin Renfrew și Kenneth Cooke (New York: Academic Press, 1979), 481–506; Joseph Tainter, *The Collapse of Complex Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
38. Tainter, *Collapse*, 193, vezi și 4–5, 92, 110, 118–123.
39. Tainter, *Collapse*, 199–203.
40. Vezi Eric Cline, *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014).
41. Sursa antică cea mai completă, Plutarh, *Viața lui Tezeu* (scrisă cca 100 d.Hr.). Pentru reinterpretări moderne ale civilizației minoice și miturile înrudite vezi Nicoletta Momigliano și Alexandre Farnoux, ed., *Cretomania: Modern Desires for the Minoan Past* (Abingdon: Routledge, 2017); Nicoletta Momigliano, *In Search of the Labyrinth: The Cultural Legacy of Minoan Crete* (London: Bloomsbury, 2020).
42. Duhoux, 'Mycenaean Anthology', 262.
43. Momigliano, *In Search*, 190–196.
44. Sigmund Freud, *The Interpretation of Dreams*, trad. J. Strachey, Penguin Freud Library, vol. 4 (Londra: Penguin, 1991), 362–366.
45. Vezi, de exemplu, Natalie Haynes, *Pandora's Jar: Women in the Greek Myths* (Londra: Picador, 2020).
46. Freud credea că putea exista o legătură istorică între cele două: Sigmund Freud, *Moses and Monotheism*, trad. J. Strachey, Penguin Freud Library, vol. 13 (Londra: Penguin, 1991),

- 312–313; Cathy Gere, *The Tomb of Agamemnon: Mycenae and the Search for a Hero* (Londra: Profile, 2006), 135–137; Nicoletta Momigliano, 'Introduction: Cretomania — Desiring the Minoan Past in the Present', în Momigliano și Farnoux, *Cretomania*, 1–14 (vezi 3, și cap. 5 și 8 același volum). Matriarhat istoric: Younger și Rehak, 'Minoan Culture', 182.
47. Barry Strauss, *The Trojan War: A New History* (New York: Simon & Schuster, 2006), 7; Latacz, *Troy*, 283–287. Pentru un rezumat util, Naoise Mac Sweeney, *Troy: Myth, City, Icon* (Londra: Bloomsbury Academic, 2018), 32–35.
48. Pentru arheologia Troiei vezi Mac Sweeney, *Troy*, 49–60. Dată „tradițională”: Lowell Edmunds, 'Myth in Homer', în *A New Companion to Homer*, ed. Ian Morris și Barry Powell (Leiden și New York: Brill, 2011), 415–441 (vezi 434); Bennet, 'Linear B', 196.
49. Bennet, 'Linear B', 221–222.
50. Vezi, de exemplu, *Odiseea*. 14.233–241; Hesiod, Munci și zile 155–175.

Capitolul 2: „Lumea lui Homer, nu a noastră“

1. Ian Morris, *Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece* (Oxford: Blackwell, 2000), 206 (citat); vezi și Anthony Snodgrass, *The Dark Age of Greece: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971), 2.
2. *Their World*, ed. Yves Duhoux și Anna Morpurgo-Davies [în continuare: *CLB*], 3 vol. (Louvain-la-Neuve, Belgia: Peeters, 2008, 2011, 2014), 1.81–114 (vezi 103); vezi și Louise Schofield, *The Mycenaeans* (Londra: The British Museum Press, 2007), 170–185; Snodgrass, *Dark Age*, 364–367; Jonathan Hall, *A History of the Archaic Greek World, ca. 1200–479 BCE*, ed. rev. (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 60–62.
3. Ian Morris, 'Early Iron Age Greece', în *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, ed. Walter Scheidel, Ian Morris și Richard Saller (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 211–241 (vezi 217); Lesley Fitton, *Minoans* (Londra: British Museum, 2002), 196.
4. Atena: Robin Osborne, *Greece in the Making, 1200–479 BCE* (Londra: Routledge, 1996), 47–48. Lefkandi: Osborne, *Greece*, 41–43; Ian Morris, 'Homer and the Iron Age', în *A New Companion to Homer*, ed. Ian Morris și Barry Powell (Leiden și New York: Brill, 2011), 535–559 (vezi 543–544); Morris, *Archaeology*, 218–221, 228–238; Hall, *History*, 62–63. Absența exporturilor din Lefkandi: Osborne, *Greece*, 43.
5. Morris, *Archaeology*, 198–201, 208–209; Morris, 'Early Iron Age', 234.
6. Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and Its Speakers*, ed. 2 (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 13–24; Hall, *History*, 44–56. Pentru sugestia, adoptată aici, că dialectele s-au dezvoltat *in situ* după prăbușirea civilizației miceniene, vezi Oliver Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age* (Londra: Routledge, 2006), 54, și, mai teoretic, Jonathan Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 153–170.
7. Susan Sherratt, 'Visible Writing: Questions of Script and Identity in Early Iron Age Greece and Cyprus', *Oxford Journal of Archaeology* 22, nr. 3 (2003): 225–242 (vezi 225, 237).
8. Barry Powell, 'Homer and Writing', în Morris și Powell, *New Companion*, 3–32 (vezi 4–18); Osborne, *Greece*, 107–112; Hall, *History*, 56–59; James Whitley, *The Archaeology of*

Ancient Greece (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 128.

9. Vezi alte tabele comparative în Osborne, *Greece*, 110–111, și Powell, ‘Homer’, 15. Despre caracterul unic al invenției, vezi Powell, ‘Homer’, 18.
10. Acest paragraf urmează teoriile lui Richard Janko, ‘From Gabii and Gordion to Eretria and Methone: The Rise of the Greek Alphabet’, *Bulletin of the Institute for Classical Studies* 58, nr. 1 (2015): 1–32.
11. Sherratt, ‘Visible Writing’, 228. Pentru „cupa lui Philion“, vezi Janko, ‘Gabii’, 3–6. Cupa lui Nestor: Powell, ‘Homer’, 23 (citat în traducerea mea); Osborne, *Greece*, 116–118.
12. Barry Powell, *Homer and the Origin of the Greek Alphabet* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 119–186; Powell, ‘Homer’, 22–25. Cuvinte și imagine: John Bennet, ‘Linear B and Homer’, *CLB* 3.187–233 (vezi 219). Citat în introducerea la Hesiod, *Works and Days*, trad. A. E. Stallings (Londra: Penguin 2018), xxiv.
13. Janko, ‘Gabii’, 24–25, care actualizează lucrarea lui Richard Janko, *Homer, Hesiod and the Hymns: Diachronic Development in Epic Diction* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).
14. Pentru *Iliada* vezi Joachim Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 187–192; pentru *Odiseea* vezi *Odiseea*. 1.91, 106, 133 (pețitori, introdus la 1.245); 1.68–70 (ciclopi); 8.448 (Circe).
15. Richard Martin, ‘Introduction to Richmond Lattimore’s *Iliad*’, în *The Iliad of Homer*, trad. Richard Lattimore (Chicago: University of Chicago Press, 2011 [prima publicare a traducerii 1951]), 43; Powell, *Homer and the Origin*, 229.
16. Vezi propunerile lui Powell, *Homer and the Origin*, 221–237, și M.L. West, *The Making of the Iliad: Disquisition and Analytical Commentary* (Oxford: Oxford University Press, 2011).
17. Horrocks, *Greek*, 44–49; Geoffrey Horrocks, ‘Homer’s Dialect’, în Morris și Powell, *New Companion*, 193–217 (despre elementele miceniene 201–203); C. J. Ruijgh, ‘Mycenaean and Homeric Language’, *CLB* 2.253–298.
18. Martin West, ‘Homer’s Meter’, în Morris și Powell, *New Companion*, 218–237; Ruijgh, ‘Mycenaean’, 257–258; Bennet, ‘Linear B’, 215.
19. Despre epopeile ciclice vezi Malcolm Willcock, ‘Neoanalysis’, în Morris și Powell, *New Companion*, 173–189 (vezi 175–176, 184–185). Preferința Antichității pentru *Iliada*: Michael Haslam, ‘Homeric Papyri and Transmission of the Text’, același volum, 55–100 (vezi 56).
20. Oliver Taplin, ‘Homer’, în *The Oxford History of Greece and the Hellenistic World*, ed. John Boardman, Jasper Griffin și Oswyn Murray (Oxford: Oxford University Press, 1991), 47–81 (vezi 47).
21. Robert Lamberton, ‘Homer in Antiquity’, în Morris și Powell, *New Companion*, 33–54.
22. Pantelis Michelakis și Maria Wyke, ed., *The Ancient World in Silent Cinema* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).
23. *Iliada* 12.462–466, trad. Lattimore.
24. C.P. Kavafis [Kavafis], *The Collected Poems: Includes Parallel Greek Text*, ed. Anthony Hirst, trad. Evangelos Sachperoglou (Oxford: Oxford University Press, 2007), 36–39 (traducerea mea).
25. *Iliada*, 5.304, 12.383, 12.449–462, 20.286. Epoca eroilor — o expresie care nu a fost folosită de Homer); Hesiod, *Munci și zile* 155–175.
26. Bennet, ‘Linear B’, 209.
27. Vasul Războinicilor: *Iliada*, 13.132; Schofield, *Mycenaeans*, 120–121 și farfurie 68;

- Lefkandi: *Il.* 23.171–177 și Martin, “Introducere”, 36.
28. Care de luptă: Frank Stubbings, ‘Arms and Armour’, în *A Companion to Homer*, ed. Alan Wace și Frank Stubbings (Londra: Macmillan, 1962), 504–522 (vezi 521–522). Incinerare: Dickinson, *Aegean from Bronze Age*, 73, 180–181, 188–189. Concluzie, vezi, de exemplu, Ian Morris, ‘The Use and Abuse of Homer’, *Classical Antiquity* 5, nr. 1 (1986): 81–138; E.S. Sherratt, “Reading the Texts”: Archaeology and the Homeric Question’, *Antiquity* 64 (1990): 807–824.
 29. *Iliada*, 2.484–877 (2.485 și 487 citate, trad. Lattimore).
 30. Aliații troienilor: *Iliada*, 2.816–877; vezi și 1.38 (Tenedos); 9.128–129 (Lesbos); 21.141–143 și 154–158 (Paionia și râul Axios). Muntele Olimp: Barbara Graziosi, *Homer* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 49. Vezi și, Latacz, *Troy*, 219–228.
 31. G.S. Kirk, *The Iliad: A Commentary, Vol. 1: Books 1–4* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 168–189, 237–240, 248–249, 262–263. Pentru cea mai recentă discuție cu privire la presupusele origini miceniene ale „Catalogului navelor”, vezi Latacz, *Troy*, 219–247. Pentru alte opinii și lecturi, vezi Bennet, ‘Linear B’, 204, 205.
 32. Tucidide, 1.3; *Iliada*, 2.683–684; Jonathan Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture* (Chicago: Chicago University Press, 2002), 53–54.
 33. Pentru ultimele propuneri, vezi E.S. Sherratt, ‘The Trojan War: History or Bricolage?’ *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 53 (2010): 1–18; Naoise Mac Sweeney, *Troy: Myth, City, Icon* (Londra: Bloomsbury Academic, 2018), 35–36.
 34. David Konstan, “To Hellenikon Ethnos”: Ethnicity and the Construction of Ancient Greek Identity’, în *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, ed. Irad Malkin (Washington, DC: Center for Hellenic Studies, 2001), 29–50 (vezi 31–32). Hector și patria: *Iliada*, 12.243, 15.496–497, 17.157, 24.500. Despre limbă și identitate, vezi *Iliada*, 2.867 și Hall, *Hellenicity*, 111–113.
 35. *Iliada*, 1.493–611; Robert Parker, ‘Greek Religion’, în Griffin și Murray, *Oxford History*, 306–329 (vezi 306).
 36. Respectiv, *Iliada*, 9.411–416 (vezi și cuvintele lui Sarpendon în *Iliada*, 12.322–328); *Iliada*, 22.106–110, 22.305–306, trad. Lattimore. „Generațiile de frunze”: *Iliada*, 6.146–150, 21.464–466.
 37. Graziosi, *Homer*, 81–91.
 38. *Odissea*, 8.522–530, citat în Homer, *The Odyssey*, trad. Emily Wilson (New York: W.W. Norton, 2018), compară cu *Iliada*, 9.592–594.
 39. *Iliada*, 11.670–760; *Odissea* 21.17–33; *Odissea*, 24.357–360 (citat), trad. Wilson.
 40. *Odissea*, 9.252–256, trad. Wilson. Traducătorul este îngăduitor cu acest gigant canibal, vezi ‘Introduction’, 20–22. Vezi *Odissea* 1.182–186, 8.161–165, 14.288–300, 15.415–484, 20.382–383. Negustorii fenicieni sunt măcar o dată apreciați în *Odissea* 13.271–297.
 41. *Odissea*, 17.288–290, trad. Wilson; vezi și *Iliada* 19.162–163.
 42. *Iliada*, 9.186–194 (189 citat, trad. Lattimore); *Odissea*, 1.326–353, 1.369–371, 8.44–108, 8.255–368, 8.470–539, 9.5–11, 17.519–521, 22.330–377.
 43. Hesiod, *Teogonia* 22–34; Hesiod, *Teogonia, Munci și zile*, trad. M.L. West (Oxford: Oxford University Press, The World’s Classics, 1988), 3. Compară cu *Iliada*, 1.1–7, 2.483–493, 2.761–762 și *Odissea*, 1.1–6.
 44. Hesiod, *Munci și zile*: respectiv, 727–728, 177–178, 188–189, 575, trad. Stallings.
 45. Anthony Snodgrass, *Archaic Greece: The Age of Experiment* (Londra: Dent, 1980), 20–24; Ian Morris, ‘Early Iron Age’, 211–241 (vezi 236); vezi Brian Lavelle, *Archaic Greece: The Age of New reckonings* (Medford, MA: Wiley Blackwell, 2020).

Capitolul 3: Inventarea politicii, descoperirea cosmosului

1. Robin Osborne, *Greece in the Making: 1200–479 BCE* (Londra: Routledge, 1996), 121–125, 197–200.
2. Platon, *Phaedon* 109b (traducere proprie).
3. Osborne, *Greece*, 122, 179–180 (colonii spartane); 129 („în fiecare an“).
4. Jonathan Hall, *A History of the Archaic Greek World, ca. 1200– 479 BCE*, ed. 2. (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 97–100; Irad Malkin, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 162–164.
5. Malkin, *Small Greek World*, 4, 22, 158; Cyprian Broodbank, *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World* (Londra: Thames & Hudson, 2013), 524–535.
6. Ian Morris, ‘Early Iron Age Greece’, în *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, ed. Walter Scheidel, Ian Morris și Richard Saller (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 211– 241 (vezi 241).
7. Aristotel, *Politica*, 3.5.14.
8. Aristotel, *Politica*, 3.5.13; Paul Cartledge, *Democracy: A Life*, ed. 2 (Oxford: Oxford University Press, 2018), 15, 37–38; Paul Cartledge, *Thebes: The Forgotten City of Ancient Greece* (New York: Abrams, 2020), 66–67.
9. Mogens Hansen, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 11.
10. Aristotel, *Politica*, 1.1.9 (Homer, *Iliada*, 9.63, trad. Lattimore).
11. ‘Law of the city of Dreros, 650–600 BCE’, în Charles Fornara, ed. și trad., *Translated Documents of Greece and Rome, Vol. 1: Archaic Times to the End of the Peloponnesian War* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1977; ed. 2 1983), 13; James Whitley, ‘Literacy and Law-Making: The Case of Archaic Crete’, în *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, ed. Nick Fisher și Hans van Wees (Londra: Duckworth, 1998), 317–331.
12. Matthew Simonton, *Classical Greek Oligarchy: A Political History* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2017), 1, citându-l pe Pindar, *Pithice*, 2.86–88 (probabil scrise imediat după 470 î.Hr.). Vezi și Herodot 3.80–82 (scrise cel puțin treizeci de ani mai târziu despre un eveniment fictiv care ar fi avut loc pe la 522 î.Hr.) și Cartledge, *Democracy*, 93–94.
13. Tiranii: Anthony Snodgrass, *Archaic Greece: The Age of Experiment* (Londra: Dent, 1980), 120–121; Osborne, *Greece*, 192–197. Egalitate în fața legii (*isonomia*): Cartledge, *Democracy*, 32, 55, 75.
14. Hall, *History*, 188.
15. Snodgrass, *Archaic Greece*, 42–47 (42 citat); Jonathan Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 34–36; Catherine Morgan, ‘Ethne, Ethnicity and Early Greek States, cca 1200–480 BC: An Archaeological Perspective’, în *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, ed. Irad Malkin (Washington, DC: Center for Hellenic Studies, Harvard University, 2001), 75–112.
16. Paul Cartledge, *The Spartans: An Epic History* (Londra: Pan, 2013), 68 (interdicție asupra comerțului), 27, 39 (iloți). Rată de unu la șapte: Herodot. 9.28; Simon Hornblower, *The Greek World, 479–323 BCE*, ed. 4 (Abingdon: Routledge, 2011), 11.

17. Hall, *History*, 243–251.
18. Cartledge, *Spartans*, 27–28, 32–34, 37, 57–68.
19. Principalele surse Herodot, 5.62–65 și *Const. ateniană*, 20–21. Pentru teorii moderne, vezi Osborne, *Greece*, 291–299; Hall, *History*, 235–243; Cartledge, *Democracy*, 58–75.
20. Malkin, *Small Greek World*, 32–33, 192–194.
21. Herodot, 1.141–151; Jonathan Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture* (Chicago: Chicago University Press, 2002), 67–73.
22. Alceu, Fr. 112; Aristotel, *Politica*, 3.5.14, 4.3.11.
23. Snodgrass, *Archaic Greece*, 97–104, 151–154.
24. Robert Parker, ‘Greek Religion’, în *The Oxford History of Greece and the Hellenistic World*, ed. John Boardman, Jasper Griffin și Oswyn Murray (Oxford: Oxford University Press, 1991), 306–329.
25. Catherine Morgan, *Athletes and Oracles: The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century BC* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 147, 203–205; Hall, *Hellenicity*, 134–168; Michael Scott, *Delphi and Olympia: The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Periods* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 256–273.
26. Hall, *Hellenicity*, 164–165; Scott, *Delphi*, 265.
27. Pindar, *Istmice*, 2.23; vezi și Tucidide, 5.49–50; Isocrate, *Panegiric* 43; Judith Swaddling, *The Ancient Olympic Games* (Londra: British Museum, 1980), 11–12.
28. Osborne, *Greece*, 243–244; Morgan, *Athletes*, 212–223; Zinon Papakonstantinou, *Sport and Identity in Ancient Greece* (Abingdon: Routledge, 2019).
29. Părerile moderne sunt împărțite în ce privește o conștiință „elenă” și când a apărut aceasta în lumea vorbitoare de greacă. Malkin (*Small Greek World*) susține că momentul ar fi fost secolul al VIII-lea î.Hr.; Jonathan Hall, *Ethnic Identity, passim*, este pentru secolul al V-lea. Eu sunt de acord cu a doua abordare.
30. Arhiloh, Fr. 32–46, trad. M. L. West, *Greek Lyric Poetry* (Oxford: Oxford University Press, 1994), 5–6.
31. Studiul clasic îi aparține lui K.J. Dover, *Greek Homosexuality*, ed. 3. (Londra: Bloomsbury, 2016), publicat prima dată în 1978, contestat mai recent de James Davidson, *The Greeks and Greek Love: A Radical Reappraisal of Homosexuality in Ancient Greece* (Londra: Weidenfeld și Nicolson, 2007).
32. Sappho, Fr. 16, 31, trad. West, *Greek Lyric Poetry*, 37, 38–39. Vezi și Jim Powell, *The Poetry of Sappho: An Expanded Edition, Featuring Newly Discovered Poems* (Oxford: Oxford University Press, 2019).
33. John Boardman, *Greek Sculpture: The Archaic Period*, ed. A 2-a (Londra: Thames & Hudson, 1991), 18–21, 169–170.
34. Boardman, *Greek Sculpture*, 22, 66.
35. Cartledge, *Thebes*, 52–54 (traducerea autorului) și farfurie 5; Robert Parker, ‘Greek Religion’, în Griffin și Murray, *Oxford History*, 306–329 (vezi 318).
36. Boardman, *Greek Sculpture*, 73 (traducerea autorului) și fig. 108a; Mary Beard, *How Do We Look: The Eye of Faith* (Londra: Profile, 2018), 41–43, 82–84 și fig. 12, 37.
37. Robin Osborne, *The Transformation of Athens: Painted Pottery and the Creation of Classical Greece* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018), 123; pentru excepții rare, vezi 124–125 și fig. 5.1–5.2.
38. Snodgrass, *Archaic Greece*, 158, 187; John Boardman, *Early Greek Vase Painting* (Londra: Thames & Hudson, 1998), 263–266.

39. Osborne, *Transformation*, 25, 46–47, 126–128 și fig. 2.9, 5.3–5.4
40. M.L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient* (Oxford: Oxford University Press, 1971, reed. 2001); Jonathan Barnes, *Early Greek Philosophy* (Harmondsworth: Penguin, 1987), 9–99; Osborne, *Greece*, 316.
41. Xenofan, Fr. B23 (citat), B14, B15, trad. Barnes, *Early Greek Philosophy*, 95.
42. Heraclit, Fr. 30, trad. G. S. Kirk, *Heraclitus: The Cosmic Fragments* (Cambridge: Cambridge University Press, 1954), 307; vezi și 284–287, 314–317; Barnes, *Early Greek Philosophy*, 18–19, 38–39.
43. Herodot 1.6; Osborne, *Greece*, 344–347, 350; Malkin, *Small Greek World*, 40–41.
44. Herodot, 1.79–86, 1.154–176.
45. Herodot, 1.163–169; Herodotus, *The Histories*, trad. Aubrey de Sélincourt, ed. rev. (Londra: Penguin, 2003; prima publicare a traducerii 1954), 73 (citat); Malkin, *Small Greek World*, 149–152.
46. Herodot, 5.28–38; Osborne, *Greece*, 318–322, 325; Fornara, *Translated Documents*, 45–46.
47. Herodot, 1.152–153.
48. Herodot, 5.73, trad. Sélincourt, 338. Pentru date și context, vezi Osborne, *Greece*, 292–295; Cartledge, *Thebes*, 82–84.
49. Herodot, 5.97–103.
50. Herodot, 6.32, trad. Sélincourt, 370; John Marincola, ‘Notes’, în Herodotus, *Histories*, 656–657; Osborne, *Greece*, 322–325.
51. Herodot, 5.100–106, trad. Sélincourt, 354.

Capitolul 4: Primele războaie mondiale și epoca „clasică”

1. Herodot, 5.78–89, 6.87–94; Robin Osborne, *Greece in the Making, 1200–479 BCE* (Londra: Routledge, 1996), 325–328.
2. Herodot, 6.65–84; Cartledge, *The Spartans: An Epic History* (Londra: Pan, 2013), 95–96, 87–89; Osborne, *Greece*, 335–336.
3. Herodot, 6.48–49, 7.133, Herodotus, *The Histories*, trad. Aubrey de Sélincourt, ed. rev. (Londra: Penguin, 2003; prima publicare a traducerii 1954), 458 (citat).
4. Herodot, 6.100–108; Cartledge, *Spartans*, 102.
5. Herodot, 6.109–117; Michael Llewellyn Smith, *Olympics in Athens 1896: The Invention of the Modern Olympic Games* (Londra: Profile, 2004), 179–191.
6. Osborne, *Greece*, 334–336; Cartledge, *Spartans*, 111–114.
7. Osborne, *Greece*, 331–333; Paul Cartledge, *Democracy: A Life*, ed. a 2-a (Oxford: Oxford University Press, 2018), 70–73.
8. Plutarh, *Themistocles* 5–6, 22 (citat), trad. Robin Waterfield în Plutarch, *Greek Lives* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 86–87, 101. Herodot nu discută decât despre inițiativele lui Temistocle din ultimii ani ai respectivului deceniu (Herodot, 7.143–145; Osborne, *Greece*, 337).
9. Herodot, 7.89, 7.184–186; John Marincola, ‘Notes’, în Herodot, *Histories*, 668 n. 25, 668 n. 27, 671 n. 59; vezi și Osborne, *Greece*, 337.
10. Herodot, 7.157–167; Diodor din Sicilia, 11.20–24; Osborne, *Greece*, 344–346.
11. Charles Fornara, ed. și trad., *Translated Documents of Greece and Rome, Vol. 1: Archaic Times to the End of the Peloponnesian War* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press,

- 1977; ed. 2, 1983), 59, reproduce lista inscripționată pe soclul „coloanei cu șerpi“, instalată inițial la Delphi la scurt timp după sfârșitul războiului și mutată la Constantinopol în secolul al IV-lea d.Hr., unde încă poate fi văzută în centrul vechiului hipodrom din Istanbul. Vezi și Herodot (9.28–30, 9.81), a cărui istorie este oarecum diferită de cea prezentată pe coloană, vezi Osborne, *Greece*, 341–342.
12. Herodot, 7.176, 7.200.
13. Herodot, 8.53, trad. Sélincourt, 517.
14. Prima istorisire completă a bătăliei în Eschil, *Pers.* 353–470. Vezi și Herodot 8.74–92.
15. Herodot, 9.13, 9.25–70, 9.90–105; Paul Cartledge, *After Thermopylae: The Oath of Plataea and the End of the Graeco-Persian Wars* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 8, 88–121.
16. Vezi și Barry Strauss, *The Battle of Salamis: The Naval Encounter that Saved Greece — and Western Civilization* (New York: Simon & Schuster, 2004); Victor Davis Hanson, *Carnage and Culture: Landmark Battles in the Rise of Western Power* (New York: Doubleday, 2001).
17. John Stuart Mill, ‘Grote’s *History of Greece I*’, în *Essays on Philosophy and the Classics. Collected Works of John Stuart Mill*, ed. J.M. Robson (Londra: Routledge și Kegan Paul, 1978), 271–306 (vezi 273); Alexandra Lianeri, ‘Historiography in Grote’s *History*’, în *Cultural Responses to the Persian Wars: Antiquity to the Third Millennium*, ed. Emma Bridges, Edith Hall și P.J. Rhodes (Oxford: Oxford University Press, 2007), 339. Vezi în același volum *passim* pentru multe alte exemple.
18. Eschil, *Perșii*. 807–808, 819–822.
19. Eschil, *Perșii* 790–794 (794 citat, traducerea mea).
20. Eschil, *Perșii* 241–242, 591–594, 402–405 (ultimul citat în traducerea mea).
21. Aristofan, *Broaștele* 1029–1030 (interpretată prima dată în 405 î.Hr.); Aristophanes, *Frogs and Other Plays*, trad. David Barrett (Harmondsworth: Penguin, 1964), 173.
22. Herodot, 1 (prefață). Despre cuvinte cunoscute scrise în proză înainte de Herodot, vezi Marincola, ‘Introduction’, în Herodotus, *Histories*, xix.
23. Jonathan Hall, *A History of the Archaic Greek World, cca 1200–479 BCE*, ed. rev. (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 324.
24. Herodot, 1.1–4; Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition Through Tragedy* (Oxford: Clarendon Press, 1989), 1–100; Kostas Vlassopoulos, *Greeks and Barbarians* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013); Jonathan Hall, *History*, 308–310.
25. Herodot, 7.9, trad. Sélincourt, 417–418.
26. Herodot, 8.22 (apel către ionienii din flota lui Xerxes), 9.67 (Teba), 9.12–13 (argivi, vezi și 7.148–152).
27. Herodot, 8.144 (trad. mea); compară cu 1.4, 1.86, 7.139, 7.145. Pentru contextul mai larg al identității naționale, vezi și Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (Londra: Simon & Schuster, 1997), 42; Anthony D. Smith, *The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic* (Oxford: Blackwell, 2008), 57–58; Azar Gat, *The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 74. Despre acest pasaj, vezi Jonathan Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 44–47, și *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture* (Chicago: Chicago University Press, 2002), 189–194; David Konstan, “‘To Hellenikon Ethnos’: Ethnicity and the Construction of Ancient Greek Identity”, în *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, ed. Irad Malkin (Washington, DC: Center for Hellenic Studies, 2001), 29–50 (vezi 32–

28. Aristotel, *Poetica* 1449b.
29. John Boardman, *Greek Sculpture: The Classical Period*, ed. rev. (Londra: Thames & Hudson, 1991), 33–50 (39 despre nuanțe individuale).
30. Mary Beard, *How Do We Look: The Eye of Faith* (Londra: Profile, 2018), 34. Despre originea statutului civil la începutul secolului al V-lea î.Hr., vezi Boardman, *Greek Sculpture*, 24–26.
31. Boardman, *Greek Sculpture*, 52–54 și fig. 34–35, 38–39; Robin Osborne, *The Transformation of Athens: Painted Pottery and the Creation of Classical Greece* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018), 240–242.
32. Osborne, *Transformation*, vezi și 114–115, 221–224 și fig. 9.6, 146–150, 83–84.
33. Osborne, *Transformation*, 209, 248–249, 252–253; Boardman, *Greek Sculpture*, 21.
34. Samantha Martin McAuliffe și John K. Papadopoulos, 'Framing Victory: Salamis, the Athenian Acropolis, and the Agora', *Journal of the Society of Architectural Historians* 71 (2012): 332–361; Johanna Hanink, *The Classical Debt: Greek Antiquity in an Era of Austerity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017), 42–44.
35. Pentru cele mai detaliate relații despre proiect, vezi Robin Frances Rhodes, *Architecture and Meaning on the Athenian Acropolis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), și T. Leslie Shear Jr., *Trophies of Victory: Public Buildings in Periklean Athens* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2016).
36. Platon, *Apologia lui Socrate* 38a (traducerea mea).
37. Platon, *Theaetetus* 152a, citând Protagoras, și vezi și Platon, *Protagoras*; Peter Pormann, *The Cambridge Companion to Hippocrates* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).
38. Tucidide. 1.76; Tucidide, *The Peloponnesian War*, trad. Martin Hammond, introducere și note de P.J. Rhodes (Oxford: Oxford University Press, 2009), 38 (traducere ușor adaptată), vezi și 2.36, 5.89.
39. Cartledge, *Democracy*, 105–122; P.J. Rhodes, *A History of the Classical Greek World, 478–323 BC*, ed. a 2-a (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2010), 61–67.
40. Rhodes, *History*, 59–61, 70–72; 64 (eficiență); Cartledge, *Democracy*, 114–116. Pentru evaluări antice, Tucidide, 2.65; Plutarh, *Pericles* 9.
41. Tucidide, 2.37, trad. Johanna Hanink, *How to Think About War: An Ancient Guide to Foreign Policy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2019), 43, 45.
42. Simon Hornblower, *The Greek World, 479–323 BCE*, ed. a 4-a (Abingdon: Routledge, 2011), 121–128; Rhodes, *History*, 32. Despre resurse, vezi Hornblower, *Greek World*, 127; Tucidide, 1.141–142.
43. Tucidide, 1.23, 1.88, trad. Hammond, 13, 43. Pentru evaluări moderne, vezi și Hornblower, *Greek World*, 108–115; Rhodes, *History*, 86–95; Donald Kagan, *The Peloponnesian War* (Londra: Harper Perennial, 2005), 41–54. Antipatia Spartei față de „imperialismul democratic“, vezi și Victor Davis Hanson, *A War Like No Other* (New York: Random House, 2005), 13.
44. Tucidide, 1.1; Kagan, *Peloponnesian War*, xxii; Paul Cartledge, *Thebes: The Forgotten City of Ancient Greece* (New York: Abrams, 2020), 132.
45. Vezi Hanson, *War*, xvi, 3–4, 324; Hanink, *How to Think*, xv–xvi; Kagan, *Peloponnesian War*, xxiii; Cartledge, *Thebes*, 134.
46. Tucidide, 2.48–54 (2.51 citat trad. Hammond, 98).
47. Tucidide, 5.84–116 (116 citat trad. Hammond, 307).
48. Tucidide, 6.31, trad. Hammond, 323; 7.16–17, 7.26–27; Kagan, *Peloponnesian War*, 267–

49. Tucidide, 6.18, trad. Hammond, 318.
50. Tucidide, 8.18, trad. Hammond, 423; vezi și 8.43. Pentru negocieri, vezi Kagan, *Peloponnesian War*, 154–155; Tucidide, 2.7, 2.67, 4.50 și în 413–412 î.Hr., 8.5–6, 8.12.
51. Rhodes, *History*, 152, 172.
52. Diodor din Sicilia 13.98, trad. Kagan, *Peloponnesian War*, 458 (citat). Pentru prima relatare completă a evenimentelor, vezi Xenofon, *Hell.* 1.6.24–1.7.34.
53. Xenofon, *Hell.* 2.2.3; Xenophon, *A History of My Times*, trad. Rex Warner, introducere și note George Cawkwell (Londra: Penguin, 1979), 104.
54. Tucidide, 5.26 și P. J. Rhodes, 'Introduction', în Thucydides, *Peloponnesian War*, xxv–xxviii; Xenofon, *Hell.* 2.2.23, trad. Warner, 108 (citat și ușor adaptat).

Capitolul 5: Capitală culturală

1. Paul Cartledge, *Democracy: A Life*, ed. a 2-a (Oxford: Oxford University Press, 2018), 224–225.
2. Paul Cartledge, *Thebes: The Forgotten City of Ancient Greece* (New York: Abrams, 2020), 167.
3. Xenofon, *Anabasis*; Xenophon, *The Persian Expedition*, trad. Rex Warner, cu o nouă introducere de G. Cawkwell (Harmondsworth: Penguin, 1972).
4. Xenofon, *Hell.* 3.5.1–2; Xenophon, *A History of My Times*, trad. Rex Warner, introducere și note George Cawkwell (Londra: Penguin, 1979), 174, și nota editorului citând *Hellenica Oxyrrynchia* 7.5, o relatare contemporană ateniană despre cuvintele lui Xenofon și cunoscută doar prin fragmente de papirus anonime; Simon Hornblower, *The Greek World, 479–323 BCE*, ed. a 4-a (Abingdon: Routledge, 2011), 220, 229.
5. Xenofon, *Hell.* 5.1.30–31; P. J. Rhodes, *A History of the Classical Greek World, 478–323 BC*, ed. a 2-a (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2010), 229–230; Hornblower, *Greek World*, 233. Despre înțelesul și statutul termenului de autonomie la acel moment vezi Emily Mackil, *Creating a Common Polity: Religion, Economy, and Politics in the Making of the Greek Koinon* (Berkeley: University of California Press, 2012), 92, 94, 115 n.17, 116 n.29.
6. Xenofon, *Hell.* 7.5.26, trad. Warner, 403.
7. Xenofon, *Hell.* 7.5.17, trad. Warner, 400; Pausanias, 9.15.4 (traducerea mea), vezi și Pausanias, *Guide to Greece*, trad. Peter Levi, 2 vol. (Harmondsworth: Penguin, 1979), 1.339, și Pausanias, 8.11.5–9, trad. Levi, 2.398–399.
8. Xenofon, *Hell.* 7.5.27, trad. Warner, 403; Cawkwell, 'Introduction', în Xenophon, *History*, 7; vezi și Arnold Toynbee, *The Greeks and Their Heritages* (Oxford: Oxford University Press, 1981), 60, 66. Pentru o altfel de evaluare, vezi Moses Finley, *The Use and Abuse of History*, ed. rev. (Londra: Chatto și Windus, 1986), 121–122; Jonathan Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 227–228.
9. Cartledge, *Democracy*, 176–178.
10. Isocrate, *Antidosis*, 1–10, scrisă în 354–353 î.Hr. Despre Platon, Isocrate, și cuvântul scris, vezi Andrea Wilson Nightingale, 'Sages, Sophists, and Philosophers: Greek Wisdom Literature', în *Literature in the Greek and Roman Worlds: A New Perspective*, ed. Oliver Taplin (Oxford: Oxford University Press, 2000), 156–191 (vezi 172–185); despre scrierea discursurilor și influența versiunilor scrise, vezi și Chris Carey, 'Observers of Speeches and

- Hearers of Action: The Athenian Orators', în același volum, 192–216 (vezi 215–216).
11. Isocrate, *Panegiric*, 185; trad. George Norlin, *Isocrates*, 3 vol. (Londra și New York: Loeb Classical Library, 1928), 1.239.
 12. Isocrate, *Panegiric*, 81; Takis Poulakos, *Speaking for the Polis: Isocrates' Rhetorical Education* (Columbia: University of South Carolina Press, 1997), 84, 114 n.9.
 13. Isocrate, *Panegiric*, 47–50 (50 citat traducerea mea). Vezi și *Antidosis*, 299, când Isocrate merge și mai departe și își imaginează că întreaga Grece este un oraș-stat, Atena fiind singurul *polis*, restul orașelor fiind simple sate prin comparație. Jonathan Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture* (Chicago: Chicago University Press, 2002), 207–210, 219.
 14. Robin Lane Fox, 'Philip of Macedon: Accession, Ambitions, and Self-Presentation', în *Brill's Companion to Ancient Macedon: Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC–300 AD*, ed. Robin Lane Fox (Leiden și Boston, MA: Brill, 2011), 335–366 (vezi 335–336), revizuirea perioadei acceptate de regulă ca 359 î.Hr.
 15. Theopomp din Chios (secolul al IV-lea î.Hr.), citat în traducerea lui Hornblower, *Greek World*, 268; Iustin, 9.8.10, trad. Ian Worthington, *Philip II of Macedonia* (New Haven, CT: Yale University Press, 2008), 195 (despre această sursă latină, vezi 212–213); Worthington, *Philip*, 4, 195, 201–203, 208.
 16. Hornblower, *Greek World*, 275, 282.
 17. Demostene, *Filipice*, 3.30–31 (traducerea mea); vezi Ian Worthington, *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 220–223.
 18. Worthington, *Demosthenes*, 265; Worthington, *Philip*, 166–167.
 19. Isocrate, *Filip*, 107–108, 154; M.B. Hatzopoulos, 'Macedonians and Other Greeks', în Lane Fox, *Companion*, 51–78 (vezi 67–69). Vezi și Edward Harris, *Aeschines and Athenian Politics* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 124–154.
 20. Jonathan Hall, 'Contested Ethnicities: Perceptions of Macedonia Within Evolving Definitions of Greek Identity', în *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, ed. Irad Malkin (Washington, DC: Center for Hellenic Studies, 2001), 159–186.
 21. Vezi Hatzopoulos, 'Macedonians'; Rhodes, *History*, 334–335; Hornblower, *Greek World*, 94–100. Despre nume personale, vezi Miltiade Hatzopoulos, "L'Histoire par les noms" în Macedonia', în *Greek Personal Names: Their Value as Evidence*, ed. Simon Hornblower și Elaine Matthews (Oxford: Oxford University Press, 2000), 99–117.
 22. Hatzopoulos, 'Macedonia', 65–66. Despre Stagira, vezi Worthington, *Philip*, 75 și 254 n.5; Robin Lane Fox, 'Philip's and Alexander's Macedon', în Lane Fox, *Companion*, 367–391 (vezi 372).
 23. Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and Its Speakers*, ed. a 2-a (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 73–80; Olivier Masson, 'Macedonian Language', în *The Oxford Classical Dictionary*, ed. a 3-a, Simon Hornblower și Antony Spawforth (Oxford: Oxford University Press, 2003), 905–906 (ed. a 4-a, 2012, disponibilă online).
 24. Demostene, *Filipice*, 4.31–35; Worthington, *Demostene*, 224–227.
 25. Licurg, *Împotriva lui Leocrate*, 1.50; Worthington, *Demosthenes*, 246–254; Worthington, *Philip*, 147–151; Cartledge, *Thebes*, 226–231.
 26. Nu există o singură sursă antică supraviețuitoare pentru aceste detalii care au fost culese de istoricii moderni din diferite surse. Vezi Rhodes, *History*, 356–358; Hornblower, *Greek World*, 286–288; Worthington, *Demosthenes*, 255–259, 262–264; Worthington, *Philip*, 158–163.
 27. Isocrate, 'Scrisoarea 3': 5 (traducerea mea); vezi trad. Norlin, 3.402–407; Worthington,

28. Worthington, *Demosthenes*, 48.
29. Acesta și paragraful precedent sunt bazate pe două surse antice care relatează despre aceste evenimente: Diodor din Sicilia, 16.91–95 (scris în secolul I î.Hr.) și Iustin, 9.6–7 (o mică adaptare după o poveste latinească scrisă tot în secolul I î.Hr.). Există discrepanțe în ce privește unele detalii, care au fost diferit interpretate de istoricii moderni. Pentru date (iulie sau octombrie), vezi A.B. Bosworth, *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 23; Lane Fox, 'Philip's and Alexander's Macedon', 385. Vezi și Paul Cartledge, *Alexander the Great: The Hunt for a New Past* (Londra: Pan Macmillan, 2005), 55–56, 63–65; Worthington, *Philip*, 172–193.
30. Iustin, 11.2.
31. Worthington listează sursele antice (*Filip*, 269 n.45 și unele abordări și verdicte diferite (269–270 n.56). Pentru teoria conformă căreia Alexandru nu ar fi fost implicat, vezi Bosworth, *Conquest*, 25–26. Teoria potrivit căreia Alexandru ar fi fost vinovat a fost propusă de Ernst Badian, 'The Death of Philip II', *Phoenix* 17 (1963), 244–250; și Worthington, *Philip*, 182–186.
32. Arrian, *Anabasis*, 6.24.2–3, 7.1.4, 7.2.1, 7.28.2–3; pentru traducere (respectiv) Arrian, *The Campaigns of Alexander*, trad. Aubrey de Sélincourt, cu introducere și note de J.R. Hamilton (Harmondsworth: Penguin, 1971), 335–336, 349, 350, 395–396.
33. Arrian, *Anabasis*, 4.8–15, trad. Sélincourt, 213–226; Plutarh, *Alexandru*, 48–55; Cartledge, *Alexander*, 263–265.
34. Manolis Andronikos, *Vergina: The Royal Tombs* (Atena: Ekdotiki Athinon, 1984), 62–78, 97–197, 226–233; pentru alte opinii și biografii, vezi Worthington, *Philip*, 234–241.
35. Diodor din Sicilia, 16.92.1, 17.3.1; Worthington, *Philip*, 187.
36. Diodor din Sicilia, 17.4.4–7; Bosworth, *Conquest*, 189–194, 198.
37. Arrian, *Anabasis*, 1.7.2, trad. Sélincourt, 55 (citat); Diodor din Sicilia, 17.8–9; Plutarh, *Alexandru*, 11, trad. Robin Waterfield, *Plutarch: Greek Lives* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 321.
38. Diodor din Sicilia, 17.14–15; Plutarh, *Alexandru*, 11; Arrian, *Anabasis*, 1.8–11; Bosworth, *Conquest*, 195–197; Cartledge, *Thebes*, 234–239.
39. Arrian, *Anabasis*, 1.12.
40. Bosworth, *Conquest*, 35, 259, se observă diferențe ireconciliabile în varii texte antice.
41. Arrian, *Anabasis*, 1.16.7; Plutarh, *Alexandru*, 16.8 (traducerea mea). Textul este aproape identic în ambele, deci trebuie să fie o transcriere exactă.
42. Arrian, *Anabasis*, 1.16, trad. Sélincourt, 75; Cartledge, *Alexander*, 96–98.
43. Cartledge, *Alexander*, 45, 134–135.
44. Arrian, *Anabasis*, 2.14.9, trad. Sélincourt, 128.
45. Bosworth, *Conquest*, 75–79.
46. Arrian, *Anabasis*, 3.15–17.
47. Respectiv, Arrian, *Anabasis*, 3.19; Plutarh, *Alexandru*, 37–38.
48. Arrian, *Anabasis*, 5.26.2, trad. Sélincourt, 293.
49. Hugh Bowden, *Alexander the Great: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 84, 89–92.
50. J.R. Hamilton, 'Introduction', în Arrian, *Campaigns*, 30–32; Cartledge, *Alexander*, 75–76, 122–124.
51. Despre redresarea economică, Bosworth, *Conquest*, 204–205; despre construirea Teatrului lui Dionysos, vezi Johanna Hanink, *Lycurgan Athens and the Making of Classical Tragedy*

- (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 92–125; despre construirea ‘brandului atenian’, vezi aceeași lucrare, 5–22, 230 (Atena, capitala teatrului), și Johanna Hanink, *The Classical Debt: Greek Antiquity in an Era of Austerity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017), 32–69.
52. Armand Leroi, *The Lagoon: How Aristotle Invented Science* (Londra: Bloomsbury, 2014); Edith Hall, *Aristotle's Way: Ten Ways Ancient Wisdom Can Change Your Life* (Londra: Penguin, 2019).
 53. Aristotel, *Etica nicomahică*, 10.7.8; Bosworth, *Conquest*, 278–290; Cartledge, *Alexander*, 215–227.
 54. Mary Beard, *How Do We Look: The Eye of Faith* (Londra: Profile, 2018), 85–90; John Boardman, *Greek Art*, ed. a 4-a (Londra: Thames & Hudson, 1996), 160–164.
 55. Bosworth, *Conquest*, 220.
 56. Diodor din Sicilia, 18.8.2–5; Bosworth, *Conquest*, 221.
 57. Diodor din Sicilia, 18.9.5, 18.10.2–3 (traducerea mea).
 58. Diodor din Sicilia, 18.12–18; Cartledge, *Alexander*, 100–103; Cartledge, *Democracy*, 217.
 59. Graham Shipley, *The Greek World After Alexander, 323–30 BC* (Londra: Routledge, 2000), 1; R. Malcolm Errington, *A History of the Hellenistic World, 323–30 BC* (Oxford: Blackwell, 2008), 8; Angelos Chaniotis, *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian 336 BC–AD 138* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018), 1, 196–197.

Capitolul 6: Lumea elenistică

1. Principalele surse antice ale acestor evenimente sunt la Diodor din Sicilia, 18–20; vezi în engleză: Diodorus of Sicily, *The Library, Books 16–20: Philip II, Alexander the Great and the Successors*, trad. Robin Waterfield (Oxford: Oxford University Press, 2019), 179–423; cea mai completă relatare modernă îi aparține lui Robin Waterfield, *Dividing the Spoils: The War for Alexander the Great's Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2011). O privire succintă de ansamblu se găsește în Winthrop Lindsay Adams, ‘The Hellenistic Kingdoms’, în *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*, ed. Glenn Bugh (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 28–51.
2. Inscriptia lui Așoka: trad. și comentariu în Susan Sherwin-White și Amélie Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire* (Londra: Duckworth, 1993), 101–102. Pentru prime texte budiste, *Questions of King Milinda*, scrise în Pali, și legăturile cu Menandru, regele indo-grec care a domnit în perioada 155–130 î.Hr. din capitala de la Sagala (Sialkot), în Punjab, vezi Richard Stoneman, *The Greek Experience of India: From Alexander to the Indo-Greeks* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2019), 365–374.
3. John Boardman, *The Greeks in Asia* (Londra: Thames & Hudson, 2015), 82, 185. Despre Taxila și istoria acestor regate, vezi 138–142; despre monede, vezi 94–101. Vezi și Stoneman, *Greek Experience*, 377–404.
4. Rachel Mairs, *The Hellenistic Far East: Archaeology, Language, and Identity in Greek Central Asia* (Oakland: University of California Press, 2014), xvii–xxii; pentru textele grecești și traducerile ce le acompaniază, vezi 283–284 (citate în traducerea mea). Vezi și Sherwin-White și Kuhrt, *Samarkhand*, 177–179; Boardman, *Greeks*, 83–86, și Peter Thonemann,

5. G.G. Aperghis, *The Seleukid Royal Economy: The Finances and Financial Administration of the Seleukid Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 37–38 (în Seleucia pe Tigru); Sherwin White și Kuhrt, *Samarkhand*, 149–159.
6. Sherwin-White și Kuhrt, *Samarkhand*, 142–148 (limba și Berossus, 148 citat), 38–39, 154–155 (patronaj al templului); vezi și Paul Kosmin, *The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 113–114, 207–208.
7. Paul Kosmin, *Time and Its Adversaries in the Seleucid Empire* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018), 21–26 și *passim*.
8. Strabon, 17.1.6, citat și discutat de Sally-Ann Ashton, ‘Ptolemaic Alexandria and the Egyptian Tradition’, în *Alexandria: Real and Imagined*, ed. Anthony Hirst și Michael Silk (Aldershot: Ashgate, 2004), 15–40 (vezi 16–17).
9. Peter Clayton, ‘The Pharos at Alexandria’, în *The Seven Wonders of the Ancient World*, ed. Peter Clayton și Martin Price (Londra: Routledge, 2013), 138–157.
10. Franck Goddio, *Alexandria: The Submerged Royal Quarters* (Londra: Periplous, 1998); Ashton, ‘Ptolemaic Alexandria’.
11. Herwig Maehler, ‘Alexandria, the Mouseion, and Cultural Identity’, în Hirst și Silk, *Alexandria*, 1–14. Vezi și Graham Shipley, *The Greek World After Alexander, 323–30 BC* (Londra: Routledge, 2000), 214–215, 240–243.
12. G.E.R. Lloyd, *Greek Science After Aristotle* (Londra: Chatto și Windus, 1973), 3–8, 49–50, 75–85.
13. Pentru istoria patronatului ptolemeilor, vezi ‘Aristeas to Philocrates’ (secolul al II-lea î.Hr.) trad. M. Hadas de Michel Austin, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*, ed. a 2-a (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), nr. 261; James Carleton Paget, ‘Jews and Christians in Ancient Alexandria: From the Ptolemies to Caracalla’, în Hirst și Silk, *Alexandria*, 143–166 (vezi 149–151).
14. Ashton, ‘Ptolemaic Alexandria’; Alan Bowman, *Egypt After the Pharaohs, 332 BC–AD 642* (Londra: British Museum, 1996), 168–169; R. Malcolm Errington, *A History of the Hellenistic World, 323–30 BC* (Oxford: Blackwell, 2008), 146–147; J. G. Manning, *The Last Pharaohs: Egypt Under the Ptolemies, 305–30 BC* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010), 205–206.
15. Maehler, ‘Alexandria’, 6–7 (apartheid cultural); F.W. Walbank, *The Hellenistic World* (Londra: Fontana, 1992), 110, 214; Errington, *History*, 154–155. Pentru un răspuns încăpățânat din partea grecilor la acel moment, Teocrit, *Idile*, 17.128–134.
16. „O descriere a Greciei centrale realizată în secolul al III-lea î.Hr.” atribuită adesea lui Heracleid din Creta, trad. Austin în *Hellenistic World*, nr. 101 (p. 198 citat); compară Strabon, 17.1.6–10, care descrie Alexandria circa 300 de ani mai târziu (trad. în același volum, nr. 292).
17. Vezi, de exemplu, Shipley, *Greek World*, 128–130; Paul Cartledge, *Democracy: A Life*, ed. a 2-a (Oxford: Oxford University Press, 2018), 241–245.
18. Johanna Hanink, *Lycurgan Athens and the Making of Classical Tragedy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 225–243; N.J. Lowe, *Comedy (New Surveys in the Classics)* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 63–80.
19. Walbank, *Hellenistic World*, 178–181; Shipley, *Greek World*, 176–191.

20. Diodor din Sicilia, 20.54.1; pentru dată, vezi Shipley, *Greek World*, 51.
21. Teocrit, *Idile*, 1.
22. Lloyd, *Greek Science*, 40–49 (40, 47 citat).
23. Polibiu, 8.3–7; Polybus, *The Rise of the Roman Empire*, trad. Ian Scott-Kilvert, cu o introducere de F.W. Walbank (Londra: Penguin, 1979), 364–368; Plutarh, *Marcellus*, 14–17, 19.
24. Pentru o analiză greacă scrisă în timp ce istoricul trăia ca ostatic la Roma între 167 și 150 î.Hr. vezi Polibiu, 6.11–58, trad. Scott-Kilvert, 311–352. Pentru limitările și ajustările moderne, vezi Mary Beard, *SPQR: A History of Ancient Rome* (Londra: Profile, 2015), 184–192; Cartledge, *Democracy*, 247–263. Vezi mai jos despre Polibiu.
25. Polibiu, 1.3.3–4 (traducere proprie); trad. Scott-Kilvert, 43; vezi Polibiu 5.105.3–4, trad. Scott-Kilvert, 301; Angelos Chaniotis, *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian 336 BC–AD 138* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018), 148–149.
26. Polibiu, 18.45.9, 18.46.15, trad. Scott-Kilvert, 515 (ușor adaptată), 517.
27. Shipley, *Greek World*, 380, citat Titus Livius, 42.51. Vezi și Austin, *Hellenistic World*, nr. 94.
28. Polibiu, 29.27, trad. Austin, *Hellenistic World*, 374 (nr. 211).
29. Thonemann, *Hellenistic Age*, 27. Păreră exprimată aici se aseamănă cu cea a lui Walbank, *Hellenistic World*, 157–158. Pentru istoria unor asemenea instituții, vezi Emily Mackil, *Creating a Common Polity: Religion, Economy, and Politics in the Making of the Greek Koinon* (Berkeley: University of California Press, 2012).
30. Beard, *SPQR*, 212–213.
31. Pausanias, 7.16–17, trad. Austin, *Hellenistic World*, nr. 100 (secolul al II-lea d.Hr.; Dio Cassius, 21.72 (sec. II–III d.Hr.)).
32. Walbank, *Hellenistic World*, 228, citându-l pe Hellanicos din Lesbos (secolul al V-lea î.Hr.); Erich Gruen, ‘Greeks and Non-Greeks’, în Bugh, *Cambridge Companion*, 295–314 (vezi 300–302).
33. Vezi, de exemplu, Caroline Bishop, *Cicero, Greek Learning, and the Making of a Roman Classic* (Oxford: Oxford University Press, 2019).
34. Beard, *SPQR*, 170–172 (vezi 170, citându-l pe autorul latin de secol II d.Hr. Porcius Licinius, la rândul său citat de Aulus Gellius, *Noapți atice* 17.21); vezi și Tim Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 9; vezi și Walbank, *Hellenistic World*, 247–249; Horațiu, *Epistole*, 2.1, trad. Christopher Smart, *The Works of Horace*, ed. rev. (Londra: G. Bell, 1891), citat.
35. Boardman, *Greeks*, 64–80; Sherwin-White și Kuhrt, *Samarkhand*, 84–90, 223–225.
36. Isaia 43.1–3, 10–13; Seth Schwartz, *The Ancient Jews from Alexander to Muhammad* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 24–29 (28 citat).
37. Josephus, *Antichități iudaice*, 12.1–2 (secolul I d.Hr.); Simon Sebag Montefiore, *Jerusalem: The Biography* (Londra: Weidenfeld și Nicolson, 2011), 65–67.
38. 2 Macabei, 4.10–13 (traducerea mea); vezi și 1 Macabei, 1.10–14, trad. Austin, *Hellenistic World*, nr. 217; Josephus, *Antichități iudaice*, 12.5.1; Shipley, *Greek World*, 308; Schwartz, *Ancient Jews*, 41–42; Sherwin-White și Kuhrt, *Samarkhand*, 226–227.
39. 1 Macabei, 1.44–56; 2 Macabei, 6.1–9; Austin, *Hellenistic World*, nr. 217; Shipley, *Greek World*, 309–310. Pentru capitularea voluntară a samarinenilor de pe muntele Gerizim, vezi Josephus, *Antichități iudaice*, 12.5.5 și Sherwin-White și Kuhrt, *Samarkhand*, 229.
40. 2 Macabei, 11.24–25; Shipley, *Greek World*, 311; Schwartz, *Ancient Jews*, 45.
41. Schwartz, *Ancient Jews*, 46–52. Prima Carte a Macabeilor (1 Macabei) a fost scrisă la sfârșitul secolului I î.Hr. fie în ebraică, fie în aramaică și a fost tradusă mai târziu în

greacă, versiunea de astăzi. Al doilea text scris probabil câteva decenii mai târziu este un text condensat pe baza unui document original mai vechi, scris în greacă (Shibley, *Greek World*, 266; Austin, *Hellenistic World*, nr. 216). Josephus, care a scris în greacă în a doua jumătate a secolului I d.Hr, sub conducere romană, este a treia sursă principală a acestor evenimente.

42. Vergiliu, *Eneida*, 1.272; Beard, *SPQR*, 193–197.
43. Appian, *Războaiele mithridatice*, 4.22–23 (traducere proprie); Shibley, *Greek World*, 389; Beard, *SPQR*, 270.
44. Appian, *Războaiele mithridatice* 6.38, trad. Shibley, *Greek World*, 391 (ușor adaptată), vezi și 472 n. 62 pentru rapoarte arheologice.
45. Shibley, *Greek World*, 393; Joel Allen, *The Roman Republic and the Hellenistic Mediterranean: From Alexander to Caesar* (Medford, MA: Wiley Blackwell, 2020), 179, 201, 207–208.
46. Plutarh, *Pompei*, 45–46; Beard, *SPQR*, 273–278; Allen, *Roman Republic*, 229–230.
47. Shibley, *Greek World*, 212–213; Allen, *Roman Republic*, 188, 201–202.
48. Plutarh, *Antoniu* 54; C. P. Kavafis, *The Collected Poems: Includes Parallel Greek Text*, ed. Anthony Hirst, trad. Evangelos Sachperoglou (Oxford: Oxford University Press, 2007), 52–55 (traducere proprie).
49. Shibley, *Greek World*, 397; Beard, *SPQR*, 340, 354; Allen, *Roman Republic*, 254–256.

Capitolul 7: Imperiul grec al Romei

1. Mary Beard, *SPQR: A History of Ancient Rome* (Londra: Profile, 2015), 384, 404–406. Pentru viețile scandaloase ale împăraților, vezi Suetonius, *Viețile celor doisprezece Cezari* (sfârșitul secolului I d.Hr.); Tom Holland, *Dynasty: The Rise and Fall of the House of Caesar* (Londra: Little, Brown, 2015), 174–419.
2. Beard, *SPQR*, 480–483.
3. În est, o excepție a făcut-o provincia Dacia, regiunea balcanică aflată la nord de Dunăre, care a fost cucerită de Traian la începutul secolului I d.Hr. Aici s-a vorbit latină (și astăzi se vorbește româna, o limbă derivată din latină). În vest, existau comunități numeroase vorbitoare de greacă la Roma, Cartagina, Lugdunum (Lyon). Despre posibilele excepții din Sicilia și din sudul Peninsulei Italice, vezi următoarea notă.
4. Kathryn Lomas, *Rome and the Western Greeks, 350 BC–AD 200: Conquest and Acculturation in Southern Italy* (Londra și New York: Routledge, 1993), 96–97, 189–190. Pentru o posibilă supraviețuire limitată a limbii grecești în Sicilia până în secolul V, vezi Fergus Millar, *A Greek Roman Empire: Power and Belief Under Theodosius II (408–450)* (Berkeley și Los Angeles: University of California Press, 2006), 15; Roger Wilson, *Sicily Under the Roman Empire: The Archaeology of a Roman Province, 36 B.C.–A.D. 535* (Warminster: Aris and Phillips, 1989), 318.
5. Susan Alcock, *The Landscapes of Roman Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 168–169; Angelos Chaniotis, *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian 336 BC–AD 138* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018), 281.
6. Simon Swain, *Hellenism and Empire: Language, Classicism and Power in the Greek World AD 50–250* (Oxford: Clarendon, 1996), 69; A.J.S. Spawforth, *Greece and the Augustan Cultural Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 38–39; Greg Woolf,

- 'Becoming Roman, Staying Greek: Culture, Identity and the Civilizing Process in the Roman East', *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 40 (1994): 116–143.
7. Chaniotis, *Age of Conquests*, 277, 283–288; Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine* (Londra: Penguin, 1988), 12–14. 'Long Hellenistic age': Chaniotis, *Age of Conquests*, 3 și *passim*; vezi și dispute din mai multe motive, Alcock, *Landscapes*, 218.
 8. G.E.R. Lloyd, *Greek Science After Aristotle* (Londra: Chatto and Windus, 1973), 113–153 (113 citat vezi și 154, 177); 'Introduction', în Galen, *Method of Medicine, Books 1–4*, ed. și trad. Ian Johnston și G.H.R. Horsley (Cambridge, MA: Harvard University Press, Loeb Classics Series, 2011), xlix, despre viața lui Galen vezi xii–xxiii.
 9. Plutarh, *Moralia*, 813D–813F, 824E–824F (traducere proprie), citat și discutat în Alcock, *Landscapes*, 150; vezi și Paul Cartledge, *Democracy: A Life*, ed. 2 (Oxford: Oxford University Press, 2018), 272. Eseul este cunoscut convențional după titlul *Praecepta gerendae reipublicae*, care în traducere liberă înseamnă „principiile statului“.
 10. Andrew Erskine, 'Introduction', în Plutarh, *Hellenistic Lives*, trad. Robin Waterfield (Oxford: Oxford University Press, 2016), xii.
 11. Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and Its Speakers*, ed. a 2-a (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 125–141; Swain, *Hellenism*, 1 (citat Philostratos, *Viețile sofistilor* 481), 6–21, 410 și *passim*.
 12. Spawforth, *Greece*, 11–12, 271 (*Graecia vera*); 103–106 (războaiele medice); 31–32, 55, 241, 264–270 (a doua sofistică). Despre imaginea lui Alexandru din epoca lui Augustus până la mijlocul secolului al III-lea, vezi Tony Spawforth, "Macedonian Times": Hellenistic Memories in the Provinces of the Roman Near East', în *Greeks on Greekness: Viewing the Greek Past Under the Roman Empire*, ed. David Konstan și Suzanne Saïd (Cambridge: Cambridge Philological Society, vol. suplimentar. 5, 2006), 1–26 (vezi 20–21, 25).
 13. Chaniotis, *Age of Conquests*, 251–252, citat și tradus *Inscriptiones Graecae* (Berlin: Academia de Științe, 1873–), 7.2713; vezi și Spawforth, *Greece*, 236–238. Pentru turneul lui Nero în Grecia din 66–67 d.Hr., vezi Edward Champlin, *Nero* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003), 53–61. Pentru canalul Corint vezi Alcock, *Landscapes*, 141–142.
 14. Spawforth, *Greece*, 249–264; Alcock, *Landscapes*, 166–168; Tim Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire: The Politics of Imitation* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 24–25.
 15. Lucian: Simon Goldhill, 'Introduction. Setting an Agenda: "Everything Is Greek to the Wise"', în *Being Greek Under Rome: Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*, ed. Simon Goldhill (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 1–23; Whitmarsh, *Greek Literature*, 122–128. Heliodor, *Aethiopica*, 10.41. Plutarh: Whitmarsh, *Greek Literature*, 116–118. Vezi și Jonathan Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture* (Chicago: Chicago University Press, 2002), 224–226.
 16. Suzanne Saïd, 'The Rewriting of the Athenian Past: From Isocrates to Aelius Aristides', în Konstan și Saïd, *Greeks on Greekness*, 47–60; Clifford Ando, 'Imperial Identities', în *Local Knowledge and Microidentities in the Imperial Greek World*, ed. Tim Whitmarsh (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 17–45 (vezi 45); Chaniotis, *Age of Conquests*, 315–316.
 17. Marcus Aurelius, 9.29; Marcus Aurelius, *Meditations*, trad. Maxwell Staniforth (Londra: Penguin, 1964), 144. Vezi și introducerea traducătorului din același volum, 7–8, 18–21, și Whitmarsh, *Greek Literature*, 216–225. Titlul original, în greacă, al lucrării înseamnă

18. Vezi și Graham Shipley, *The Greek World After Alexander, 323–30 BC* (Londra: Routledge, 2000), 105–106.
19. Lucretius, *De Rerum Natura*, 3.830–977.
20. Vezi, de exemplu, Lane Fox, *Pagans*, 118–119, 151–153, 161–162; Chaniotis, *Age of Conquests*, 355–382.
21. Despre moarte: Lane Fox, *Pagans*, 95–98. Misterele lui Isis în secolul al II-lea: Apuleius, *Metamorfoze*, 11.21, trad. E.J. Kenney (Apuleius, *The Golden Ass* [Londra: Penguin, 1998], 207, citat). Vezi detalii la Hugh Bowden, *Mystery Cults in the Ancient World* (Londra: Thames & Hudson, 2010).
22. Dintre primele cinci romane grecești ale perioadei care supraviețuiesc în versiune completă și astăzi, cele mai cunoscute sunt Longos, *Daphnis și Chloe*; Achilles Tatius, *Leucip și Cleitophon* (ambele scrise la sfârșitul secolului al II-lea d.Hr.); și Heliodor, *Aethiopica*. Ultimul a fost datat incorect, după părerea mea, la sfârșitul secolului al IV-lea. Pentru argumentele în favoarea datării în jurul anului 215 d.Hr., dată mai apropiată de alte romane și de a doua sofistică, curent de care aparține în mod evident, vezi Swain, *Hellenism*, 423–424; Lane Fox, *Pagans*, 137–138; Roderick Beaton, *The Medieval Greek Romance*, ed. a 2-a (Londra: Routledge, 1996), 73–74, 241 n.16. Vezi și Northrop Frye, *The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976).
23. Charles Freeman, *A New History of Early Christianity* (New Haven, CT, și Londra: Yale University Press, 2011), 18–19.
24. Pavel, 1 Corinteni, 4.15, 9.14 (probabil prima utilizare a termenului cu acest sens).
25. Detaliile biografice de regulă citate despre originile lui Pavel nu provin din propriile scrisori, ci din *Fapte* (vezi 21.39, 22.28). Pentru teoria potrivit căreia tatăl lui Pavel ar fi fost un sclav eliberat și pentru o analiză modernă a istoriei lui Pavel, vezi Freeman, *New History*, 48–49. Despre importanța scrisorilor, vezi Richard Norris, ‘The Apostolic and Subapostolic Writings: The New Testament and the Apostolic Fathers’, în *The Cambridge History of Early Christian Literature*, ed. Frances Young, Lewis Ayres și Andrew Louth (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 11–19 (vezi 11–12). Despre limba folosită în primele texte creștine, vezi Horrocks, *Greek*, 147–152.
26. Pavel, Galateni, 1.1, 1.4, 5.22–23, 5.14 (este citată versiunea autorizată).
27. Pavel, 1 Corinteni, 15.3–5, 15.52, 15.55 (citat).
28. Faptele Apostolilor, 11.26, 28.30–31.
29. Tacit, *Annale*, 15.44, trad. J. Jackson (Loeb Classical Library, vol. 5, 1937), 283. Despre incendiu vezi Champlin, *Nero*, 121–126, 178–185.
30. Freeman, *New History*, 72–96 (vezi 82 despre Luca); Geza Vermes, *Christian Beginnings: From Nazareth to Nicaea, AD 30–325* (Londra: Penguin, 2013), 115–133.
31. Celsus, *Împotriva creștinilor*, introducere și trad. R. Joseph Hoffman (Oxford: Oxford University Press, 1987).
32. Lane Fox, *Pagans*, 294–311; John Behr, ‘Social and Historical Setting’, în Young et al., *Cambridge History*, 55–70 (vezi 62–64).
33. Vezi Lane Fox, *Pagans*, 317 pentru „estimarea” referitoare la acel 2 la sută din 250, dar vezi și Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395–700*, ed. 2 (Londra: Routledge, 2012), 58–59, despre imposibilitatea de a face aprecieri corecte chiar și în secolele al IV-lea și al V-lea. Pentru viețile și teoriile martirilor de secol V, vezi *The Apostolic Fathers, Early Christian Writings*, trad. Maxwell Staniforth, revizuită cu note și

introducere de Andrew Louth (Londra: Penguin, 1987).

34. Poziția clasică a politicii romane de început de secol II se găsește în succintul schimb de scrisori pe această temă dintre împăratul Traian și guvernatorul său din provincia romană a Anatoliei de nord, vezi Plinius cel Tânăr, *Scrisori*, 10.96–97. Despre martiri și cauzele acestora, vezi Lane Fox, 419–492; Freeman, *New History*, 205–214. Pentru martirii din secolul al II-lea vezi Eusebius, *Istoria ecleziastică*, 4.117–128.
35. Lloyd, *Greek Science*, 151, citat Galen, *Despre folosirea părților*, 3.20.
36. Citat în Lane Fox, *Pagans*, 169, pentru alte discuții vezi pp. 168–177.
37. Ronald Heine, ‘The Alexandrians’, în Young et al., *Cambridge History*, 117–130; Freeman, *New History*, 175–195; Vermes, *Christian Beginnings*, 210–211, 213–215. Despre limbajul folosit de acești autori de secol III, vezi Horrocks, *Greek*, 155.
38. Beard, *SPQR*, 387, 420, 423–424.
39. Fergus Millar, *The Roman Empire and Its Neighbours*, ed. a 2-a (Londra: Duckworth, 1981), 216–217, 239–248. Vezi și Peter Brown, *The World of Late Antiquity, AD 150–750* (Londra: Thames & Hudson, 1971), 22–25; Averil Cameron, *The Later Roman Empire: AD 284–340* (Londra: Fontana, 1993), 3–11. Sfârșitul obiceiului epigrafic: Lane Fox, *Pagans*, 14, 573–575, 582–583; Brown, *World*, 66–67.
40. Beard, *SPQR*, 527–529 (527 citat); Myles Lavan, ‘The Spread of Roman Citizenship’, *Past and Present* 229 (2016): 3–46. Explicația măsurii de creștere a impozitelor a fost propusă prima dată de istoricul grec Dio Cassius, în istoria sa universală scrisă la scurt timp după aceea (Dio Cassius, 78.9). Vezi și Alex Imrie, *The Antonine Constitution, an Edict for the Caracallan Empire* (Leiden și Boston, MA: Brill, 2018).
41. Lane Fox, *Pagans*, 425 (despre motive), 450–459, 550–554. Cea mai completă dintre sursele antice este Eusebius, *Istoria ecleziastică*, 7.10–12, și Lactantius, *Despre morțile persecutorilor*, 4–5, ambele scrise jumătate de secol mai târziu, prima în greacă, a doua în latină.
42. Eusebius, *Istoria ecleziastică*, 8.2, trad. G.A. Williamson și Andrew Louth (Eusebius, *The History of the Church*, ed. rev. [Londra: Penguin, 1989], 258–259); Lane Fox, *Pagans and Christians*, 592–595; Freeman, *New History*, 212.
43. Freeman, *New History*, 215–219 (procentaj citat din 215). Lane Fox (*Pagans*, 592) sugerează poate doar un 4 sau 5 la sută până la sfârșitul secolului.
44. Eusebius, *Viața lui Constantin*, 3.13 (scris la scurt timp după 337); Eusebius, *Life of Constantine* (Oxford: Clarendon, 1999), trad. Averil Cameron și Stuart Hall, 265–266 (comentariu).
45. Cunoscut ca Edictul de la Milano, versiunile sunt păstrate prin Lactantius (*Despre morțile persecutorilor* 48) și Eusebius (*Istoria ecleziastică*, 10.5). Ambele sunt scrise în timpul vieții lui Constantin. Vezi și Timothy Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* (Oxford: Blackwell, 2011), 93–94.
46. Eusebius, *Viața lui Constantin*, 1.28–29, trad. Cameron și Hall, 81, vezi și 204–210 pentru comentarii. Vezi și Peter Weiss, ‘The Vision of Constantine’, *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003): 237–259, și discuții în Barnes, *Constantine*, 74–80.
47. Eusebius, *Viața*, 2.46, trad. Cameron și Hall, 111; pentru comentarii vezi 244; Barnes, *Constantine*, 110–111.
48. Eusebius, *Viața*, 4.62, trad. Cameron și Hall, 178.
49. Pentru principalele motive ale lui Constantin, vezi Freeman, *New History*, 228, 237; Cameron și Hall, ‘Introduction’, 46. Despre execuția lui Crispus și a mamei sale vitrege Fausta în 326, vezi *The Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 vol. (Cambridge:

Cambridge University Press, 1971–1992), 1.233.

50. Paul Stephenson, *Constantine: Unconquered Emperor, Christian Victor* (Londra: Quercus, 2009), 305.
51. *Chronicon Paschale*, trad. Michael Whitby și Mary Whitby (Liverpool: Liverpool University Press, 1989), 17–18 (scris cca 630); Stephenson, *Constantine*, 190–211; Bettany Hughes, *Istanbul: A Tale of Three Cities* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 2017), 112–115.

Capitolul 8: Convertirea la creștinism

1. Eusebius, *Viața lui Constantin*, 3.54; vezi și Timothy Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* (Oxford: Blackwell, 2011), 111–113, 126–131 (după Eusebiu); Paul Stephenson, *Constantine: Unconquered Emperor, Christian Victor* (Londra: Quercus, 2009), 201–203.
2. Peter Brown, *The World of Late Antiquity, AD 150–750* (Londra: Thames & Hudson, 1971), 98–103 (98 citat).
3. Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395–700*, ed. a 2-a (Londra: Routledge, 2012), 76–81; Charles Freeman, *A New History of Early Christianity* (New Haven, CT, și Londra: Yale University Press, 2011), 274–284 (281 despre Pachomius).
4. G.W. Bowersock, *Julian the Apostate* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), 21–45.
5. Iulian, 7.217c; Wolf Liebeschuetz, *East and West in Late Antiquity: Invasion, Settlement, Ethnogenesis and Conflicts of Religion* (Leiden și Boston, MA: Brill, 2015), 333–334.
6. Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, AD 284– 641* (Oxford: Blackwell, 2007), 285–290; Bowersock, *Julian*, 16–17, 28–30; Brown, *World*, 93–94.
7. Vezi Claudia Rapp, ‘Hellenic Identity, Romanitas, and Christianity in Byzantium’, în *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, ed. Katerina Zacharia (Aldershot: Ashgate, 2008), 127–147; Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), *passim*. Despre educație, vezi și Cameron, *Mediterranean World*, 130–134.
8. Joseph Tainter, *The Collapse of Complex Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 128–152 și cap. 1 mai sus; vezi și Walter Scheidel, *Escape from Rome: The Failure of Empire and the Road to Prosperity* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2019), 127–131.
9. Fergus Millar, *A Greek Roman Empire: Power and Belief Under Theodosius II (408–450)* (Berkeley și Los Angeles: University of California Press, 2006), 13–14; Michael Kulikowski, *Imperial Tragedy: From Constantine’s Empire to the Destruction of Roman Italy, AD 363–568* (Londra: Profile, 2019), 54 (aur).
10. Millar, *A Greek Roman Empire*, 2–4, 7, 14–15, 84–97; Cameron, *Mediterranean World*, 27–28, 176–181. Vezi și Anthony Kaldellis, *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium* (Cambridge, MA: Belknap, Harvard University Press, 2019), 85–94.
11. Freeman, *New History*, 238–253, 298–305 (despre Conciliul de la Calcedon, vezi 303–305); Mitchell, *History*, 318–319.
12. Mitchell, *History*, 242; Cameron, *Mediterranean World*, 58–59.
13. Socrates, *Historia Ecclesiastica*, 7.15, trad. J. Stevenson, citat în Cameron, *Mediterranean*

14. Kulikowski, *Imperial Tragedy*, 168 (teroriști jihadiști); Catherine Nixey, *The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World* (Londra: Pan Macmillan, 2017), xix–xxi (Palmira).
15. Jocurile Olimpice din Antiohia: *The Chronicle of John Malalas*, 17.13, trad. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys și Roger Scott (Melbourne: Australian Association of Byzantine Studies, 1986), 236. Despre mimă și pantomimă: Ruth Webb, *Demons and Dancers: Performance in Late Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Ruth Webb, 'Mime and the Dangers of Laughter in Late Antiquity', în *Greek Laughter and Tears: Antiquity and After*, ed. Margaret Alexiou și Douglas Cairns (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 219–231 (vezi 228–229 pentru citate din Sfântul Ioan Gură de Aur). Despre supraviețuirea artelor spectacolului în secolul al VI-lea, vezi Brown, *World*, 180, 186; Cyril Mango, 'Daily Life in Byzantium', *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31 (1981), 337–353 (vezi 341–344).
16. Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine* (Londra: Penguin, 1988), 495–507; Freeman, *New History*, 261–273.
17. Pentru o relatare contemporană foarte colorată, vezi Procopius, *Istoria secretă*, 7.1–29, trad. G. Williamson și Peter Sarris, ed. rev. (Londra: Penguin, 2007), 28–30. Tratatul standard modern rămâne Alan Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium* (Oxford: Clarendon, 1976).
18. *Chronicon Paschale*, trad. Michael Whitby și Mary Whitby (Liverpool: Liverpool University Press, 1989), 103–104; Malalas, *Chronicle* 17.1–2, trad. Jeffreys, 230–231; Peter Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500–700* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 135, 137; Peter Heather, *Rome Resurgent: War and Empire in the Age of Justinian* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 83–85.
19. Malalas, *Chronicle*, 18.1, trad. Jeffreys, 245 (despre autor, vezi xxi–xxii); Procopius, *Istoria secretă*, 13.1–2, trad. Williamson și Sarris, 54. Pentru alte păreri despre autor și lucrările sale, vezi Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century* (Londra: Duckworth, 1985), și Anthony Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004).
20. *Codex Iustinianus* 1.1.1, trad. Mitchell, *History*, 270 (citat), și vezi 242–276; *The Novels of Justinian: A Complete Annotated English Translation*, ed. Peter Sarris, trad. J. D. Miller (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 439–440 (roman 77), 929–932 (roman 141) (homosexualitate); Malalas, *Chronicle* 18.42, 18.47, trad. Jeffreys, 262, 264 (citat).
21. Cameron, *Mediterranean World*, 136.
22. Procopius, *Războaie*, 1.24; *Chronicon Paschale*, trad. Whitby, 115–126; Sarris, *Empires*, 148–151; Heather, *Rome Resurgent*, 109–114.
23. Heather, *Rome Resurgent*, 120–123, 139–142, 164–179; Judith Herrin, *Ravenna: Capital of Empire, Crucible of Europe* (Londra: Allen Lane, 2020), 151–159. Aceste evenimente ocupă cea mai mare parte a lucrării lui Procopius, *Războaie*, principala sursă de informație.
24. Procopius, *Clădiri*, 1.2.9–12; Heather, *Rome Resurgent*, 181–182; Elena Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople: The Cross-Cultural Biography of a Mediterranean Monument* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).
25. Procopius, *Clădiri*, 1.1.30–54; Heather, *Rome Resurgent*, 192–195; Freeman, *New History*, 271–273.

26. Eusebius, *Pentru împăratul Constantin*, 1.6, scris în anul 332 (traducerea mea); I.A. Heikel, *Eusebius Werke, vol. 1 (Die griechischen christlichen Schriftsteller 7)* (Leipzig: Hinrichs, 1902), 195–259.
27. Merle Eisenberg și Lee Mordechai, ‘The Justinianic Plague: An Interdisciplinary Review’, *Byzantine and Modern Greek Studies* 43 (2019): 156–180 (vezi 171–173 despre climă); Sarris, *Empires*, 158–159 (158 citat), 174–176; John Haldon, *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016), 221. Devastarea din 539: Procopius, *Războaie*, 2.4; *Istoria secretă*, 18.20–21.
28. Procopius, *Războaie*, 2.10.4 (traducerea mea). Pentru cauzele războiului *Războaie*, 2.1–3 (2.1 pentru acuzația lui Chosroes); Heather, *Rome Resurgent*, 218–219 (Antiohia).
29. Procopius, *Războaie*, 2.23.17–18, 2.22.31, 2.22.33–34 (ultimul citat, traducerea mea); Sarris, *Empires*, 158–159; Kulikowski, *Imperial Tragedy*, 309–310. Pentru contextul global, vezi Ian Morris, *Why the West Rules — For Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future* (Londra: Profile, 2011), 346–347. Despre numărul victimelor, Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire* (Londra: I.B. Tauris, 2014), 57, 78; vezi și Dionysios Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire* (Aldershot: Ashgate, 2004). Populația Constantinopolului în 540: Mark Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025* (Basingstoke: Macmillan, 1996), 56.
30. Malalas, *Chronicle*, 18.92, trad. Jeffreys, 286–287; Paul Magdalino, ‘The History of the Future and Its Uses: Prophecy, Policy and Propaganda’, în *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol*, ed. Roderick Beaton și Charlotte Roueché (Aldershot: Ashgate, 1993), 1–34 (vezi 6 și traducere exactă din Romanos, ‘On the Ten Virgins’, citat, și 6–7 pentru atitudinea populației în anii 550).
31. Herrin, *Ravenna*, 166–173, 188; pentru originile coroanei imperiale, vezi Malalas, *Chronicle*, 13.8, trad. Jeffreys, 175.
32. Cameron, *Mediterranean World*, 172–173; Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World* (Londra: Bloomsbury, 2015), 38–39, 54–55.
33. J. McCrindle, ed. și trad., *The Christian Topography of Cosmas* (Londra: Hakluyt Society, 1897), 367 n. 7 (China); Cosmas Indicopleustes 2.147 (citat, trad. McCrindle, 71).
34. Procopius, *Istoria secretă*, 12.14 (citat, trad. Williamson și Sarris, 51–52); vezi și 18.1, 18.36–45. Pentru o citire satirică, Heather, *Rome Resurgent*, 16–17.
35. Heather, *Rome Resurgent*, 330–331; Whittow, *Making*, 38–39, 42, 48, 68.
36. Theophylact Simocatta, *Istorie*, 8.6–8.13; trad. Michael Whitby și Mary Whitby (Oxford: Clarendon, 1986); *Chronicon Paschale*, trad. Whitby, 142–144. Pentru aceste evenimente de la începutul fragmentului care se întinde până la sfârșitul capitolului prezent, vezi Whittow, *Making*, 69.
37. Whittow, *Making*, 73 (război civil); Sarris, *Empires*, 242–243; Walter Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 37–40.
38. *Chronicon Paschale*, trad. Whitby, 150–153, vezi nota traducătorului 423 despre alte surse timpurii; Sarris, *Empires*, 244–245; Kaegi, *Heraclius*, 49–52.
39. Florin Curta, *The Edinburgh History of the Greeks, c. 500 to 1050. The Early Middle Ages* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011), 16–21.
40. James Howard-Johnston, ‘The Siege of Constantinople in 626’, în *Constantinople and its Hinterland*, ed. Cyril Mango și Gilbert Dagron (Aldershot: Ashgate, 1985), 131–142 (pentru evenimentele asediului și urmări 139–141); Kaegi, *Heraclius*, 132–138.

41. Howard-Johnston, 'The Siege', 141.
42. *The Chronicle of Theophanes*, trad. Harry Turtledove (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982), 16; Sarris, *Empires*, 250, 252–253, 258; Mitchell, *History*, 460; Kaegi, *Heraclius*, 129, vezi și 113–114 citându-l pe contemporanul lui Heraclius, George din Pisidia.
43. Theophanes, *Chronicle*, trad. Turtledove, 29–30.
44. Sarris, *Empires*, 258, 260; Kaegi, *Heraclius*, 186, 194.
45. Kaegi, *Heraclius*, 205–207; P.J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition* (Berkeley: University of California Press, 1985), 38–51 (traducere din siriacă din 'Apocalypse of Pseudo-Methodius', inclusiv 'King of the Greeks'), 50 citat și 151–184 (discuție). Vezi și 'Prophecy of the Tiburtine Sibyl', în Ernst Sackur, *Sibyllinische Texte und Forschungen: Pseudomethodius, Adso und tiburtinische Sibylle* (Halle an der Saale: Max Niemeyer, 1898), 177–187, „rege al romanilor“. Pentru posibilitatea ca profeția să fie inspirată de acțiunile lui Heraclius, și nu invers, vezi Magdalino, 'The History', 19; Petre Guran, 'Genesis and Function of the "Last Emperor" Myth in Byzantine Eschatology', *Bizantinistica (Series 2)* 7 (2006), 273–303 (vezi 296–302).
46. Socrates, *Istoria ecleziastică*, 1.16; *Chronicon Paschale*, trad. Whitby, 17.

Capitolul 9: „Ochii universului“

1. John Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, ed. rev. (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 53–74, 104–109 (despre orașe); John Haldon, *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016), 32–52.
2. Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001); Florin Curta, *The Edinburgh History of the Greeks, c. 500 to 1050. The Early Middle Ages* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011), 48–109. Populație: Averil Cameron, *The Byzantines* (Oxford: Blackwell, 2006), 32.
3. „Colapsul sistemului“: Joseph Tainter, *The Collapse of Complex Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 151–152, 202–203. Epoca întunecată bizantină: Michael Whitby, *The Emperor Maurice and His Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare* (Oxford: Clarendon, 1988), 355–358; Haldon, *Byzantium*, 425–435.
4. Anthony Kaldellis, 'From "Empire of the Greeks" to "Byzantium": The Politics of a Modern Paradigm-Shift', în *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, ed. Nathanael Aschenbrenner și Jake Ransohoff (Washington, DC: Dumbarton Oaks Center, 2021). Vezi și Anthony Kaldellis, *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium* (Cambridge, MA: Belknap, Harvard University Press, 2019), ix–xv; Claudia Rapp, 'Hellenic Identity, Romanitas, and Christianity in Byzantium', în *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, ed. Katerina Zacharia (Aldershot: Ashgate, 2008), 127–147.
5. Peter Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500–700* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 284–286 (285 citat în *Armenian History Attributed to Sebeos*, trad. R.W. Thompson); Haldon, *Empire*, 42–43, 146.
6. Mark Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025* (Basingstoke: Macmillan,

- 1996), 104, 193. Vezi și Haldon, *Empire*, 293–294 și *passim*.
7. John Haldon, ‘Greek Fire Revisited: Recent and Current Research’, în *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. Elizabeth Jeffreys (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 290–325.
8. *The Chronicle of Theophanes*, trad. Harry Turtledove (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982), 88–91; Haldon, *Byzantium*, 80–84; Haldon, *Empire*, 52–54; Si Shepard, *Constantinople AD 717–718: The Crucible of History* (Oxford: Osprey, 2020), 60–75; Philip Mansel, *Constantinople: City of the World’s Desire, 1453–1924* (Londra: Penguin, 1997).
9. Ian Morris, *Why the West Rules — For Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future* (Londra: Profile, 2011), 353–354, 356–363; Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, ed. a 2-a (Londra Phoenix, 2001); Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages, 400–800* (Oxford: Oxford University Press, 2005).
10. Leslie Brubaker și John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 75–77; Theophanes, *Chronicle*, trad. Turtledove, 103.
11. Theophanes, *Chronicle*, trad. Turtledove, 96–97 (citat), 103–104, 112–113.
12. Peter Brown, *The World of Late Antiquity, AD 150–750* (Londra: Thames & Hudson, 1971), 183 (schimbare atitudine în secolul al VII-lea); Whittow, *Making*, 142–143, 158 (har divin).
13. Brubaker și Haldon, *Byzantium*, 2, 10.
14. Distrugerea imaginilor (context limitat): Brubaker și Haldon, *Byzantium*, 199–212; Robin Cormack, *Writing in Gold: Byzantine Society and Its Icons* (Londra: George Philip, 1985), 108–111, 142–143; Philipp Niewöhner, ‘The Significance of the Cross Before, During, and After Iconoclasm: Early Christian Aniconism in Constantinople and Asia Minor’, *Dumbarton Oaks Papers* 74 (2021): 185–242. Dovezi despre persecuție: *Byzantine Defenders of Images: Eight Saints’ Lives in English Translation*, ed. Alice-Mary Talbot (Washington, DC: Dumbarton Oaks Center, 1998); rezumat și discuții despre *Viața Sf. Ștefan cel Tânăr*, scrisă cca 807, în Cormack, *Writing*, 118–121.
15. Judith Herrin, *Women in Purple: Rulers of Medieval Byzantium* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 2001), 83–91; Brubaker și Haldon, *Byzantium*, 265–266.
16. Căderea împărătesei Irina: Herrin, *Women*, 126–128. „Sistemul termelor”: Brubaker and Haldon, *Byzantium*, 744–755; vezi și Whittow, *Making*, 167–175 (167 pentru reforma militară întârziată din cauza iconoclastului). Recucerirea Greciei: Constantin Porphyrogenetul [909–959], *De administrando imperio*, text grecesc ed. G. Moravcsik; trad. R.J.H. Jenkins, ed. rev. (Washington, DC: Dumbarton Oaks Center, 1967), cap. 49–50, pp. 228–231; Curta, *Edinburgh History*, 135–137.
17. Brubaker și Haldon, *Byzantium*, 6, 367–385.
18. Brubaker și Haldon, *Byzantium*, 398, 447–452 (Triumful Ortodoxiei); Herrin, *Women*, 202–213 (Teodora); Cormack, *Writing*, 141 (monede).
19. Fotie, ‘Sermon 17’: ‘On the inauguration of the image of the Virgin’, citat în traducerea lui Cormack, *Writing*, 150, vezi 146–156 pentru context și discuții.
20. Whittow, *Making*, 136, citat *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, trad. Cyril Mango (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958), 106–110.
21. Fotie, ‘Sermon 17’, în Cormack, *Writing*, 149; Brubaker și Haldon, *Byzantium*, 271–275, 284–286, 774–788.
22. Anthony Kaldellis, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade* (Oxford: Oxford University Press, 2017), xxvii.

23. Dmitri Obolensky, 'The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy', în *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, 1961*, vol. 2, ed. Georgije Ostrogorski (Belgrad: Naučno Delo, 1964), 52; Evangelos Chrysos, 'Byzantine Diplomacy, A.D. 300–800: Means and Ends', în *Byzantine Diplomacy*, ed. Jonathan Shepard și Simon Franklin (Aldershot: Variorum, 1992), 25–39 (vezi 28–29).
24. Chrysos, 'Byzantine Diplomacy'; Kaldellis, *Streams*, 9–10, citat Constantin Porphyrogenetul, *De Caerimoniis*, 2.15, și Liutprand de Cremona, *Antapodosis*, 6.5 (ambele secolul X).
25. Bettany Hughes, *Istanbul: A Tale of Three Cities* (Londra: Weidenfeld și Nicolson, 2017), 265, 268–272; Michalis Kordoses, *Πρεσβείες μεταξύ Fu-lin (Βυζαντίο;) και Κίνας* (Ioannina: Dodone, 1995).
26. Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire* (Londra: Allen Lane, 2007), 131–138, 215–216; Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire* (Londra: I.B. Tauris, 2014), 105–106.
27. Pentru relatarea completă a acestor evenimente cu referințe la sursele originale, vezi Arnold Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World* (Londra: Oxford University Press, 1973), 582–591.
28. *Ioannis Scylitzes Synopsis Historiarum*, ed. J. Thurn (Berlin și New York: De Gruyter, 1973), 348–349 (sfârșitul secolului al XI-lea). Discuții moderne, vezi Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 71–74; Kaldellis, *Streams*, 120–127.
29. *Scylitzes*, 364 (traducerea mea); Anthony Kaldellis, *The Christian Parthenon: Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 81–91.

Capitolul 10: „Orașul râvnit de o lume întreagă“

1. *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, trad. Marcus Nathan Adler (Londra: Henry Frowde, 1907), 22–23; Philip Mansel, *Constantinople City of the World's Desire, 1453–1924* (Londra: Penguin, 1997), 3.
2. Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire* (Londra: Allen Lane, 2007), 242–251 (242 citat Ioannes Tzetzes, *Epilogul Teogoniei*); Paul Magdalino, 'Hellenism and Nationalism in Byzantium', în Paul Magdalino, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium* (Aldershot: Ashgate, 1991), cap. XIV, pp. 5–6, 21, citându-l pe Eustathios, *Orație pentru împăratul Manuel Comnen* cu comentarii, ambele în Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 294.
3. Michael Psellos, *Chronographia*, tradus ca *Fourteen Byzantine Rulers* de E.R.A. Sewter (Harmondsworth: Penguin, 1966); Michael Jeffreys și Marc Lauxtermann, *The Letters of Psellos: Cultural Networks and Historical Realities* (Oxford: Oxford University Press, 2017). Pentru o evaluare modernă a importanței lui Psellos, vezi Kaldellis, *Hellenism*, 191–226. Identitate culturală și personală: Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 394–395, 400–401, 409–410 (Renaștere).

4. Roderick Beaton, *The Medieval Greek Romance*, ed. a 2-a (Londra: Routledge, 1996), 52–88; *Four Byzantine Novels*, traducere și note de Elizabeth Jeffreys (Liverpool: Liverpool University Press, 2012). Satire: *Timarion*, trad. Barry Baldwin (Detroit, MI: Wayne State University Press, 1984). Epică: *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions*, ed. și trad. Elizabeth Jeffreys (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).
5. *Ptochoprodromos*, ed. Hans Eideneier (Heraklion: Crete University Press, 2012), 176 (traducerea mea); vezi și Margaret Alexiou, 'Ploys of Performance: Games and Play in the Ptochoprodromic Poems', *Dumbarton Oaks Papers* 53 (1999): 91–109. Despre limbajul folosit aici, vezi Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and Its Speakers*, ed. a 2-a (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 337–342.
6. Benjamin de Tudela, *Itinerar*, 20; Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire* (Londra: I. B. Tauris, 2014), 148–149.
7. Principala sursă greacă a acestor evenimente este Michael Attaleiates, *Istorie* 20–21, tradus de (text paralel grec) Anthony Kaldellis și Dimitris Krallis (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012), 261–325; Anthony Kaldellis, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 241–251.
8. Ana Comnena, *Alexiada*, trad. E.R.A. Sewter, rev., note și introd. Peter Frankopan (Londra: Penguin, 2009).
9. Peter Frankopan, *The First Crusade: The Call from the East* (Londra: Vintage, 2013), 57–70 (70 citat); Kaldellis, *Streams*, 272–279.
10. Frankopan, *First Crusade*, 97–100 (99, citând cronică contemporană de Bernold of Constance); Kaldellis, *Streams*, 285–287. Schisma Bisericii: Michael Angold, *Church and Society in Byzantium Under the Comneni, 1081–1261* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 22–27.
11. Ana Comnena, *Alexiada*, 10.5, trad. Sewter și Frankopan, 275 (citată), vezi și 10.9.
12. Frankopan, *First Crusade*, 116.
13. Ana Comnena, *Alexiada*, 10.9–11, trad. Sewter și Frankopan, 284–296; Frankopan, *First Crusade*, 132–133, 136; Kaldellis, *Streams*, 292–295, 296, 298–299 (armata imperială bizantină).
14. Ana Comnena, *Alexiada*, 10.8, trad. Sewter și Frankopan, 282–283 (arbaletă); Frankopan, *First Crusade*, 66, 86, 140 (război de asediu).
15. Ana Comnena, *Alexiada*, 11.2, trad. Sewter și Frankopan, 302 (citată), 304; Frankopan, *First Crusade*, 139–142.
16. Ana Comnena, *Alexiada*, 11.4–6, trad. Sewter și Frankopan, 306–315; Kaldellis, *Streams*, 297–301.
17. Război sfânt: Ioannis Stouraitis, "'Just War' și 'Holy War' in the Middle Ages: Rethinking Theory Through the Byzantine Case-Study", *Jahrbuch für Österreichischen Byzantinistik* 62 (2012): 229–250; Frankopan, *First Crusade*, 202–206 (concluzie despre strategia lui Alexios). Citat: Alexios I Komnenos, *The Muses* (1118), citat și tradus în Magdalino, *Empire*, 28.
18. Magdalino, *Empire*, 41–42; Angeliki Papageorgiou, 'The Political Ideology of John II Komnenos', în *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, ed. Alessandra Bucossi și Alex Rodriguez Suarez (Abingdon: Routledge, 2016), 37–52.
19. Jonathan Phillips, *The Second Crusade: Extending the Frontiers of Christendom* (New Haven, CT: Yale University Press, 2007), 171–175, 190–195; Elizabeth Jeffreys, 'The Comnenian Background to the *romans d'antiquité*', *Byzantion* 50 (1980): 112–131; Roderick Beaton,

- 'Transplanting Culture: From Greek Novel to Medieval Romance', in *Reading in the Byzantine Empire and Beyond*, ed. Teresa Shawcross și Ida Toth (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 499–513; Chrétien de Troyes, *Cligès*, în *Arthurian Romances*, trad. William Kibler (Londra: Penguin, 1991), 123–205.
20. Timothy Gregory, *A History of Byzantium*, ed. a 2-a (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2010), 315, citat *Nicetae Choniatae Historia*, ed. van Dieten (Berlin: De Gruyter), 108–109 [în continuare: Choniates, *History*]. Pentru traducerea lucrărilor lui, vezi *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, trad. Harry J. Magoulias (Detroit, MI: Wayne State University Press, 1984).
 21. Michael Angold, *The Fourth Crusade: Event and Context* (Londra: Pearson Longman, 2003), 4 (evaluări moderne rivale), 8–10, 42, 72, 99 (despre Choniates); vezi și Alicia Simpson, *Niketas Choniates: A Historiographical Study* (Oxford: Oxford University Press, 2013).
 22. Pentru rolul populației bizantine în general, vezi Anthony Kaladellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015), și mai ales despre aceste evenimente: 112, 123–124, 129–130, 148–150, 161–162.
 23. Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025–1204: A Political History* (Londra: Longman, 1984), 263–283. Despre separatism, vezi Jean– Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)* (Paris: Sorbonne, 1990), 110–156, 427–458.
 24. Vezi Angold, *Fourth Crusade*, 15; Jonathan Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople* (Londra: Pimlico, 2005), 144–145 pentru citate din Geoffrey de Villehardouin și Robert Clari.
 25. Phillips, *Fourth Crusade*, 168, 169, 315–316.
 26. Angold, *Fourth Crusade*, 45–46 (atitudini bizantine), 57, 75, 96, 98 (intenții ale cruciașilor).
 27. Angold, *Fourth Crusade*, 97–99; Phillips, *Fourth Crusade*, 221–241.
 28. Choniates, *History*, 585 (traducerea mea); trad. Magoulias, 322; Angold, *Fourth Crusade*, 100–101; Phillips, *Fourth Crusade*, 241–280.

Capitolul 11: State mutant

1. Jonathan Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople* (Londra: Pimlico, 2005), xv; Michael Angold, *The Fourth Crusade: Event and Context* (Londra: Pearson Longman, 2003), 113–114.
2. Kenneth Setton, *Athens in the Middle Ages* (Londra: Variorum, 1975).
3. Averil Cameron, *The Byzantines* (Oxford: Blackwell, 2006), 192–193; Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 308, 334–338; George Demacopoulos, *Colonizing Christianity: Greek and Latin Religious Identity in the Era of the Fourth Crusade* (New York: Fordham University Press, 2019), 5–9 și *passim*.
4. Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Joep Leerssen, *National Thought in Europe: A Cultural History* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 25–51; Caspar Hirschi, *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 78– 103 și

passim.

5. Anthony Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos* (Londra: Variorum, 1980).
6. Donald Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, ed. a 2-a (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 10, 12–13; despre Epir, vezi informații complete în Donald Nicol, *The Despotate of Epiros*, 2 vol. (Cambridge: Cambridge University Press, 1957, 1984).
7. Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society Under the Laskarids of Nicaea 1204–1261* (Oxford: Oxford University Press, 1975); Dimitar Angelov, *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).
8. Nicol, *Last Centuries*, 31–33.
9. Nicol, *Last Centuries*, 41–42; Angold, *Fourth Crusade*, 148, 158, 160.
10. Nicol, *Last Centuries*, 33–37.
11. Nicol, *Last Centuries*, 41–71 (vezi 68–70 despre Vecerniile Siciliene).
12. Nicol, *Last Centuries*, 72–89, 94–96 (regimul terorii, 95).
13. Angold, *Fourth Crusade*, 212; Kaldellis, *Hellenism*, 357–360.
14. Nicol, *Last Centuries*, 141–147, 170–172; Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600* (Londra: Phoenix, 2000), 6–7; Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923* (Londra: John Murray, 2005), 13–15.
15. Giorgios Akropolites, *Istoria*, introd., trad. și comentariu Ruth Macrides (Oxford: Oxford University Press, 2007); despre Pachymeres și Gregoras (nu este tradus în engleză), vezi Leonora Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 237–248. Despre traducerea de secol XIV din Aquino de Demetrios Kydones, vezi Edmund Fryde, *Early Palaeologan Renaissance, 1261–c.1360* (Leiden și Boston, MA: Brill, 2000), 381–386.
16. Paul Underwood, ed., *The Kariye Djami, vol. 4. Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975); Angold, *Fourth Crusade*, 222–223; Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and Its Speakers*, ed. a 2-a (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 213–214, 226–227, 268–271.
17. Despre diversele versiuni și datarea ediției originale, vezi Gill Page, *Being Byzantine: Greek Identity Before the Ottomans* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 178–180, 303–304; Teresa Shawcross, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 42–52. Limbă: Horrocks, *Greek*, 349–357. Tradiție orală: Michael Jeffreys, 'Formulas in the Chronicle of the Morea', *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1975): 165–95, retipărit în Elizabeth și Michael Jeffreys, *Popular Literature in Late Byzantium* (Londra: Variorum, 1983); Shawcross, *Chronicle*, 118–119, 182–183. Pentru *Cronica* ca discurs colonial, vezi Demacopoulos, *Colonizing Christianity*, 103–121.
18. *The Cronica Moreei*, ed. John Schmitt (Londra: Methuen, 1904) [text grec paralel și traducere în engleză a versiunilor H și P], H 724–726 (traducerea mea); citată și discutată în Shawcross, *Chronicle*, 158.
19. *Cronica*, ed. Schmitt, H 3991–3993 (traducerea mea); citată și discutată de Shawcross, 208–209; Demacopoulos, *Colonizing Christianity*, 120.
20. Shawcross, *Chronicle*, 24–26, 238–259 (contextul compunerii lucrării), 212–213 (nicio preocupare față de oamenii de rând).
21. Despre importanța și data probabilă a traducerii în greaca vernaculară a *Roman de Troie*, din

- franceza veche, vezi Shawcross, *Chronicle*, 95–98; Elizabeth Jeffreys, ‘Byzantine Romances: Eastern or Western?’, în *Renaissance Encounters: Greek East and Latin West*, ed. Marina Brownlee și Dimitri Gondicas (Leiden și Boston, MA: Brill, 2013), 221–237 (vezi 228–237).
22. Ediția standard, cu traducere în engleză, Leontios Machairas, *Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus Entitled ‘Chronicle’*, ed. și trad. R.M. Dawkins (Oxford: Clarendon, 1932). Referințele la această ediție din următoarele note apar sub forma numerelor de cărți, urmate de numărul paragrafului. Despre limbă vezi Horrocks, *Greek*, 362–366; Daniele Baglioni, ‘Language and Identity in Late Medieval Cyprus’, în *Identity/Identities in Late Medieval Cyprus*, ed. Tassos Papacostas și Guillaume Saint-Guillain (Nicosia: Cyprus Research Centre, 2014), 27–36.
23. Machairas, *Cronica*, ed. Dawkins, 5.631, 5.674, 5.679 (despre el însuși), 5.695–697, 5.700 (revolta țăranilor și întoarcerea regelui Ianus). Despre Machairas și loialitățile sale, vezi alte informații și în Shawcross, *Chronicle*, 224–229, 234; Angel Nicolaou-Konnari, ‘Alterity and Identity in Lusignan Cyprus from ca. 1350 to ca. 1450: The Testimonies of Philippe de Mézières and Leontios Makhairas’, în Papacostas și Saint-Guillain, *Identity*, 37–66 (vezi mai ales 58–59, 61–65).
24. Shawcross, *Chronicle*, 228–229.
25. Despre Epir și *Chronicle of the Tocco Family*, vezi Shawcross, *Chronicle*, 229–232; vezi mai jos și despre Despotatul Moreei în secolul al XV-lea și capitolul 12 pentru Creta venețiană în secolele XVI și XVII.
26. Nicol, *Last Centuries*, 205–208, 215. Despre încoronare și bijuterii contrafăcute, vezi și C.P. Kavafis, ‘Of Coloured Glass’, în C.P. Kavafis, *The Collected Poems: Includes Parallel Greek Text*, ed. Anthony Hirst, trad. Evangelos Sachperoglou (Oxford: Oxford University Press, 2007), 152–153.
27. Nicol, *Last Centuries*, 241–247; Donald Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295–1383* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
28. Dirk Krausmüller, ‘The Rise of Hesychasm’, în *The Cambridge History of Christianity, Vol. 5: Eastern Christianity*, ed. Michael Angold (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 101–126.
29. Nicol, *Last Centuries*, 270–273 (misiunea lui Ioan al V-lea la Roma); Jonathan Harris, ‘Being a Byzantine After Byzantium: Hellenic Identity in Renaissance Italy’, *Kampos: Cambridge Papers in Modern Greek* 8 (2000): 25–44 (vezi 37 pentru tranziția de la cruciade la protonaționalism).
30. Nicol, *Last Centuries*, 308–312 (309 citat), 318; Donald Nicol, ‘A Byzantine Emperor in England. Manuel II’s Visit to London in 1400–1401’, *University of Birmingham Historical Journal* 12 (1971): 204–225.
31. Nevra Necipoglu, *Byzantium Between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 149–183.
32. Nicol, *Last Centuries*, 230–231, 340–347; Necipoglu, *Byzantium*, 235–284.
33. Giorgios Gemistos Plethon, ‘Memorandum to the Emperor Manuel’, în *Παλαιολογικά και Πελοποννησιακά* [*Of the Palaiologans and the Peloponnese*], vol. 3, ed. Spyridon Lambros (Atena: Gregoriades, 1926), 249, 247 (traducerea mea). Ultimul pasaj este citat și discutat în Niketas Siniossoglou, *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopia in Gemistos Plethon* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 352.
34. Kaldellis, *Hellenism*, 371–379; Yannis Stouraitis, ‘Reinventing Roman Ethnicity in High

- and Late Medieval Byzantium', *Medieval Worlds* 5 (2017): 85–88; vezi și Paul Magdalino, 'Hellenism and Nationalism in Byzantium', în Paul Magdalino, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium* (Aldershot: Ashgate, 1991), cap. XIV (vezi 12–18); Roderick Beaton, 'Antique Nation? "Hellenes" on the Eve of Greek Independence and in Twelfth-Century Byzantium', *Byzantine and Modern Greek Studies* 31, nr. 1 (2007): 79–98 (vezi 87–95); și mai controversat, Anthony Kaldellis, *A New Herodotos: Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Center, 2014), 222–228. Pentru un precedent parțial în secolul al XIII-lea, vezi Angelov, *The Byzantine Hellene*.
35. Siniossoglou, *Radical Platonism*, 337–343; Teresa Shawcross, 'A New Lykourgos for a New Sparta: George Gemistos Plethon and the Despotate of the Morea', în *Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, ed. Sharon Gerstel (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013). Pentru rezumate despre cele două referate ale lui Plethon despre Morea, vezi C.M. Woodhouse, *Georgios Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes* (Oxford: Oxford University Press, 1986), 93–98, 102–109.
 36. Nicol, *Last Centuries*, 353–359 (357 citat); despre viața și gândirea lui Plethon, vezi Woodhouse, *Plethon*, și Siniossoglou, *Radical Platonism*.
 37. Nicol, *Last Centuries*, 361–368.
 38. Nicol, *Last Centuries*, 370–371, 377–379; Michael Kordoses, 'The Question of Constantine Palaiologos' Coronation', în *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol*, ed. Roderick Beaton și Charlotte Roueché (Aldershot: Ashgate, 1993), 137–141; Doukas, ed. Vasile Grecu, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, cap. 37, paragraf 10 (cit., traducerea mea).
 39. Nicol, *Last Centuries*, 380, citându-l pe Georgios Sphrantzes, *Chronicon Minus* și observând discrepanțe în sursele principale.
 40. Donald Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 74–108.
 41. Nicol, *Last Centuries*, 389–392; Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453–1924* (Londra: Penguin, 1997), 1 (citat), citându-l pe Nicolò Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople*, trad. J.R. Jones (New York: Exposition, 1969). Pentru cea mai completă relatare a acestor evenimente, vezi Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965).

Capitolul 12: Între două lumi

1. Donald Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, ed. a 2-a (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 391, 399–401.
2. Vezi Deno Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962); N.G. Wilson, *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance*, ed. a 2-a (Londra: Bloomsbury, 2017).
3. Wilson, *From Byzantium*, 47, 169, 178 (sistem de educație bizantin), 28, 33, 36, 176 (umanism civic).
4. Strabon și Columb: Wilson, *From Byzantium*, 64–65. Profeții bizantine: Nicol, *Last Centuries*, 411–412; Paul Magdalino, 'The History of the Future and Its Uses: Prophecy,

- Policy and Propaganda', in *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol*, ed. Roderick Beaton și Charlotte Roueché (Aldershot: Ashgate, 1993), 1–34 (vezi 27–28).
5. Nicol, *Last Centuries*, 392–393; Petros Pizanias, *The Making of the Modern Greeks, 1400–1820* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020), 23–24, 29; Halil Inalcik, 'The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City', *Dumbarton Oaks Papers* 23–24 (1969–1970): 229–249 (vezi 247 pentru recensământul otoman din 1477).
6. Inalcik, 'Policy', 233 (titlul lui Mehmed); Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923* (Londra: John Murray, 2005), 80, citat [Michael] Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, trad. Charles Riggs (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1954), 3, lucrare terminată în 1467.
7. Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600* (Londra: Phoenix, 2000), 78.
8. Inalcik, 'Policy', 240; Pizanias, *The Making*, 18.
9. Molly Greene, *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768: The Ottoman Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), 8–9, 24, 55.
10. N.M. Vaporis, *Witnesses for Christ: Orthodox Christian Neomartyrs of the Ottoman Period, 1437–1860* (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2000).
11. Inalcik, *Ottoman Empire*, 33–40; 41; Finkel, *Osman's Dream*, 108–138.
12. Greene, *Edinburgh History*, 91–93.
13. Noel Malcolm, *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 160–167; Inalcik, *Ottoman Empire*, 41–42.
14. Chryssa Maltezou, 'The Historical and Social Context', în *Literature and Society in Renaissance Crete*, ed. David Holton (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 17–47 (vezi 19–25); Theodorakis Detorakis, *History of Crete*, trad. J.C. Davis (Heraklion, Creta: publicată 1994), 146–175; Sally McKee, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000), 168–171 și *passim*.
15. Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, ed. a 2-a (Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 392–398.
16. Maria Georgopoulou, *Venice's Mediterranean Colonies: Architecture and Urbanism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 22 (fortificații); Maltezou, 'Historical Context', 29–30; Nikolaos Panagiotakes, *El Greco — The Cretan Years*, trad. John Davis (Aldershot: Ashgate, 2009), 7 (schimbare în politica Veneției).
17. Panagiotakes, *El Greco*, 9 (iezuși); Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, 60–61 (greci în Veneția); Panagiotakes, *El Greco*, 1–12 (educație), 4 (alfabetizare).
18. Panagiotakes, *El Greco*, 29–33 (prețuri exorbitante), 79–82 (bibliotecă).
19. David Holton, ed., *Literature and Society in Renaissance Crete* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991): vezi și capitole de Rosemary Bancroft-Marcus, 'The Pastoral Mode', 79–102; Alfred Vincent, 'Comedy', 103–128; Walter Puchner, 'Tragedy', 129–158; pentru traducerea în engleză a patru piese atribuite lui Chortatsis, vezi Georgios Chortatsis, *Plays of the Veneto-Cretan Renaissance*, vol. 1 [ediție bilingvă], trad. Rosemary Bancroft-Marcus (Oxford: Oxford University Press, 2013).
20. *Katzarapos*, în Georgios Chortatsis, *Plays*, 320–445 (această lucrare este cunoscută și ca *Katzourbos*); Markos Antonios Foskolos, *Fortounatos* [1655, în greacă], ed. Alfred Vincent

- (Heraklion, Creta: Society for Cretan Historical Studies, 1980). Greaca veche: Linos Politis, 'Introduction' [în greacă], în Georgios Chortatsis, *Κατζουρμπος: κωμωδία* [*Katzourbos: A Comedy*] (Heraklion, Creta: Society for Cretan Historical Studies, 1964), xxxvi, lvi.
21. David Holton, 'Romance', în Holton, *Literature*, 205–237; Roderick Beaton, 'Erotokritos and the History of the Novel', *Kampos: Cambridge Studies in Modern Greek* 12 (2004): 1–25. Pentru traducere în versuri, vezi Vitzentzos Kornaros, *Erotokritos*, trad. Theodore Stephanides (Atena: Papazissis, 1984); pentru alternativă în proză, Vitsentzos Kornaros, *Erotokritos*, trad. Gavin Betts, Stathis Gauntlett și Thanasis Spiliadis (Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies, 2004).
 22. Vitsentzos Kornaros, *Ερωτόκριτος, κριτική έκδοση* [*Erotokritos: Critical Edition*], ed. Stylianos Alexiou (Atena: Ermis, 1980), partea 1, versuri 19–20, 25–26 (traducerea mea).
 23. *Erotokritos*, ed. Alexiou, partea 2, versuri 319–320, 999–1000 (traducerea mea). Despre importanța acestui episod, vezi Holton, 'Romance', în Holton, *Literature*, 224–232.
 24. Zuanne Papadopoli, *Memories of Seventeenth-Century Crete: L'Occio (Time of Leisure)*, [text italian] trad. în engleză Alfred Vincent (Veneția: Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 2007), 44. Pentru viața și trecutul autorului, vezi 'Introduction', 18, 19, 24–28, 30.
 25. Papadopoli, *L'Occio*, trad. Vincent, 130–132, 138, 206–208.
 26. Papadopoli, *L'Occio*, trad. Vincent, 68–72, 130.
 27. Papadopoli, *L'Occio*, trad. Vincent, 210.
 28. Maltezou, 'Historical Context', 42, citând raportul tradus al Provveditore Generale Zuanne Mocenigo (1589) (citât); Vincent în Papadopoli, *L'Occio* (comentariu), 327, citând același document.
 29. David Holton, 'The Cretan Renaissance', în Holton, *Literature*, 1–16 (vezi 4–5).
 30. Panagiotakes, *El Greco*, 11; William Prescott, *History of the Conquest of Peru*, 2 vol. (Philadelphia, PA: Lippincott, 1867), 1.263, 1.277–278, 2.228–229 (Pedro de Candia); Samuel Purchas, *Hakluytus Posthumus, or Purchas His Pilgrims* (Glasgow: Maclehose, 1906), 14.415–421 (publicată prima dată în 1625, despre o întâlnire care a avut loc în 1596); Peter Chimbos, 'The Greeks in Canada: An Historical and Sociological Perspective', în *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, ed. Richard Clogg (Basingstoke: Macmillan, 1999), 87–102 (vezi 100) (Juan de Fuca).
 31. D. Eichholz, 'A Greek Traveller in Tudor England', *Greece and Rome* 16, nr. 47 (1947): 76–84; George Seferis, 'Ένας Έλληνας στην Αγγλία του 1545' [A Greek in England in 1545], în *Δοκίμεις* [*Essays*], vol. 2 (Atena: Ikaros, 1984), 101–111 (110 citat traducerea mea). Pentru textul complet al celor trei volume de călătorii ale lui Nikandros, vezi Nicandre de Corcyre, *Voyages*, ed. J.-A. de Foucault (Paris: Belles Lettres, 1962).
 32. Greene, *Edinburgh History*, 36, 94–103 (101 citat), 107.
 33. David Holton, 'The Cretan Renaissance', 4–5 (Veneția); Greene, *Edinburgh History*, 129–131 (Smirna).
 34. Finkel, *Osman's Dream*, 225–226.
 35. Molly Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000), 39–44; Detorakis, *History*, 237 (mărturie contemporană), 185 (populație totală).
 36. Detorakis, *History*, 238–242; Basil Gounaris, 'See How the Gods Favour Sacrilege': *English*

37. Detorakis, *History*, 240–241; Marinos Tzane Bounialis, *Ο Κρητικός πόλεμος (1645–1669)* [*The Cretan War*], ed. Stylianos Alexiou (Atena: Stigmi, 1995), 433–436.
38. Detorakis, *History*, 242; Bounialis, *Cretan War*, 424, 485–488.

Capitolul 13: „Renașterea greacă“

1. Andrew Wheatcroft, *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe* (Londra: Bodley Head, 2008), 135–188, 228–229.
2. Molly Greene, *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768: The Ottoman Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), 131–132, 205–206; Christine Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* (Berkeley: University of California Press, 2011), 8–10; Paschalis Kitromilides, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013), 29–30.
3. Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923* (Londra: John Murray, 2005), 302–303, 314, 319; Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453–1924* (Londra: Penguin, 1997), 150–151.
4. Finkel, *Osman's Dream*, 291–292, 336–338.
5. Greene, *Edinburgh History*, 131–132, 205–206; Philliou, *Biography*, 8–10; Kitromilides, *Enlightenment*, 29–30.
6. Philliou, *Biography*, 35–36; Kitromilides, *Enlightenment*, 31, 35.
7. John Penrose Barron, *From Samos to Soho: The Unorthodox Life of Joseph Georgirenes, a Greek Archbishop* (Oxford: Peter Lang, 2017), 154–155 (cafenele), 158–182 (biserică ortodoxă) Jonathan Harris, ‘Silent Minority: The Greek Community of Eighteenth-Century London’, in *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture*, ed. Dimitris Tziouvas (Londra: Routledge, 2009), 31–44; Richard Clogg, ‘The Greek Diaspora: The Historical Context’, in *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, ed. Richard Clogg (Basingstoke: Macmillan, 1999), 1–23 (vezi 1–2, 9–10 pentru Argentina, Bengal).
8. Thomas Gallant, *The Edinburgh History of the Greeks, 1768 to 1913* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), 14–15; Lucien Frary, *Russia and the Making of Modern Greek Identity 1821–1844* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 20–27.
9. Vassilis Kardasis, ‘Greek Diaspora in Southern Russia in the Eighteenth Through Nineteenth Centuries’, in *Homelands and Diasporas: Greeks, Jews and Their Migrations*, ed. Minna Rozen (Londra: Bloomsbury, 2020), 161–167 (vezi 164); Gelina Harlaftis, *Creating Global Shipping: Aristotle Onassis, the Vagliano Brothers, and the Business of Shipping, c. 1820–1970* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 35 (călătorie în largul mării), 48–54 (comerț rusesc înainte de 1830).
10. Olga Katsiardi-Hering, ‘Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora’, in Rozen, *Homelands*, 169–180 (vezi 174–175); Traian Stoianovich, ‘The Conquering Balkan Orthodox Merchant’, *Journal of Economic History* 20 (1960): 234–313.
11. Paschalis Kitromilides, ‘Diaspora, Identity, and Nation-Building’, in Rozen, *Homelands*, 323–331 (vezi 324–327).
12. Philliou, *Biography*, 15–17, 38–40; Greene, *Edinburgh History*, 174–175.

13. Vezi, de exemplu, Joep Leerssen, *National Thought in Europe: A Cultural History* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 82–89.
14. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Paris, 1751–1772), 5.635 (despre cunoștințe), 5.642 (a schimba modul comun de a gândi) (Diderot), 17.741 (Jaucourt) (traducerea mea). <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/>.
15. J.J. Winckelmann, *History of the Art of Antiquity*, trad. H.F. Mallgrave (Los Angeles: Getty, 2006; publicat prima dată în germană, 1764); citat din David Constantine, *In the Footsteps of the Gods: Travellers to Greece and the Quest for the Hellenic Ideal* (Londra: I.B. Tauris, 2011), 100–101. Argumentul este reluat de o manieră mai completă în Nasia Giakovaki, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος –18ος αιώνας* [*Europe via Greece: A Turning Point in European Consciousness, 17th–18th Centuries*] (Atena: Estia, 2006).
16. Matteo Zaccarini, ‘The Athens of the North? Scotland and the National Struggle for the Parthenon, Its Marbles, and Its Identity’, *Aevum* 92, nr. 1 (2018): 179–195; Iain Gordon Brown, ‘Edinburgh as Athens: New Evidence to Support a Topographical and Intellectual Idea Current in the Early Nineteenth Century’, *Book of the Old Edinburgh Club, New Series* 15 (2019): 1–12. Info generale în J. Mordaunt Crook, *The Greek Revival: Neo-Classical Attitudes in British Architecture, 1760–1870* (Londra: John Murray, 1972).
17. Despre istoria și controversa „marmurelor“, vezi William St. Clair, *Lord Elgin and the Marbles*, ed. a 3-a rev. (Oxford: Oxford University Press, 1998). Despre cum au fost primite la începutul secolului al XIX-lea, vezi și eseurile tipărite în William Hazlitt, *On the Elgin Marbles* (London: Hesperus, 2008); Frederic Will, ‘Two Critics of the Elgin Marbles: William Hazlitt și Quatremère de Quincy’, *Journal of Aesthetics and Art Criticism* 14, nr. 4 (1956): 362–374.
18. Lord Byron, *Childe Harold’s Pilgrimage*, Canto 2, strofe 84–87, și ‘Byron’s Notes to Cantos I–II’, secția II (Atena, 23 ianuarie, 1811); Roderick Beaton, *Byron’s War: Romantic Rebellion, Greek Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 23–29; Alexander Grammatikos, *British Romantic Literature and the Emerging Modern Greek Nation* (Cham, Elveția: Palgrave Macmillan, 2018), 67–104.
19. Greene, *Edinburgh History*, 209; Konstantinos Staikos și Triantaphyllos Sklavenitis, *The Publishing Centres of the Greeks: From the Renaissance to the Neohellenic Enlightenment*, trad. David Hardy (Atena: National Book Centre of Greece, 2001); vezi și Philippos Iliou, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου* [*Histories of the Greek Book*] (Heraklion, Creta: Crete University Press, 2005).
20. Kitromilides, *Enlightenment*, 63–88.
21. Kitromilides, *Enlightenment*, 76–81.
22. D. Katartzis, *Τα Ευρισκόμενα* [*Found Remains*], ed. K.Th. Dimaras (Atena: tipărit privat 1970), 24 (traducerea mea), vezi și Stratos Myrogiannis, *The Emergence of a Greek Identity (1700– 1821)* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, 2012), 102–103, și Kitromilides, *Enlightenment*, 142–154; Daniel Philippidis și Grigorios Konstantas, *Γεωγραφία νεωτερική. Περί της Ελλάδος* [*Modern Geography: On Greece*], ed. cu introducere de Aikaterini Kourmarianou (Atena: Ermis, 1970), 37, 38.
23. Alexis Politis, ‘From Christian Roman Emperors to the Glorious Greek Ancestors’, în *Byzantium and the Modern Greek Identity*, ed. David Ricks și Paul Magdalino (Aldershot: Ashgate, 1998), 1–14 (8 citat); Roderick Beaton, ‘Antique Nation? “Hellenes” on the Eve of Greek Independence and in Twelfth-Century Byzantium’, *Byzantine and Modern Greek Studies* 31, nr. 1 (2007): 79–98 (vezi 80–87).

24. Paschalis Kitromilides, *ΗΓαλλική Επανάσταση και η νοτιο ανατολική Ευρώπη* [*The French Revolution and Southeastern Europe*], ed. a 2-a (Atena: Poreia, 2000), 41–61.
25. Roderick Beaton, *Greece: Biography of a Modern Nation* (Londra: Allen Lane, 2019), 43–46, 53–68.
26. ‘Πατριαρχική διδασκαλία’ [‘Patriarchal Instruction’], 1797, în Adamantios Korais, *Απαντα τα πρωτοτυπα εργα, τόμ. Α΄* [*Complete Original Works, Vol. 1*], ed. G. Valetas (Atena: Dorikos, 1964), 44–45 (traducere proprie); pentru traducere în engleză și comentarii, vezi Richard Clogg, ed. și trad., *The Movement for Greek Independence, 1770–1821: A Collection of Documents* (Londra: Macmillan, 1976; retipărit, Hunstanton, MB: Witley Press, 2021), 56–64. Vezi și Kitromilides, *Enlightenment*, 305–307.
27. Citat în Gavin Murray-Miller, *Revolutionary Europe: Politics, Community and Culture in Transnational Context, 1775–1922* (Londra: Bloomsbury, 2020), 121.
28. Ioannis Philemon, *Δοκιμιον ιστορικον περι της Ελληνικής Επαναστάσεως* [*Historical Essay Concerning the Greek Revolution*], 4 vol. (Atena: Karyophyllis, 1859–1861), 1.47–68. Alte versiuni ale planului au continuat să circule o perioadă; vezi Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, 2 vol. (Edinburgh: Blackwood, 1832), 1.180–181; George Finlay, *History of the Greek Revolution*, 2 vol. (Edinburgh: Blackwood, 1861), 1.122.
29. Textul lui Ipsilanti datat 24 februarie, echivalent datei de 8 martie în calendarul occidental, este disponibil online https://el.wikisource.org/wiki/Μάχου_υπέρ_πίστεως_και_πατρίδος (în greacă, traducerea mea). Mavromichalis: citat în engleză în Gordon, *History*, 1.183.
30. Marios Hatzopoulos, ‘From Resurrection to Insurrection: “Sacred” Myths, Motifs, and Symbols in the Greek War of Independence’, în *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797–1896)*, ed. Roderick Beaton și David Ricks (Farnham: Ashgate, 2009), 81–93.
31. Finlay, *History*, 1.189. 541.
32. Beaton, *Grecii*, 85–90.
33. William St. Clair, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence* (Londra: Open Book, 2008; publicat prima dată în 1972); Roderick Beaton, ‘European Philhellenes’, în *The Greek Revolution: A Critical Dictionary*, ed. Paschalis Kitromilides și Constantinos Tsoukalas (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2021), 593– 613. Pentru filioelenism ca mișcare europeană, vezi Denys Barau, *La Cause des Grecs, une histoire du mouvement philhellène (1821–1829)* (Paris: Honoré Champion, 2009).
34. Douglas Dakin, *The Greek Struggle for Independence, 1821–1833* (Londra: Batsford, 1973), 148–150; Gary Bass, *Freedom’s Battle: The Origins of Humanitarian Intervention* (New York: Vintage, 2009), 91–97 (95 citat); George Kaloudis, *Modern Greece and the Diaspora Greeks in the United States* (Lanham, MD: Lexington, 2018), 23–25.
35. J.M. Wagstaff, *Greece: Ethnicity and Sovereignty, 1820–1994. Atlas and Documents* (ediții de arhivă [Cambridge: Cambridge University Press], 2002), 141–145.

Capitolul 14: Stat european, națiune globală

1. Descrierea standard a perioadei îi aparține în continuare lui John Petropulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833–1843* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968).

2. Eleni Bastéa, *The Creation of Modern Athens: Planning the Myth* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 43–104; Yannis Hamilakis, *The Nation and Its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 59–64, 94–98.
3. Kostas Kostis, *History's Spoiled Children: The Formation of the Modern Greek State*, trad. Jacob Moe (Londra: Hurst 2018; ediția greacă originală publicată în 2013), 108 (monedă), 119 (sufragiu universal masculin).
4. Elli Skopetea, Το «πρωτοτυπο βασίλειο», και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα [*The 'Model Kingdom' and the Grand Idea: Aspects of the National Problem in Greece*] (Atena: Polytypo, 1988), 162.
5. Michael Llewellyn Smith, *Olympics in Athens: 1896–2004* (Londra: Profile, 2004), 65–81, 94–97, 154–191; Alexander Kitroeff, *Wrestling with the Ancients: Modern Greek Identity and the Olympics* (New York: Greekworks.com, 2004), 25–26, 27–35, 48–50; Bastéa, *Creation*, 204–212.
6. Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, ed. a 4-a rev. (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 313 (tabelul 1: statistici populație); Richard Clogg, 'The Greek Diaspora: The Historical Context', în *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, ed. Richard Clogg (Basingstoke: Macmillan, 1999), 1–23. Studiul complet îi aparține lui I.K. Hasiotis, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς* [*Survey of the History of the Modern Greek Diaspora*] (Salonic: Vanias, 1993).
7. Pentru o culegere atentă a surselor originale ale perioadei, cu comentarii, vezi Alexis Politis, *Ρομαντικά χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830–1880* [*Romantic Years: Ideologies and Mentalities in Greece, 1830–1880*] (Atena: Mnimon, 1993), 61–67. Pentru percepția străinilor legată de atitudinile anilor 1870, vezi Charles Tuckerman, *The Greeks of Today*, ed. a 2-a (New York: Putnam, 1878; prima ediție 1872), 123–124.
8. Gelina Harlaftis, *Creating Global Shipping: Aristotle Onassis, the Vagliano Brothers, and the Business of Shipping, c. 1820–1970* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 4, 41, 158, 231, 262.
9. Harlaftis, *Creating*, 68, 92, 264–265 și *passim*.
10. Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping: The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day* (Abingdon: Routledge, 2015; prima ediție 1996), 41–44, 51–55; Colin Fenn și James Slattery-Kavanagh, *West Norwood Cemetery's Greek Necropolis: An Illustrated Guide* (Londra: Friends of West Norwood Cemetery, 2011).
11. Konstantinos Svolopoulos, *Κωνσταντινουπολη 1856–1908: η ακμή του Ελληνισμού* [*Constantinople 1856–1908: The Highpoint of Hellenism*] (Atena: Ekdotiki Athinon, 1994), 37–38 (populație); Dimitri Dondicas și Charles Issawi, ed., *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* (Princeton, NJ: Darwin Press, 1999).
12. Alexander Kitroeff, *The Greeks and the Making of Modern Egypt* (Cairo și New York: The American University in Cairo Press, 2019), 23–50, 67, 71–73.
13. E.M. Forster, 'The Complete Poems of C. P. Kavafis', în *The Mind and Art of C.P. Kavafis: Essays on His Life and Work* (Atena: Denise Harvey, 1983), 40–45 (44–45 citat, esul a fost prima dată publicat în 1951).
14. Gerasimos Augustinos, *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society, 1897–1914* (New York: Columbia University Press / *East European Quarterly*, 1977), 26, citând (în traducere) Neoklis Kazazis în *Ellinismos* 1 (1899): 7–8 (accentuat).
15. Spyros Melas, *Η επανάσταση του 1909* [*The Revolution of 1909*] (Atena: Biris, 1957), 13, citat în traducere în Michael Llewellyn-Smith, *Venizelos: The Making of a Greek Statesman*,

16. Roderick Beaton, *Greece: Biography of a Modern Nation* (Londra: Allen Lane, 2019), 187–232; pentru o evaluare de secol XXI, vezi Llewellyn-Smith, *Venizelos*.
17. Richard Hall, *The Balkan Wars, 1912–1913: Prelude to the First World War* (Londra: Routledge, 2002); Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770–1923* (Londra: Benn, 1972), 201–202.
18. Giorgos Mavrogordatos, 1915: *ο Εθνικός Διχασμός* [1915: *The National Schism*] (Atena: Patakis, 2015), 93, 217, citat în traducere în Beaton, *Greece*, 211.
19. Despre aceste evenimente din 1914 până în 1923, vezi versiunea engleză în Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919–1922* (Londra: Hurst, 1998; publicată pentru prima dată în 1973). Vezi și Konstantinos Travlos, ed., *Salvation and Catastrophe: The Greek-Turkish War, 1919–1922* (Londra și New York: Lexington, 2020).
20. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece* (Paris și Haga: Mouton, 1962; retipărit cu o nouă introducere de Michael Llewellyn Smith, Londra: Hurst, 2002), 257–263; Renée Hirschon, ed., *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey* (Oxford: Berghahn, 2003). Despre impactul schimbului, vezi Bruce Clark, *Twice a Stranger: Greece, Turkey and the Minorities They Expelled* (Londra: Granta, 2006). Succes răsunător: Stathis Kalyvas, *Modern Greece: What Everyone Needs to Know* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 76, 79.
21. George Seferis, ‘In the Manner of G. S.’, in *Ποιήματα* [Poems] (Atena: Ikaros, 2014), 99–101; George Seferis, *Δοκίμεις* [Essays], vol. 1 (Atena: Ikaros, 1984), 102 (ambele traduceri îmi aparțin).
22. Nikos Kazantzakis, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* [Life and Times of Alexis Zorbas] (Atena: Kazantzakis Editions, 1969), 178–179 (traducerea mea); vezi și Nikos Kazantzakis, *Zorba Grecul*, trad. Peter Bien (New York: Simon & Schuster, 2014).
23. George Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922–1936* (Berkeley: University of California Press, 1983); John Koliopoulos, *Greece and the British Connection 1935–1941* (Oxford: Clarendon Press, 1977); Marina Petrakis, *The Metaxas Myth: Dictatorship and Propaganda in Greece* (Londra: I.B. Tauris, 2006).
24. Kitroeff, *The Greeks*, 1, 4, 8, 46–47.
25. Charles Moskos, ‘The Greeks in the United States’, în Clogg, *Greek Diaspora*, 103–119 (vezi 104); George Kaloudis, *Modern Greece and the Diaspora Greeks in the United States* (Lanham, MD: Lexington, 2018), 56, 76, 160–161.
26. Harlaftis, *Creating*, 39.
27. Mark Mazower, *Inside Hitler’s Greece: The Experience of Occupation, 1941–44* (New Haven, CT, și Londra: Yale University Press, 1993), 41 și *passim*. Vezi și Violetta Hionidou, *Famine and Death in Occupied Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).
28. Acest paragraf este puternic inspirat din Stathis Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) (vezi mai ales pag. 31) și de același autor, ‘Red Terror: Leftist Violence During the Occupation’, în *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960*, ed. Mark Mazower (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000), 142–183, vezi și Beaton, *Greece*, 278–285.
29. John Iatrides, *Revolt in Athens: The Greek Communist ‘Second Round’, 1944–1945* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1972); Lars Baerentzen, ‘The Demonstration in Syntagma Square on Sunday the 3rd of December, 1944’, *Scandinavian Studies in*

30. David Close, 'Introduction', in *The Greek Civil War, 1943–1950: Studies of Polarization*, ed. David Close (Londra: Routledge, 1993), 7–11 (statistici); Mazower, *Inside Hitler's Greece*, 235–261 (Holocaust); Giorgios Antoniou și A. Dirk Moses, ed., *The Holocaust in Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).
31. E.A. Mantziris, 'The Greeks in South Africa', in Clogg, *Greek Diaspora*, 120–136; Nicholas Doumanis, 'The Greeks in Australia', în același volum, 58–86; vezi și Joy Damousi, *Memory and Migration in the Shadow of War: Australia's Greek Immigrants After World War II and the Greek Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).
32. David Close, *Greece Since 1945: Politics, Economy and Society* (Londra: Longman, 2002), 52, 48 (statistici); vezi și Mazower, *After the War Was Over*.
33. Harlaftis, *History*, 226–245.
34. Harlaftis, *Creating*, 172–186.
35. Gelina Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece, 1945–1975* (Londra: Bloomsbury, 2015), 9–23; Harlaftis, *Creating*, 231–232, 255, 259, 261, 263, 271–272, 279–284.
36. Vrasidas Karalis, *A History of Greek Cinema* (New York și Londra: Continuum, 2012), 79–80; Achilleas Hadjikyriacou, *Masculinity and Gender in Greek Cinema, 1949–1967* (Londra: Bloomsbury Academic, 2013), 66–67; Dimitris Papanikolaou, *Singing Poets: Literature and Popular Music in France and Greece* (Londra: Legenda, 2007).
37. C.M. Woodhouse, *The Rise and Fall of the Greek Colonels* (Londra: Granada, 1985); Othon Anastasakis și Katerina Lagos, ed., *The Greek Military Dictatorship: Revisiting a Troubled Past, 1967–1974* (New York și Oxford: Berghahn, 2021).
38. Kostis Kornetis, *Children of the Dictatorship: Student Resistance, Cultural Politics, and the 'Long 1960s' in Greece* (New York și Oxford: Berghahn, 2013), 251–280.
39. Pentru informații complete, vezi Robert Holland, *Britain and the Revolt in Cyprus, 1954–1959* (Oxford: Clarendon Press, 1998).
40. Alexandros Nafpliotis, *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War* (Londra: Bloomsbury, 2013), 233–237.

Capitolul 15: Noi lespezi, noi legende

1. James Ker-Lindsay, *The Cyprus Problem: What Everyone Needs to Know* (Oxford: Oxford University Press, 2011); Roderick Beaton, *Greece: Biography of a Modern Nation* (Londra: Allen Lane, 2019), 346, 370–373.
2. David Close, *Greece Since 1945: Politics, Economy and Society* (Londra: Longman, 2002), 161–162, 178–182; Stathis Kalyvas, *Modern Greece: What Everyone Needs to Know* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 140–151.
3. Richard Clogg, ed., *Greece, 1981–89: The Populist Decade* (Basingstoke: Macmillan, 1993).
4. Thanos Veremis, *A Modern History of the Balkans: Nationalism and Identity in Southeast Europe* (Londra: I.B. Tauris, 2017), 143–152; Loring Danforth, *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997), 202–212.
5. George Papaconstantinou, *Game Over: The Inside Story of the Greek Crisis* (ed. engleză publicată privat, 2016), 30–40.
6. Johanna Hanink, *The Classical Debt: Greek Antiquity in an Era of Austerity* (Cambridge, MA:

7. Sofia Vasilopoulou și Daphne Halikiopoulou, *The Golden Dawn's 'National Solution': Explaining the Rise of the Far Right in Greece* (New York: Palgrave Macmillan, 2015).
8. Beaton, *Greece*, 389–398; Yanis Varoufakis, *Adults in the Room: My Battle with Europe's Deep Establishment* (Londra: Bodley Head, 2017); Viktoria Dendrinou și Eleni Varvitsioti, *The Last Bluff: How Greece Came Face-to-Face with Financial Catastrophe and the Secret Plan for Its Euro Exit* (Atena: Papadopoulos, 2019), 129–310. Pentru o analiză intelectuală din interiorul SYRIZA, vezi Costas Douzinas, *Syriza in Power* (Cambridge: Polity, 2017).
9. *The Guardian* (23 octombrie 2020), 30–31 și online.
10. Printre nenumărate relatări și analize referitoare la criză, vezi și Dimitris Tziovas, ed., *Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity* (Londra: I. B. Tauris, 2017).
11. Vezi website-ul Parlamentului European: parliamentary elections 2019, national breakdown of results: www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en.
12. Gelina Harlaftis, *Creating Global Shipping: Aristotle Onassis, the Vagliano Brothers, and the Business of Shipping, c. 1820–1970* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 1, 7, vezi și 122–123, 263, 284; 'Greece Demographics', Worldometer, www.worldometers.info/demographics/greece-demographics/ (accesat pe 15 februarie 2021).
13. Gelina Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece, 1945–1975* (Londra: Bloomsbury, 2015), 9–23; Harlaftis, *Creating*, 231–232, 255, 259, 261, 263, 271–272, 279–284.
14. Simone Tagliapietra, *The Politics and Economics of Eastern Mediterranean Gas* (Leuven, Olanda: Claeys and Casteels, 2017); 'The First Natural Gas Field in Cyprus', Delek Drilling, www.delekdrilling.com/project/aphrodite-gas-field.
15. Jonathan Clayton și Hereward Holland, ed. Tim Gaynor, 'Over One Million Sea Arrivals Reach Europe in 2015', UNHCR, 30 decembrie 2015, www.unhcr.org/uk/news/latest/2015/12/5683d0b56/million-sea-arrivals-reach-europe-2015.html; Marie Doutrepoint, *Moria: Chroniques des limbes de l'Europe* (Bruxelles: 180o Editions, 2018).

Epilog

1. Vezi website-ul Republicii Elene și Republicii Cipru pentru rezultatele referendumului din 2011 în fiecare țară: www.statistics.gr/en/2011-census-pop-hous; www.cystat.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/populationcondition_22main_en/populationcondition_22main_en?OpenForm&sub=2&sel=2. Pentru grecii din afara Greciei și Ciprului, vezi John Koliopoulos și Thanos Veremis, *Greece: The Modern Sequel* (Londra: Hurst, 2002), 211; Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, ed. a 4-a rev. (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 228, 276 (cifre estimative și comentarii); Richard Clogg, 'The Greek Diaspora: The Historical Context', în *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, ed. Richard Clogg (Basingstoke: Macmillan, 1999), 1–23 (vezi 14) (țări).
2. Biserica Ortodoxă: Paschalis Kitromilides, *Religion and Politics in the Orthodox World: The Ecumenical Patriarchate and the Challenges of Modernity* (Londra și New York: Routledge, 2019). Lobby american al grecilor: George Kaloudis, *Modern Greece and the Diaspora Greeks in the United States* (Lanham, MD: Lexington, 2018), 186–196.
3. Tradus de Karen Emmerich, în Karen van Dyck, ed., *Austerity Measures: The New Greek Poetry* (Londra: Penguin, 2016), 410–411.

Lecturi suplimentare

Istorie pe termen lung

- Doumanis, Nicholas. *A History of Greece*. Basingstoke: Macmillan, 2010. Gallant, Thomas (ed.). *The Edinburgh History of the Greeks* (Edinburgh: Edinburgh University Press). Din zece volume anunțate, deocamdată doar trei au fost publicate, acestea acoperind perioadele cca 500 d.Hr.–1050 (2011), 1453–1768 (2015) și 1768–1913 (2015).
- Horrocks, Geoffrey. *Greek: A History of the Language and Its Speakers*, ed. a 2-a, Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014.
- Thomas, Carol. *Greece: A Short History of a Long Story, 7000 BCE to the Present*. Malden, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014.
- În limba greacă, lectura clasică în șase volume este *Istoria națiunii grecești* de Konstantinos Paparrigopoulos, publicată între 1860 și 1877. Printre nenumăratele succesoare ale acestei lucrări se numără și *Istoria greacă*, ed. a 2-a, autori multipli, scrisă în greacă. Atena: Ekdotiki Athinon, 2007.

Micenieni și minoieni

- Cline, Eric, ed. *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (cca 3000–1000 BC)*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Fitton, Lesley. *Minoans*. Londra: British Museum Press, 2002.
- Mac Sweeney, Naoise. *Troy: Myth, City, Icon*. Londra: Bloomsbury Academic, 2018.
- Schofield, Louise. *The Mycenaean*. Londra: British Museum Press, 2007.
- Shelmerdine, Cynthia, ed. *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Watrous, L. Vance. *Minoan Crete: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Epoca întunecată și Grecia arhaică

- Graziosi, Barbara. *Homer*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Hall, Jonathan. *A History of the Archaic Greek World, cca 1200–479 BCE*. Ed. rev. Malden, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2014.
- Hansen, Mogens. *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Lavelle, Brian. *Archaic Greece: The Age of New Reckonings*. Medford, MA: Wiley Blackwell, 2020.
- Morris, Ian și Barry Powell, ed. *A New Companion to Homer*. Leiden și New York: Brill, 2011.
- Osborne, Robin. *Greece in the Making, 1200–479 BCE*. Londra: Routledge, 1996.

Apogeul epocii clasice

- Cartledge, Paul. *Democracy: A Life*, ed. a 2-a, Oxford: Oxford University Press, 2018.
- . *The Spartans: An Epic History*. Londra: Pan, 2013.
- . *Thebes: The Forgotten City of Ancient Greece*. New York: Abrams, 2020.
- Holland, Tom. *Persian Fire: The First World Empire and the Battle for the West*. Londra: Little, Brown, 2005.
- Hornblower, Simon. *The Greek World, 479–323 BCE*, ed. a 4-a, Abingdon: Routledge, 2011.
- Kagan, Donald. *The Peloponnesian War*. Londra: Harper Perennial, 2005.
- Rhodes, P.J. *A History of the Classical Greek World, 478–323 BC*, ed. a 2-a. Medford, MA, și Oxford: Wiley Blackwell, 2010.

Ascensiunea macedonenilor și a lui Alexandru cel Mare

- Anson, Edward. *Philip II, the Father of Alexander the Great: Themes and Issues*. Londra: Bloomsbury, 2020.
- Bosworth, A.B. *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Bowden, Hugh. *Alexander the Great: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Cartledge, Paul. *Alexander the Great: The Hunt for a New Past*. Londra: Pan Macmillan, 2005.
- Lane Fox, Robin. *Alexander the Great*. Londra: Penguin, 1973.
- Worthington, Ian. *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- . *Philip II of Macedonia*. New Haven, CT: Yale University Press, 2008.

Lumea elenistică

- Allen, Joel. *The Roman Republic and the Hellenistic Mediterranean: From Alexander to Caesar*. Medford, MA: Wiley Blackwell, 2020.
- Boardman, John. *The Greeks in Asia*. Londra: Thames & Hudson, 2015.
- Chanotis, Angelos. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian 336 BC–AD 138*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018.
- Errington, R. Malcolm. *A History of the Hellenistic World, 323–30 BC*. Oxford: Blackwell, 2008.
- Manning, J.G. *The Last Pharaohs: Egypt Under the Ptolemies, 305–30 BC*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.
- Shipley, Graham. *The Greek World After Alexander, 323–30 BC*. Londra: Routledge, 2000.
- Stoneman, Richard. *The Greek Experience of India: From Alexander to the Indo-Greeks*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2019.
- Thonemann, Peter. *The Hellenistic Age: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Imperiul Roman și creștinismul timpuriu

- Barnes, Timothy. *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*. Oxford: Blackwell, 2011.
- Beard, Mary. *SPQR: A History of Ancient Rome*. London: Profile, 2015.
- Fox, Robin Lane. *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*. Londra: Penguin, 1988.
- Freeman, Charles. *A New History of Early Christianity*. New Haven, CT, și Londra: Yale University Press, 2011. Spawforth, A.J.S. *Greece and the Augustan Cultural Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Vermes, Geza. *Christian Beginnings: From Nazareth to Nicaea, AD 30– 325*. Londra: Penguin, 2013.
- Whitmarsh, Tim. *Greek Literature and the Roman Empire: The Politics of Imitation*. Oxford: Oxford University Press, 2002.

De la Imperiul Roman la Imperiul Bizantin (Antichitatea târzie)

- Brown, Peter. *The World of Late Antiquity, AD 150–750*. Londra: Thames & Hudson, 1971.
- Cameron, Averil. *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395– 700*. Ed 2. Londra: Routledge, 2012.
- Haldon, John. *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.
- Heather, Peter. *Rome Resurgent: War and Empire in the Age of Justinian*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Kulikowski, Michael. *Imperial Tragedy: From Constantine's Empire to the Destruction of Roman Italy, AD 363–568*. Londra: Profile, 2019.
- Mitchell, Stephen. *A History of the Later Roman Empire, AD 284–641*. Oxford: Blackwell, 2007.
- Sarris, Peter. *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500–700*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Imperiul Bizantin și cruciadele

- Angold, Michael. *The Fourth Crusade: Event and Context*. Londra: Pearson Longman, 2003.
- Brubaker, Leslie, și John Haldon. *Byzantium in the Iconoclast Era, cca 680–850*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Cameron, Averil. *The Byzantines*. Oxford: Blackwell, 2006.
- Frankopan, Peter. *The First Crusade: The Call from the East*. Londra: Vintage, 2013.
- Herrin, Judith. *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*. Londra: Allen Lane/ Penguin, 2007.
- Kaldellis, Anthony. *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Phillips, Jonathan. *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*. Londra: Pimlico, 2005.

Urmările celei de-a Patra Cruciade și perioada otomană timpurie (până în 1669)

- Demacopoulos, George. *Colonizing Christianity: Greek and Latin Religious Identity in the Era of the Fourth Crusade*. New York: Fordham University Press, 2019.
- Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923*. Londra: John Murray, 2005.
- Greene, Molly. *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768: The Ottoman Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.
- Holton, David, ed. *Literature and Society in Renaissance Crete*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Inalcik, Halil. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*. Londra: Phoenix, 2000.
- Nicol, Donald. *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, ed. a 2-a. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Pizanias, Petros. *The Making of the Modern Greeks, 1400–1820*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020.
- Wilson, N.G. *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance*, ed. a 2-a. Londra: Bloomsbury, 2017.

Greci și Grecia în epoca modernă

- Beaton, Roderick. *Greece: Biography of a Modern Nation*. Londra: Allen Lane/Penguin, 2019.
- Brewer, David. *The Flame of Freedom: The Greek War of Independence, 1821–1833*. Londra: John Murray, 2001.
- . *Greece: The Decade of War: Occupation, Resistance and Civil War*. Londra: I.B. Tauris, 2016.
- Clogg, Richard. *A Concise History of Greece*, ed. a 4-a revizuită. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Kalyvas, Stathis. *Modern Greece: What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Kitromilides, Paschalis. *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013.
- Kostis, Kostas. *History's Spoiled Children: The Formation of the Modern Greek State*. Trad. Jacob Moe. Londra: Hurst, 2018.
- Llewellyn-Smith, Michael. *Venizelos: The Making of a Greek Statesman, 1864–1914*. Londra: Hurst, 2021.
- Mazower, Mark. *The Greek Revolution: 1821 and the Making of Modern Europe*. Londra: Allen Lane, 2021.
- St. Clair, William. *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*. Londra: Open Book, 2008; publicată inițial în 1972.

- Thomas, Gallant. *Modern Greece: From the War of Independence to the Present*, ed. a 2-a. Londra: Bloomsbury, 2016.
- Tziovas, Dimitris. *Greece from Junta to Crisis: Modernization, Transition and Diversity*. Londra: I.B. Tauris, 2021.
- Veremis, Thanos. *A Modern History of the Balkans: Nationalism and Identity in Southeast Europe*. London: I.B. Tauris, 2017.

FOTOGRAFII

1. Mască funerară de aur din Mormântul IV (Cercul A de morminte) de la Micene, secolul al XVI-lea î.Hr., descoperit de Heinrich Schliemann în anii 1870.

2. Detaliu dintr-o frescă descoperită la Akrotiri, Thera (Santorini), datând dinaintea de 1540 î.Hr. (include și restaurările din partea dreaptă). Războinicii care formează o linie de luptă au fost identificați ca micenieni.

3. Cântăreț la liră și pasăre, frescă din Sala Tronului din palatul lui Nestor, Pylos, cca 1300 î.Hr. Acuarelă, reconstituire de Piet de Jong.

4. Tăbliță de lut în Linear B din palatul de la Pylos, cca 1200–1180 î.Hr. Textul descrie o inspecție a unui oficial pe nume Alxoitias pentru a verifica terenul agricol aflat nu departe de capitală.

5–7. *Kore* (Phrasikleia) cca 550–540 î.Hr., cu o statuie restaurată (*centru*) și *kouros* de la Anavyssos, Attica, cca 530 î.Hr.

8. Scenă de curtare pictată pe un vas de Amasis, cca 540 î.Hr.

9. Statuie de bronz, cca 460 î.Hr., găsită pe fundul mării la Riace, Calabria, Italia, în 1972.

10. Monumentala poartă
către Acropole la Atena
(Propilee) încadrează
imaginea din depărtare
a insulei Salamis, unde
grecii i-au învins pe perși
în bătălia navală din 480
î.Hr.

11. Basorelief din marmură (Blocul V) de pe Friza Estică a Partenonului. Zeități așezate primesc ofrande de la niște muritori înfățișați la o scară mai mică.

12. (*stânga*) Cap al lui Filip al II-lea, rege al macedonenilor. Portret în fildeș din Mormântul Regal, Vergina.

13. (*deasupra*) Cap al lui Alexandru al III-lea (cel Mare, 356–323 î.Hr.), găsit la Giannitsa (cca 325–300 î.Hr.).

14. Alexandru (călare, *stânga*) îl înfruntă pe Darius al III-lea în carul său (*centru*) în bătălia de la Issos din 333 î.Hr. (mozaic de la Pompeii, secolul I d.Hr.).

15. Artă Gandhara din Pakistan, la circa 500 de ani după cucerirea lui Alexandru: prințesa Cassandra încearcă să oprească intrarea calului de lemn în Troia.

16–17. (*sus*) Portret bust al
Cleopatrei a VII-a a Egiptului
(cca 40–30 î.Hr.) și (*dreapta*) Sfinx
descoperit în palatul scufundat
din Alexandria, reprezentându-l,
probabil, pe tatăl ei, Ptolemeu al
XII-lea.

18. Atena: Templul lui Zeus Olimpianul, terminat de împăratul Hadrian (domnie 117–138 d.Hr.), cu Arcul lui Hadrian. Foto cca 1869.

19. Stradă în Jerash (Iordania).

20. (sus) Relief de marmură cu o inscripție votivă către Asclepios și Hygieia (Sănătatea) ca mulțumire pentru tratament.

21. (sus) Papirus timpuriu (cca 175–225 d.Hr.) cu un fragment din Sfântul Pavel, Prima Epistolă către corinteni.

22. (stânga) Cap monumental al lui Constantin, primul împărat creștin (domnie 306–337 d.Hr.).

23. Interior al Hagia Sophia, Constantinopol, terminată din ordinele lui Iustinian în 537.

24. Portret mozaic al lui Iustinian (S. Apollinare Nuovo, Ravenna).

25. Panou în mozaic înfățișând-o pe împărăteasa Teodora cu suita ei (S. Vitale, Ravenna, 547).

26. Cruce din mozaic, perioada iconoclasmului, absida Bisericii Sfânta Irina, Constantinopol.

27. Icoană bizantină târzie (cca 1400) înfățișând „Triumful Ortodoxiei“ (detaliu). Figurile divine din centrul imaginii sunt mai mari decât suplicanții umani. Compară cu figura 11.

28–30. Cei trei împărați ai dinastiei Comnenilor care au domnit din 1081 în 1180
(*de la stânga la dreapta*), Alexios I, Ioan al II-lea și Manuel I.

Quom̃ent la cite de Constantinoble fu prinse d'assault. //
 Ainsi dura l'assault tout le jour et au soir tout
 homme se retray. L'empereur morchuffle si
 auoit fait tendre son tref et ses tentes vermeil
 les par dedens la ville alencontre de la face

31. Jaful Constantinopolului în a Patra Cruciadă, aprilie 1204 (miniatură de secol XV, detaliu).

32. Teodor Metochites, portret în mozaic al donatorului, Kariye Camii (biserica Chora), cca 1316–1321.

33. Războinici franci în Pelopones (dintr-un manuscris cu anluminuri al *Cronicii Moreei*, cca 1393).

34. Gemistos Plethon, detaliu din fresca
Cavalcada Magilor, de Benozzo Gozzoli, 1459.

35. Sultanul Mehmed al II-lea,
Cuceritorul (portet atribuit lui
Nikkas Sinan Bei), secolele XV-XVI.

36. Candia (azi Heraklion, Creta) sub asediu din 1648 în 1669 (cca 1680, detaliu).

37. Fanariot la Constantinopol,
1818–1820.

38. Porticul Cariatidelor de la biserica St
Pancras, Euston Road, Londra, construită
între 1819–1822, imitând Erechteionul din
din Atena.

39. *Întâmpinarea regelui Otto în fața Tezeionului, Atena*, de Peter von Hess, 1839.

40. Ziua Independenței Greciei (25 martie), Opera din Sydney, Australia.

41. Caricatură de Andy Davey din *The Sun*, mai 2012, pe vremea când criza financiară din Grecia amenința viitorul zonei Euro.

42. (stânga) Artă stradală, Atena, 2013: *I wish you could learn something useful from the past.* Artist: Dimitris Taxis.

43. (dreapta) Noua Bibliotecă Națională a Greciei, Centrul Cultural al Fundației Stavros Niarchos, Atena, deschis în 2017.

